

Національна академія наук України
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича

**ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВЕ
СПІВРОБІТНИЦТВО
НА ТЕРИТОРІЇ
ДОНЕЦЬКОЇ
ТА ЛУГАНСЬКОЇ
ОБЛАСТЕЙ: МОДЕЛІ,
ТЕНДЕНЦІЇ,
ПЕРСПЕКТИВИ**

УДК 94:[351.858/.86:355.02](477.61/.62)"191/200"

Ц58

Цивільно-військове співробітництво на території Донецької та Луганської областей: моделі, тенденції, перспективи: колективна монографія; [відп. ред. І. Г. Патер, упоряд. О. І. Муравський]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2018. 498 с.

У колективній монографії проаналізовано особливості цивільно-військового співробітництва на українських землях у роки Першої (1914–1918) та Другої (1939–1945) світових воєн, розглянуто міжнародний досвід впровадження системи цивільно-військового співробітництва наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., визначено політико-правові передумови її введення в районах проведення Антитерористичної операції, Операції об'єднаних сил. Охарактеризовано заходи Об'єднаних центрів цивільно-військового співробітництва Збройних сил України, спрямовані на відновлення інфраструктури населених пунктів Донецької та Луганської областей, наголошено на важливості уніфікації системи цивільно-військового співробітництва відповідно до стандартів Північноатлантичного Альянсу (НАТО).

Монографія розрахована на істориків, військових, політологів та усіх, хто цікавиться новітньою історією України.

Наукове видання

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (протокол № 5 від 20 грудня 2018 р.)

Колективна монографія виконана в рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Інтеграція Донбасу і Криму в політико-правовий і соціокультурний простір України: історичний досвід, сучасні виклики, перспективи», Розпорядження Президії НАН України від 02.05.2018 № 242.

Відповідальний редактор:

Патер Іван Григорович – головний науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, доктор історичних наук, професор.

Упорядник:

Муравський Олег Іванович – вчений секретар Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник.

Рецензенти:

Голубко Віктор Євстафійович – завідувач кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка доктор історичних наук, професор;

Павлюк Степан Петрович – директор Інституту народознавства НАН України академік НАН України доктор історичних наук, професор.

© Національна академія наук України, 2018

© Інститут українознавства

ім. І. Крип'якевича НАН України, 2018

© Автори, 2018

ISBN 978-966-02-8765-5

НЕОГОЛОШЕНА ВІЙНА 2014 РОКУ: ТРАГІЧНА СТОРІНКА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ, КАТАЛІЗАТОР ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ РЕФОРМ (замість передмови)

Шановний читачу! У сучасному українському державотворенні 2014 рік займає і займе (в історичній ретроспективі) особливе місце. Перемога Революції гідності, остаточне утвердження євроатлантичного курсу нашої держави, формування громадянського суспільства, демократичні перетворення у всіх сферах суспільно-політичного життя, анексія Російською Федерацією Криму та початок російсько-української війни – далеко не вичерпний перелік подій, які ми з Вами пережили у цей доленосний період.

Особливе місце цей рік займає в історії Збройних сил України (ЗСУ): ще донедавна квола, виснажена недолугими реформами українська армія отримала «нове дихання» не тільки у вигляді додаткового фінансування, озброєння, але, щонайважливіше, у вигляді підтримки сотень тисяч добровольців, волонтерів, які самовіддано, жертвовно кинулися рятувати державу від зовнішнього агресора. Тоді ж започатковано чергову хвилю реформ ЗСУ, одним із результатів якої стало впровадження у її структурі системи цивільно-військового співробітництва (ЦВС).

Система цивільно-військового співробітництва, звичайно, не є українським винаходом – вона спирається на значний міжнародний досвід. Уперше українські військові отримали теоретичні та практичні навички під час миротворчих операцій під егідою НАТО. Фахівці цієї структури усвідомили важливість соціальних, політичних, культурних, релігійних, економічних і гуманітарних чинників під час планування та проведення міжнародних миротворчих операцій. Саме запровадження нових підходів, які ґрунтувалися на співпраці військових із цивільним населенням протягом проведення миротворчих операцій, принципів врегулювання збройних конфліктів сприяло досягненню визначених цілей та загалом врегулюванню збройних конфліктів.

Завдяки участі українських миротворчих контингентів у міжнародних миротворчих операціях у Боснії та Герцеговині,

Словенії, Лівані, Сьєрра-Леоне, Ліберії, Республіці Ірак, Косові українські миротворці безпосередньо виконували завдання з цивільно-військового співробітництва, набували неоціненного досвіду в цій сфері. Проте, як свідчить практика, сьогодні існує декілька підходів до визначення змісту цивільно-військового співробітництва: якщо експерти НАТО розглядають його як окремий вид оперативного забезпечення військових операцій, то ООН здебільшого впроваджує цивільно-військове співробітництво у руслі координації зусиль з метою захисту і підтримки гуманітарних принципів та мінімізації конфлікту.

Утім, незважаючи на підходи у визначенні суті цивільно-військового співробітництва, усі без винятку міжнародні експерти наголошують на значних позитивних результатах впровадження цієї системи. Цей чинник став вагомим аргументом для якомога швидшої інтеграції системи цивільно-військового співробітництва у структуру Збройних сил України, особливо через загрози національній безпеці держави після початку Антитерористичної операції у східних областях України.

Основна мета колективної монографії – проаналізувати історичні витoki, особливості впровадження та ефективність системи цивільно-військового співробітництва в Україні у контексті гібридної війни. Для української історіографії окреслений напрям дослідження – доволі новий. Наукова праця – одна з перших спроб в українській історіографії проаналізувати ефективність не тільки наявної системи цивільно-військового співробітництва в Україні, але й показати її витoki, досвід у цій сфері окупаційних армій у роки Першої (1914–1918) та Другої (1939–1945) світових воєн.

У монографії на основі широкого кола різнопланових джерел розглянуто особливості впровадження цивільно-військового співробітництва в межах загальної структури Збройних сил України в районах проведення Антитерористичної операції (АТО), Операції об'єднаних сил (ООС); охарактеризовано політико-правові передумови її введення; показано заходи Об'єднаних центрів цивільно-військового співробітництва Збройних сил України, спрямовані на відновлення інфраструктури населених пунктів Донецької та Луганської областей; у порівняльному контексті досліджено спільні / відмінні риси системи цивільно-військового співробітництва в Україні та країнах-членах НАТО тощо.

У нашій державі ще не створено дієвої системи цивільно-військового співробітництва. Однак діяльність її структур уже

зараз свідчить про позитивні результати: у південно-східних областях України зростає довіра до Збройних сил України, мінімізовано вплив наслідків бойових дій на цивільне населення регіону, значно краще місцеве населення ставиться до українських військових у районах дислокації військових частин та підрозділів, зменшено ідеологічний вплив російських ЗМІ та / або ЗМІ т. зв. «ДНР», «ЛНР» на українців краю, налагоджено діалог між військовими та цивільним населенням, що загалом створює сприятливі умови для виконання завдань, зокрема й для недопущення гуманітарної катастрофи в районах збройного конфлікту.

Колектив авторів висловлює подяку Національній академії наук України, Міністерству освіти і науки України, Міністерству оборони України, Управлінню цивільно-військового співробітництва ЗСУ, Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного за підтримку та сприяння у появі цього видання.

Іван Патер

Розділ 1

ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Роман Голик

ВІЙСЬКОВІ Й ЦИВІЛЬНІ В ЧАС ВІЙНИ ТА МИРУ: МОДЕЛІ ВЗАЄМОВІДНОСИН У КУЛЬТУРНІЙ ТА ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ

Світовий та європейський контекст. У світовому суспільному, культурному та літературному дискурсі, в історичній пам'яті XIX – першої половини XX і XX – початку XXI ст. усталилося кілька моделей взаємовідносин військовиків і цивільного населення, точніше рецепцій цієї взаємодії.

Одна з них ґрунтувалася на уявленні про єдність і гармонійний взаємозв'язок держав, народів / націй та їхніх збройних сил. У традиціях частини держав XIX–XX ст. центром, що підтримував образ цієї гармонії, залишалася монархічна влада. Візуальну й фактичну єдність володаря з військом підкреслювали, наприклад, уніформи імператорів: російського царя, німецького кайзера, імператора Австро-Угорщини. У суспільній свідомості монарх залишався особою, здатною мобілізувати суспільство на захист держави, але також і втіленням держави й суспільства, цінністю, яку треба обороняти ціною життя. На Далекому Сході це виразилося у напівсакральному культі японського імператора, у видозмінених середньовічних та ранньомодерних уявленнях про воїнів-самураїв, котрі, як васали, захищають сюзерена-правителя і його імперію. У західному суспільстві XIX і XX ст. втіленням мілітарної ідеології довгий час вважали Німеччину (в образі Пруссії) як зразок злагодженої воєнно-державної машини із залізною військовою дисципліною. Цю ідею втілював і загальнонімецький образ імператора – безстрашного воїна, що згуртовує довкола себе все суспільство, повсякчас готове воювати: «Wir alle stehen dann / Mutig für einen Mann / Kämpfen und bluten gern / Für Thron und Reich!» Не дивно, що імператорські двори XIX ст. значною мірою були мілітаризовані – і за виглядом, і за духом.

Уявлення про війну, художні образи військових та цивільних у культурній пам'яті і літературній традиції XIX – початку XX ст. еволюціонували та набирали різних форм. Наприклад, на хвилі

романтизму європейська література й публіцистика XIX ст. створили образ Наполеона Бонапарта як геніального полководця і володаря, який змінює Францію, Європу й світ. У відповідь російська література через «Війну й мир» Льва Толстого почала формувати образ масового воїна, колективного полководця – народу, цивільного населення, яке в ім'я вищої справедливості підіймає «довбню» партизанської війни, щоб покарати військового агресора (тобто Наполеона). Водночас твір Л. Толстого зображав, як цивільні або ж формально військові (аристократи) несподівано для себе потрапляють у вир війни, яку не розуміють або розуміють лише частково (так з'являється «небо над Аустерліцом» в уяві П'єра Безухова). Заразом у російській культурі та історичній пам'яті утверджувався образ переможного російського воїна-полководця як «надзвичайного народного героя» – за моделлю генералісимуса Александра Суворова¹. Поступово цей образ отримав виразну антизахідну спрямованість.

У Європі й на американському континенті військо стало символом утвердження політичних націй, одним із атрибутів формування національних держав, які вийшли з-під впливу монархій. За давнішою традицією війни поділяли на справедливі (ті, які захищають батьківщину від нападу та карають загарбників-«лиходіїв»), які сакралізували (вважаючи священними), й несправедливі (акти агресії, нападу, анексування чужих територій, замаху на територіальну цілісність чи державний лад або на правителя країни). Серед військових диференціювали «своїх» (захисників), які ведуть справедливу війну, та «чужих» (ворогів, агресорів), що вдаються до загарбницької, «скритовбивчої», підступної війни. Проте частина літераторів, публіцистів, громадських діячів другої половини XIX – початку XX ст. заперечувала ідеологію війни та потребу мілітаризації / військової мобілізації суспільства. Усяка війна, наголошували вони, несе загибель військовим та страждання цивільним. З-під пера французького правника Еміля Арно на початку XX ст. з'явився термін «пацифізм», що став означати антивоєнний рух, і «Кодекс миру» («Code de la Paix»), що на міжнародному рівні мав визначити непорушні категорії міждержавного співжиття і покласти край відкритим збройним конфліктам між націями. Певною мірою це було концептуальне оформлення давнішого «миролюбства». Однак з цього моменту різні форми пацифізму

¹ Петрушевский А. Ф. Генералиссимус А. В. Суворовъ. – Санктъ-Петербургъ, 1900. – С. 27.

(від абсолютного до часткового) стали впливати на взаємодію між арміями й суспільством Європи і світу.

Взаємовідносини між військом і рештою суспільства у ХІХ – на початку ХХ ст. визначали не лише протиставлення чи субординація, а й взаємодія між професійними військовими та цивільними. Довший час це «взаємодоповнення» суспільства й армії мало гендерний вимір: війну й військову справу загалом вважали сферою чоловічої, а не жіночої, тим більше дитячої діяльності. У «маскулінно-патріархальній» візії цивільні – жінки, діти, старші люди – боялися стати безпомічними жертвами чужої агресивної армії та почувалися захищеними «своєю» армією, яку тоді уявляли спільнотою озброєних мужчин, прагнули бути її добровільними помічниками.

Війни й битви ХІХ ст. показували також рівень страждань військових усіх армій і цивільного населення, потребу їхньої взаємодії для зменшення кількості жертв з усіх сторін. Ініціаторами цієї ідеї стали жінки, зокрема Флоренс Найтінгейл (Florence Nightingale, 1820–1910), яка поділяла романтичні погляди інтелігенції середини ХІХ ст. на добротинність та призначення людини. Ще в юності, попри спротив сім'ї, дівчина вирішила стати сестрою милосердя, доглядати за хворими та знедоленими, зокрема й вояками-інвалідами. Цей вид соціальної активності на той час не викликав поваги². Проте Найтінгейл домоглася свого: не просто стала сестрою милосердя, а зреформувала цю суспільну інституцію. Приводом став досвід Кримської війни. У горнилі цього конфлікту жінка опинилася 1854 р., виконуючи разом із помічницями сестринську місію та організовуючи шпиталі. Саме тут сформувався поетизований образ Найтінгейл, «леді з ліхтарем» («a lady with the lamp»), яка систематично обходила поранених вночі, освітлюючи собі шлях у палатах лазаретів. В очах військових усього світу він став згодом символом чи синонімом турботливості. Ф. Найтінгейл вирішила радикально змінити уявлення про те, якою має бути сестра та сестринська служба в умовах війни й миру. Так з'явилася «голуба книга» Найтінгейл, що стосувалася воєнного досвіду, та її «Записки про сестринську справу» («Notes on Nursing») у мирний час. Тут вона формувала ідеал жінки-санітарки, яка опікується військовими й цивільними: «Кожна жінка або майже кожна жінка один чи більше разів у житті дбала про чиесь особисте здоров'я – дитини чи інваліда, – іншими словами, кожна жінка є

² Cook E. The Life of Florence Nightingale. – London, 1913. – Vol. 1. – P. 445; Mumford E. Medical Sociology: Patients, Providers and Policy. – New York, 1983. – P. 288.

медсестрою»³. «Вікторіанським проривом» Найтінгейл перетворила військово та цивільне медсестринство у медичну професію⁴. У колективній свідомості й популярній літературі вона та її помічниці залишилися «дивовижними жінками», «героями здоров'я», ангелами милосердя та добротності, зразками волонтерів-добровольців, які рятують людське життя в екстремальних умовах.

Громадянська війна в Америці стимулювала волонтерську діяльність заснованої в Англії 1844 р. «Юнацької християнської асоціації» / «Християнської асоціації молодих людей» (Young Men's Christian Association), що також стала допомагати військовим.

Зрештою, навіть у мирних обставинах добровольці-волонтери XIX ст. уявляли себе своєрідним військом чи «напіввійськом». У 1865 р. англійський священик Вільям Бут (William Booth, 1829-1912) створив Армію Спасіння (The Salvation Army) і від 1878 до 1912 рр. був її першим генералом. За задумом В. Бута, його християнська місія мала стати «Божою армією» волонтерів / Волонтерською армією (Volunteer Army) та воювати з бідністю і бездомністю⁵. Свою Армію Вільям Бут спрямував передусім у «найтемнішу» Англію – нужденні квартали Лондона, прагнучи вивести їх із «темряви». Спочатку ідея дисциплінованої організації, побудованої за армійською моделлю (поділ на керівництво-штаб, корпуси, дивізії, загони-секції, провінції, території, керівництво «офіцерами» різного рівня), викликала опір. Однак згодом ідеї «солдатської» чи «офіцерської» служби, «воєнні титули, костюми й дисципліна» в рядах Армії Спасіння стали популярними та поширились поза Англією⁶.

Історія воєнного волонтерства пов'язана передусім з ім'ям швейцарця Анрі Дюнана (Jean Henri Dunant, 1828-1910). Цей молодший сучасник Флоренс Найтінгейл був підприємцем, письменником та журналістом. У 1859 р. він опинився в епіцентрі австрійсько-італійсько-французької війни. Цим епіцентром була битва під ломбардським Сольферіно 24 червня 1859 р. Вона стала шоком для Анрі Дюнана. Його вразив масштаб бойових дій, кількість та вигляд жертв, які залишилися на полі битви, умови, в яких вони зму-

³ *Nightingale F. Notes on Nursing: What it Is, and What it Is Not.* – London, 1946. – P. 1

⁴ *Mumford E. Medical Sociology: Patients, Providers and Policy...* – P. 287-290.

⁵ *Railton G. S. General Booth.* – London; New York; Melbourne, Toronto, 1912.

⁶ *Williams S. B. The Salvation Army Today.* – Lincoln (Nebraska), 1914.

шені були потім виживати⁷. Однак Дюнана здивувала й самовіддана допомога цивільного населення пораненим воякам після бою. Поряд зі штатними армійськими лікарями-хірургами стали спонтанно організовуватися групи солдатів та місцевих жителів, які на свій страх і ризик взялися доглядати поранених, кількість яких збільшувалася. Швейцарець теж добровільно зголосився допомагати усім потребуючим: доглядав, мив їхні рани, годував, полегшував одужання або, навпаки, вмирання. Згодом у нього з'явилися помічниці – група молодих італійських жінок із Кастільйоне, які доглядали всіх поранених без огляду на національність чи армійську належність та сприймали їх з перспективи загальнолюдського братерства («*Tutti fratelli*» – розчулено повторювали вони. ... Ніщо не відштовхувало їх, не втомлювало і не збентежувало; у своїй скромній самовідданості вони забували і про втому, і про відразу, і про жертви, на які йшли»)⁸. Анрі Дюнан наділив їх найбільшою симпатією поруч із постанями аристократок-філантропок, які жертвували кошти, віддавали свої палаци під потреби поранених. Так виник ідеальний образ опікуна чи опікунки поранених, а з ним – і основний проект А. Дюнана: ідея організації Червоного Хреста (згодом також і Червоного Півмісяця) – благодійної організації, що мала опікуватися пораненими різних армій незалежно від їхнього походження та соціального статусу. Під цими враженнями з'явився Дюнановий «Спомин про Сольферіно» («*Un souvenir de Solferino*»), перекладений згодом різними мовами⁹. Книга про Сольферіно зробила свою справу: уже перші її перекладачі зауважували, що Дюнановим ідеям симпатизують у різних країнах Європи, а його текст, сповнений болісних вражень, викликав глибокі почуття милосердя у всіх людей доброї волі¹⁰. Звісно, книга стала частиною пацифістичного дискурсу. Офіційна пропаганда різних країн глорифікувала війну, Дюнанова книга детально, без прикрас її описувала. Видавши книжку, Дюнан писав листи до всіх європейських володарів, щоб запросити їх у Женеву в 1863 р.

⁷ Дюнан А. Воспоминание о битве при Сольферино. – 3-е изд., без изм. – Москва, 2009. С. 36–37.

⁸ Там само. – С. 74.

⁹ *Dunant H.* Un souvenir de Solferino. – Genève, 1862; *Dunant J.-H.* Eine Erinnerung an Solferino. – Basel, 1863; *Dunant E.* Un Ricordo di Solferino / [versione italiana di L. Zanetti]. – Milano, 1863; Дюнан А. Воспоминание о битве при Сольферино. – Москва, 2009.

¹⁰ *Dunant E.* Un Ricordo di Solferino. – P. 4.

для формулювання основних принципів нової організації. «Спомин про Сольферіно» став витоком ідеї Червоного Хреста¹¹. Женевська конвенція про захист поранених та постраждалих у ході військового конфлікту заклала підвалини функціонування організації¹². Символом Червоного Хреста спершу було обрано модифіковані кольори швейцарського прапора й видозмінений «гельветичний» знак червоного хреста на білому тлі. Згодом, коли організація вийшла поза європейсько-американський культурний простір, що асоціювався з християнством, задля утвердження міжконфесійності руху вона почала використовувати також червоний півмісяць, що апелював до ісламу. Це змінило її назву (Міжнародний комітет Червоного Хреста і Червоного Півмісяця), хоча до цього звалили поступово. Найважливішим досягненням Червоного Хреста стало поширення фундаментальних принципів організації. Уже Женевська конференція 1863 р. встановила, що треба опікуватися всіма пораненими з кожного боку конфлікту, давала військовому командуванню право обмінюватися пораненими та забезпечувати доступ супротивника до «його» поранених на полі бою, затверджувала нейтралітет шпиталів, рухомих пунктів медичної допомоги та їхнього персоналу на війні (доки він виконує лише свої професійні обов'язки), встановлювала розпізнавальні знаки (пов'язка із зображенням червоного хреста) та відповідальність за самовільне використання уніформи Червоного Хреста з воєнною метою. Поступово сформувався статус поранених військовополонених, з'явилось зобов'язання ворожих сторін передавати одна одній поранених та не дозволяти жорстокого поводження з ними. Було визначено долю санітарів та волонтерів Червоного Хреста, їхньої власності, коли ті потрапляли в полон (їх не мали вважати звичайними військовополоненими). У конвенції було наголошено на статусі мирного населення під час конфліктів і ще раз підкреслено, що знак червоного хреста (і червоного півмісяця) на білому тлі є захисним знаком тих, хто надає допомогу на полі бою.

Перша світова війна, з одного боку, трансформувала попередні уявлення про військових і цивільних. Європейська література та

¹¹ Dunant H. The Origin of the Red Cross: «Un Souvenir de Solferino» / [tr. from the French]. – Philadelphia, 1911.

¹² Secours aux blessés. Communication de Comité Internationale. – Genève, 1864; Moynier G. La Fondation de Croix-Rouge. – Genève, 1903; Naundorff J. Unter dem rothen Kreuz. – Leipzig, 1867; Bennet A. The Geneva Convention. The Hidden Origin of the Red Cross. – Sutton, 2006.

воєнна пропаганда 1914-1918 рр. спочатку спиралася на стереотипи: монархії в ім'я природної справедливості починають збройний конфлікт, армії виконують накази монархів, суспільства зобов'язані їх підтримувати аж до переможного кінця. Щоправда, тепер війну вже не вважали тільки чоловічим ремеслом: у лавах армій з'явилися жінки – і не лише як волонтерки-санітарки, але й як солдати та офіцери. З іншого боку, Велика війна й мілітаризація Європи викликала шквал критики з боку пацифістських та лівих рухів, які наголошували, що воєнні дії насправді вигідні лише панівним класам і шкодять суспільствам, завдають непотрібних страждань цивільному населенню, а їхня мета й кінцевий результат не виправдовує засобів. В уяві Герберта Велса у 1914 р. нова війна була потенційною трагедією для народів, але теоретично могла би покінчити з європейськими війнами і принести народам мир, тому письменник непрямо підтримував ініціативи військових¹³. У 1918 р. військові держав-переможниць далі дотримувалися риторики воєнного тріумфу. Наприклад, герой Вердена Філіп-Анрі Петен формував образ французької армії як зразка суспільної дисципліни та організованості, наголошуючи на її заслугах у закінченні війни. Його однодумці також акцентували на героїзмі солдатів та офіцерів і жертвовності цивільного населення. Однак Велика війна з усією силою показала також драматизм, в якому опинилися цивільні й військові серед збройного конфлікту. Використання отруйних газів 27 жовтня 1914 р. при Нев-Шапель, 24 вересня 1915 р. під Лоосом, 12 липня 1917 р. під Іпром; виснажлива битва на Соммі у 1916 р., що поглинула біля мільйона вбитих, поранених та полонених з різних сторін; не знані до того бомбардування мирного населення в тилу; поява танків на полі бою, використання важких гармат зі збільшеним радіусом ураження; застосування кулеметів у перехресному вогні, що збільшувало кількість жертв; довгі ряди колючого дроту, які відгороджували противників, але водночас ранили солдатів; глибокі й густі ряди вологих або й затоплених водою окопів, у яких хворіли чи й помирили воїни – все укладалося в картину жахливої війни на виснаження, яка нищить народи. Невдовзі європейська і світова література почала створювати трагічну картину війни й непростих взаємовідносин війська та цивільних, втягнутих у світове протистояння. «Вогонь» («Le Feu», 1916) Анрі Барбюсса, «Сталевий шторм» («Stahlgewittern», 1920) Ернста Юнгера, «Три солдати» («The Three Soldiers», 1921) Джона Дос Пассоса, «На

¹³ Wells G. The War That Will End War. – London, [1914]. – P. 98.

Заході без змін» / «На Західному фронті без змін» («Im Western nicht Neues», 1929) Еріха Марії Ремарка, «Прощай, зброє» («A Farewell to Arms», 1929) Ернеста Хемінгвея, «Смерть героя» («Death of a Hero», 1929) Річарда Олдінгтона показували щоденну жорстокість війни й трагічну долю солдатів, які або безславно гинуть на фронті, або втрачають своє «я», не можуть позбутися давнього досвіду та адаптуватися до життя у післявоєнній дійсності. Ромен Роллан у повісті «П'єр і Люс» (1920) звинувачував війну і військових у загибелі двох молодих людей, які прагнули відмежуватися від світового конфлікту, але помирили під уламками бомбардованих будівель. Еріх Марія Ремарк зобразив брутальну й беззмістовну щоденність Великої війни, в якій опиняються і безславно гинуть солдати – колишні цивільні: селяни, слюсарі, торф'яники, студенти. Пам'ять і уява тих, хто пройшов війну, наголошував Ремарк, травмована назавжди, вони не можуть повернутися до нормального мирного життя й знову стати цивільними: їхні життя покалічені, а покоління – втрачене. Віру в війну, а водночас і у військову силу втрачав гинучи й головний персонаж роману Річарда Олдінгтона «Смерть героя» (1929). Натомість у сатиричному романі Ярослава Гашека «Пригоди доброго вояка Швейка» («Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války», 1921-1922) та новелх Мірослава Крлежі зі збірки «Хорватський бог Марс» («Hrvatski bog Mars», 1922) автори кпили з образу дисциплінованої австрійської та німецької армії, наголошуючи на солдафонстві, грубості, жорстокості та невігластві її офіцерів, створювали сатирично-карикатурний образ відносин військових між собою та військовиків із цивільними. Перша світова війна утвердила в суспільній свідомості образ жінки / дівчини як сестри милосердя і волонтерки Червоного Хреста – сміливо-безстрашною, щасливою або, навпаки, трагічною постаті, яка, попри всі обставини, рятує солдатів від неминучої смерті¹⁴. Саме із сестрами милосердя, які працюють поруч з лікарями-чоловіками, у цей час асоціювалася медична допомога (чи взагалі допомога) на полі бою та в лазаретах і в охоплених боями, знищених містах та селах.

Проте це не вплинуло на загальне ставлення до збройних сил у міжвоєнній Європі. Багато лідерів нових національних держав, що утворилися на руїнах імперій, були прихильниками мілітаризованої або напівмілітаризованої моделі розвитку своїх країн і поєднували функції політиків та полководців («начальних вождів» армії). Зростання

¹⁴ Пор. американський варіант «Дівчини Червоного Хреста» як елемент сюжетної лінії: Davis R. H. *The Red Cross Girl*. – New York, 1917.

режимів фашизму й нацизму на Заході та ленінізму-сталінізму на Сході Європи, зміцнення впливу імператорської Японії на Далекому Сході також посилювало мілітаризацію локальних соціумів та світу загалом. І Беніто Муссоліні, і Адольф Гітлер підкреслювали своє воєнне минуле, їхні партії відразу формувалися як міні-армії, а лідери цих партій поставали вождями, здатними заангажувати до виконання військового обов'язку все населення. Те саме стосувалося і СРСР, де культ Йосифа Сталіна був також етапом започаткованого ще у 1920-х роках. конструювання нової, воєнізованої та механізованої, «сталевої» радянської людини-воїна: «нам разум / Сталин дал стальные руки-крылья, а вместо сердца – пламенный мотор» («Авиамарш»). У 1945 р. Сталін офіційно став генералісимусом Радянського Союзу, поєднавши найвищі державні та військові звання країни, і цей образ володаря-побідоносця донині використовують у пострадянській історичній пам'яті¹⁵. Постаті Володимира Ульянова-Леніна, Йосифа Сталіна (а певний час і Лева Троцького) тут асоціювалися з «непереможністю Червоної армії». У середині 1930-х років знову майже повсюдним у Європі й Азії стало переконання, що війна – єдиний спосіб розв'язку світових проблем, а обов'язок воювати – священний для всіх громадян. Діяльність організацій, що сприяли арміям, вважали почесною та потрібною ініціативою і в авторитарних, і в демократичних країнах. Так, в уяві прихильників фалангізму й навіть католицизму громадянська війна в Іспанії 1936-1939 рр. була ілюстрацією того, що лише військові (генерали Франциско Франко, де Мольо, комендант Толедського Алькасару Хосе Москардо Ігуарте) здатні захистити національну ідею та релігію від атеїзму й комунізму і тільки воєнний уряд може підняти країну з руїни. Такі уявлення були поширені й у тогочасній Галичині¹⁶. Хоча для прихильників лівих та ліво-ліберальних сил правління Ф. Франко було лише режимом воєнної диктатури й терору¹⁷.

Друга світова війна ще більше загострила проблему взаємодії та взаємовідносин між військовим та цивільним населенням Європи й світу. Вже агресія Японії проти Китаю 1937-1945 рр. засвідчувала:

¹⁵ Карпов В. В. Генералиссимус. – Калининград, 2002. – Т. 1–2.

¹⁶ Чума Б. Алькасар: Воєнний міф 1936 року та його рецепція українцями Галичини // Цитадела (Львів). – 2009. – № 2. – С. 38–46.

¹⁷ Інтернаціональна солідарність трудящих західноукраїнських земель з республіканською Іспанією: зб. док. і мат. / [ред. кол. Ю. Ю. Сливка (відп. ред.) та ін.]. – Київ, 1988.

психологія армії різко змінюється залежно від того, на якій території вона воює – власній чи окупованій. Японці, будучи вдома інтегральною та гармонійною частиною цивільного населення, втіленням патріотизму, освіченості й величі японської ідеї, на окупованих землях безжалюно нищили цивільних китайців, вважаючи їх чимось на зразок тварин. Війна 1939–1945 рр. лише посилила ці настрої. Німецька окупація більшої частини Європи спричинила страждання мільйонів цивільних. У самій Німеччині армію (принаймні формально) підтримувала більшість цивільного населення як інструмент відновлення історичної справедливості, а водночас експансіоністських амбіцій райху. Однак у «позанімецькій» реальності німецька армія стала засобом расової політики геноциду (зокрема голокосту), пригноблення і знищення народів, яких нацисти вважали «недорозвиненими». Населення окупованих країн відповідало на ці виклики по-різному. Частина прийняла тактику співіснування із загарбником, яку згодом назвали колаборацією. Показовим тут став феномен Франції – з формально незалежним урядом Віші. Тут панував культ героя Великої війни маршала Ф. Петена, і значна частина французів вважала його подвійним рятівником нації, зображаючи себе його солдатами – «хлопцями» (*les gars*) («*Marechal, nous voila*»)¹⁸. Інша частина натомість опинилася в русі опору – активного (як «макі») і пасивного: відповіддю на дії німецьких солдатів й офіцерів ставало приховане небажання співпрацювати – «мовчання моря» («*La silence de la mer*»), про яке писав Веркор. Ще гостріше ця проблема стояла перед населенням Східної Європи, зокрема її єврейської та слов'янської частини. Євреям загрожувала повна екстермінація, слов'янське населення постійно мусило бути готовим до репресій та розстрілів у разі недружніх щодо німецького війська дій. Загалом масштабні руйнації великих міст чи стратегічних пунктів («Лондонський бліц» 1940–1941 рр., Перл-Харбор 1941 р., Сталінградська битва 1942–1943 р., битва за Берлін, бомбардування Дрездена й Токіо у 1945 р.) з масовим використанням авіації, артилерії, залпового вогню; жорстока й планомірна ліквідація населених пунктів в «актах відплати» (Лідіце 1942 р., Хатинь 1943 р., Варшава 1944 р.), формування нацистських таборів смерті (Освенцім/ Аушвіц-Біркенау, Дахау, Бухенвальд, Трєблінка) спричинили масову загибель людей,

¹⁸ Гомза І. Культ особи у Франції доби Другої світової війни: Маршал Петен як «Спаситель нації» // Наукові записки НАУКМА. – Київ, 2010. – Т. 108: Політичні науки. – С. 25–29.

знецінення їхнього життя, страждання солдатів та мирного населення від нових видів зброї, голод і холод, значно погіршили матеріальний стан жителів Європи та Азії. Спроби опору з боку цивільного населення безжально придушувалися. Прикладом цього стало, зокрема, повстання у Варшавському гетто і Варшавське повстання, внаслідок якого місто було зруйноване, а його жителі поставлені на межу виживання. Використання ядерної зброї в Хіросімі й Нагасакі 1945 р. спричинило масові втрати серед цивільного населення. Все це поставило питання про міру відповідальності військових (і політиків, які приймали рішення) перед цивільними. Цей досвід кристалізувався згодом на сторінках сотень літературних та автобіографічних творів, картин, кінофільмів. Частина з них – від щоденників Анни Франк (1941) і Давида Рубіновича – описувала жахи голокосту серед мирного єврейського населення. Інша – від текстів Веркора «Тиша моря» («La Silence de la mer», 1942) до «Життя і долі» («Жизнь и судьба», 1950–1959) Васілія Гроссмана, «Живих і мертвих» («Живые и мертвые», 1959) Костянтина Симонова – демонструвала весь спектр воєнних викликів, що поставали перед цивільними в тилу та військовими на фронті. Твори японських письменників, наприклад, Такехіко Фукунаґи, зображали страхітливі наслідки ядерних бомбардувань 1945 р. для мирних жителів. Ці тексти тепер доповнювали кінокартини, візуалізували жахиття воєнного часу і видозмінювали образи військових та цивільних у колективній свідомості. Проте світова література, обігруючи події Другої світової війни, формувала також і образ безстрашного воїна, який захищає свою Вітчизну, рятує мирне населення, бо й сам відчуває себе одним із колишніх цивільних.

Закінчення війни означало осуд держав Осі (передусім Німеччини та Японії), покарання злочинців і колабораціоністів, визначення категорії воєнного злочину та геноциду і засудження подібних дій проти мирного населення. Однак війни та конфлікти другої половини ХХ ст. у різних точках земної кулі (В'єтнам, Камбоджа, Південна Корея, Афганістан) засвідчили: мирне населення й далі ставало об'єктом жорстоких дій з боку воюючих армій, хоча в умовах партизанських воєн межу між мирним та немирним населенням провести було нелегко. Це стосувалося, зокрема, латиноамериканських держав (Чилі, Бразилія, Аргентина, Гондурас, Перу). Тут, як і в частині африканських (Єгипет, Ефіопія), азійських (М'янма) та європейських країн (Португалія, Туреччина, Греція), владу періодично формувало військове правління / військова диктатура /

хунта. Військове правління вело до дуже специфічної взаємодії між населенням і військовими елітами, що домінують над державними інституціями і керують ними за допомогою терору або репресій. Це відобразила й художня література. З одного боку, на її сторінках з'являлися полковники / патріархи, які керують країною («Осінь патріарха» / «El otoño del patriarca» Габріеля Гарсії Маркеса) і формують культ «батьків вітчизни» (наприклад, чилійський генерал Августо Піночет Угарте з пісню «Mi General Augusto Pinochet»). Противники хунти категорично не сприймали військової форми правління: у їхній свідомості й пам'яті вона повністю суперечила демократичним цінностям¹⁹. З іншого боку опинялося мирне населення, яке під дулами автоматів часто примирялося з авторитарним правлінням. Між ними діяли прихильники герильї (звідки й латиноамериканська пісня «Guerillera»), вони репрезентували себе захисниками народу перед військом, проте й самі прагнули до військової диктатури (як на Кубі). Або ж, як у Колумбії – наркобарони, які формували власні квазіармії, намагаючись приховано керувати державою. Ідолами «герильєрів» стали диктатори на зразок Фіделя Кастро або коменданте Че Гевари (образ якого популяризувала пісня «Hasta Siempre, Comandante»). Їх зображали борцями з хунтою й «американською воєнщиною», «друзями робітників та селян», романтиками світової революції й соціального протесту. Не дивно, що такі постаті пропагували в СРСР (а згодом і в частині країн СНД)²⁰.

Воєнні конфлікти кінця ХХ – початку ХХІ ст. спричинили нові виклики, нові війни й новий образ війська, нове уявлення про військово-цивільне співробітництво. З одного боку, євроатлантична цивілізація сформувала зразок прозорих і толерантних взаємовідносин між армією та населенням. Проте він розповсюджений далеко не в усьому світі. Так, у межах СНД й Шанхайського клубу (на лінії РФ – Китай) НАТО і його стандарти вважають ворожими і формується власна схема взаємодії між армією та мирним населенням. У країнах ісламу пропагується образ священної війни і воїна-«джихадиста», яким може стати будь-який вірний, тож армією ісламу в цій концепції стає, по суті, ціле суспільство. Це ще більше ускладнює ситуацію у напруженому, нестабільному світі перших десятиліть ХХІ ст., що балансує

¹⁹ *Spooner M. H. Soldiers in a Narrow Land: The Pinochet Regime in Chile.* – Berkeley; Los Angeles; London, 1994.

²⁰ *Лаврецький І. Ернесто Че Гевара.* – Москва, 1974; *Гавриков Ю. Че Гевара: последний романтик революции.* – Москва, 2004.

між війною і миром. З іншого боку, військова служба у всьому світі й надалі викликає повагу, цивільне населення намагається допомагати військовим, а військові – мирному населенню, яке страждає від війн. Нині, у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., волонтери й працівники Червоного Хреста, «Лікарі без кордонів» й далі змушені змагатися з новими й новими викликами у різних точках земної кулі: від війн у В'єтнамі (1959–1975), Кореї (1950–1953) Афганістані (1979–1989, 2001–2014), Лівії (2011, 2014–2017) до збройних конфліктів на Балканах, у колишній Югославії (1991–2001), Африці, Іраку, Сирії, зрештою в Україні. Потреба у воєнному волонтерстві означає постійну присутність воєнної загрози в різних точках Землі, але також символізує можливість взаєморозуміння між військовими й цивільним населенням.

Загальноукраїнські й галицькі контексти. В історичній перспективі на українських етнічних землях, зокрема на землях Галичини, контакти між військом та мирним населенням у мирний і воєнний час набирали різних форм. До ХVІІІ ст. тут уже встановилась певна традиція взаємин людей зі зброєю та незброєного люду²¹. Упродовж ХІХ–ХХ ст. взаємовідносини між військовими й цивільним населенням тут також змінювалися разом зі зміною держав, під контроль яких переходили ці землі, та ідеологічних систем, які вони розповсюджували. Так, ставлення до австрійської армії частково ґрунтувалось на австролялізмі, вірі у «доброго цісаря», у справедливість його воєнних планів. Частині галичан подобалися австрійські військові марші, мундири, що в їхній свідомості слугували символами порядку й захисту. Через книжкові публікації та усно розповсюджували образ зразкового вояка – жовніра: педантичного, акуратного, відданого батьківщині тощо. Окремі роди військ (зокрема улани) були особливо популярними. Невипадково саме з військовою кар'єрою пов'язували, наприклад, постать Романа Шептицького – майбутнього митрополита львівського і галицького Андрея. Цю думку лише розвивала польська популярна пісня «Hej, hej ulani malowane dziesi». Австрійську армію часто зображали сферою зразкової дисципліни, що змінювала неорганізованого «цивіля» на педантичного жовніра: «Коли воякові ...

²¹ Голик Р. Війна і Русь: Еволюція уявлень про збройні конфлікти у середньовічній та ранньомодерній культурі та їх рецепція у модерній Галичині // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20: «Actes Testantibus». Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 212–236.

треба було вдатися до ротмістра з якоюсь просьбою ..., то, по-перше, такий вояк мусів бути добрим вояком, знати і точно сповнювати свої військові обов'язки ...; по-друге, мусив такий вояк явитися ... у відповідній формі – в убранню чисто вичищеним, без найменших плям ..., взуття мало бути випуцуваним так, щоб можна було побачити себе в халявах, як у дзеркалі; вояк мав бути чисто вимитий, виголений, острижений низько або гарно зачесаний»²². Це створювало сприятливий імідж військових у суспільній свідомості.

Водночас на зламі XIX–XX ст., як свідчив Мирон Тарнавський, суспільство не надто прихильно ставилося до військовиків, зокрема офіцерів, пов'язуючи їх із фінансовими клопатами (боргами), сімейною, життєвою нестабільністю, повільним кар'єрним ростом: «наші матері нерадо бачили своїх доньок у товаристві старшин. Їх уважали баламутами, що осоромлять родину, ... бо із загальновідомих причин женитися не можуть. Та не тільки у жіночому товаристві гляділи на активного старшину криво. Його приявність чи то для вчителя, чи для священика не була дуже то мила. Таким чином, хто рискнув присвятити себе військовості, той згори призначував себе на баніцію зі свого середовища»²³.

Життя солдатів-жовнірів часто пов'язували з картинами тривалої військової муштри, розлукою з домом, родиною, що також відлякувала. Цю думку лише розвивали рекрутські пісні, де служба в армії, мобілізація також виглядала небажаною: «Ой в Самборі на риночку / Там рекрутів брали / Просив же я Пана Бога, аби ня не взяли. А як мене та й узали до першої кляси, / Дали мені жовтий ремінь, червоні кутаси». «Картини з жовнірського життя», які пропонувала художня література, теж показували вояків у подвійному світлі. Недовіру посяли ще події 1848 р. у Львові, коли австрійська армія була використана проти національних гвардій та цивільного населення, обстрілювала місто з гармат, а тірольські стрільці, за чутками, вбивали львівських міщан на вулицях просто для розваги. Дезорієнтували галичан і балканські війни другої половини XIX ст.: там місцеві русини-українці (як австрійські вояки) бачили, що виступають проти місцевого населення, ідеям якого певною мірою симпатизують. Це засвідчили пізніші «Спомини з-перед десяти літ», якими у 1890-х роках дебютував письменник та адвокат Андрій Чайковський. Хоч сам автор скаржився на постійний пацифізм й антимілітаризм

²² *Калинець С.* Шляхом самоосвіти. З мого життя. – Львів, 2002. – С. 49–50.

²³ Цит. за: *Тарнавський М.* Спогади. – Івано-Франківськ, 2018. – С. 10.

української спільноти краю. З іншого боку, позитивний образ війська та воїна як культурного героя підсилювала антична література, яку засвоювали ще з гімназій, починаючи від Гомерової «Іліади» й «Одіссеї». Увагу українського юнацтва краю приваблювали образи княжих лицарів та козаків як захисників вітчизни, які пропагували українські письменники (Андрій Чайковський, Богдан Лепкий, згодом – Юліян Опільський, В'ячеслав Будзиновський, Іван Филипчак). Іван Франко у «Захарі Беркуті» також зосереджував увагу читачів на образі княжого війська як виразі «давнього громадянського духу», у «Великих Роковинах» закликав цивільних галицьких українців наслідувати запорозьких козаків та Богдана Хмельницького, відчутти себе потенційними полководцями майбутніх боїв за волю. «До великого моменту / Будь готовий кожний з вас, – / Кожний може стать Богданом, / Як настане слухний час.... Кожний думай: тут, в тім місці, / Де стою я ув огні, / Важиться тепер вся доля / Величезної війни». Натомість Франковий «Герой поневоли» давав радше негативний візерунок австрійського війська зразка 1848 р.

Напередодні Першої світової війни серед галичан співіснували повага до армії та недовіра до неї. Австрійське військо розглядали як потенційний «матеріал» і зразок для створення нової української армії (звідси – легіон УСС). Початок Великої війни супроводжувався ентузіазмом, підтримкою австрійської армії. Державна пропаганда розвивала позитивний образ військового – людини побожної, лояльної до батьківщини й монарха: «Конечну силу для сповнення своїх обов'язків находить жовняр в молитві до Бога і в кріпкій вірі до своїх старших. Кожний нехай думає все на свою вітчину, на свій дорогий родинний край і на своїх любих, котрі все думають о нім і цілком справедливо тішуть ся, коли воїн оздоблений відзначеннями вертає назад домів. Кожний най старає ся стати гордошею своєї громади!»²⁴.

Однак початкове захоплення військовими згодом змінилося розчаруванням. Реквізиція майна, арешти руських селян, інтелігентів та священиків, які проводили угорські гонведи за підозрою у шпигунстві на користь Росії, сформували образ «своєї чужої» чи «чужої своєї» армії, що буквально не розуміє місцевого населення і ставиться до нього вороже. Такою є «селянська візія» австрійської армії в текстах українців Марка Черемшини та Василя Стефаника, для яких будь-яке військо постає причиною знищення і розорення се-

²⁴ Жовняр. Його обов'язки і права. Причини і ціль війни. – Відень, 1916. – С. 10.

лян, а ті опиняються між двох вогнів²⁵. Загалом Перша світова війна принесла тоді ще розділеній Україні важкий воєнний досвід і багато страждань, які не завжди вдавалося зменшити. Українські мемуари та художні твори, що акумулювали пам'ять про Велику війну, подавали її у двох вимірах. З одного боку, на їхніх сторінках з'явилися постаті лікарів та санітарок, які надають допомогу пораненим. З іншого – трагічні образи покинутих, приречених на смерть військовополонених з «повісті-поєми» галичанина Осипа Турянського (1880–1933) «Поза межами болю» (1917), які втікають від конвоїрів у горах Албанії і намагаються вижити самі, без будь-якої допомоги. У тексті Петра Франка (1890–1941) «Від Стрипи до Дамаску» (1937) читач бачив безпомічність тих, хто прагнув надати допомогу солдатам, перед смертельними повсякденними реаліями фронту: «Людина в такий час не представляє вартости. Задрімав утомлений стрільчик у рові й дістав кулю з сусіднього рова просто поміж очі. Вихилився інший поза рів і дістав кулю в живіт, щоби конати ще два тижні в жахливому спротиві смерті. «Я не хочу вмирати!» – кричав і плакав молоденький десятник, і др. Білзор рвав собі з голови волосся та зробив нещасному впорскнення морфію!»²⁶. Цей сценарій був реалістичним, бо українські лікарі в лавах УСС, як згодом в УГА, справді мали значні труднощі з допомогою пораненим і мусили шукати собі добровільних помічників.

Російська окупація 1914–1915 рр. привела в Галичину царську армію, ставлення до якої серед місцевих «цивільів» розділилося. Русофіли / москвофіли стали її цивільним запліччям (як, наприклад, родина майбутнього українського письменника романіста, вчителя й громадського діяча Івана Филипчика у Самборі). Прихильники української ідеї та поляки натомість намагалися дистанціюватися від нової воєнної адміністрації, вважаючи її окупаційною. Частина галичан погоджувалася з думкою, що російська армія годувала місцеве населення та допомагала йому матеріально. Зудар і зустріч з російською армією означали також удар і зустріч галичан з наддніпрянськими українцями, для частини з яких російська армія спочатку асоціювалася з царизмом, вірою і «отечеством», за які треба

²⁵ Гаврилів Т. «Воськове діло Гуцулю вбити, а наше діло єї поховати». Перша світова війна у творах українських письменників Галичини // Письменство Галичини в міжкультурній взаємодії / [за ред. Т. Гаврилів]. – Львів, 2015. – С. 174–212.

²⁶ Франко П. Від Стрипи до Дамаску. Пригоди четаря УСС. – Львів, 1992. – С. 4–5.

воювати. (Згодом у радянській Західній Україні цей досвід війни та допомоги її жертвам з ідеологічних причин був забутий або майже забутий. Його замінили ідеологемою, прив'язаною до ленінської міфології: образом сестри Володимира Ульянова-Леніна Марії Ульянової (1878–1937) як сестри милосердя, яка самовіддано доглядає поранених у Львові та Галичині в 1915 р. Картину з цим сюжетом довго експонували у Львівському філіалі музею Леніна. Так в Галичину переносили модель з досвіду Російської імперії.)

Повернення австрійських частин до Галичини для більшості її населення було визволенням. Однак 1918 р. приніс занепад ідеї австрійської армії, на тлі якої кристалізувався образ національних армій. Війна за Львів і Галичину виявила всю складність ситуації: польські й українські військовики, недавно об'єднані в одній армії проти спільного ворога, тепер воювали один проти одного. Цивільне населення краю також розділилося на польську й українську частини. Ситуація довкола листопадового Львова та Галичини 1918–1919 рр. засвідчила, що значна частина цивільного польського населення галицької столиці не сприймала українського війська як «свого», і це було однією з причин його невдачі у боях за місто та край²⁷. (Невипадково Мирон Тарнавський зображав тодішній Львів «вкрай ворожим» для українців містом.) Зрештою, для єврейської частини цивільного Львова прагнення до нейтралітету між ворожими силами обернулося погромом 1918 р. Ситуацію ускладнювали ще й іноземні частини, які верталися з фронту домів через Галичину: вони також несли потенційну загрозу для місцевого мирного населення. Водночас 1918 р. на перехресті східно- і західноукраїнських волонтерських традицій в Києві постав Український Червоний Хрест, а з ним – утвердження ідеї милосердя до поранених та військовополонених, нейтралітету лікарів, санітарок та медичних волонтерів на полі бою. Це сприяло відокремленню українського волонтерства від російського «добровольства» / «добровольчества», що існувало за Першої світової війни. На заході української етнічної території з виникненням ЗУНР з'явилося протиставлення українського військового волонтерства польському. У жорстоких листопадкових боях за Львів 1918 р. червоні хрести як знаки допомоги стали символами не тільки

²⁷ Пор.: Голік Р. Lwów проти Львова: боротьба за місто 1918–1919 років в уявленнях українців та поляків Галичини міжвоєнного періоду // Львів: місто – суспільство – культура: зб. наук. праць. Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. – Львів, 2012. – Т. 8, ч. 1. – С. 421–453.

милосердя, але й протистояння ворожих сил. Зокрема, українська сторона, якій допомагали сестри-жалібниці, скаржилася на польську, що та використовує санітарний транспорт та знак Червоного Хреста не для перевезення поранених, а для транспортування та складання зброї. Принципи Червоного Хреста стали провідними в діяльності медичної та санітарної служб українського війська, Української Галицької Армії (УГА), що протистояла польським збройним силам²⁸. Українсько-польський збройний конфлікт 1918–1919 рр. і вся українська революція 1917–1921 рр. закінчилася поразкою української сторони та самої ідеї українського війська в Галичині.

Ситуація на Великій Україні була ще менш виразною, ніж на Західній й переросла в коловорот армій та цивільного населення, де різні групи людей зі зброєю загрожували людям без зброї. Дезорієнтованість мирного населення у цій «каруселі збройних сил» (від військ УНР до денікінців та більшовиків) також була однією з причин поразки визвольних змагань українців. Контакти Червоної й Білої армії та армії УНР з мирним населенням показали всю жорстокість громадянської війни в Центрі й на Сході України: від масових розстрілів українських селян і міщан до антиєврейських погромів. Цей досвід відклався і в «соціалістичному неоромантизмі» «Вершників» Юрія Яновського (1935), і в поезії Євгена Плужника 1920–1930 рр. Ці твори фіксували тодішнє сприйняття людей зі зброєю, буденність смерті та вбивств, малу вартість людського життя серед цивільного населення: «Уночі його вели на розстріл. / Хтось тримав ліхтар, мов смолоскип. / На неголенім обличчі гострі / Волоски... / Віддалік, немов цілком байдуже, / Офіцер димок цигарки плів. / Тільки неба хмарний, темний кужіль / Чув чуже і коротеньке – плі!»²⁹. У вирі громадянського протистояння військових цивільне населення теж відокремлювала глибока прірва взаємної відчуженості, нерозуміння, байдужості. Люди без зброї ставали для військових цілком закономірними жертвами: «Сідало сонце. Коливалися трави. / Перерахував кулі – якраз для всіх! А хто з них винний, а хто з них правий! / З під однакових стріх (...) Сховалось сонце. Сутеніло помалу. / Час би й росі! / А хтось далекодесь генералу: – У с і»³⁰.

²⁸ Сапіга О. П. Медична та санітарна служба в Українській Галицькій Армії (1918–1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «Військова історія». – Львів, 2011.

²⁹ Плужник Є. Поезії. – Київ, 1988. – С. 126.

³⁰ Там само. – С. 127.

У новій УСРР–УССР прищеплювали нову ідеологему: єдиною армією українських та російських трудівників і селян є Червона армія; декларували єдність комуністичної партії, більшовицької армії та трудового народу. У Радянській Україні організації, що забезпечували зв'язок війська з мирним населенням, втратили ознаки добровільності та повністю підкорялися партійним органам, як, наприклад, сформоване у 1927 р. Товариство сприяння обороні та авіаційно-хімічному будівництву СРСР («Общество содействия обороне и авиационно-химическому строительству СССР», ОСО-АВИАХИМ СССР), включене в комплекс радянського воєнно-патріотичного виховання. Звідси – запровадження у 1931 р. загальносоюзного комплексу ГТО («Готов к труду и обороне» / «Готовий до праці й оборони»), на який орієнтували членів організації як «резерв Червоної армії та флоту». На кінець міжвоєнного двадцятиліття в СРСР визріла й модель «параволонтерської» допомоги в межах піонерського та комсомольського руху, який також милітаризували. Його початком стала публікація в 1940 р. соцреалістичної повісті Аркадія Гайдара-Голікова (1904–1941) «Тимур і його команда» («Тимур и его команда»). У її центрі перебувала добровільна дитяча організація, що самостійно допомагає сім'ям військовиків Червоної армії та старшим людям, бере їх під власний «захист і охорону задля соціалістичної Батьківщини». Проте в УРСР рух «тимурівців» спочатку не встиг широко розповсюдитися: у 1941 р. почалася німецько-радянська війна, тому ідея «Тимура і його команди» розгорнулася тут аж після 1944 р.

Для галицьких українців ситуація була іншою: свій край – чужа (польська) армія, яку явно чи приховано вважали окупаційною. Українська «Крівава книга» (1921) формувала власне такий образ польської армії й протестувала проти примушування українського населення до будь-яких контактів з польською армією – від служби в ній до податку на неї: «Що стягання данини на польське військо в Східній Галичині, яка не є частию польської держави, є безправне, се ясно. Коли ж ходить о стягання сеї данини з українського населення, то се безправство і насильство»³¹. Згодом цей образ ще раз переакцентували – в контексті пацифікації 1930 р., де теж були задіяні польські військовики (зокрема улани), яких нові українські

³¹ Крівава книга. / [зладили М. Лозинський, П. Карманський]. – Відень, 1921. – Ч. 2: Українська Галичина під окупацією Польщі в рр. 1919–1920. – С. 31, 33–35.

публікації називали «варварами», «вандалами», «звірами»³². На цьому тлі УВО–ОУН частина галичан сприймала як підпільну армію, що захищає українське цивільне населення перед окупантом (польським військово-поліційним апаратом) і яку цивільні українці мали б підтримувати. З іншого боку, особливо у другій половині 1930-х років галицькі українці намагалися примиритися з польською армією й мілітаризацією Польської держави, адаптуватися до неї. Це означало й певний компроміс з польською моделлю війська та волонтерства, що існувала тепер на державному рівні. Тут з січня 1919 р. функціонувало Польське Товариство Червоного Хреста. Його ініціювало Товариство «Польський Самаритянин», яке патрунували аристократ Павел Ян Сапієга (1860–1934) та дружина композитора Ігнаці Падеревського Гелена Падеревська (1856–1934). Також у Галичині розгортали діяльність організації, що сприяли добровільній допомозі польській армії, зокрема «Liga Obrony Powietrznej i Przeciwigazowej» (LOPP). Вона пропагувала свою діяльність через спеціальне видання («Lot Polski») та проводила масові акції, наприклад, публічні марші в протигазах, що відбувалися також і у Львові³³. Українці, хоч не підтримували їх, мусили на це зважати.

Друга світова війна змінила цю реальність. Прихід Червоної армії в Західну Україну суттєво вплинув на місцеве цивільне населення. Впродовж 1939–1941 рр. рецепція Червоної армії в Західній Україні еволюціонувала: від шоку перед появою «бідної на вигляд», проте численної армії-визволительки через образ «армії-українізаторки / деполонізаторки» до страху перед нею та шоку перед терором армії-окупантки. Галицькі поляки (за винятком лівих, їх згодом назвали «бронзівниками») майже однозначно сприймали радянські збройні сили як ворожі нарівні з німецькими. Водночас вони мусили з ними співіснувати. Галичани-українці спочатку вважали україномовних солдат з-за Збруча «своїми» – так, як це демонструвала радянська пропаганда, і намагалися співпрацювати з ними. Однак скоро місцеві міщани й селяни зрозуміли небезпеку контактів з радянськими силовиками, хоча серед них вже відокремлювали представників НКВД і звичайних військових. Такі контакти часто загрожували репресіями, депортаціями та розстрілами (що, зрештою, виявилось в

³² На вічну ганьбу Польщі, твердині варварства в Європі. – 3-тє незмінене вид. – Нью-Йорк, 1978. Пор.: Скаун Р. «Пацифікація»: польські репресії 1930 року в Галичині. – Львів, 2012.

³³ I Marsz w maskach LOPP we Lwowie // Lot Polski. – 1931. – Nr. 15–16. – S. 21.

останні дні перебування радянських військових у Західній Україні влітку 1941 р.). Червону армію, яку частина людей колись вітала, тепер загалом проводжали як криваве породження «Большевії».

Сприймання німецької армії у 1941–1944 рр. пройшло ту саму трансформацію: з образу армії-рятівниці від «перших советів», що давала надію на нову державність (Акт 30 червня 1941 р.), до образу небезпечної армії-нищительки³⁴. Відповідно змінилося ставлення до німецьких військовиків: від захоплення «німцями» як спадкоємцями австрійського військового порядку до страху перед ними як виконавцями каральних акцій проти мирного населення, зокрема «остаточного вирішення єврейського питання» в дистрикті «Галичина» та райсхкомісаріаті Україна. Зрештою, на території «кривавих земель» (якщо говорити термінологією Тімоті Снайдера) повністю проявився синдром окупанта, який нацистська пропаганда нав'язувала німецьким солдатам. «Нелюдська поведінка, дикий набір людей до праці, неузасаднені арешти та, вкінці, масові розстріли населення»³⁵ – описував Володимир Кубійович поведінку німецьких вояків на окупованих українських територіях і наголошував, що ті, не знаючи української мови, не могли домовитися з місцевим населенням (яке не знало німецької) та часто готові були застосовувати мову репресій і страт. Так, на застереження: «Але ж, пане президенте, німецької мови населення не розуміє і не зможе виконати ваших наказів» представник німецької адміністрації на Волині відповідав коротко: «То я їх розстрілюватиму»³⁶. Під час антиєврейських акцій, за спогадами львів'ян (Романа Волчука, Євгена Наконечного, Лева Біласа, Бориса Білинського), частина німецьких військових влаштувала на вулиці справжні полювання на людей, вбиваючи євреїв серед білого дня просто в натовпі, вішаючи їх на балконах кам'яниць тощо. Згодом прилюдними стали й страти представників антинімецького підпілля. Їх подавали як акти відплати за вбитих німецьких військовиків. Це створювало атмосферу терору, що посилювало відокремлення німецьких солдатів і їхніх союзників, для яких призначалися місця «nur für Deutsche», від решти населення. Мирні жителі окупованих земель намагалися без потреби не спілкуватися навіть з солдатами

³⁴ Голик Р. Місто і війна: реалії та стереотипи періоду нацистської окупації в ментальності львів'ян // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – Львів, 2011. – № 693. – С. 216–222.

³⁵ Кубійович В. Мені 70. – Париж; Мюнхен, 1970. – С. 57.

³⁶ Там само. – С. 51.

й офіцерами вермахту, а тим більше військ СС, щоб не провокувати їх. З іншого боку, поряд із терором тривало мирне життя, навіть розвивалася літературна творчість. Місцеві українці прагнули знайти компроміс з окупаційною військовою адміністрацією (зокрема через допомоговий комітет УЦК), щоб вижити в непростих умовах. Частина з них увійшла до різних за призначенням збройних формацій³⁷. Їх сприймали як вікно можливостей для створення частин на зразок австрійського легіону УСС. Німецькі військові відразу зневажливо ставилися до подібних проєктів, як і до ідеї української державності. Тому надія на підтримку «українського проєкту» з боку німецької влади була ілюзорною вже з 1941 р. Певні надії щодо співпраці плекала частина польської спільноти краю – через власні допомогові комітети та польську поліцію. На початках німецької окупації вижити намагалися також і євреї, комунікуючи з новою владою через Юденрат та єврейську поліцію. Однак їхні надії були ще ілюзорнішими, а сама єврейська спільнота Галичини – приреченою на знищення.

Водночас Друга світова війна стала поштовхом для розвитку українського волонтерства. Показовим став досвід одного з представників Українського Червоного Хреста Романа Данилевича (1903–1985). Виходець зі священничої родини, до війни Роман Данилевич був молодіжним католицьким діячем, журналістом, редактором часопису для молоді «Українське юнацтво» та автором інших видань³⁸. Суспільна активність привела Р. Данилевича до волонтерської участі в Червоному Хресті, де той відповідав за німецькі табори радянських військовополонених. Про свої відвідування цих таборів у 1941–1942 рр. журналіст згадував лише уривками, пунктирно³⁹. То були травматичні спогади. «З місця включившись в допоміжну акцію», Роман Данилевич опинився в дуже важких обставинах: між відносно «вільним» окупованим соціумом та ув'язненими військовополоненими. У таборах разом з неназваним українським перекладачем він бачив «кола Дантового пекла» – страхіття, які важко описати. Ці табори були перенасиченими (у Вишнівчику біля Бялої Подляської, за спогадами Данилевича, перебувало 136 тисяч осіб), там була висока смертність

³⁷ Боляновський А. Українські військові формування в Збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів, 2003.

³⁸ Українська Молодь Христові: пропам'ятна книга. Документальний збірник 1933–1988 / [зібрав, упоряд. і зред. М. Грушкевич]. – Рим; Парма, 1991. – С. 423.

³⁹ Данилевич Р. Найбільша нагорода (Автобіографічна розповідь) // Дзвони. – Рим; Детройт, 1977. – Ч. 2. – С. 30–35.

(«денно вмирало кількасот полонених»). Військовополонені, зауважував журналіст, стали жертвами політики СРСР, який не приєднався до Женевської конференції 1929 р., і Німеччини, що прагнула «влегшити собі проведення свого пляну фізичного винищення молодого людського матеріалу та ... здобути ... бажаний «лебенсраум»⁴⁰. Покинуті й приречені, полонені перебували в «мертвій зоні», з якої було дуже нелегко вибратися. З одного боку, волонтер відзначав допомогу місцевих міщан та селян, які, попри все, намагалися прогнати військовополонених. Галичани збирали харчові пачки, віддавали харчі та худобу, ризикуючи наразитися на епідемічні недуги, які панували серед полонених, і навіть вмерти. З іншого боку, стан військовополонених вражав. Частина з них забирала в інших харчові пайки, частина замість мисок для їжі використовувала власний одяг; ще інші були готові до канібалізму. Це спричиняло макабричні сцени («озвірілі від голоду, коли побачили, що їх товариш догаряє, розпорювали його, вибирали серце чи печінку та як дикі звірі їх пожирали»). Самого журналіста, який з ними контактував, просили бути обережним: «Уважайте, бо Вас з'їдять!». Він чув себе безсилим. Навіть організація («фірма»), від імені якої виступав Роман Данилевич, Український Червоний Хрест (відновлений у Львові 1941 і знову ліквідований 1942 р.), мусила щоразу міняти назву, маневруючи у відносинах з німецькою владою. (Попри це, йому самому не вдалося уникнути арештів і переслідування з боку німецької таємної поліції, яка не сприймала «католицьких націоналістів»).

Результати зусиль волонтерів (дозволи на звільнення інвалідів, на листування полонених та навіть на додаткове харчування) інколи були мінімальними, і Роман Данилевич усвідомлював даремність багатьох зусиль та символічність багатьох актів. Табірна антисанітарія та деморалізація утримуваних там людей викликали майже розпач: «Це було глибокої осені 1941 р. ... Серед грязюки вище кісток я бачив довкруги себе оброслі та від голоду набренілі обличчя з благальними поглядами, зверненими на мене, як на самотній рятунок ... Кожний прохав записати його число та добиватися його звільнення. Великі платки снігу падали на мій записник, майже нечитким зробили його, а потім спливали забрудженими від чорнила краплями на землю. Хоч я був певний, що немає виглядів на звільнення тих нещасливців, на яких смерть уже поклала свою печать, я ніяк не міг відмовити їм

⁴⁰ Данилевич Р. Найбільша нагорода... – С. 31.

цієї останньої прислуги»⁴¹. На тлі «позначених смертю» полонених єдиною потіхою для Р. Данилевича була лише вдячність одного з арештантів, який, дізнавшись, що той – представник Червоного Хреста і допомагає полоненим, поблагословив його («Хай ласка Божа вас до смерти не опускає»). Свое покликання український волонтер бачив у смисловому проміжку між двома висловлюваннями, кожне з яких вело до гуманістичного імперативу. «Оці два вискази: “смертю позначений” та “хай ласка Божа вас до смерти не опускає” – стоять мені заєдно перед очима, коли згадую про страхіття в таборах воєннополонених. Перший, як невідкличний приказ станути на захист людини, коли людська злоба хоче її пожерти; другий, як нагорода за виконання християнського обов’язку: допомагати ближнім»⁴².

Починаючи з 1943–1944 рр., мирне населення краю опинилося між німецькими військами та трьома рухами опору (націоналістичним українським підпіллям УПА, польськими (АК) та комуністичною радянською партизанкою), які поборювали один одного. Це ускладнювало ситуацію цивільних, робило її непередбачуваною. У перші повоєнні роки цей образ змінився картиною протистояння Червоної армії та антирадянського підпілля (УПА) в Західній Україні – картиною героїчної боротьби зі сталінським режимом, образом жорстоких розстрілів, вбивств прихильників УПА – з одного боку, та радянських солдатів і цивільних представників комуністичної влади – з іншого. Водночас для нових жителів Західної України, які прибули зі Сходу разом із радянськими військовими, Радянська армія була єдиною позитивною силою: іншої вони не знали. Тому українські літературні й мемуарні образи контактів військових із цивільними у 1939–1945 рр. сформували дуже широкий спектр від ідеалізованого соціалістично-романтичного образу в «Прапорonoсцях» (1946–1948) і реалістичнішого в «Людині та зброї» (1950) Олеса Гончара, «антибандерівських текстів» в українській радянській літературі до протилежного за ідеологічним спрямуванням «Огненного кола» (1953) Івана Багряного, а також художніх творів і спогадів про УПА в літературі діаспори⁴³.

⁴¹ Данилевич Р. Найбільша нагорода... – С. 33.

⁴² Там само. – С. 35.

⁴³ Детальніше див.: Голик Р. Радянська влада та український визвольний рух у Галичині в контексті ідеологічних стереотипів // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2012. – Вип. 22: Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи. – С. 191–208.

Водночас і в цьому різко розмежованому, біполярному світі знайшлося місце для медичних волонтерів, зокрема тих, кого в західноукраїнському підпільному русі називали представниками Українського Червоного Хреста чи Службою Здоров'я УПА (1942–1945)⁴⁴. Все ж по обидва боки протистояння війна поставала плундруванням краю; трагедією, що породжувала нові й нові жертви, яким була потрібна допомога й підтримка.

Поразка антирадянського підпілля спричинила потребу адаптації жителів Західної України до Радянської армії як єдиної збройної сили СРСР й радянської моделі військово-цивільної взаємодії, до якої привчали ще в школі на заняттях з початкової військової підготовки та продовжували під час служби в Радянській армії. Молодь намагалися виховувати як «молодоармійців» / «юноармійців», апелюючи до пересічного школяра: «Ким би ти не став – робітником чи вченим, колгоспником чи конструктором, ти передусім повинен бути справжнім захисником Радянської Вітчизни. ... До виконання свого воїнського обов'язку ти маєш готуватися з юних років»⁴⁵. Громадян УРСР з дитинства привчали поважати Червону армію й прославляти її, влаштовуючи ігри на зразок військово-спортивної «Зірниці», що мала виховувати учнів «на революційних і бойових традиціях радянського народу». Проводили акції для дітей на зразок «Армія рідна – ми серцем з тобою», конкурси малюнків «Слава Радянській армії» тощо⁴⁶. Молодших дітей заохочували йти в армію, зображаючи це їхнім природним внутрішнім бажанням: «Йде брат мій в армію посеред зими. / – Братику мій, братику, ти й мене візьми!»⁴⁷. Такі концепції розповсюджувала й радянська література для молоді (наприклад, «Книга майбутніх командирів» / «Книга майбутніх командирів» 1985 р. та «Книга майбутніх адміралів» / «Книга майбутніх адміралів» 1980 р. Анатолія Мітєєва), шкільні підручники з початкової військової підготовки та армійська література. Цивільне населення СРСР переконали, що навіть після закінчення Другої світової війни на нього чатує загроза, «мирну ... працю радянських людей» треба оберігати

⁴⁴ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 1992. – Т. 23: Медична опіка в УПА.

⁴⁵ Готовься к защите Родины // Товарищ. Спутник пионера. 1974. – Москва, 1973. – С. 320–321.

⁴⁶ Детальніше див.: Барвінок: Збірка віршів, оповідань та казок, опублікованих в журналі «Барвінок». – Київ, 1977. – С. 191–192.

⁴⁷ Там само. – С. 63.

від «агресивного імперіалізму», а «священним обов'язком» кожного громадянина Радянського Союзу є «захист соціалістичної Вітчизни». Армію презентували як «справжню школу життя», хоч такий образ не відповідав дійсності. Ухилення від служби в армії, пацифістські настрої, регіоналізм чи спроби привнести у всесоюзну армію національну ідеологію розцінювали як вияви нерадянського виховання й засуджували. Це, а також русифікація війська, «дідівщина», нестатутні відносини у військовому середовищі, збройний конфлікт в Афганістані дистанціювали суспільство від Радянської армії, яку використовували для придушення національних рухів в інших державах. З цього огляду вона була небезпечною і для чужого, і для власного цивільного населення. Натомість в УРСР продовжувалося утвердження радянських «добровільних» інституцій, наприклад, (з 1951 р.) наступника ОСОАВІАХІМУ – Всесоюзного добровільного товариства сприяння авіації і флоту (ДТСААФ / ДОСААФ), а також відповідників світових організацій – зокрема Товариства Червоного Хреста, що в СРСР вело свій відлік з 1922 р. як Радянський Червоний Хрест⁴⁸. Проте членство в них було, радше, формальністю, аніж реальним волонтерством на користь збройних сил.

Пострадянська дійсність, з одного боку, сформувала нову Українську державу, нову армію і певною мірою новий цивільний соціум з новими структурами цивільної підтримки армії (Товариство сприяння обороні України). З іншого боку, з 1991 р. армія, держава та суспільство пройшли дуже непростий і нерівний шлях, в якому модернізація чергувалася з гальмуванням розвитку та навіть зумисним руйнуванням українських державних структур і збройних сил (2010–2013). Навіть у політичній думці українців кінця ХХ – поч. ХХІ ст. існували протилежні моделі: частина представників правих середовищ намагалася пропагувати як інструмент управління суспільством образ «сильної військової руки» за зразком піночетівського режиму Чилі⁴⁹; адепти лібералізму та лівого руху категорично відкидали такі пропозиції як форму знищення демократії⁵⁰. Нова ситуація в умовах україно-російського конфлікту в ОРДЛО ще більше ускладнила ці процеси. У гібридному протистоянні на

⁴⁸ Митерев Г. А. Советский Красный Крест. – Москва, 1962.

⁴⁹ Мороз В. У пошуках українського Піночета? – Львів, 1999.

⁵⁰ Тиса Р. Українська ідеологія. Частина 2. Піночетофілія [Електронний ресурс] // Вперед. – 2015. – 2 листопада. – Режим доступу: <https://vpered.wordpress.com/2015/11/02/tisza-pinochetophilia/> (дата звернення 1.10.2018).

Сході держави зіштовхнулися українська армія й військова адміністрація – з одного боку, та приховані під масками збройних формувань ДНР і ЛНР російські військовики – з іншого. Місцеве населення опинилося в ситуації ідеологічного вибору між російським пропагандистським образом «київської / бандерівської хунти» та «укропів», за якими «стоїть США, ЄС, НАТО», евфемізмом «ввічливих людей», що «стоять на сторожі миру й спокою», та українськими уявленнями про агресивних сепаратистів /«сепарів» і «зелених чоловічків», за якими стоїть РФ. Збройне протистояння, що триває на Сході України з 2014 р., сформувало драматичний образ «гібридної війни» і її ключових моментів: оборони Донецького аеропорту, трагедії Іловайського котла, Волновахи, Дебальцевого. Вони стали сюжетами літературних, публіцистичних творів та кінокартин: від «Іловайська» (2015) Євгена Положія та «Аеропорту» (2015) Сергія Лойка, «Чорного сонця» (2015) Василя Шкляра, «Укрів» (2015) Богдана Жолдака, до «Саур-Могилы» («Воспоминания о Саур-Могиле», 2016) Андрія Пальваля та Максима Музики, «Іловайського щоденника» («Иловайский дневник», 2016) Романа Зіненка, «То АТО. Щоденник добровольця» («То АТО. Дневник добровольца», 2016) Дмитра Якорнова, «Военного щоденника» («Военный дневник», 2016) Олександра Мамалужа, збірника «Добробати» (2017). Ці тексти показують суспільству, мирному населенню трагічну картину поразок, масової загибелі солдатів, але водночас оптимістичний образ мужності, витримки, невтомності людей, які захищають свої переконання та свою Батьківщину. Цивільні волонтери також стали активними персонажами театру воєнних дій, формуючи уявлення про «волонтерів без кордонів» – людей, які допомагають потребуючим, незважаючи на всі перешкоди, перетинають кордони АТО. Вони активно й пасивно формують власний імідж та передають досвід з допомогою писемної культури. Так, газета «Волонтер» та супутні видання – посібники для волонтерів (наприклад, альманах-довідник «Волонтер») демонструють практичний бік проблеми, збірка есеїв «Волонтери: мобілізація добра» (2015) показує образи непомітних і публічно активних волонтерів на фронті, в лазаретах та поза ними; книга-сповідь Валерія Макеєва «100 днів полону, або позивиний «911» (2015) зображає, навпаки, світ страждань ув'язненого в підвалі волонтера. Поряд із активістами волонтерського руху допомоги українським військовикам, що об'єднує низку організацій (від «Повернись живим» до «Combat-Ua»), тут діють також добровольці з міжнародних організацій (зокрема Червоного Хреста). Загальний контекст діяльності

українських та міжнародних волонтерів у таких умовах непростий: попри харизматичну іпостась волонтерства (благородство, милосердя, самопожертва), виникають ризики деформування його суті⁵¹.

На тлі поразок та жертв первісне уявлення про «швидке й ефективне АТО» перетворилося в драматичну картину війни, від якої страждають усі: військові на фронті, військовополонені та цивільні в тилу. Военний досвід, що триває з 2014 р. – мартирологія сучасності, про яку говорить Роман Іваничук. «Розкажуть свідки про бездомних біженців ..., і будуть то осиротілі й зрозпачені батьки та вчителі; учителі, на очах яких загинули від вибухів школярі; скатовані й замерзлі на бетонних долівках у камерах смертників в'язні; душі розстріляних полоняників, котрі знайшли вічний спокій у братських могилах; поранені бійці, що рятувалися від смерті у валках біженців під білими прапорами, жертви знищеного – забороненим міжнародною угодою касетним снарядом – набитого людьми міського автобуса в Донецьку, убитий терористами швейцарський працівник Червоного Хреста, який повертав життя смертельно пораненим мешканцям Дебальцева...»⁵². З іншого боку, воєнні дії на Сході України залишаються в суспільному дискурсі прикладом героїки й благородства, захисту Вітчизни. «Насичується кров'ю українська земля, та зростають на ній мечі обоюдні. Відродилася армія, народилася готовність до самопожертв, формується громадянське суспільство», – стверджував у 2016 р. Р. Іваничук⁵³.

Звісно, формувати образ українського солдата / офіцера як героя в колективній свідомості суспільства зараз просто й не просто водночас, бо і українська армія, і суспільство дуже гетерогенні у своїх настроях. Парадокс полягає ще й у тому, що українське та російське суспільство, їхні армії та цивільні структури, що зійшлися у двобої на Донеччині та Луганщині, все ще не повністю розпрощалися з радянським минулим. Радянські й пострадянські стереотипи закорінені в поведінці і цивільних, і військових. Саме вони формують ідеологію російського суспільства, воєнну доктрину Росії та низки інших країн СНД, їх використовують у пропаганді «ДНР» та «ЛНР», вони спричинили конфлікт на українському Сході та допомагають

⁵¹ Горелов Д. М., Корнієвський О. А. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналітична доповідь. – Київ, 2015. – С. 30.

⁵² Іваничук Р. Голоси з-над вод Генісарета: колаж. Я ще не писав про Донбас: рефлексії. – Львів, 2016. – С. 130.

⁵³ Іваничук Р. Голоси з-над вод Генісарета: колаж... – С. 123.

підтримувати його, «заморожувати» або, навпаки, роздмухувати. Вони ж пригальмовують розвиток Збройних сил України та їхню євроатлантичну інтеграцію, формують негативне ставлення до НАТО з боку частини населення України. І поки приховані структури радянської ідеології будуть існувати у свідомості військових та цивільних, доти триватиме відкритий чи прихований конфлікт, а шлях до євроатлантичних стандартів військово-цивільної взаємодії буде дуже нелегким. Водночас приклад масової добровільної допомоги армії, сприймання українських військових як рятівників країни дають надію на позитивну динаміку. Так, у вирі подій, що тривають на Сході України, зустрілися дві вітки волонтерства: воєнні добровольці-солдати і мирні, цивільні волонтери-помічники. Місце їхньої зустрічі у свідомості сучасного соціуму стало землею насильства, ненависті, страху та смерті, але водночас територією взаємодопомоги, милосердя, добра й мужності. Представники різних регіонів України, російсько- та україномовні волонтери та добровольці, які потрапили в екстремальні воєнні умови, – люди, дуже різні за мотивацією та характерами. Їх звів разом важкий воєнний досвід: фізичні страждання одних, психологічний шок інших та діяльне співчуття тих, хто взявся їм допомагати. Об'єднані війною, усі вони прагнуть одного – миру. Тому треба вірити, що колись радянські та пострадянські міфи зникнуть разом зі структурами, що їх підтримують, а в Україні запанує спокій, якого потребують і цивільні, і військові. Може, це станеться не скоро, і не так, як ми собі зараз уявляємо. Але станеться обов'язково.

Іван Патер

РОСІЙСЬКА ОКУПАЦІЯ ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ У 1914–1917 роках

Улітку 1914 р. розпочалася війна, яка згодом отримала назву Великої війни, втягнула у свою круговерть 38 держав світу і стала безпрецедентною за масштабами та кровопролитністю. Оголошення війни між Російською імперією й Австро-Угорською монархією у серпні 1914 р. викликало серед галичан загальне піднесення. Усі: як українці, так і поляки – сподівалися на швидке закінчення війни й перемогу австрійської збройної сили. Адже сприятливий хід подій вселяв надію обидвох народів на утворення власних держав у будь-якій формі. Вираженням цих прагнень стало утворення Легіону січових стрільців у Львові та Легіонів польських у Львові і Кракові.

Однак початковий період війни став для галичан жорстокою реальністю. Українців звинуватили у «зраді» Австрійської держави, згодом їх масово ув'язнювали й депортовували. А російська окупація Галичини у 1914–1915 рр. перекреслила державницькі наміри українців і поляків.

Вступ російського війська до Галичини ознаменувався виданням двох відозв за підписом верховного головнокомандувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича. У них наголошено, що «Росія прагне тільки відновлення права і справедливості» і що настав «час возз'єднати розрізнені частини Русі».

Таке трактування загарбання Галичини із захопленням зустріла більшість російської суспільності, з привітанням «блискучого успіху» російського війська, яке вступило у володіння древньої вотчини князів «русских»¹.

У зв'язку з цим Міністерство закордонних справ Росії видало 11 серпня 1914 р. наказ щодо заходів російської військової влади в Галичині. У ньому попереджували військових про те, що населення

¹ *Бахтуріна А.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – Москва, 2000. – С. 59.

Галичини становлять «русские», а тому потрібно особливо гуманно ставитися до місцевих жителів, надавати їм відповідну допомогу і таким способом прихилити їх «на нашу сторону». У наказі вимагали припинити діяльність усіх українських організацій, ставитися до них жорстко й непримиренно. Однак військам наказано охороняти їхнє майно².

Зайнявши у вересні 1914 р. Галичину й остаточно в жовтні 1914 р. Буковину, російська влада, що офіційно стала називати цю територію «зайнятою по праву війни», взялася за організацію управління цього широкого простору. З метою організації влади й управління на галицьких землях російське командування розробило «Тимчасове положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими по праву війни», в основу якого поклали раніше розроблені «Положення про місцевості, оголошені на воєнному становищі» (1892 р.) і «Положення про польове управління військами у воєнний час», затверджене верховним головнокомандувачем російської армії, великим князем Миколою Миколайовичем 1 вересня 1914 р. У ньому подано всі головні питання тимчасового, тобто до офіційного проголошення приєднання, управління Галичиною і Буковиною. Згідно з «Положенням», ліквідували органи австрійської влади і формували владні структури російської адміністрації: військовий генерал-губернатор, губернатори, градоначальники й начальники повітів. Головним їхнім завданням було всіма засобами задовольняти потреби армії, полегшувати відносини між військом і місцевим населенням. Безпосередніми обов'язками новоутвореної російської адміністрації вважали: організувати місцеве управління, своєчасно повідомляти населення про потреби для війська, вчасно збирати податки, забезпечувати суворий порядок на місцях, неухильно стежити за виконанням населенням усіх повинностей для армії. За таких умов жителям окупованих країв гарантували громадські свободи, життя, майно, правовий захист, місцеве самоврядування під наглядом російської адміністрації³.

Чинovníки окупаційної адміністрації були зобов'язані контролювати та охороняти казначейства, банки, архіви, склади, казенне майно. Крім того, вони визначали розміри реквізицій, контрибуцій

² Савченко В. Восточная Галиция в 1914–1915 годах // Отечественная история. – Москва, 2002. – № 5. – С. 77.

³ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 14.

із населення для потреб армії. А також мали дбати про охорону культурних споруд, лікувальних закладів, музеїв та історичних пам'яток⁴.

У «Положенні» було визначено повноваження військового генерал-губернатора й управлінь як вищого наглядового органу: керівництва адміністрації, губернаторів та їхніх канцелярій, а також начальників повітів. У документі подано примірний тимчасовий штат губернських і повітових управлінь з річними посадовими окладами чиновників⁵.

Згідно з наказом верховного головнокомандувача російської армії від 11 вересня 1914 р., у Галичині було створено тимчасове військово-генерал-губернаторство, яке охоплювало театр воєнних дій в Австро-Угорщині. Генерал-губернаторство поділялося на губернії на чолі з губернаторами з відповідним штатом чиновників, які здійснювали тільки функції контролю над діяльністю повітової адміністрації. Не виключали можливості збереження громадських та адміністративних установ за умови їхнього підпорядкування російській владі. Губернії, розташовані на окупованих російськими військами територіях Галичини й Буковини, поділялися на повіти, межі яких збігалися з колишнім австрійським адміністративним поділом. Утворення губерній та повітів на території Галичини й Буковини було тісно пов'язане з ходом воєнних дій.

18 вересня 1914 р. до Львова прибув воєнний генерал-губернатор граф Г. Бобринський, який фактично підпорядковувався верховному головнокомандувачеві, великому князю Миколаю Миколайовичу за посередництвом його начальника штабу М. Янушкевича, що, по суті, сформувало коло управлінської системи російської адміністрації на окупованих галицько-буковинських землях⁶. Бобринський як тимчасовий військовий генерал-губернатор був ключовою фігурою в російській окупаційній адміністрації та мав поєднувати управління військовою і цивільною сферами, але його повноваження зводилися лише до виконавчої ролі. Однак щодо населення окупованих територій та військових чинів тилових служб розпорядження і накази генерал-губернатора в політичній, економічній, освітній, судовій,

⁴ Там само. – Спр. 21, ч. 2, арк. 1–34.

⁵ *Ботушанський В.* Російські плани інкорпорації Буковини (1914–1916 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць / ред. С. Мельничук. – Чернівці, 2004. – Вип. 229–230: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – С. 27.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 5–9.

поліцейській, жандармській сферах були обов'язковими для виконання.

Генерал-губернатор мав помічника (генерал-майор Половцев), канцелярію штабу (начальник, генерал-майор К. Новогробельський). Від відповідних російських міністерств було призначено спеціальних представників: для шкільництва – члена Державної думи Д. Чихачова; торгівлі – колишнього службовця міністерства торгівлі у Відні А. Остроградського; судівництва – прокурора Варшавської палати О. Гессе. У генерал-губернаторстві працював значний штат офіцерів і чиновників з особливих доручень, серед яких були москвофіли М. Глушкевич та С. Лубенський. Останній очолював філію Петербурзького агентства при военній цензурі, яка мала подвійне підпорядкування по адміністративній та військовій лініях.

Генерал-губернаторство в адміністративному порядку поділялося на чотири губернії: Львівську, Галицьку, Перемишльську та Чернівецьку; згодом замість Галицької утворено Тернопільську. Значимо, що губернатори не мали віце-губернаторів і губернських управ, проте мали свої канцелярії⁷.

В адміністративно-територіальному плані, крім утворених губерній та повітів, було організовано також управи, головами яких призначили москвофілів, у таких містах: Броди – міський голова Н. Кушпета, Золочів – М. Лонжинський, Зборів – В. Янушкевич, Жовква – С. Козицький, Перемишляни – І. Трофим'як, Кам'янка Струмилова – Н. Залуга, Сокаль – Я. Ярмулович, Самбір – градоначальник Фатіанов, Белз – Н. Старко, Станіславів – поліцмейстер Л. Левкович, Перемишль – М. Глушкевич⁸.

Після створення на окупованих західноукраїнських територіях військового генерал-губернаторства та губерній сформувалася схема управління краями. Військове управління залишилося в руках військових, а цивільне – у віданні військового генерал-губернатора та губернаторів. Цивільне управління Галичиною, по суті, залишалося в руках військової влади, яка з просуванням війська далі, углиб Австро-Угорщини, все менше контролювала життя краю, проте багато злободенних питань вирішувала місцева адміністрація. Тому посилення цієї гілки влади, і особливо поліції, було доконечною

⁷ *Петровиц І.* Галичина під час російської окупації (серпень 1914 – червень 1915). – Львів, 1915. – С. 13.

⁸ Там само. – С. 17.

потребою. Для цього призначення на посади замість австрійських чиновників представників російської адміністрації проводили відразу після утворення генерал-губернаторства.

Зазначимо, що на чолі повітів було поставлено з російської знаті повітових начальників та їхніх заступників, на чолі міст – градоначальників, сільських громад – вїттів (старост).

Уже через місяць після того, як Г. Бобринський зайняв посаду, у Львові відкрилося тимчасове жандармське управління при генерал-губернаторстві. Його діяльність визначав «Приказ о ведомственной компетенции» від 24 грудня 1914 р. У ньому, зокрема, наголошено, що в обов'язки російських жандармів, які покликані на службу в Галичину і Буковину, входить «вивчення впливу війни на підвладну тепер нашому імператорові територію, визначити міру зруйнувань від бойових дій, повідомляти урядові про наявність місць, які вціліли від знищення». Крім того, вони мали розібратися в різних видах занять місцевого населення і скласти загальну картину щодо економічного потенціалу окремих регіонів.

Органи громадської безпеки були досить різномірні. Справи цивільного населення входили передусім у компетенцію повітових влад, рідше губерній. При начальникові повіту була жандармерія, а жандарми по одному розташовувалися по містечках і в окремих селах. Існувала також «жандармська управа галицьких залізниць» на чолі з начальником, яка мала свої відділи на більших залізничних станціях. Комендантів станційної жандармерії вважали також владою для цивільного населення: вони видавали перепустки, проводили арешти.

Дії особового складу російської адміністрації в Галичині викликали невдоволення місцевого населення. З Росії скеровували «покидьків поліції», для яких тут відкривалася можливість скорішого службового росту. За влучним висловом Д. Дорошенка, це були урядовці «найгіршого сорту», хабарники, злодюги, п'яниці⁹.

Тому військовий міністр Росії 7 квітня 1915 р. розпорядився надавати цивільні посади пораненим і покаліченим воякам, якщо вони визнані не гідними до військової служби і не можуть забезпечити собі проживання фізичною працею, але здатні займати деякі посади. Адже особи, які стануть на службу в тільки що «возз'єднаному» з імперією краї, внесли би в нього елементи порядку і дисципліни, а також стали би «розсадником російської культури, так необхідної

⁹ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Ужгород, 1932. – Т. 1. – С. 7.

місцевому населенню, яке тривалий час піддавалося іноземному впливу»¹⁰.

Кадрова проблема в Східній Галичині виявилася надзвичайно складною для російської влади. Однак активну заміну місцевої адміністрації на окупованих територіях, як уже згадували, проводили майже на всіх рівнях. Виняток становили судові установи.

Організація цивільного управління окупованих земель передбачала, крім створення тут російської виконавчої влади, формування судових установ. Судову реформу в Галичині пропонували провести шляхом поширення судових статутів імператора Олександра II та інституту мирових судів, а також російського кримінального законодавства. Проте цивільне законодавство тимчасово залишалося австрійське, продовжували діяти австрійські суди.

Незважаючи на різноманітні проекти щодо перебудови судової системи в Галичині, суперечки навколо них, австрійська судова система й надалі зберігалася в краю.

Реально в 1914–1915 рр. на території Галичини з австрійських судів діяли суди всіх рівнів тільки у Львові й Тернопільській губернії. На місцях функції дізнання, по суті, проводили адміністрації, а вироки виносив судовий відділ штабу генерал-губернаторства і воєнний суд XII армійського корпусу. У січні 1915 р. утворено воєнно-окружний суд, який розглядав справи злочинів, скоєних у місцевостях, де не діяли австрійські суди, а також всі без винятку справи потерпілих російських підданих або підданих союзників, а також злочини проти Російської держави¹¹.

Щодо українців Г. Бобринський виклав свою програму так: «Східна Галичина і Лемківщина – давно невіддільна частина однієї, великої Росії, на тих землях місцеве населення завжди були руське, тому їхній устрій повинен бути оснований на руських началах. Я буду тут заводити російську мову, закон і порядки»¹². Які були оті «руські начала», неважко здогадатися. Так, 19 вересня 1914 р. генерал-губернатор Галичини Г. Бобринський видав обов'язкову постанову «Про заборону функціонування різного роду клубів, союзів і товариств та про тимчасове закриття наявних у Галичині навчальних

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 60–61.

¹¹ Отчет временного военного генерал-губернаторства Галиции в период с 19 августа 1914 г. по 1-е июля 1915 г. – Киев, 1916. – С. 18.

¹² *Петрович І.* Галичина під час російської окупації... – С. 19.

закладів, інтернатів і курсів, за винятком навчальних майстерень»¹³. Запроваджено жорстку військову цензуру, зокрема забороняли вміщувати відомості про воєнні операції, роботу російської влади, друкування й розповсюдження плакатів, оголошень, малюнків без дозволу місцевої поліції.

У листопаді 1914 р. генерал-губернатор видав правила щодо переміщення населення краю. Вільний переїзд дозволено тільки в межах повіту особам, які постійно тут проживали. Для переїзду в інший повіт у межах Галичини потрібна була перепустка від повітового начальника або начальника жандармерії залізничної станції чи від вищої влади. На виїзд за межі Галичини перепустки видавали генерал-губернатор, губернатори, градоначальник Львова, начальники канцелярії і штабу генерал-губернаторства, начальник жандармерії залізниць.

Крім політичних питань – ставлення до українців, поляків, німців, євреїв, про мову, школу, греко-католицьку церкву, судочинство, важливе місце в діяльності російської окупаційної влади посідали економічні питання.

Насамперед це стосувалося сільського господарства. Член Державної думи Д. Чихачов зазначав, що в основу російської політики в Галичині має бути покладена «турбота про сільське, переважно «руське» населення краю, про його прилучення до загальноросійської культури та піднесення економічного достатку»¹⁴. Стверджуючи про малоземелля або безземелля галицького селянства, він вважав за потрібне розгорнути ширшу діяльність Селянського банку, який зайнявся б устроєм земельних відносин.

Російська влада на основі подання верховного головнокомандувача щодо припинення діяльності в Галичині філій австрійських і німецьких банків взялася за організацію в краї фінансово-банківської системи. У грудні 1914 р. міністерство фінансів вирішило відкрити у Львові філію державного банку. Чимало приватних торговельних банків у Петербурзі цікавилася справою заснування філій у Галичині. Мав намір створити свою філію у Львові Варшавський комерційний банк. У березні 1915 р. відкрив філію у Львові один з найбільших банків Росії – «Русско-Азиатский банк», основний капітал якого становив 45 млн рублів, а резервний – 10 млн рублів¹⁵.

¹³ ЦДІАЛ України. – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 101.

¹⁴ Украинская жизнь (Москва). – 1914. – № 11–12. – С. 72.

¹⁵ Петрович І. Галичина під час російської окупації... – С. 44–45.

Однак наступ австро-угорських військ навесні 1915 р. змусив роcія згорнути широку програму впровадження у Східній Галичині великодержавної політики, не дозволив перетворити галицькі землі в нові російські губернії.

З відступом російських військ та евакуацією російських установ із Східної Галичини влітку 1915 р. штаб тимчасового військового генерал-губернаторства разом з генерал-губернатором Г. Бобринським переїхали до Києва. Формально апарат генерал-губернаторства не був розформований і продовжував, згідно з наказом верховного головнокомандувача, працювати в Києві. Зрозуміло, що питання про управління Східною Галичиною остаточно не було зняте. Г. Бобринський запропонував створити комісію для вироблення нового положення управління Галичиною, в якому передбачали врахувати допущені помилки. Дозвіл було надано¹⁶.

У листопаді 1915 р. було створено комісію, до якої ввійшли службовці військового генерал-губернаторства, представники дипломатичної канцелярії при Ставці, декілька громадських діячів. Завдання комісії полягали в тому, щоби «виправити помилки в управлінні під час першого зайняття нами Галичини і при цьому відновити престиж російської влади в найширшому розумінні¹⁷. Конкретніші завдання комісії зводилися до перегляду попереднього «Положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими по праву війни», а також вирішення настійних завдань, пов'язаних із поверненням галицьких біженців на батьківщину і поліпшенням їхнього становища в час перебування у Росії¹⁸.

Положення про управління окупованими територіями Австро-Угорщини, затверджене в серпні 1914 р., викликало численні нарікання ще в 1914–1915 рр. Незадоволення організаційною сферою управління Східною Галичиною поглиблювали численні прорахунки місцевої цивільної і військової адміністрації. Найбільші помилки попереднього періоду: низький освітній і моральний рівень місцевих чиновників, реформаторські заходи в освіті та віросповіданні – примушували задуматися про необхідність оптимальної організації галицького управління. Це питання і почали розробляти в 1915 р. після відступу російських військ із Галичини.

¹⁶ Галичина: історія, політика, культура. – Львів; Тернопіль, 2016. – Т. 6. Перша світова війна. – С. 491.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

Про необхідність нових принципів в організації управління Галичиною на початку 1916 р. багато писала російська періодична преса.

Введення російського управління у Східній Галичині, зазначала «Речь», передбачає зміни принципових основ керівництва цією територією. «Якщо ми добиваємося, – наголошувала газета, – зміцнення дружніх почуттів до Росії не тільки групи однодумців союзника Дудикевича, якщо державна точка зору владно диктує повну відміну від традиційної окраїнної політики, якщо російська влада повинна через своє становище стати вище від партійних і національних угруповань, то цим визначається зовсім інше, ніж в минулому році, ставлення до мови, церкви і культурних закладів усіх груп населення Галичини і Буковини»¹⁹.

Комісія внесла окремі зміни в «Положення про управління тимчасово окупованими областями Австро-Угорщини», прийняла рішення з питань мовної і конфесійної політики в краї. Урядовою мовою в Галичині і далі вважали російську, але водночас генерал-губернатор міг допустити вживання «місцевих мов, якщо визнає це доцільним»²⁰.

Деякі місяців, аж до весни 1916 р., продовжували працюю управління Галицького генерал-губернаторства і комісія з перегляду «Положення». Але в кінці лютого 1916 р. у Ставці і в Міністерстві закордонних справ було піднято питання про розформування штату галицького генерал-губернаторства. Співробітники канцелярії і штату колишнього військового генерал-губернатора Галичини запропонували перетворити названі структури в тимчасовий відділ із галицьких справ при головнокомандувачеві армій Південно-Західного фронту. Необхідність подібної реорганізації зумовлювали тим, що в разі повторного вступу російських військ у Галичину управління може бути доручено новим людям і знову доведеться вивчати край на місці і повторювати попередні помилки²¹.

За повелінням царя Миколи II, 4 березня 1916 р. скасовано посаду тимчасового військового генерал-губернатора Галичини, у зв'язку з чим було видано наказ штабу верховного головнокомандувача № 308 від 7 березня 1916 р. Генерал-ад'ютант Г. Бобринський переходив у розпорядження головнокомандувача Південно-Західного фронту О. Брусилова. Скасовували також штаб військового генерал-губернатора, посади двох старших чиновників для доручень та штабс-офіцера для доручень, а канцелярія колишнього відомства переходила в тимчасове

¹⁹ Речь (Петербург). – 1916. – № 211.

²⁰ Галичина: історія, політика, культура... С. 493.

²¹ Там само.

підпорядкування головного начальника Київського військового округу, про що свідчив наказ № 845 від 15 березня 1916 р. головного начальника постачань армії Південно-Західного фронту. Фактичне розформування адміністративного апарату генерал-губернаторства Галичини відбулося згідно з наказом Г. Бобринського № 480 від 23 березня 1916 р. про складання своїх повноважень²².

Улітку 1916 р. внаслідок т. зв. Брусиловського прориву під російською окупацією опинилася частина Східної Галичини і Буковини – разом 33 повіти²³. Повторний вступ російських військ на цю територію в 1916 р. не був вже таким ефективним, як влітку–восени 1914 р. Уже ніхто не говорив про довгождане возз'єднання єдиного народу, про возз'єднання Русі. Все стало набагато прозаїчнішим і серйознішим.

Навесні 1916 р. вирішено було повернутися до питання про способи управління Галичиною. Якщо в кінці 1915 р. діяльність комісії для вироблення нового положення управління Галичиною мала доволі абстрактний характер і була розрахована на перспективу, то до весни 1916 р. становище стало більш визначеним.

Г. Бобринський і дипломатичний представник МЗС В. Олфер'єв, зустрівшись 25 березня 1916 р. з головнокомандувачем Південно-Західного фронту генерал-ад'ютантом О. Брусиловим, почули, що в разі успішних дій російських військ на Південно-Західному фронті і повторного заняття Галичини не можна допустити знову першої помилки щодо підпорядкованості генерал-губернаторства. Брусилов вважав, що, по-перше, генерал-губернатор Галичини повинен бути більш самостійним, по-друге, підпорядковуватися тільки головнокомандувачеві²⁴.

Ще до цієї розмови В. Олфер'єв приступив до вироблення загальних положень нової схеми управління Галичиною. У своїй записці «Про бажані зміни стосовно порядку відносин військових властей до потреб мирного населення в місцевостях, що перебувають в районах діючої армії взагалі, і галичан зокрема» Олфер'єв писав, що однією з найважливіших проблем в управлінні Галичиною є складність взаємовідносин військової і цивільної влади. Цивільна влада, на його думку,

²² Любченко В. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / [упоряд. О. Реєнт]. – Київ, 2013. – С. 261–262.

²³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С. 105.

²⁴ Галичина: історія, політика, культура... – С. 494.

будучи підпорядкована військовій владі, обмежена у своїх діях, позбавлена можливості та права самостійно приймати часто важливі рішення, виконуючи лише вимоги останніх. Військова влада, своєю чергою, діє лише в інтересах армії, а інтереси місцевого населення виявляються на останньому місці. Олфер'єв вважав, що головнокомандувач армій фронту, його начальник штабу і головний начальник постачань не в змозі приділяти належну увагу цивільним справам. Вирішити це питання він пропонував за допомогою структурних перестановок.

Ще в 1914 р. було запроваджено при головнокомандувачеві посаду чиновника у справах цивільного управління. Реальних прав цей чиновник не мав, і посада його була суто номінальною. Олфер'єв вважав, що при головнокомандувачеві армій фронту мусить бути не чиновник для ведення цивільних справ, а цілий відділ, голова якого буде мати реальні та доволі широкі повноваження, які давали б йому можливість із дрібних питань безпосередньо звертатися до місцевої цивільної влади й вирішувати їх на основі вказівок головнокомандувача чи головного начальника постачання²⁵.

Фактично Олфер'єв пропонував створити проміжну структурну ланку між галицьким військовим генерал-губернатором, головнокомандувачем і головним начальником постачання. Нічого принципово нового проєктована схема в майбутнє управління Галичиною, порівняно з попереднім періодом, не вносила. Створення ще однієї проміжної ланки в управлінні не змінювало складеної в 1914–1915 рр. системи взаємовідносин цивільного і військового управління Східною Галичиною. Брусилов, своєю чергою, вважав, що єдино можливий спосіб організації управління Східною Галичиною – це розширення компетенції влади і ліквідація будь-якого побічного втручання в управління зайнятою територією.

Крім питань, пов'язаних з організацією і виробленням принципів управління Галичиною, на початку літа 1916 р. треба було вирішити кадрові питання. Діяльність першого генерал-губернатора Галичини Г. Бобринського викликала численні й різноманітні нарікання. Вибір кандидатури на пост генерал-губернатора Галичини, з огляду на проблеми попереднього періоду, був доволі довгим і складним.

Урешті-решт, питання про те, хто займе пост генерал-губернатора Східної Галичини, було вирішено влітку 1916 р. у Ставці верховного головнокомандувача. О. Брусилов висунув кандидатуру генерал-ад'ютанта Ф. Трепова. Зі своєю пропозицією Брусилов звернувся

²⁵ Там само. – С. 495.

безпосередньо до імператора, і вона була прийнята. 3 липня 1916 р., Трепов прибув у Ставку. Згідно з наказом О. Брусилова, 10 липня 1916 р. Ф. Трепов приступив до виконання обов'язків генерал-губернатора Галичини, а 11 липня прибув на місце призначення в Тернопіль. Управління військового генерал-губернаторства області Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, перебувало в Тернополі до 11 жовтня 1916 р., після чого його перенесли до Чернівців, де воно було до середини літа 1917 р., коли російські війська внаслідок поразок на фронті залишили більшу частину окупованих територій Австро-Угорщини.

Військова влада влітку 1916 р. вирішила питання організації управління Східною Галичиною, основні принципові рішення належали О. Брусилу. Незалежно від роботи комісії з вироблення нового положення про управління Галичиною, він сформулював основні підходи до діяльності російської влади в Галичині. 3 липня 1916 р. затвердив «Положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими по праву війни», дещо спрощене й позбавлене зайвої деталізації. Зокрема, ліквідовували інститут градоначальників, проте вводили нову структурну частину «Про поліцейських і міських поліцейських управліннях», вилучили статті про церковно-релігійні питання, значно краще регламентували діяльність управління повітового начальника. Брусилів вважав, що головне завдання управління тимчасово окупованими територіями Австро-Угорщини в час війни має вичерпуватися заходами з організації сприяння військам і підтримкою порядку в тилу та повністю контролюватися військовою владою. Про це йшлося в «Положенні...», що «військовий генерал-губернатор підпорядковується головнокомандувачу Південно-Західного фронту; зі всіх питань постачання армії він виконує вказівки головного начальника постачання Південно-Західного фронту»²⁶.

Військова влада, яка почала відігравати роль лідера в управлінні Східною Галичиною в 1916 р., дотримувалася того, що потрібно «унікати всякої політичної тенденції при управлінні краєм». О. Брусилів вважав, що в умовах, які склалися в Східній Галичині в 1916 р., можливим є лише суто військове управління, без політики релігійної, шкільної та інших питань, які були важливими в 1914–1915 рр., що все населення має бути рівним, незалежно від національності та віросповідання. Подібної позиції дотримувався і начальник штабу генерал-ад'ютант

²⁶ Любченко В. Російська окупаційна адміністрація... – С. 263–264.

Алексеев. Такий підхід, здавалося б, мусив виключити будь-які вияви російського шовінізму на території Східної Галичини.

Новий генерал-губернатор зайнятих російськими військами областей Австро-Угорщини, генерал-ад'ютант Трепов приступив до виконання своїх обов'язків, керуючись саме цими принципами. Проблеми, які стояли перед ним як перед генерал-губернатором, були загалом такими самими, як і в попередній період: організація життя цивільного населення – освіта, суд, постачання продуктів (оскільки врожай 1915 р. майже повністю загинув), запобігання епідеміям.

У період другої окупації Галичини російськими військами значно розширилася діяльність громадських організацій, які займалися допомогою населенню, що зазнало шкоди від воєнних дій. Однак ці організації викликали занепокоєння передусім російського керівництва тим, що виконували не властиві їм функції і проводили у притулках і яслах шкільні заняття; педагогічний персонал, який допускали до роботи, не завжди був перевірений, інколи педагоги висловлювали свої партійні погляди або, як вказували в російських документах під грифом «конфіденційно», і погляди, які мали «українсько-сепаратистське забарвлення»²⁷.

Початок 1917 р. викликав зміни в Російській державі та на фронті. Вони стали відчутними і на захопленій російськими військами галицькій території. «Тимчасовий комітет членів Державної думи, – зазначено в наказі військового генерал-губернатора, – який взяв владу у свої руки, буде працювати для створення нормальних умов життя й управління в столиці, запрошує Діючу армію і Флот зберігати повний спокій і жити з упевненістю, що загальна справа боротьби проти зовнішнього ворога ні на хвилину не буде припинена або послаблена»²⁸.

У березні 1917 р. спочатку в Тернополі, а згодом і в інших містах та містечках стали поширювати відозву військового і морського міністра Тимчасового уряду А. Гучкова: «Воїни і Громадяни Вільної Росії». У відозві вказано, що лише розпорядження уряду і накази військового начальства є обов'язковими. Водночас Тимчасовий уряд закликав доблесних російських воїнів об'єднатися навколо начальників в ім'я вигнання ворога. Наголошували на рішучості дій для недопущення самоуправства і принизливих дій щодо офіцерів.

²⁷ Галичина: історія, політика, культура... – С. 502.

²⁸ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 609. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 9.

З утворенням Тимчасового уряду, 12 березня 1917 р., було видано відповідне розпорядження про перетворення військової поліції в міліцію. За наказом військового генерал-губернатора, відповідно до розпорядження головнокомандувача армій Південно-Західного фронту, начальники повітів приступили на місцях до перетворення поліцейської сторожі в повіті і поліції у містах у воєнну міліцію. Для цього потрібно було негайно усунути всіх тих поліцейських чинів як вищого, так і нижчого рангу, які виявилися неблагонадійними в розумінні чесності і добросовісності, і всіх їх негайно відрядити на місця їхньої попередньої служби, друге – міліціонерам треба було надати військову форму; третє – чітко заявити міліцейським чинам, що вони є вірними слугами нового уряду і що за всяке порушення закону, недобросовісність, грубе і безтактне поводження будуть покарані²⁹.

Водночас на рівні генерал-губернатора обговорювали питання про допущення на службу у воєнну міліцію осіб австрійського підданства. На рівні генерал-губернатора чіткості у вирішенні цього питання не було, а тому зверталися до повітового керівництва, щоб на місцевому рівні вирішити це питання і вже тоді вийти з пропозиціями до вищої російської влади³⁰.

У період другої окупації російськими військами Галичини, що був більш поміркованим у своїй програмі й м'якшим за попередній, завдання управління тимчасово окупованими територіями Австро-Угорщини вичерпувалися заходами з організації сприяння військам і підтримкою порядку в тилу; їх повністю контролювала російська військова влада. До найважливіших завдань російської адміністрації в цей період також належали питання мобілізації населення на окопні та дорожні роботи. Частково відтермінувалося розпорядження з періоду першої російської окупації Галичини щодо ліквідації викладання українською та обмеження викладання польською мовою, і вже не було спроб відразу створити в Галичині російську школу. Водночас російська військова влада, якою керував галицький генерал-губернатор, у 1916 – на початку 1917 р. дбала про найважливіші завдання – забезпечення інтересів і потреб регулярної армії, а не національної політики.

Після Лютневої революції найбільш одіозні фігури російської окупаційної влади, які реалізовували політику царизму в Галичині та Буковині, залишили свої посади. Частину російських урядовців,

²⁹ ДАІФО – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 110.

³⁰ Там само.

поліцаїв і жандармів (всього понад 600), чиновників, які особливо себе дискредитували під час перебування на окупованих територіях, було відправлено разом із сім'ями назад до імперії³¹. Генерал-губернатор Ф. Трепов 13 березня 1917 р. склав свої повноваження і за дозволом головнокомандувача Південно-Західного фронту передав тимчасове управління Військовим генерал-губернаторством своєму помічникові з військової частини – генерал-лейтенанту М. Усову. Він тимчасово виконував обов'язки військового генерал-губернатора аж до часу фактичного вступу Д. Дорошенка на посаду обласного комісара Галичини і Буковини у травні 1917 р.

На окупованих російською армією територіях після повалення царизму Тимчасовий уряд у березні 1917 р. ліквідував Галицьке військово-генерал-губернаторство та утворив Обласний комісаріат Галичини і Буковини як «нове цивільне управління на основах, що відповідали постановам Гаагської конференції про порядок управління в зайнятих під час війни ворожих територіях».

Крайовим керівником (із правами генерал-губернатора) 22 квітня 1917 р., за указом Тимчасового уряду та підписом його голови князя Г. Львова, було призначено Д. Дорошенка – відомого українського діяча. Він обговорив з міністром закордонних справ Росії П. Мілюковим хід «майбутньої реформи в цих областях і відновлення населенню належних йому прав на самоуправління, суд і церковне управління»³². Після свого призначення Д. Дорошенко, хоч це й не входило в коло його обов'язків, прагнучи заручитися підтримкою Центральної Ради, 26 квітня 1917 р. зробив доповідь на її засіданні про свою поїздку до Петрограда. Його участь у засіданні Президії Центральної Ради, на якому обговорювали інструкції УЦР обласному комісару Галичини і Буковини, свідчила про обопільну згоду та бажання двох різних інститутів влади до справжніх дієвих взаємовідносин.

У службових відносинах Д. Дорошенко повністю підпорядковувався командувачу Південно-Західного фронту О. Брусилову і був представником військового відомства. Він подав О. Брусилову головні засади своєї діяльності в особливій відозві до населення Галичини і Буковини, опублікованій 2 червня 1917 р. російською, українською і польською мовами, а на Буковині окремим додатком – ще й німецькою та румунською. У відозві наголошено, що дотеперішня політика

³¹ Буковина. Історичний нарис. – Чернівці, 1998. – С. 259.

³² Савченко В. Восточная Галиция в 1916–1920 годах (этнополитическая ситуация в крае) // Отечественная история. – Москва, 2004. – № 2. – С. 100.

російської влади щодо місцевого населення, яка перебувала в тісному зв'язку із загальним напрямом політики царського уряду, цілком відкинута. Революція, яка принесла свободу всім народам Російської держави, має змінити ставлення російської влади до цивільного населення зайнятих збройною силою областей Австро-Угорщини. «Згідно з основами міжнародного права, – говорить у відозві, – нова російська власть не вважає можливим накидати населенню в цей переходовий час щось таке, що мало б порушувати його давній суспільно-адміністративний устрій... нова власть вважає за справедливе вжити всіх заходів для полегшення долі мешканців окупованого краю...»³³. У відозві наголошено на збереженні новою владою всіх форм устрою прифронтового краю та інтересів російської армії, дотриманні всіх розпоряджень воєнного часу, необхідності скасування всіх обмежень національного і релігійного життя. Зате вона втілюватиме в життя краю принципи нової, вільної Росії, оскільки це не суперечитиме інтересам російської армії, яка воює тепер за право і свободу; нарешті – населенню буде надано право певної самоуправи в обсязі господарського і культурного життя, на умовах дотримувannya рівного, справедливого ставлення до всіх національностей краю. Хоча Брусилов повністю схвалив цей проект, проте тут же дав таємну інструкцію буковинському москвофілу А. Геровському проводити в Чернівцях широку агітацію проти Дорошенківського проекту³⁴.

Прибувши до Чернівців, Д. Дорошенко 1 травня 1917 р. приступив до управління окупованими територіями Австро-Угорщини. Він у своїх споминах без будь-якого перебільшення так описав дуже важке становище галицько-буковинського краю: «... Я міг побачити картину, що виявилася далеко гіршою, ніж я собі уявляв. Майже два місяці безначальства привели всі справи до страшної плутанини; складний, але добре наладжений апарат крайового управління скрипів по всіх кутках. В повітах запанувала повна анархія. Поліцію вже було майже скрізь розформовано, а поставлена на її місце міліція була нікуди не здатна; почали ширитися розбої та грабунки; міліціонери брали хабарі не гірше від прежньої поліції. Самоволя ріжних солдатських комітетів тяжко відбивалося на становищі населення, цілком беззахисного. На Буковині аж в чотирьох повітах влада була захоплена місцевими гарнізонними радами, що поскидали повітових

³³ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. – Нью-Йорк, 1954. – Т. 1. – С. 415. (прим.9)

³⁴ Буковина. Історичний нарис. – С. 259.

начальників і посадили своїх комісарів. Адміністрація в цих повітах була цілком дезорганізована»³⁵.

За схваленням Центральної Ради, губернським комісаром у Чернівцях став визначний громадсько-політичний діяч, колишній голова Української Національної Ради у Петрограді Олександр Лотоцький, а Тернопільську губернію очолив Іван Красковський – український політичний діяч з Підляшшя. Крайовий комісар Д. Дорошенко почав також звільняти царських повітових начальників та їхніх помічників і замінювати їх українськими діячами. Звільнив із посад помічника генерал-губернатора С. Євреїнова, Тернопільського губернатора І. Чарторизького. Так, із Петроградської української громади на посади повітових комісарів, схвалених Центральною Радою, були призначені: Михайло Корчинський, адвокат, активний діяч української колонії у Петербурзі – у Товмач, правник Віктор Приходько – у Коломию, визначний мистецтвознавець, професор Кость Широцький – у Городенку, правник і активний діяч Української студентської громади в Петербурзі Микола Маслов – у Борщів, літературознавець Павло Зайцев – у Косів, правник і піонер українського національного відродження на Холмщині Кость Лоський – у Бучач, історик і мистецтвознавець Павло Балицький – у Снятин. Згодом М. Корчинський був призначений помічником Чернівецького губернського комісара, а К. Лоський – Тернопільського.

Із Києва на запрошення крайового комісара повіти очолювали: Г. Іваницький (Вижниця), Л. Тимошенко (Гусятин), Сердюк (Чернівці), Ю. Гаєвський (Сторожинець). Помічником повітового комісара до Тернополя призначено Л. Юркевича, а Михайленка – до Чорткова. З-поміж призначених усі були з вищою освітою і половина з них – правники. У решті повітів залишено старих начальників, іноді переміщено їх до інших повітів. Це були люди, як згадував Д. Дорошенко, яких він знав особисто з доброго боку, совісно виконували свої обов'язки, прихильно ставились до українського населення, або за котрих (були й такі випадки) просило саме населення, посадаючи спеціальні делегації³⁶.

Міське самоуправління, хоч і зберігалось, проте через воєнні події функціонувало не в повну силу. У деяких містах – Кіцмань, Вижниця – міська управа була однаковою і за російської, і за

³⁵ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. – С. 98.

³⁶ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. – С. 105–106.

австрійської влади. У м. Радауці, незважаючи на окупацію Буковини влітку 1916 р., залишався старий магістрат, в якому з 41 працівника – 15 були німці, 9 румунів, 3 євреї, решта поляки, чехи і лише один українець. Члени сільських управ головно залишалися на своїх місцях. Однак кожна ворожа сторона намагалася підібрати на ці посади своїх прихильників³⁷.

Із поваленням самодержавства в окупованих землях Галичини і Буковини настала велика плутанина і безладдя. Повсюдно створювали ради солдатських депутатів, які не допускали до виконання своїх обов'язків повітових начальників або просто виганяли їх і ставили своїх комісарів, які не мали найменшої уяви про край і свої обов'язки.

Очевидець тогочасних подій, педагог і громадський діяч Тернополя Ілярій Брикович у своїх спогадах писав: «Вояцька маса волочилася по місті й політукувала. Особливо біля залізничної станції, де було найбільше солдатів, або більші мітинги з «ораторами», або групки з часописами в руках, що живо дискутували. Нерідко можна було бачити, як відділи, що відходили на фронт, зупинялися перед станцією і починали мітингувати, причому часто лунали оклики «Долой войну!»³⁸.

Д. Дорошенко намагався захистити українське та єврейське населення від насильств розбурханої солдатської стихії, видав наказ про сувору відповідальність (аж до смертної кари) солдат за грабежі, знищення сіл і вбивства місцевого населення, закликав місцевих жителів дотримуватися правових норм і спокою, часто з цього приводу виступав перед солдатами і цивільними людьми.

Цивільна влада окупованих областей дуже зважала на місцеве населення і не робила нічого незгідного з вимогами демократії. Утворювалися різноманітні українські комітети, які своєю метою ставили пропагувати українську національну ідею і приєднання західноукраїнських земель до Наддніпрянщини. На Буковині в багатьох містах і селах дозволено було відкрити греко-католицькі церкви. У Чернівцях офіцери і солдати-українці 11 квітня 1917 р. (а згодом у Тернополі) створили «Український військовий клуб

³⁷ *Компанієць І.* Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900–1919 роки). – Київ, 1960. – С. 226.

³⁸ Тернопіль: погляд крізь століття: історія міста очима емігрантів / [ред.: Б. Мельничук, Б. Проник]. – Тернопіль: Ред.-вид. відділ управл. по пресі, 1992. – С. 67.

ім. П. Полуботка», збирали кошти на «Український національний фонд», взагалі проводили значну національно-освітню працю³⁹.

Значною подією на окупованих галицьких землях було відзначення 27 червня 1917 р. у Тернополі перших роковин від дня смерті І. Франка, на яке зібралось понад 15 тисяч осіб. Серед них було багато солдатів-українців російської армії⁴⁰.

З дозволу крайового комісара Д. Дорошенка та з ініціативи українських організацій 1917 р. у Тернополі відбувся з'їзд представників усіх повітів, зайнятих російським військом. На порядок денний поставлено найзлюбоденніші питання, що стосувалися всієї окупованої території: ставлення до нової революційної адміністрації, громадське управління та шкільництво. Однак накреслених справ не довелося втілювати в життя, бо вже через тиждень австро-німецькі війська прорвали фронт і російська армія змушена була покинути Східну Галичину й Буковину і відійти на старий російсько-австрійський кордон. Д. Дорошенко вживав найрадикальніших заходів, щоб відступ російських військ відбувся без грабежів і насильств, але багато населених пунктів, серед них і Чернівці, зазнали значних пограбувань і спалення, до того ж тут контррозвідка провела масові арешти українців.

Прибувши до Києва, Д. Дорошенко зробив 22 липня 1917 р. на засіданні Центральної Ради ґрунтовний звіт про свою діяльність на посаді обласного комісара Галичини та Буковини. Він розкрив надзвичайно важке становище місцевого населення, обтяженого різними примусовими роботами, реквізиціями, поборами з боку російської військової влади і солдатів, зупинився на непростій ситуації своїй та губернських і повітових комісарів, які, з одного боку, прагнули зробити все для захисту і поліпшення життя людей, а з іншого – зобов'язані були задовольняти всі потреби армії.

Зрозуміло, що за кілька місяців (травень, червень, липень) фактичного існування нової адміністрації в Галичині та Буковині, ще й за умови постійного розкладання та зростання деморалізації російської армії, що закінчилася руїнами для краю, її відворотом влітку 1917 р., не можна було зробити для змученого населення щось таке, що радикальне змінило б на краще його становище, для цього просто не вистачило часу⁴¹.

³⁹ Буковина. Історичний нарис. – С. 212.

⁴⁰ Тернопіль: погляд крізь століття... – С. 71.

⁴¹ Дорошенко Д. Мої спомини... – С. 122.

Із підписанням 9 лютого 1918 р. Брестського договору три галицькі повіти були мирно передані назад Австро-Угорській імперії, а їхнє управління ліквідоване: 16 лютого – Скалатське, 19 березня – Бродівське, 15 квітня – Збаразьке. Управління комісара Сучавського повіту з причини його евакуації військами УНР вважали розформованим з 1 березня 1918 р.⁴²

На середину квітня 1918 р. було розформовано всі управлінські структури комісаріату Галичини та Буковини, крім канцелярії при обласному комісарі. 18 квітня 1918 р. Д. Дорошенко склав обов'язки крайового комісара Галичини і Буковини, про що повідомив військового міністра УНР О. Жуковського. Однак уже 25 квітня 1918 р. Д. Дорошенка призначили головою ліквідаційної комісії канцелярії обласного комісара Галичини та Буковини, яка була розформована 1 червня 1918 р.

«Дорошенко, – зазначав «Вістник СВУ», – зоставив по собі дуже гарний спомин, з'єднавши собі признання населення всіх народностей і, передовсім, розуміється, українців. За його управи переведено в багатьох громадах вибори на основі загального виборчого права. В деяких містах повірено управу комітетові, зложеному з відпоручників по двох від кожної нації. В Чернівцях мали вести управу 10 відпоручників, одначе не стало часу перевести вибір. Дорошенко зоставив по собі милий спомин»⁴³.

Отже, майже чотирирічна російська окупація Галичини і Буковини перервала процес українського національного відродження у краї, а галичани і буковинці розпочали новий період своєї історії для здобуття державної незалежності.

⁴² Любченко В. Російська окупаційна адміністрація... – С. 295–296.

⁴³ Вістник Союзу визволення України. – Відень, 1917. – № 39. – С. 612.

Іван Патер

ХОЛМЩИНА І ПІДЛЯШШЯ ПІД АВСТРО-НІМЕЦЬКОЮ ЗАЙМАНЩИНОЮ (1915–1918)

Перша світова війна не оминула Холмщини і Підляшшя. На цих етнічних українських землях активні бойові дії відбувалися з середини 1914 р. до початку осені 1915 р. Після вдалого наступу німецько-австрійських військ наприкінці серпня 1915 р. були зайняті українські етнічні землі Холмщини (420 тис. українців), південно-західної частини Гродненщини (округи Кобрин, Берестя Литовське та східна половина округу Більск, понад 400 тис. українців), південно-західна частина Мінщини, Пінський округ і дві третини Мозерського (понад 400 тис. українців), західна частина Волинської губернії (1 млн українців). Територія, окупована військами Центральних держав, становила 48 тис. кв. км, а загальна кількість українського населення налічувала коло 2,3 млн осіб¹.

«Якби цю територію злучити з територією австрійської України, – писав «Вістник СВУ», – повстала би провінція величиною 123 кв. км з 6 мільйонами українського населення. Ця провінція рівнялася б простору Греції або Болгарії»².

Волинь і Холмщина опинилися під австрійською, а Підляшшя під німецькою окупацією. На окупованих українських теренах Центральні держави запровадили військову та цивільну адміністрації. Уся влада підпорядковувалася в австрійській займанщині генерал-губернатору барону Еріху Діллеру, а в німецькій – генерал-губернатору Гансу фон Безелеру.

Основи австрійського військового управління на зайнятих територіях Волині та Холмщини оголошено 14 вересня 1915 р. Вся

¹ Ereignisse in der Ukraine deren Bedeutung und historische Hintergrunde / Von T. Hornikiewicz. – Philadelphia: W. K. Lypynski Ost-Europäischen Forschungs-Institut. – 1966. – Band 1. – S. 211.

² Вістник Союзу визволення України (далі – Вістник). – Відень, 1915. – № 47–48. – С. 15.

законодавча й виконавча влада у зайнятих землях була прерогативою цісаря, за дорученням якого цю владу виконував головнокомандувач армії та військовий генерал-губернатор, що підлягав йому.

Осідком генерал-губернатора були спершу Кельці, потім Люблин. Генерал-губернаторство складалося з чотирьох секцій: військової (президія, жандармерія, інтендантура, рахунковість), адміністраційної (політичні справи, поліція, школи, санітарні справи, промисел і соціально-політичні справи, хліборобство, ловецтво, дороги, гірництво, податки), судівничої (карні й цивільні справи), вивідувальної (розвідувальної). Генерал-губернаторству підпорядковувалися команди округів і місцеві самоуправні органи.

Округи, заселені українцями, були такі: Білгорай, Замостя, Красностав (частина), Любартів (частина), Томашів, Грубешів, Холм. Всіх 27 округів.

Комендант (штабовий офіцер) у своєму окрузі був єдиним повновладним і відповідальним начальником; при коменданті був його заступник і ад'ютант. Команда округу забезпечувала у ньому справедливість та адміністрування. Суд команди вирішував у першій інстанції (від нього, отже, був можливий відклик до найвищої інстанції – ген[ерал]-губернатора); для громадських судів суд команди був другою інстанцією як у кримінальних справах, так і в цивільних. Кермував судейськими справами вищий аудитор, іменований управителем суду.

Адміністративну владу в окружній команді провадив «керуючий цивільний комісар», якому підпорядковувалися два або три політичні урядники, окружний інженер, лікар, ветеринар, окружний інспектор шкіл, референт хліборобства, референт ловецтва, два фінансові урядники для безпосередніх податків, один урядник для посередніх податків, рахункові й маніпуляційні урядники (служба боротьби зі спекуляцією) та перекладачі.

Місцевими самоврядними органами керували начальники громад (війти), для судівництва були громадські суди. Громади залишалися в дотеперішніх межах.

Основні громадянські закони (свобода переходу, особиста свобода, домашнє право, листова тайна, право зборів, свобода преси й ін.) підлягали обмеженням російського воєнного й виняткового стану.

Урядовою мовою австрійської команди разом із її цивільними урядами була німецька. Але в зносинах з населенням уряди мали вживати його рідної мови. Права української мови застережено такі:

«Ті самі права, якими наділяється польську мову, при уладженню управи в українських околицях, прислугують українській мові.

Робиться заходи, щоб у зносінах з українськими сторонами уживано української мови й аби мешканці українських громад перед ц[ісарськими] і к[оролівськими] командами та властями в кожному часі могли шукати й знаходити право в своїй мові. Тим самим признається уживання кириличної азбуки, яку в виключно польських околицях скасовано разом з уживанням російської мови.

Загальні приписи забезпечують уживання рідної мови населення спеціально: 1) в публічних оповіщеннях – побіч німецької мови; 2) що уряди приймають письма й подання в цій мові так, як у німецькій; 3) що громади й громадські суди мають свободу вибрати собі мову урядування й означити обсяг, у якому буде вживатися друга мова».

Генерал-губернатором окупованих Австрією земель, як ми зазначали вище, був генерал-майор Еріх барон фон Діллер, його заступником ген[ерал]-майор Карль Люстіг фон Преанфельд. Шефом штабу ген[ерал]-губернатора – полковник Гавснер. Управителем адміністраційної секції в уряді «краєвого цивільного комісара був гр[аф] Юрій Водзіцький; заступником комісара – радник намісництва Каргезі. Референтом скарбовим – радник Казимир Бесядецький; референтом промислу й торгівлі – др. Т. Смолюховський; референтом поліції — др. Станіслав Кшижановський.

Інспектором усіх шкіл окупованої території іменовано д-ра Маріяна Райтера, директора мужеської учительської семінарії у Львові.

Урядники в великій більшості є поляки.

В території окупованих земель від 1 жовтня 1915 р. установлено границі між тіснішим і ширшим воєнним простором:

- а) до тіснішого воєнного простору належать усі округи, розташовані на схід від східної границі округів Білгорай, Замостя, Красностав, Люблин і Любартів;
- б) до дальшого воєнного простору належали всі інші землі, що залишилися в ц[ісарській] і к[оролівській] військовій управі, отже цілий простір військового генерал-губернаторства».

До цього додавалося пояснення, що в такий спосіб з українських земель, а саме Холмщини, до доступного «дальшого» терену зачислено тільки повіти Білгорай і Замостя, Красностав і Любартів лиш у частині, заселеній українцями, інші округи польські³.

³ *Макар Ю., Горний М., Макар В.* Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади, Документи: у 3-х т. – Чернівці, 2014. – Т. 2. – С. 678–682.

Політична програма військово-цивільної адміністрації на Холмщині передбачала остаточне встановлення правно-державних відносин по закінченні війни. Однак вже тоді австро-угорський уряд, виходячи з австро-польської ситуації, хотів адміністративно прилучити Волинь і Холмщину до території Польського Королівства⁴. Це підтвердив шеф штабу генерал-губернаторства полковник Гавснер. На запитання, чи частина Волині, зайнята австрійською армією, буде адміністративно прилучена до території Польського Королівства, відповів: «Пrawdopodobно. Одначе поки що адміністрації там не розширяємо. Є там управа суто військова»⁵.

Проте Холмщина, зокрема етнічно-українські округи Холм, Грубешів і Томашів, незважаючи на всі заходи українських політичних сил перед місцевою австрійською цивільною адміністрацією та військовою управою, згідно з розпорядженням командування австро-угорської армії від 30 червня 1916 р., були включені до складу Люблінської губернії.

5 січня 1916 р. Загальна Українська Рада прийняла резолюцію про доцільність політичного устрою окупованих областей. Це, на думку українських політиків, виходило з інтересів Центральних держав й автохтонного населення цих земель і могло вирішитися тільки за суворого дотримання національного принципу. Підкреслювалося, що такі історично та етнографічно українські області, як Холмська губернія, північно-західна Гродненщина, південно-західна Мінщина, якщо не стануть складовими Української самостійної держави, тоді потрібно утворити з них окрему автономну, державно-правову одиницю в союзі з Центральними державами з вирішальними національно-політичними інтересами корінного населення і забезпеченням прав для інших національних меншостей.

Загальна Українська Рада висловлювала впевненість, що тимчасові дії військової влади не матимуть правового значення для кінцевого полагодження справи, але влада повинна більше враховувати етнічний та історичний бік питання, не викликаючи невинуватих претензій серед поляків та розчарувань і побоювань серед українців.

Українські політики прагнули негайного та одночасного вирішення української справи разом з польською, не відкладаючи цього питання на закінчення війни.

⁴ *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – С. 188.

⁵ *Макар Ю., Горний М., Макар В.* Від депортації до депортації... – С. 681.

Загальна Українська Рада і Союз визволення України у зверненнях до Центральних держав акцентували увагу на відокремленні українців на своїй території від поляків і росіян, щоб надати «можливість вільного національного розвитку у своїх напрямках й виконання великого завдання на європейському Сході згідно свого географічного становища, господарських і політичних відносин»⁶.

Українські організації наголошували, що надання Центральними державами переваги Польщі у східній політиці тільки зміцнить російську позицію, оскільки це стримуватиме розвиток українців. Зрештою, це вже відбулося з українськими землями Холмщини, які приєднали до Люблінської губернії.

Політика Австро-Угорщини зводилася до приєднання цих земель до Польщі, що особливо було підкреслено у двох листопадових актах 1916 р. З цього приводу українці Волині у заяві до Президії СВУ підтверджували своє право мати власну самостійну державу. На їхню думку, польські претензії щодо українських земель завдали б нового удару народові. «Не хочемо нічого спільного мати з поляками, – говорилося у заяві, – а проти польських затій, злучити хоч би найменший клаптик української землі до польської держави, перед цілим думаючим і чесним світом рішуче протестуємо...»⁷.

Союз визволення України видав спеціальний комунікат проти утворення самостійної Польської держави і рішуче протестував щодо можливого включення до її складу українських земель Холмщини, Підляшшя і Волині.

На своєму надзвичайному засіданні 6 листопада 1916 р. ЗУР прийняла резолюцію, в якій категорично висловилась проти включення до складу Польської держави найменшої частини історично й етнографічно української області. Рада домагалася від Центральних держав, щоб з окупованих українських земель, на схід від польського етнографічного кордону й у майбутньому відбитих від Росії, утворити самостійну державу у союзі з ними, але з виключенням будь-якого зв'язку з поляками⁸.

Прокламації Центральних держав у польській справі перекреслили всі найскромніші сподівання українців. Проголошення самостійного Польського Королівства без дефінітивного означення кордонів,

⁶ *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. – Львів, 1929–1930. – Ч. 1–3. – С. 412.

⁷ Там само. – С. 432.

⁸ Вістник. – 1916. – № 64. – С. 729–730.

без будь-якої згадки про українські землі, що разом з польськими були під австро-німецькою окупацією, до яких поляки пред'являли претензії і заходилися відразу «ународовлювати», – означало, що Центральні держави схвалювали їхні домагання.

Заходи Союзу щодо провадження культурно-освітньої діяльності серед населення Холмщини австрійська влада не підтримувала. 7 жовтня 1915 р. Союз звернувся до австрійської військової влади за дозволом видавати українську газету в Ковелі або Холмі. До складу редакції мали ввійти члени Союзу: Є. Любарський-Письменний, І. Крип'якевич, Л. Цегельський, І. Бахтоловський. Радник Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини граф Й. Форгач, відповідаючи на заяву СВУ, писав 12 жовтня 1915 р. представникові міністерства при військовому командуванні в Тешині графу Д. Турну, що з погляду «місцевих політичних обережностей видання українців ніяк не відповідає політичним інтересам, а проти Росії складатиме службовий листок»⁹.

У січні 1916 р. група мешканців Холма подала клопотання про заснування в місті української школи, яку не відкрили у зв'язку з діями австрійських урядовців-поляків.

Характерним було звернення жителів села Богородичі Грубешівського повіту до СВУ, як представників українських національних справ на окупованих землях, вплинути через центральну владу у Відні на місцеві цивільні та військові власті у справі видачі дозволу на відкриття української школи в селі. Союз разом з Українською парламентною репрезентацією 20 серпня 1917 р. звернувся до Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини підтримати їх з боку армійського командування або адміністрації. Однак це питання до кінця австрійської окупації Холмщини так і не було вирішене¹⁰.

Незважаючи на спеціальний наказ австро-угорського командування, люблінський генерал-губернатор не дозволив відкрити в межах губернаторства жодної української школи. Ціла Холмщина була заповнена польськими школами. Діячі Союзу усвідомлювали, що перетворення польських народних шкіл на українські надзвичайно важка справа, радили холмщикам добиватися дозволу засновувати приватні українські школи, а Бюро культурної допомоги зобов'язувалося скеровувати туди вчителів і надсилати підручники.

⁹ Ereignisse in der Ukraine deren Bedeutung und historische Hintergrunde. – Band 1. – S. 213.

¹⁰ Патер І. Союз визволення України... – С. 210.

Січові стрільці, що перебували тут певний час під проводом сотника Коссака, розпочали організацію українських шкіл, але через протести поляків були відкриті з Холмщини.

Так, усі заходи українських репрезентацій щодо забезпечення національних прав українського населення ніколи не мали підтримки з боку австро-угорської влади. «І під цим поглядом, – писав «Вістник», – нема ніякої різниці між місцевими окупаційними властями в Холмі, Грубешові, Томашеві, Любліні та центральними властями у Відні»¹¹.

Через революційні події в Україні Президія СВУ 2 травня 1917 р. прийняла відповідні ухвали, в яких окремий розділ був присвячений справі окупованих областей. Союз, звертаючись до компетентних чинників Центральних держав та виражаючи волю народу, домагався: припинити насильницьку колонізацію місцевого населення; призначити до управління цими землями прихильних до українців людей, якщо можливо, галичан і буковинців; задовольнити культурні та релігійні потреби українського населення цих округів; вжити заходів для подолання його злиднів, відшкодувавши втрати, завдані окупаційними арміями; надати допомогу і захист евакуйованим українцям в Австрію; зробити управління українських округів окремим від польських етнічних і здійснити адміністративний поділ за довоєнною, а не теперішньою статистикою, що не враховувала евакуації значної частини українського населення¹².

Союз неодноразово добивався в урядових чинників Центральних держав дозволу на проведення полоненими українцями культурно-освітньої праці серед українців Холмщини й Волині, що з вогню русифікації потрапили в полум'я колонізації. Німецька влада відмовляла запитам СВУ, й лише після впертих, настирливих домагань наприкінці 1916 р. вдалося отримати дозвіл для 27 січовиків Першого Запорізького полку імені Тараса Шевченка на чолі з Миколою Шаповалом, які 21 січня 1917 р. виїхали з Раштату до Ковеля. Виїжджаючи з табору, січовики склали присягу на вірність українському народові: «Перед Тобою, Україно, і увесь український народ, по старому козацькому звичаю присягаємо: чесно, вірно і хоробро служити Тобі, Україно, під цим прапором. Під ним усіма силами боронити Тебе, не спускати прапора в жодному випадкові; з ворогом ніколи не входити в змову: лише завжди хоробро його поборювати і, взагалі, поводитися так, як славному січовому товариству годиться; жити і

¹¹ Вістник. – 1917. – № 35. – С. 545.

¹² Там само. – 1917. – № 19. – С. 289–290.

діяти чесно і з честю вмерти. Так нам допоможи, Боже і весь український народ!»¹³

У Ковелі, що перебував під австрійською окупацією, спроби січовиків приступити до роботи на культурно-освітній ниві закінчилися невдачею. М. Шаповал писав: «Невидима польська рука серед австрійців перечеркувала всі наші заходи». Після двох місяців зволікань січовики перебралися до міста Білої на Підляшші. У квітні – на початку травня 1917 р. сюди прибуло ще понад 200 козаків з таборів військовополонених у Німеччині. Але й тут з великими труднощами тільки в середині травня отримали дозвіл від німецької адміністрації на ведення роботи. Січовики роз'їхалися по повітах Підляшшя і Полісся: Радинь, Володава, Парчів, Берестя, Кобрин, Чесанів, Дрогичин і Пінськ.

У червні 1917 р. вони заснували першу українську школу в с.Черняхнах Кобринського повіту. 23 червня з'явилося перше число часопису «Рідне Слово» у Білій, тираж якого у листопаді досягнув 2 тис. примірників¹⁴.

Розпочата в середині червня 1917 р. національно-просвітня робота прибулих січовиків за надзвичайно важких матеріальних умов і складного духовного становища населення за короткий час дала блискучі результати: на Підляшші діяли 22 школи з 823 учнями. Існувало 19 шкіл грамоти, в яких навчалося близько 200 дітей. Крім того, на теренах Полісся та Волині, що були під німецькою окупацією, було організовано 74 школи з 85 учителями і 4403 учнями. В усіх наявних тоді єврейських школах на прохання єврейського населення було впроваджено українську мову як окремий предмет¹⁵. У січні 1918 р. кількість українських народних шкіл збільшилася на Підляшші до 25, а на Поліссі до 89, в яких навчалося 6003 дітей¹⁶.

Шкільництвом керувала Шкільна Рада, яка складалася з місцевих учителів і січовиків. Керманичем освітніх справ був Домент Олянчин. Шкільна Рада призначала для кожного району вчителя-інструктора, що одночасно виконував обов'язки інспектора. Школи утримувалися громадським коштом, хоча населення терпіло велику матеріальну скруту. Від сільських громад надходило все більше прохань про організацію шкіл. На жаль, ці прохання не можна було задовольнити

¹³ Патер І. Союз визволення України... – С. 211–212.

¹⁴ Вістник. – 1917. – № 48. – С. 758.

¹⁵ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. – Вінніпег; Торонто, 1968. – С. 145.

¹⁶ Рідне Слово (Біла). – 1918. – 26 січня.

через брак учителів і матеріальних засобів: підручників, зошитів, приладдя.

Це підкреслювали на першій українській вчительській конференції, яка відбулася 31 липня 1917 р. у Дивині на Поліссі. У ній взяло участь 50 осіб. Учасники конференції надіслали привітання Центральній Раді, Союзу визволення України, Шкільній Раді й Українській Громаді у Білій, громадам полонених українців таборів Зальцведела, Раштагу, Вецляра та Фрайштадту, Українським січовим стрільцям, в яких висловлювалася подяка «за піклування про духовні потреби тутешнього українського населення, зокрема маленьких українських дітей – майбутніх громадян України»¹⁷.

У прийнятій резолюції з національного виховання наголошувалося: «Українські діти у рідних школах повинні виховуватися тільки в дусі свого народу, щоб тим самим загоїти рани від московської неволі, яка пагубно відбилася на українському житті, позбутися й інших шкільних чинників, котрі спричинили багато зла українському народові та приблизитися до загальнолюдського поступу»¹⁸.

Організована у Білій Українська Громада як суспільна установа охоплювала понад 300 народних працівників національно-просвітньої роботи на Підляшші та Поліссі, відповідала за цілість праці, приймала відповідні політичні рішення. Головою Громади був М. Шаповал, заступником і секретарем – Я. Тарасовський, а членами управи – скарбник Громади А. Савчук, голова Шкільної Ради Д. Олянчин, її секретар Т. Черниговець, редактор «Рідного Слова» М. Соловейчук, книгар Богатченко.

26 листопада 1917 р. на засіданні Української Громади обговорювали нападки російського генерального штабу на Союз визволення України, а також прийняли резолюції, в яких рекомендували не звертати уваги на ворожі інсинуації, а продовжувати роботу на славу і щастя рідного народу¹⁹.

У Білій створили видавничу спілку, працювали друкарня і книгарня, в якій продавали українські видання (зокрема СВУ)²⁰.

Організації українського життя на окупованих землях чинили сильний опір поляки. Вони все більше претендували на прилучення цих земель до Польської держави, особливо після утворення

¹⁷ Рідне Слово. – 1917. – 11 серпня.

¹⁸ Вістник. – 1917. – № 37. – С. 586.

¹⁹ Рідне Слово. – 1917. – 26 листопада.

²⁰ Там само. – 18 серпня.

Тимчасовим урядом Росії 30 березня 1917 р. ліквідаційної комісії Царства Польського, під юрисдикцію якої віддавалися землі Холмщини і Підляшшя. Проти цього виступали холмщакі і підлящани, яких доля розкидала по різних місцях Російської імперії. Вони бажали воз'єднання своїх земель з Україною. У Києві, Москві, Петрограді, Костромі, Новочеркаську та інших містах відбувалися масові збори, на яких приймали тисячі протестів до Генерального Секретаріату України проти незаконного рішення Тимчасового уряду.

Висловлювали свій рішучий протест проти польських претензій до Надбужанського краю полонені холмщакі в таборах Австро-Угорщини й Німеччини. Так, полонені табору Зальцведель заявляли: «Ще не затихла світова пожежа, ще гудуть гармати, вам, поляки, ще тільки почала всміхатися доля, а ви вже кричите чорними круками над нашою многотраждальною Холмщиною й, радіючи чужому нещастю, називаєте її польським краєм, а страждущий народ – поляками. Дякуєм вам, шановні сусіди, за вашу многолітню «опіку» над нашою Холмщиною й її народом і рішуче заявляємо, що ми частина 35-мільйонного українського народу; нам дорога його слава, героїчна історія, його невичерпна, багата народна пісня, його стара культура, котру не змогли задушити на протязі соток літ ні ви, ні наші «добрі» сусіди-москалі.

Ще раз звертаємося до вас, панове поляки. Геть руки від нашої Рідної Країни! Ми не хочемо бути погноєм для вашої «панської» культури, ми не хочемо, щоб ви бенкетували на руїнах славного колись Володимиро-Галицького князівства та, щоб Холм – столиця могутнього нашого короля Данила був осередком чужої, ворожої нам культури. Ми хочемо самі бути господарями у своїй хаті, ми хочемо вільної України!»²¹

Союз визволення України оголосив спеціальний комунікат проти пропозицій польської делегації австро-угорському урядові приєднати Волинь і українські повіти Холмщини (Холмський, Грубешівський, Томашівський) до Польщі. Політичні кола Центральних держав знехтували правами і волею українців, які становили тут абсолютну більшість, і не раз рішуче заявляли проти будь-яких польських претензій на ці землі та виразно висловлювалися за приналежність до України²².

²¹ Вільне Слово (Зальцведель). – 1917. – 5 травня.

²² Вістник політики, літератури й життя (далі – Вістник політики). – Відень, 1918. – № 1–2. – С. 22–23.

Апогеєм цього руху став Всенародний з'їзд Холмщини, який проходив 7–12 вересня 1917 р. в Києві. На ньому майже 300 делегатів представляли 300 тис. українців. До учасників з'їзду з привітанням звернувся голова Центральної Ради М. Грушевський.

З'їзд прийняв ухвали про етнічну спільність та єдині історичні корені холмщаків з цілим українським народом, про належність краю до України, а не до Польщі. З'їзд вибрав Холмський губернський виконавчий комітет як складову державного апарату України й водночас – повноважне представництво в Центральній Раді.

Ухвали з'їзду одностайно підтримали також ті холмщаки й підляшчани, котрі не мали представництва на ньому, їх схвалила Центральна Рада й Генеральний Секретаріат. У результаті Мала Рада в кінці листопада 1917 р. заявила про недопустимість відірвання українських частин Холмщини і Підляшшя від УНР, а пленум Центральної Ради зобов'язав Генеральний Секретаріат запровадити адміністративно-політичний лад, зокрема призначити комісара.

Уряд УНР, згідно з чіткою і послідовною позицією М. Грушевського, твердо відстоював питання Холмщини й Підляшшя на мирних переговорах у Бересті-Литовському, внаслідок яких за договором 9 лютого 1918 р. ці землі офіційно ввійшли до складу УНР. Центральна Рада призначила члена Президії СВУ О. Скорописа-Йолтуховського губернським комісаром Холмщини і Підляшшя.

Населення окупованих областей з великим патріотичним піднесенням зустрівало приєднання цих земель до Української Народної Республіки. Вчителі школи ім. Т. Шевченка м. Володимира-Волинського надіслали 22 лютого 1918 р. з цієї нагоди вітального листа Бюро культурної допомоги. У ньому схвалювалися дії української делегації на Берестейських мирних переговорах і висловлювалися «щирі бажання далі продовжувати свою корисну працю під покровом Українського Міністерства освіти»²³.

Возз'єднання цього регіону з Україною викликало негативну реакцію в Польщі. Берестейський мир завдав полякам сильного удару. Йшлося навіть не так про приєднання Холмщини до України, а про те, що було нанесено смертельного удару польській великодержавній ідеї. «Не тим боліє польський народ, – писав В. Темницький у статті «Польська трагедія», – що межа між Україною і Польщею вилучує якесь дрібне число поляків до України, але тим, що кладе хрестик над ягелонською ідеєю!».

²³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 66.

Звичайно, ідея великої Польщі в той час, коли всі народи самовизначались, боролися за самостійність і незалежність, виглядала нонсенсом. Але тільки не для поляків, які були виховані на цій ідеї та віддані їй.

Друга причина полягала передусім у ставленні до польської справи Центральних держав, насамперед Австрії. Вони постійно запевняли поляків, що майбутня Польща сягатиме так далеко на схід, як далеко зайде німецько-австрійська окупація. Це не були голослівні запевнення. Адже цьому підпорядковувалась вся політика Австро-Угорщини й Німеччини в окупованих українських землях.

В. Темницький підкреслював: «Саме для того, що розуміємо трагізм вашого [поляків – *І. П.*] теперішнього переживання, бажаємо вам, щоб ця трагедія стала зворотньою точкою у вашім національно-політичнім життю. Подайтеся в межі своєї національної території, покиньте мрію про давню ширінь і велич, шукайте сили в глибині свого власного народу й на нім тільки будуйте, а не на чужих спинах, і тоді певно знайдемо себе взаємно. Берестейський мир нехай не буде для вас каменем образи, а для нас дешевим тріумфом, але зробім його тим, чим по своїй суті повинен нам стати – вихідною точкою того шляху, що самотньо може допровадити до щирого порозуміння між Україною і Польщею»²⁴.

Щодо становища, яке склалося на Холмщині, «Вістник політики, літератури й життя» повідомляв: «Поляки готувалися 10–12 березня 1918 р. влаштувати українцям на Холмщині Варфоломіївську ніч. Справа була вже зовсім налагоджена, видрукувано й порозліплювано на польських будинках написи: «*Tu mieszka rodzina polska*» [тут живе польська родина – *І. П.*]. Довідавшись про це, німецький головнокомандуючий Лінзінген вжив енергійних заходів, арештував верховодів, розставив військо й, таким чином, відвернув цю страшну криваву справу».

У південній Холмщині з більшою кількістю польського населення українці зазнавали нечуваних знущань, що, як писала «Нова Рада», «волосся догори підіймається». На Підляшші, яке входило до сфери німецької окупації, українська справа була поставлена краще, але й тут український народ почував «себе на своїй, та не у своїй землі»²⁵.

За часів гетьманату П. Скоропадського докладалося чимало зусиль для забезпечення повного злиття Холмщини й Підляшшя з Україною. На вимогу делегації, яку очолював голова Холмського

²⁴ Вістник політики. – 1918. – № 9. – С. 123.

²⁵ Нова Рада (Київ). – 1918. – 6 квітня.

губернського комітету О. Василенко, гетьман погодився залишити на посаді губернського комісара О. Скорописа-Йолтуховського. З цього приводу «Рідне Слово» зазначало: «Українське правительство, іменуючи О. Скорописа-Йолтуховського комісаром нашого краю, мало на увазі дотеперішні його заслуги для Української справи взагалі, а зокрема для нашого краю, з становищем якого він якнайкраще ознайомлений». На комісара чекала велика праця – зруйновані села, порожні школи та церкви; тисячі виселенців по обидва боки фронту прагнули повернення додому. На жаль, влада комісара була дуже обмежена. Крім культурно-просвітніх справ, вся адміністрація краю залишалася поки що в руках німецької й австрійської окупаційної влади. «Маємо, однак, надію, – писав часопис, – що в короткім часі круг ділання українського краевого комісара пошириться і він зможе розвинути всі свої сили на користь нашого краю»²⁶.

На внесення Холмського комітету реорганізовано Холмську дирекцію народних шкіл. Комісаром освіти Холмщини, Підляшшя і Полісся призначили К. Дмитріюка. Згідно з розпорядженням Міністерства освіти України, з початку нового шкільного року навчання в початкових школах мали проводити лише українською мовою.

У Бересті 15 червня 1918 р. розпочалися українознавчі курси, які були розраховані на 250 осіб, за кошти Української держави. Крім українознавчих предметів, тут викладали кооперацію, пасічництво, городництво та інші галузі сільського господарства. На першу чергу курсів було зараховано 150, а на другій і третій – навчалось понад 250 осіб²⁷.

3 серпня 1918 р. у Бересті було засновано Учительську спілку Холмщини, Підляшшя і Західної Волині з метою піклування про культуру й добробут українського населення та його захисту від польських нападів. До спілки відразу ж записалось понад 100 осіб²⁸.

Міністерство віросповідань затвердило Холмську колегію як тимчасовий церковний орган. Вона складалася з представників Холмщини, Підляшшя, Полісся й Волині і мала дбати про матеріальне становище православного духовенства, надсилати священників і дяків для виконання пастирських обов'язків, постачати різні церковні речі і т. д.²⁹

²⁶ Рідне Слово. – 1918. – 6 квітня.

²⁷ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. – С. 177.

²⁸ Вістник політики. – 1918. – № 35–36. – С. 510.

²⁹ Там само. – 1918. – № 26. – С. 404.

У Холмі 12 серпня 1918 р. виник громадський український національний орган під назвою «Краєва економічна нарада українців» на чолі з А. К. Васильчуком, що мав захищати економічні інтереси населення цілої Холмщини і Підляшшя. При «наradі» було відкрито бюро праці для пошуку відповідних посад особам, що повернулися, «Біженський Український Банк», основний капітал якого тоді нараховував 100 тис. крб. Почалася організація по українських селах кооперативних крамниць та початкових шкіл. У самому Холмі планувалося відкриття чотирикласної української мішаної гімназії. У Бересті утворено «Прогресиву», а також відкрито велику українську книгарню з філією у Ковелі.

Тим часом становище населення краю було трагічним. Поляки інтенсивно проводили акції, спрямовані на полонізацію *per fas et nefas* [через закон і беззаконня – *I. П.*] Холмщини і Підляшшя, щоб якнайдалі своєю експансією пересунути східний кордон. Зокрема, у наказі командира бригади *И. Галлера* від 15 лютого 1918 р. в день переходу польського допоміжного корпусу через східний кордон говорилося: «Ми боронили східну границю повстаючої вітчизни. Над рікою Стир густо розсіяні, знаходяться могили наших братів по зброї. Це ж граничні горби, які визначають східну границю Польщі. Бажаємо підняти цілий народ до оборони цих границь»³⁰.

Польській експансії утруднював шлях український народ, який треба було за всяку ціну усунути, особливо в Холмщині. Однак досягнути цього можна було тільки насильницькими діями, а саме: незаконною евакуацією населення, що залишилося, конфіскацією майна втікачів та евакуйованих, полонізацією шкіл, переслідуванням унії, пограбуванням і знищенням українських пам'яток культури.

Тому поляки робили все можливе, щоб посилити на Холмщині польський вплив. Насаджували осадників на тимчасово залишених українських землях, ревідикували церкви, забороняли організувати школи, не допустили греко-католицького єпископа *Боцяна* і *губернського комісара Скорописа-Йолтуховського*³¹.

Міністерство закордонних справ України 12 червня 1918 р. надіслало австро-угорському урядові ноту, в якій підкреслило, що, згідно з Берестейським договором і додатковим протоколом між Україною і Австро-Угорщиною від 4 березня 1918 р., Холмщина і Підляшшя належать до України. Залишалася не розв'язаним остаточно тільки питання кордонів між Україною і Польщею в межах Холмщини. Це

³⁰ Вістник політики. – 1918. – № 35–36. – С. 501.

³¹ *Пастернак* Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. – С. 177.

питання повинна вирішити спеціальна комісія на підставі етнографічних даних та волевиявлення населення краю.

У ноті було вказано на порушення Австро-Угорщиною мирного договору, на зміну статус-кво Холмщини на користь Польщі, недопущення комісара України до виконання своїх обов'язків, обрання до Польської Регентської Ради у Замостському, Красноставському, Білгорайському і Грубешівському повітах тільки поляків, видання холмщакам паспортів із завіренням польського громадянства.

Український уряд висловлював надію, що австро-угорська влада скасує заведені на території Холмщини польські порядки, приступить до негайного повернення всіх мешканців, вивезених з краю під час війни, і припинить іміграцію поляків.

15 червня 1918 р. Холмський Виконавчий Комітет опублікував протест проти порушення поляками умов Берестейського мирного договору стосовно визначення українсько-польського кордону у Холмщині. Поляки спробували завдяки різним дипломатичним заходам у Відні ліквідувати Берестейський договір або принаймні модифікувати його в напрямі визнання українського кордону з Польщею по річці Буг. «Польща, яка ще не виношена й не створена як держава, – зазначалося в протесті, – а вже кує політичні кайдани для сусіднього братнього народу. Мріючи про велику Польщу від моря до моря, польські шовіністи всіма силами намагаються вирвати у вищих сфер Відня і Берліну угоду на те, щоб Холмщину та Підляшшя цілком прилучити до Польщі».

Холмський Виконавчий Комітет апелював до світової громадськості з протестом проти всіх польських заходів щодо знищення українства на Холмщині, проти односторонньої політики Австро-Угорщини у тій справі.

Одночасно Комітет звертався з проханням до українського, німецького та інших урядів про якнайскоріше вирішення холмсько-підляського питання згідно з принципами Берестейського миру, надання можливості українцям повертатися до рідних місць і приступити до мирної творчої праці, щоб у такий спосіб раз і назавжди покласти кінець безпідставним польським претензіям на українські землі³².

Щоб паралізувати заходи поляків щодо Холмщини, прем'єр українського уряду Ф. Лизогуб під час поїздки до Берліна передав німецькому урядові ноту, в якій, з огляду на ратифікацію Берестейського договору Німеччиною, Болгарією і Туреччиною, пропонував негайно

³² Вістник політики. – 1918. – № 26. – С. 395–396.

скликати змішану комісію для остаточного встановлення граничної лінії. У ноті висловлювали надію на розуміння українських інтересів, прискорення ратифікації договору Австро-Угорщиною, допущення на Холмщину представників української цивільної і судової влади та православного духовенства³³.

Подібний меморандум подав міністр закордонних справ України Д. Дорошенко австрійському послові в Києві графу Й. Форґачеві.

Гетьман П. Скоропадський особисто звернувся 5 листопада 1918 р. до німецького командування про введення на Холмщину німецького війська і прибуття до Бреста загону українського війська у складі 100 офіцерів і 126 козаків.

9 листопада 1918 р. Д. Дорошенко підписав у Берліні угоду про передачу влади на Холмщині українській адміністрації після заміни австрійських частин двома німецькими дивізіями.

Восени 1918 р. закінчилася Перша світова війна, яка принесла занепад Центральних держав, засадничо змінила геостратегічну рівновагу сил у Європі. Рішення Берестейського договору втратили силу. У травні 1919 р. поляки окупували Західну Волинь, підтвердивши це Варшавським договором у квітні 1920 р. У грудні 1919 р. держави Антанти на Паризькій мирній конференції визнали право Другої Речі Посполитої на утворення цивільної адміністрації на Холмщині й Підляшші. Ризький трактат 18 березня 1921 р. фактично закріпив за Польщею володіння українськими землями – Західною Волинною, Поліссям, Холмщиною, Підляшшям і Східною Галичиною, а Рада Амбасадорів 14 березня 1923 р. дала свою санкцію на правне володіння Польською державою цими землями.

Так, діяльності українського політикуму, спрямованої на організацію українського життя на північно-західних землях, ставили різні перепони окупаційна військова влада Центральних держав і цивільна адміністрація, яка переважно складалася з поляків, що прагнули за будь-яку ціну приєднати українські етнічні землі до Польщі. Незважаючи на всілякі перешкоди, українське населення краю завжди прагнуло возз'єднання з Українською державою.

Культурно-освітня праця українських національних сил на Волині, Холмщині, Підляшші та Поліссі була складовою суспільно-політичного життя й загальноукраїнського процесу національного відродження.

³³ *Дорошенко Д.* Історія України: у 2-х т. – Ужгород, 1930. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – С. 230.

Ірина Орлевич

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ КУЛЬТУРИ, НАУКИ ТА ОСВІТИ. СПІВПРАЦЯ З РУСОФІЛАМИ

Окупаційна російська влада хотіла закріпити свої військові перемоги в Галичині контролем над основними сферами духовного життя – шляхом русифікації освіти, науки та культури. Було зупинено роботу всієї української системи шкільництва, видавництва, друкарень, бібліотек, книжкових крамниць, клубів просвіти і багатьох кооперативів. 6 вересня 1914 р. закрито Товариство «Просвіта», 22 вересня – книгарню НТШ, 18 вересня генерал-губернатор Г. Бобринський наказав припинити випуск усєї української періодики¹.

Політика російської адміністрації в Галичині щодо гуманітарної сфери вирізнялася прямолінійністю. Г. Бобринський дотримувався тези, що в цих землях корінне населення завжди було «руським» і тому «устройство должно быть основано на русских началах»². Таку русифікаторську політику підтримували галицькі русофіли – представники однієї із впливових до 80-х років XIX ст. суспільно-політичних течій галицьких українців, які в основу своєї концепції поклали уявлення про єдність трьох народів: українського, російського та білоруського. За їхнім переконанням, вони разом становили «руський» народ, який утворився ще у княжий період. Зазначимо, що русофіли не ототожнювали термінів «руський» і «російський», розуміючи під першим триєдність вищезгаданих народностей³. На початковому етапі представники русофільства відіграли певну

¹ Мазур О. Патер І. Перша світова війна // Історія Львова: у 3-х т. – Львів, 2007. – Т. 2. – С. 513.

² Михутина І. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – Москва, 2003. С. 182.

³ Орлевич І. Термінологія русофілів як індикатор само ідентифікації // Національна ідентифікація українців Галичини у XIX – на початку XX століття (еволюція етноніма) / наук. ред. І. Орлевич. – Львів, 2016. – С. 192.

позитивну роль, зумівши протистояти колонізаційним впливам, однак їхня орієнтація на культурний простір Росії в роки Першої світової війни переросла у відверті заяви про політичне приєднання, що негативно вплинуло на розвиток українського національного руху.

Лідер русофілів Володимир Дудикевич, зокрема, заявляв, що російський уряд «не стерпить ніякого сепаратизму і здавить все, що би могло вказувати на старання сепаратизму: один народ – уся велика Русь...»⁴.

27 вересня 1914 р. було опубліковано циркуляр військового генерал-губернатора Галичини, який передбачав русифікацію середньої освіти й негайне закриття всіх наявних нижчих, середніх і вищих навчальних закладів (можливість їхнього повторного відкриття узалежнювали від ступеня «благонадійності» вчителів і рівня володіння ними російською мовою)⁵.

25 листопада 1914 р. наказом верховного головнокомандувача було затверджено «Временное положение о надзоре за учебной частью в Галиции», згідно з яким запроваджували штати дирекції та інспекції народних училищ для нагляду за середніми й нижчими освітніми установами на захоплених територіях. Директором народних училищ Галичини призначили Б. Плесського. Вищі навчальні заклади залишилися в прямому підпорядкуванні генерал-губернатора⁶. Дирекція народних училищ входила до складу генерал-губернаторства (розташовувалася спочатку в будинку генерал-губернаторства, а згодом за адресами Кармелітська, 2 і Смольки, 5). У великих містах Галичини було створено шкільні інспекції, що підпорядковувалися Дирекції народних училищ: I і II інспекції у Львові, III – у Самборі, IV – у Станіславові, V – у Чернівцях, VI – у Тернополі.

Посади інспекторів обійняли переважно чиновники з українських губерній Російської імперії та самої Росії. Окрім вихідців із підросійської України, було й чимало росіян, які хотіли переїхати на службу в Галичину. Так, учитель Першого Смоленського вищого початкового училища Олексій Артюгін писав директорові

⁴ Центральний державний архів України, м. Львів (далі – ЦДДАЛ України). – Ф. 735. – Оп. 1. – Спр. 2 (Шухевич Володимир. Щоденник з записами подій 1914 р.). – Арк. 61; Бахтуріна А. Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы первой мировой войны. – Москва, 2000. – С. 81.

⁵ Іван Петрович [І. Крип'якевич]. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915 р. – Львів, 1915. – С. 91, 93.

⁶ Іван Петрович [І. Крип'якевич]. Галичина під час російської окупації... – С. 53.

народних училищ Галичини: «...я горю желанієм получить отъ вас удовлетворительный ответъ на мое прошеніе о назначеніи меня на должность инспектора народныхъ училищъ или на другую соответствующую ей должность въ Галициі»⁷ (хоча керівництво народних училищ Смоленської губернії наполягало, щоб він і надалі вчителював на попередньому місці). Усі новопризначені працівники освіти мали відповідати критерієві «благонадійності», що передбачало контроль навіть за особистим життям. Саме тому Петро Машкевич, інспектор народних шкіл Галичини, мусив брати дозвіл на одруження від Дирекції народних училищ Галичини. Перевіряли і «надійність його обраниці», до позитивної характеристики якої додавали, що вона була православного віровизнання⁸.

Майже всі українські школи під час російської окупації були закриті – функціонували лише окремі. Документи про реорганізацію народної освіти відображають типову для більшості місцевостей ситуацію в цій сфері. Скажімо, школа в с. Якобівка Городенківського шкільного округу не працювала від 1914 р. до 1 квітня 1916 р. «через неприємельську інвазію». З 1 квітня 1916 р. навчання відновлено, а з 13 червня 1916 р. знову перервано – «з powodu нової офензиви російської» – аж до 1 листопада 1918 р.⁹ Аналогічну картину спостерігаємо в селах Жовківського шкільного округу¹⁰, с. Ворохта Сокальського шкільного округу¹¹ та в багатьох ін. Деколи причиною припинення навчального процесу в школі ставало зруйнування її будинку¹².

Дорадниками військового генерал-губернатора у шкільному питанні були члени Державної думи граф В. Бобринський і Д. Чихачов. Останній у першій половині вересня 1914 р. підготував на розгляд військовому генерал-губернаторові «Записку по ученому делу в Восточной Галиции и Буковине». У ній автор пропонував ліквідувати на невизначений час університети та інші навчальні установи, організувати курси російської мови для вчителів та запровадити з 1 січня 1915 р. в усіх школах краю викладання цієї мови як обов'язкової, а також російської історії, географії та літератури.

⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 768. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 39.

⁸ Там само. – Спр. 4. – Арк. 68.

⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 165. – Оп. 2. – Спр. 1124. – Арк. 12.

¹⁰ Там само. – Спр. 1353; 1333.

¹¹ Там само. – Спр. 2141.

¹² Там само. – Спр. 1805. – Арк. 12; Бахтуріна А. Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции... – С. 93.

У приватних закладах Львова Дирекція народних училищ у 1915 р. навіть провела іспит з російської мови, російської історії та географії (перший – російською, а два інших – польською)¹³. Тимчасово, щоправда, дозволяли викладати в нижчих і середніх школах тими мовами, що й раніше, серед них і «малорусским наречием», але за умови, що це здійснюватимуть не за фонетичним, а за російським етимологічним правописом, та вже з 1916 р. усе навчання мало бути переведено на російську¹⁴.

Для реалізації своїх завдань у галузі освіти імперська влада використовувала потенціал русофільських товариств¹⁵. Діячі «Русскої Народної Організації» (далі – РНО) у той час стверджували, що Товариство ім. М. Качковського і «Народний дім» за статутом «призванные къ устройству школьного дѣла въ Карпатской Руси». Перше могло б влаштувати курси російської мови для широкого загалу, а другий – курси «высшіе» для інтелігенції¹⁶. 22 січня 1915 р. у приміщенні III гімназії у Львові відкрилися шеститижневі курси російської мови для молоді середніх навчальних закладів, які організувало згадане товариство. Ці події супроводжував певний церемоніал. Привітали присутніх голова цього товариства Ф. Свистун, член Державної думи Д. Лихачов і В. Дудикевич, після чого було виконано російський національний гімн¹⁷. 1 травня 1915 р. Товариство ім. М. Качковського відкривало чотиримісячні курси двох видів: 1) підготовчі курси російської мови, історії та географії Росії для молоді колишніх австрійських середніх освітніх закладів; 2) практичні курси російської мови для дорослих російських галичан-інтелігентів (чоловіків і жінок). Завідував ними доцент Університету св. Володимира Ю. Л. Яворський¹⁸. На прохання Ф. Свистуна «Народний дім» надав у своєму будинку приміщення для проведення такого навчального процесу до 30 квітня 1915 р. безкоштовно, а з 1 травня 1915 р. – стягуючи за чотири кімнати на третьому поверсі

¹³ ЦДІАЛ України. – Ф. 768. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 141.

¹⁴ *Іван Петрович [І. Крип'якевич]*. Галичина під час російської окупації... – С. 91–92.

¹⁵ Детальніше див.: *Орлевич І.* Галицьке русофільство під час Першої світової війни // *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарні науки.* – Львів, 2011. – Вип. 10. – С. 35–249.

¹⁶ *Бендасюк С.* Къ вашему школьному вопросу // *Прикарпатская Русь (Львовъ).* – 1914. – № 1465. – 9 (22) ноября.

¹⁷ *Прикарпатская Русь.* – 1914. – № 1536. – 23 января (5 февраля).

¹⁸ Там само. – № 1630. – 29 апреля.

будівлі, що на вул. Театральній, 22, орендну плату по 12 рублів за кожний клас на місяць¹⁹.

Організація цих курсів мала на меті не лише оволодіння частиною місцевого населення відповідними мовними навичками, але й пропаганду й агітацію за православ'я. 27 лютого 1915 р. в Тернополі в недавно освяченому храмі відбулося приєднання до лона Православної церкви вчителів-галичан – слухачів курсів російської мови. 28 осіб і 9 учнів загальноосвітньої школи разом зі своїми батьками перейшли на православний обряд. Чин здійснив о. Микола Рогальський за присутності адміністрації і лекторів курсів. Питання про таке приєднання ставилося ще раніше, коли через Тернопіль проїжджав волинський і житомирський архієпископ Євлогій, проте тоді за браком часу це побажання курсистів не було виконане. 15 лютого архієпископ відвідав педагогічні курси, і це ще більше наблизило слухачів до переходу на православ'я²⁰.

4 січня 1915 р. курси російської мови з'явилися в Самборі. Ці курси русофіли розглядали як прототип майбутньої російської школи²¹. На навчання записалося близько 350 осіб, а в березні 1915 р. – уже 600²².

Із 350 осіб, які вивчали тут російську, тільки 100 представники окупаційної влади визнали такими, що належно опанували і зможуть викладати в нижчих початкових школах. Із березня 1915 р. планували відкрити сотню навчальних початкових закладів із російською мовою навчання. Проблеми були із приміщеннями, оскільки більшість їх постраждала через умови воєнного часу й потребувала ремонту²³, а також із коштами, які російські чиновники виділяли неохоче. Так, канцелярія головного начальника постачання армії Південно-західного фронту відмовила у фінансуванні цих початкових шкіл на етапі їхнього заснування, як і «руської» чоловічої й жіночої гімназій та семінарій²⁴.

Політика російського уряду в Галичині мала суперечливий характер, що зовсім не задовольняло русофілів, які були більш послідов-

¹⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 585. – Арк. 3, 4 зв.

²⁰ Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1580. – 8 (21) марта.

²¹ Первые шаги // Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1520. – 6 (19) января.

²² Бахтурина А. Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции... – С. 94.

²³ ЦДІАЛ України. – Ф. 768. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 2 зв.

²⁴ Там само. – Арк. 3.

ними прихильниками проросійської й антипольської орієнтації²⁵. Зокрема, один із лідерів русофільства Ю. Яворський вважав, що школи в краї мають бути російськими відразу²⁶.

Очільник русофілів В. Дудикевич у розділі «Народное образование» свого програмного листа, адресованого 5 серпня 1914 р. «Карпато-русскому освободительному комітету»²⁷, пропонував реорганізувати Львівський університет у російський, Варшавський у польський, Чернівецький – перенести на Закарпаття, у Львові та Чернівцях – відкрити духовні академії. Різні погляди на систему освіти в російській адміністрації та галицьких русофілів лише підтверджували марність сподівань останніх на підтримку з боку імперії й на свою активну участь в управлінні краєм²⁸. Навіть для педагогічних курсів Дирекція народних училищ використовувала тільки видання російських науковців – без жодної позиції з місцевої русофільської літератури²⁹.

Закриття освітніх установ на окупованих теренах Австро-Угорщини викликало невдоволення не лише у самих галичан, але й громадськості в Російській імперії, особливо польських кіл. Це змусило генерал-губернатора Галичини графа Г. Бобринського піти на поступки і 4 грудня 1914 р. затвердити правила про порядок відкриття й діяльності приватних навчальних закладів. Згідно з цим розпорядженням, засновники приватної школи повинні були подати відповідне прохання з дорученням та список учительського персоналу на розгляд галицького генерал-губернатора. З ним погоджували й усі кадрові зміни та навчальні підручники³⁰.

На відміну від польських шкіл, де заняття не забороняли, з українських приватних освітніх установ змогли втриматися нечисленні, серед них – учительська семінарія в Тернополі³¹.

²⁵ Пашаєва Н. Очерки истории Русского движения в Галичине XIX–XX вв. – Москва, 2001. – С. 153–154.

²⁶ Іван Петрович [І. Крип'якевич]. Галичина під час російської окупації... – С. 68

²⁷ Любченко В. Б. Москвафільський фактор і російська влада напередодні та під час війни // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Київ, 2013. – С. 132.

²⁸ Бахтурина А. Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции... – С. 81.

²⁹ ЦДАЛ України. – Ф. 768. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 251–252.

³⁰ Іван Петрович [І. Крип'якевич]. Галичина під час російської окупації... – С. 62–63.

³¹ Кравченко О. Рідна школа в Тернопільщині // Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. – Тернопіль, 1992. – С. 112.

Військовий генерал-губернатор Галичини рапортував головному начальникові постачання армій про те, що за сприяння російської влади у Львові почало діяти 12 польських приватних шкіл. Значно гіршим у цьому плані було становище «русского» населення, тож вирішено задовольнити клопотання «Народного дому» про фундацію 8-класної «русскої» гімназії (із гуртожитком на 200 учнів), 7-класної жіночої гімназії (з пансіоном на 200 вихованок), чоловічої та жіночої вчительських семінарій, на що Г. Бобринський просив субсидії із військового фонду³². Засновані заклади мали перебувати в підпорядкуванні Дирекції народних училищ, а всі кошти – бути під належним контролем. Загалом йшлося про 175 000 рублів, однак згодом у такій матеріальній підтримці відмовили. Також ця дирекція – вже успішно – клопотала перед генерал-губернатором про відкриття курсів російської й польської мов за системою Верлиця, що їх організував пан Шнітцер³³. У березні 1915 р. М. Шнітцер інформував, що відкрив таку школу³⁴.

Було дозволено й діяльність закладів при чернечих осередках римокатолицького обряду. Функціонували: училище при Бенедиктинському монастирі, гімназії та ліцеї при монастирі Урсулянок³⁵, початкове 4-класне і вище 5-класне училище при монастирі сакраменток³⁶.

Болеслав Орловський і Генріх Сверчковський 1915 р. заснували у Львові школу «нових мов»³⁷. Пані Алексеєва зверталася до генерал-губернатора за дозволом на створення в Станіславові чоловічої та жіночої приватної «русскої» гімназії. Жінка знайшла приміщення і не просила ніяких коштів, лише право на користування інвентарем колишньої Станіславівської державної гімназії. У договорі між Алексеєвою та російською адміністрацією зазначено, що в разі появи державних шкіл цей інвентар буде повернуто. Оскільки майбутню фундаторку школи було визнано «особою у всіх відношеннях благонадійною», а відкриття «русских» гімназій у галицьких теренах бажаним, то її прохання отримало позитивну відповідь³⁸. Обіцяної на початках фінансової підтримки в галузі освіти та шкільництва з боку російської влади згодом не надавали, та якщо ініціатор

³² ЦДДАЛ України. – Ф. 768. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 1.

³³ Там само. – Ф. 768. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 1.

³⁴ Там само. – Арк. 4.

³⁵ Там само. – Спр. 22. – Арк. 2.

³⁶ Там само. – Спр. 23. – Арк. 1.

³⁷ Там само. – Спр. 28. – Арк. 2.

³⁸ Там само. – Спр. 18. – Арк. 1.

заснування «русскої» школи чи гімназії брав усі витрати на себе, то заперечень зазвичай не було. Не вказуючи чітко вимог щодо «благонадійності», чиновники на власний розсуд розпоряджалися правом вирішувати долю навчальних установ.

Протиглежною була ситуація із закладами проукраїнського характеру. 17 грудня 1914 р. «Сестри провидіння» греко-католицького обряду подали до генерал-губернатора клопотання про відновлення у Львові 7-класної народної школи святої Терези. Дирекція народних училищ відповіла, що не бачить підстав для схвалення такої ініціативи, адже досі ця школа вирізнялася тенденційною діяльністю в дусі «колонізації нижчих прошарків русского» населення³⁹. Отримавши все ж потрібний дозвіл, засновники так і не змогли налагодити навчальний процес через відсутність учнів⁴⁰.

Свій особливий план на ниві галицького шкільництва намагалося реалізувати російське духовне відомство, яке поставило собі за мету відкрити в кожній православній парафії церковну школу. Перші такі школи з'явилися вже у жовтні 1914 р. Нагляд над ними архієпископ Євлогій доручив єпархіальній шкільній раді, яка в січні 1915 р. делегувала в Галичину о. Т. Казанського. У березні 1915 р. на східногалицьких землях почало працювати приблизно 33 церковно-парафіяльні школи. Вчителями у них призначали переважно галичан, були, однак, і педагоги з території Російської імперії⁴¹.

Політика царської влади у шкільному питанні в період другої окупації Східної Галичини суттєво відрізнялася від попередньої. Російський режим став більш поміркованим. Зосереджуючись на забезпеченні потреб армії, він уникав будь-яких дій, що могли б спровокувати невдоволення серед населення⁴². Попри це, на території восьми повітів Галичини, які від серпня 1914 р. постійно перебували під російським пануванням, заняття у школах на початок літа 1916 р. ще не відновили. 14 жовтня 1916 р. начальник штабу верховного головнокомандувача затвердив наказ про «Временное положение об устройстве учебной части в областях Австро-Венгрии, занятых по праву войны». У документі мовилося про дозвіл на викладання

³⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 768. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 1.

⁴⁰ Там само. – Арк. 4–5.

⁴¹ *Іван Петрович [І. Крип'якевич]*. Галичина під час російської окупації... – С. 61–62.

⁴² *Любченко В. Б.* Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Київ, 2013. – С. 279.

у школах всіма місцевими мовами, крім німецької та єврейської⁴³. Восени 1916 р. та взимку 1917 р. знову розпочали свою діяльність чимало колишніх австрійських нижчих і середніх освітніх закладів, проте фінансувалися вони самі.

Значно лояльніше ставлення російської влади під час другої хвили окупації стало передумовою для певного поступу на шляху відновлення українського шкільництва. У Тернополі було відкрито дві паралельні гімназії та дві народні школи. В освітніх установах з фактичною українською мовою викладання навчання провадили за львівськими підручниками, із залученням тих абеток і хрестоматій, які за етимологічним правописом надрукувало русофільське Товариство ім. М. Качковського, тоді як колишні офіційні підручники – віденського видання («Накладом ЦК») та Жовківського (василіан) – були заборонені⁴⁴. Труднощі налагодження шкільництва стосувалися передовсім відновлення шкільних приміщень, забезпечення навчальними матеріалами – книгами, таблицями, картами тощо⁴⁵.

Ось як відбувалося відкриття гімназії в Городенці. Після зайняття цього міста, 12 червня 1916 р., російськими військами Антін Крушельницький (1878–1937), письменник, педагог, а в той час – і бурмістр Городенки, ініціював відновлення роботи цього освітнього закладу. Не маючи великих сподівань на здійснення свого задуму, діяч усе ж звернувся з відповідним проханням до начальника повіту Стецули. Свою пропозицію А. Крушельницький обґрунтував тим, що це буде єдиний осередок освіти на всю околицю, який і зможе врятувати молодь від неробства: «молодіж дичіє, бо всі труди, вложені в науку, йдуть намарно». Незважаючи на скептичні настрої та побоювання жителів Городенки («люди не мали самі до себе і тим самим ні до кого довіри»)⁴⁶, начальник повіту схвалив ідею відкриття гімназії.

Гімназія запрацювала як українська, з українською мовою викладання. Кількість учнів першого року навчання сягала 110, а наступного зголосилося 300. Тут забороняли читати предмети німецькою та польською мовами, користуватися колишньою гімназійною бібліотекою (особливо німецькою), щоб не викликати невдоволення влади. Книжки для учнів А. Крушельницький позичав із власної книгозбірні. 1 травня 1917 р. він отримує дозвіл і на введення німецької

⁴³ Любченко В. Б. Російська окупаційна адміністрація... – С. 277.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Крушельницький А. Школа під російською окупацією. – Львів, 1917. – С. 4.

⁴⁶ Там само. – С. 13, 17

мови як обов'язкової дисципліни для всіх класів та відкриває українську й німецьку бібліотеки⁴⁷.

Гімназію утримували на залишки коштів від попередніх субвенцій, позику магістрату Городенки та платню учнів. Не бажаючи компрометувати заклад і його працівників перед австрійським урядом, вирішили проігнорувати можливість скористатися фондами Всеросійського земського союзу, а також Українським гімназійним фондом у Києві. Начальник повіту Стецула якось зізнався А. Крушельницькому, що є українцем з Буковини, його батько-священик утік до Росії від гніву дідича⁴⁸. Це один із тих випадків, коли вихідці з-під російської України виявляли своє прихильне ставлення до галичан, керуючись почуттями належності до одного народу.

А. Крушельницький захоплювався витримкою та мужністю гімназистів: «...молодіж так привикла до гарматних стрілів, що вікна в клясах дзвеніли, а ученики не відвертали голови від своєї праці. Наша селянська молодіж скріплювала нерви учителів своїм спокоєм, своїм незапам'ятованим усіх небезпек терену». Найбільше потерпали учні від польової жандармерії, коли поверталися зі школи додому. Часом військова влада навіть влаштувала облави на дітей, тоді гімназисти, інколи й опівночі, вибігали зі своїх хат і йшли полями й снігами до Городенки. Одного разу жандармерія кинулась арештовувати учнів першого класу, які по дорозі додому обчислювали кроками віддаль від гімназії до хати. «Словом – стільки було перепон, що кожного дня в вечері віддыхало ся лекше, коли день минув щасливо, а рівночасно мучила думка, чи найблищий день або й ніч не принесуть якої несподіванки»⁴⁹.

У період української державності, наприкінці 1918 р., в Українській державній гімназії в Тернополі (цк. Руська гімназія ім. Франца Йосифа I в Тернополі (1911), яка з початком воєнних дій перестала функціонувати, бо в її приміщеннях розташувався шпиталь для російських поранених вояків) відновилося навчання (у будинку «Союзу повітових кооператив»). Однак не надовго, оскільки учні вищих класів відбували військовий вишкіл, а незабаром дехто з них пішов на фронт разом зі своїми професорами⁵⁰.

⁴⁷ Крушельницький А. Школа під російською окупацією... – С. 25–26.

⁴⁸ Там само. – С. 13, 32–33.

⁴⁹ Крушельницький А. Школа під російською окупацією... – С. 4–5.

⁵⁰ Гімназія Рідної школи в Тернополі // Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. – Тернопіль, 1992. – С. 121.

Війна виховувала дисципліну, точність, порядок, обов'язковість, товариськість, зміцнювала християнську мораль, любов і наполегливість до знань. Екстремальні умови того часу показали здатність людей, особливо молоді, мобілізувати свої сили, виявляти твердість характеру.

Науково-культурні інституції. 18 вересня 1914 р. генерал-губернатор Галичини Г. Бобринський видав указ «Про заборону функціонування різного роду клубів, союзів і товариств та про тимчасове закриття існуючих в Галичині навчальних закладів, інтернатів і курсів, за винятком навчальних майстерень»⁵¹. Запроваджено жорстку військову цензуру. Забороняли оприлюднювати відомості про воєнні операції, роботу російської влади, друкувати й розповсюджувати плакати, оголошення, малюнки без дозволу поліції. На друкованій продукції обов'язково зазначали прізвище власника видавничого закладу; на організацію концертів, лекцій, постановок п'єс на публічних сценах потрібно було мати санкцію адміністрації, а демонстрування кінофільмів відбувалося тільки після попереднього перегляду.

Перша світова війна перервала діяльність Наукового товариства ім. Шевченка. Воєнні події унеможливили процес його перетворення на Академію наук, заплановане на 1916 р. Під час російської окупації протягом 1914–1915 рр. Товариство заборонили. У роки війни воно зазнало втрат і в персональному складі, і в бібліотечних та музейних надбаннях⁵². Напередодні появи російських військ у Львові майже всі члени Виділу НТШ покинули місто, щоб продовжити свою роботу у Відні. Перед цим на засіданні Виділу було ухвалено, що інтереси Товариства захищатиме Володимир Охримович, а музеєм НТШ керуватиме Іван Раковський, заступником якого буде О. Назаріїв. І. Раковський та О. Назаріїв виїхали зі Львова, залишивши музейне приміщення зачиненим, але без нагляду. Виділ Товариства згодом звинувачував О. Назарієва за це, а той виправдовувався небезпекою перебування в тогочасному Львові. 17 лютого 1915 р. російські жандарми відкрили приміщення музею НТШ на вул. Чарнецького, 24 і провели ревізію, у результаті якої зникли деякі екземпляри гуцульської зброї (точного переліку зниклих предметів не збереглося). Покликаючись на «Хроніку НТШ», історик Ольга Перелигіна визначає

⁵¹ Російська окупація // Історія Львова: у 3-х т. – Львів, 2007. – Т. 2: 1772 – жовтень 1918. – С. 512.

⁵² Наукове Товариство ім. Шевченка // Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 1996. – Т. 5. – С. 17–12.

збитки Товариства сумою 500 корон, вважаючи їх незначними (як вказує дослідниця, вже 1918 р. НТШ придбало для музею колекцію гуцульських виробів на суму 8 000 крон)⁵³.

Згаданий наказ генерал-губернатора музейних установ не стосувався. На початку війни з таких українських закладів у Львові діяли Національний музей та музей Ставропігійського інституту. Історичний музей міста Львова тоді ще не мав власного осідку та своєї експозиції. Його колекції зберігались у міському архіві, а окремі пам'ятки експонували в Національному музеї імені короля Яна III. Музейні зібрання «Народного дому» та НТШ перед війною були перенесені в нові приміщення, ще закриті для відвідувачів. Працівники польських музеїв (міських і приватних) перед вступом російських військ підготували частину експозиції до евакуації. Через це можливість огляду колекцій була обмежена. Керував Національним музеєм у роки війни Іларіон Свенцицький. Він наголошував, що з перших днів окупації музей став об'єктом особливої уваги: українців він цікавив як осередок української культури, а росіян – як «осередок мазепинства»⁵⁴ (звідси й та велика кількість доходів від продажу каталогів у той період). У музеї навіть було влаштовано виставку рисунків дерев'яних церков архітектора Олександра Лушпинського.

Перед своїм відступом російська влада пропонувала директорові міських музеїв А. Чоловському та І. Свенцицькому евакуювати на схід найцінніші збірки. Однак Свенцицький відмовився, аргументувавши це тим, що приходить «своя первісна влада» та й будь-яке переміщення може зашкодити колекціям⁵⁵.

Підтримку імперської адміністрації мав музей русофільського товариства «Ставропігійський інститут». Його діяльність висвітлювали на сторінках проокупаційної періодики, де публікували інформацію про ці експозиції, а з відходом російських військ зі Львова музеї Ставропігії та «Народного дому» були вивезені в Росію. Повернути їх вдалося лише у 1929 р.

Війна призупинила й організаційну роботу більшості бібліотек: не відбувалося поповнення, опрацювання та створення довідкового апарату на їхні фонди, зруйнувалися налагоджені міжбібліотечні зв'язки (з державами, які воювали з Австро-Угорщиною). Якщо з

⁵³ *Перелигіна О.* Російська окупація. Музеї // Галицька брама. № 7–8 (152–152). – Львів, 2007. – С. 38, 40.

⁵⁴ *Перелигіна О.* Російська окупація... – С. 38.

⁵⁵ Там само. – С. 41.

бібліотекою НТШ у 1903 р. літературою обмінювалося 260 наукових установ, то в 1915 р. – лише 75⁵⁶. Аналогічна ситуація була і в інших бібліотеках. До припинення міжнародних контактів певною мірою спричинилася також заборона друкувати українською мовою. Відчутних втрат бібліотечним фондам завдала окупаційна практика перетворювати на казарми для російських солдатів приміщення книгозбірень – «Народного дому», Музею Дідушицьких, Академічного дому. Зібрання бібліотеки «Народного дому», документи канцелярії НТШ, а також інших національних культурних установ, розташованих в Академічному домі, було звалено в одну купу. Частина літератури «Народного дому» потрапила в підвали. У бібліотеці НТШ книжки були скинуті на підлогу, понищена колекція газет за 1914 р. Уціліли рукописи й ті бібліотечні фонди Товариства, які перед початком війни перемістили з Академічного дому в інший будинок (на теперішній вул. Винниченка). Невпорядкованість цих зібрань і врятувала їх від вивезення російськими військами. В Академічному домі загинув цінний архів Етнографічної комісії та Секретаріату НТШ (із цих матеріалів збереглася лише незначна частина), безслідно зникла збірка українських народних пісень початку XIX ст., зазнала ушкоджень рукописна спадщина Ю. Федьковича та інші різні документи. Перша світова перервала розвиток читалень та книгозбірень Товариства «Просвіта». З 2 944 читалень, що діяли 1914 р., у 1915 залишилося 850, всі інші були знищені⁵⁷.

Русофіли підтримали російську владу, натомість здобувши від неї дивіденди у вигляді сприяння їхнім культурно-просвітнім інституціям. Ті, своєю чергою, стали інструментарієм для царських чиновників у поширенні та зміцненні русифікаторської політики в краї.

Окупаційна адміністрація відновила діяльність русофільських організацій, заборонених в Австро-Угорщині⁵⁸. Управління «Народним домом» перейшло до тих кількох членів Управляючої ради, які залишались у Львові до липня 1915 р. 24 жовтня 1914 р. відбулася формальна передача русофілам майна «Народного дому» від російської влади. З її боку були присутні шталмейстер Д. Чихачов і колишній львівський

⁵⁶ *Кунанець Н.* Втрати бібліотек та архівів Львова // Галицька брама. №7–8 (152–152). – Львів, 2007. – С. 42

⁵⁷ *Кунанець Н.* Втрати бібліотек та архівів Львова // Галицька брама. №7–8 (152–152). – Львів, 2007. – С. 43

⁵⁸ *Къ открытію русскихъ обществъ // Львовское военное слово (Львовъ).* – 1914. – № 31. – 1 ноября.

староста Свитанський⁵⁹. На знак лояльності до Російської держави Управляюча рада на чолі з І. Костецьким вирішила передати обидві свої церкви – Преображенську й Зачатіївську – для православного богослужіння. Відтак русофіли отримали весь інвентар української гімназії для створення на її місці «первой русской гимназии»⁶⁰. 7 грудня 1914 р. в Преображенському храмі архієпископ Євлогій відслужив першу архиерейську Літургію. На ній були представники військової і цивільної влади: генерал-майор А. Половцев, генерал Л. Артамонов, члени Державної думи граф В. Бобринський, Д. Чихачов, Ф. Безак, члени «Русского Народного Совета» (РНС)⁶¹. Керівництву «Народного дому» частково вдалося відновити діяльність бібліотеки, бурси, музею. На засіданні правління 14 (27) листопада 1914 р. постановили збирати пам'ятки для музею Інституту⁶². А РНС доручив «Народному дому» організувати музей «визволення», який би акумулював пам'ятки війни 1914 р.⁶³

Ставропігійський інститут із початком Першої світової діяв у звичному режимі аж до червня 1915 р. Працювала друкарня, книжковий магазин. Тільки приміщення бурси австрійська адміністрація реквізувала під лікарню (пізніше російські війська відкрили тут притулок для дітей, батьки яких були арештовані або загинули на війні). У друкарні Ставропігії виходили газети «Прикарпатская Русь», «Голос народа». Восени 1914 р. з'явився навіть черговий випуск «Временника» на 1915 р., хоч і в скороченому варіанті⁶⁴. На загальних зборах проголосили «апостазію» (відречення) Ставропігії від католицизму та ухвалили текст чолобитної до царя Миколи II⁶⁵.

⁵⁹ Народный Домъ в 1914–1920 гг. // Вѣстник «Народного дома». – Львовъ, 1921. – С. 2.

⁶⁰ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукопису. – Ф. Барв. – Спр. 3747. – Арк. 1.

⁶¹ Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1494. – 8 (21) декабря.

⁶² Орлевич І. Товариство «Народний дім» у Львові в 1914–1921 роках // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. – С. 284.

⁶³ Музей освобождения // Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1475. – 19 ноября (2 декабря).

⁶⁴ Временникъ. Научно-литературные записки Львовскаго Ставропигіона на 1935 годъ. – Львовъ, 1934. – С. 62.

⁶⁵ Изъ исторіи Ставропигійскаго Института въ 1914–1922 гг. // Временникъ Ставропигійскаго Института съ мѣсяцесловомъ на 1923 годъ. – Львовъ, 1922. – С. 56.

13 січня 1915 р. відновив свою роботу «русский Учительский союз», який очолював о. І. Костецький. Товариство вирішило клопотати про відкриття у своєму підпорядкуванні двох приватних учительських семінарій, чоловічої та жіночої, з гуртожитками. Першим почесним членом обрали графа В. Бобринського⁶⁶, завдяки якому вдалося «значительно ослабить глетворный натискъ правительственной австрийско-мазепинской школы и воспитать хоть часть нашей молодежи въ русскомъ духѣ»⁶⁷. 24 січня 1915 р. знову запрацювало «Русске казино», перейменоване тепер на «Русское общественное Собрание», головою якого став В. Добрянський⁶⁸.

Демонстрація російськими чинниками своїх культурних завоювань: відкриття читалень, виставок, курсів, товариств та ін. – супроводжувалася урочистими церемоніями за обов'язкової присутності духовенства, представників політичної влади та галицької русофільської суспільності, об'єднаної «Русским Народним Совітом». 6 (19) грудня 1914 р. у Львові пишно відсвяткували іменини російського імператора Миколи II в Успенській церкві, право патронату над якою мала Ставропігія, що, як і «Народний дім», передала свою святиню для православних богослужінь. Літургію відправив настоятель Посольської церкви в Константинополі архимандрит Ювеналій разом з о. М. Стельмашенським, директором гімназії в Києві, та о. М. Митроцьким, членом Державної думи. На Службі Божій були архієпископ Євлогій, помічник генерал-губернатора, свита його величності – генерал-майор А. Половцев, генерал від інфантерії Л. Артамонов, градоначальник А. Скалон, члени Державної думи граф В. Бобринський і Д. Чихачов, члени РНС з головою В. Дудинкевичем. Генерал-губернатор Г. Бобринський був відсутній через хворобу. Владика здійснив чин освячення «русскої» ідальні й дитячого притулку в головному будинку «Народного дому». Завершилася церемонія виконанням російського національного гімну⁶⁹.

Російські урядовці спільно з русофілами взяли участь у поминальній Літургії та панахиді за фундаторів Ставропігійського братства 19 січня 1915 р. в Успенському храмі. Така увага до цієї громадської організації була пов'язана не тільки з її русофільством, але й

⁶⁶ Возобновление дѣятельности Русскаго Учительскаго Союза // Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1528. – 15 (28) января.

⁶⁷ Прикарпатская Русь. 1914. – № 1528. – 15 (28) января.

⁶⁸ Прикарпатская Русь. 1914. – № 1539. – 26 января (8 февраля).

⁶⁹ Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1493. – 7 (20) декабря.

із тим, що своєю історією вона сягала в середньовіччя. На підставі цього русофіли робили висновок про тяглість «русскої» історії впродовж понад 400 років і доводили своє виключне право на володіння Ставропігії – на протигагу українофілам. На богослужіння прийшли: помічник генерал-губернатора Галичини генерал-майор А. Половцев, барон А. Кнорринг, члени Державної думи В. Бобринський та Д. Лихачов, члени Ставропігійського інституту на чолі з сеньйором І. Цибицом⁷⁰. У проповіді, виголошеній 19 квітня 1915 р. в Успенській церкві, Євлогій акцентував на заслугах засновників і діячів Успенського братства. Перехід Братства на унію русофіли виправдовували тим, що воно не вистояло в нерівній боротьбі, та згодом, підкреслювали вони, давня прихильність до православ'я дала свій результат: через два століття «святыя сѣмена православной вѣры, которыя обильно сѣяли въ душѣ народной» проросли. Тож архиерей закликав сучасних братчиків виступити «...на святое дѣло возрожденія еще не погасшей въ его душѣ вѣры православной»⁷¹. 21 квітня 1915 р. генерал А. Половцев, інформуючи про цю подію імператора, констатував, що члени Львівського Ставропігійського братства засвідчують «вѣрность своему долгожданному природному царю, освободителю подяремной Руси»⁷².

Для реалізації своїх культурно-просвітніх цілей російська влада використовувала потенціал русофільських товариств: відкривала читальні, переважно ім. М. Качковського, організовувала курси російської мови за їхньою допомогою тощо. Перша така читальня ім. М. Качковського з'явилася 27 листопада 1914 р. в Журавно, що на Жидачивщині. На урочистість приїхали В. Бобринський, голова «Народного Совіта» В. Дудикевич, голова Товариства ім. М. Качковського В. Котельницький і співробітник «Прикарпатської Русі» В. Колдра⁷³. Будинки були прикрашені російськими прапорами⁷⁴.

30 листопада 1914 р. читальню ім. М. Качковського заснували в с. Жовтанці. Присутні – граф В. Бобринський, полковник

⁷⁰ Братскія поминки // Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1622. – 21 апрѣля.

⁷¹ Два слова Архієпископа Євлогія // Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1627. – 23 апрѣля.

⁷² Высочайшая благодарность Ставропигій // Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1629. – 28 апреля.

⁷³ Первый народный праздник свободной Карпатской Руси // Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1486. – 30 ноября (13 декабря).

⁷⁴ Там само.

граф Адлерсберг, протоєрей П. Туркевич, представник Товариства ім. М. Качковського Ф. Танчин⁷⁵.

4 січня 1915 р. у приміщенні читальні бібліотеки «Народного дому» відкрилася російська шкільна виставка. Молебень і чин освячення виставки здійснив член Державної думи о. М. Митроцький. Ю. Яворський висловив подяку педагогічним і суспільним діячам, а передусім організатору виставки В. Волжаніку-Динзе за підготовку цієї акції. Відповідаючи, В. Волжанік-Динзе висловив побажання, щоб в Карпатській Русі «...не было больше ни мазепинцевъ, ни москвофиловъ, а былъ одинъ только русскій народъ, объединившійся въ великой и богатой русской культурѣ». Виставка поділялася на чотири відділи: перший становили книги й посібники для вивчення російської мови; другий – з «русскої» історії; третій – із Закону Божого; четвертий – із педагогіки; п'ятий – із природознавства; шостий – дитяча література; сьомий – математика⁷⁶.

У найтіснішому зв'язку з парафіяльним храмом діяли церковно-парафіяльні школи, нагляд над організацією яких Євлогій довірив Волинській єпархіальній шкільній раді. Керував шкільними справами о. Ф. Казанський. У перших днях березня 1915 р. було створено 33 школи⁷⁷. Від травня 1915 р. заходами Синоду в Петербурзі почали діяти курси для підготовки 50 вчительок для церковних шкіл у Галичині⁷⁸.

Театр. Війна негативно відбилася на діяльності театрів: багато акторів були мобілізовані до армії, загальні тривожні настрої в суспільстві не сприяли надходженням на театр. Військові події спричинилися до перевероту у складі публіки, яка демократизувалась і стала менш вимогливою. Зміна глядацької аудиторії вплинула на репертуарну політику. Смакам широких мас відповідали оперетки, фарс, мініатюри, кабаре, що пережили справжній бум у своєму розвитку.

Через заборону російським комендантом Львова вистав українською мовою (вже після двох тижнів російської окупації) у місті функціонували тільки єдиний приватний водевільний мініатюрний театр «Cassino de Paris» та Міське казино. Власником «Cassino de Paris» був Йонаш Веіс. Цей театр об'єднав наявну в довоєнному

⁷⁵ Народный праздникъ въ Жолтанцахъ // Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1486. – 30 ноября (13 декабря).

⁷⁶ Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1520. – 6 (19) января.

⁷⁷ *Pełczyński E.* Prawosławie w Galicyi w świetle prasy Ruskiej we Lwowie z czasów inwazyi 1914–1915 roku. – Lwów, 1918. – S. 33.

⁷⁸ *Іван Петрович [І. Крип'якевич].* Галичина під час російської окупації... – С. 62.

Львові українську та польську театральні традиції. До участі у виставах запрошували всіх відомих українських і польських артистів, які на той час перебували в місті. Серед українських акторів у театрі працювали С. Стаднікова, І. Коссакова, В. Коссак⁷⁹. За відсутності конкуренції цей театр, незважаючи на розважальний, невисокого художнього рівня репертуар (оперетки, гуморески, пісні, танцювальні номери та ін.), був дуже популярним.

⁷⁹ Боньковська О. Львівський театр товариства «Українська бесіда» 1915–1924. – Львів, 2003. – С. 37.

Розділ 2

ПАРАДИГМА СУСПІЛЬНО-ДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Дмитро Титаренко

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВО-ЦИВІЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (ЗОНА ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ)

Органи військової адміністрації: структура, концепція діяльності, еволюція та завдання

Політичне управління традиційно пов'язане з конструюванням такої моделі відносин, яка могла б максимальною мірою забезпечити інтереси влади і можливість їхньої реалізації. Розгляд проблеми політичного менеджменту в історичній ретроспективі дає змогу стверджувати, що навіть окупаційні режими завдяки різним інструментам і методам мають реалізовувати певну модель взаємодії з місцевим населенням. Історія східних регіонів України в період нацистської окупації не є винятком.

Головну роль в організації життя населення на окупованій території відіграла німецька окупаційна адміністрація. Окуповані радянські області було поділено на дві частини. Першу з них становила зона цивільного управління, як політико-адміністративна одиниця вона підпорядковувалася райхсміністерству окупованих східних областей. Другою стала підпорядкована військовій адміністрації тилова частина території, зайнятої вермахтом. Остання, за винятком спеціальних питань економічної експлуатації окупованих територій, була підпорядкована Верховному командуванню сухопутних військ, ОКГ (*Oberkommando des Heeres, ОКН*).

Під час військових операцій, із просуванням вермахту, відбувалося переміщення тилового кордону областей, що перебували в підпорядкуванні військової адміністрації, з подальшим передаванням областей, які вийшли з-під юрисдикції військових, органам цивільного управління.

Більша частина території України в ході військової кампанії вермахту увійшла до складу райхскомісаріату «Україна», проте

Чернігівська, Сумська, Харківська, Ворошиловградська та Сталінська області весь час окупації перебували під військовим управлінням. Одночасно з військовими адміністративними органами тут діяли й цивільні структури місцевого самоврядування. Величезні територіальні масштаби операцій на Сході, потреба враховувати та узгоджувати управлінські завдання та необхідні військові заходи в різних частинах зони військового управління зумовили особливий її поділ.

Відповідно до виданих у квітні 1941 р. «Особливих вказівок із забезпечення, частина С», територію, що перебувала під військовим управлінням (її позначали як оперативну область сухопутних військ), було поділено на три зони:

- безпосередній район бойових дій завглибшки 20–25 кілометрів, де командири дивізій, корпусів та підпорядковані їм війська зосереджували у своїх руках виконавчу владу;
- тиловий армійський район, що розташовувався на глибині від 20 до 50 кілометрів і командування яким здійснював комендант тилового армійського району;
- тиловий район групи армій, який створювали в межах кожної групи армій і начальником (командувачем) якого призначали зазвичай одного з командирів корпусів¹.

Безпосередньо в зоні бойових дій завширшки приблизно 20 км особливих управлінських органів не створювали. Цивільних інтересів та потреб у цьому районі практично до уваги не брали², вся повнота повноважень перебувала в руках командирів дивізій та корпусів. До зони бойових дій примикали тиліві райони армій (т. зв. Корюки³). До сфери компетенції коменданта тилового району армії входили питання загальної безпеки та забезпечення управління. Головне значення мав відділ VII (відділ військового управління). Рішення щодо боротьби з партизанами, здійснення господарсько-економічної діяльності приймало командування

¹ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941–1944) / [пер. с нем. А. Артемова, А. Долгорукова, И. Карабутенко, Ю. Чупрова, Г. Шевченко; под ред. А. Юденкова]. – Москва: Воениздат, 1974. – С. 103.

² *Herzog R.* Grundzüge der deutschen Besatzungsverwaltung in den ost- und süd- osteuropäischen Ländern während des zweiten Weltkrieges. Urheberrechte beim Institut für Besatzungsfragen. – Tübingen, 1955. – S. 92.

³ Корюк (від нім. Korück – Kommandant des rückwärtigen Armeegebietes) – комендант тилового району армії.

армії⁴. Найважливішу роль в управлінні територією, що підпорядковувалася військовій адміністрації, відіграв командувач тилловим районом груп армій (т. зв. Берюки⁵), яким безпосередньо керував командувач групи армій. Питання загального управління окупованою територією також входили до сфери компетенції відділу VII (відділ військового управління). Безпосередній контакт із населенням окупованих територій здійснювали за посередництва комендатур, які підпорядковувалися головно комендантам тиллових районів армій, дивізіям охорони тилу, а також командуванню корпусів. Вищими управлінськими структурами були польові комендатури (*Feldskommandantur*), що об'єднували кілька районів. Структурами нижчого порядку були місцеві комендатури (*Ortskommandantur I*⁶ та *Ortskommandantur II*⁷), у підпорядкуванні яких перебували окремі міста чи райони. ОК I дислокувалися у відносно великих населених пунктах (їхній штат складався в середньому з 5 офіцерів та службовців і 30–35 солдатів та офіцерів). ОК II розміщувалися, відповідно, у менш значущих містах та селищах (до їхнього штату входили 2 офіцери, один службовець та 15–20 солдатів)⁸. У цьому разі місцем дислокації комендатури був головний населений пункт району⁹. Протягом декількох місяців території Сталінської, Ворошиловградської та частково Ростовської областей входили до зони відповідальності головної польової комендатури (*Oberfeldskommandantur*) Донець, яка з 5 вересня 1942 р. підпорядковувалася командувачу тилловим районом групи армій «Б», а з січня 1943 р. – групі армій «Дон»¹⁰. Упродовж окупації в різний час територія Східної України входила до тиллових районів 17-ї, 6-ї, 1-ї та 4-ї танкових армій вермахту, тиллових районів груп армій «Південь», «А», «Б», «Дон».

⁴ Pohl D. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. – Frankfurt am Main: Fischer Verlag GmbH, 2011. – S. 99.

⁵ Берюк (від нім. Berück – Befehlshaber des rückwärtigen Heeresgebietes) – командувач тилового району групи армій.

⁶ Скорочено. – ОК I.

⁷ Скорочено. – ОК II.

⁸ Oldenburg M. Ideologie und militärisches Kalkül. Die Besatzungspolitik der Wehrmacht in der Sowjetunion 1942. – Köln, Böhlau Verlag GmbH, 2004. – S. 65.

⁹ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (далі – BA-MA). – RH 23/353, Bl. 78–79.

¹⁰ У лютому 1943 р. штаб ОФК Донець було реорганізовано у штаб командувача тилового району групи армій «Дон».

Органи військової адміністрації діяли як самостійні відділи (наприклад, при польових комендатурах, головну роль тут відігравали т. зв. військові радники) або як групи управління в межах відділів оберквартирмейстера армії¹¹. Керівник групи військового управління водночас був радником у справах військового управління при оберквартирмейстері штабу армії¹².

Органи військової адміністрації визначали, серед іншого, параметри взаємодії з органами місцевого самоврядування, прямо чи опосередковано вирішували широке коло питань, пов'язаних із життям місцевого населення. Це, зокрема, засвідчує структура звіту про ситуацію за березень/квітень 1943 р.¹³ відділу військової адміністрації тилового армійського району № 593¹⁴. Документ загалом складався з трьох розділів: 1) «Діяльність відділу військової адміністрації»; 2) «Область управління»; 3) «Адміністративне становище зокрема». Структура найбільшого – 3-го розділу – передбачала поділ на пункти: «А. Політичне становище» (підпункти: «Настрій населення», «Ворожа діяльність», «Пропаганда»); «В. Адміністрація» (підпункти: «Загальне управління», «Адміністрація муніципалітетів та районів», «Безпека та порядок», «Шкільна справа», «Охорона здоров'я та ветеринарія», «Будівництво шляхів та стан справ із рухом», «Фінанси та податки», «Фольксдойче», «Соціальне забезпечення», «Біженці») та «С. Господарство» (підпункти: «Загальні господарські питання»; «Харчування та сільське господарство», «Ремісництво», «Постачання електроенергії», «Ціни», «Робота», «Гроші та кредитування»)¹⁵. Попри те, що структура звітів як на рівні командування тилових районів армій, так і на рівні польових та місцевих комендатур могла відрізнятися, питання, пов'язані зі станом взаємодії з органами місцевого самоврядування, безпековою, соціально-економічною, культурно-освітньою ситуацією в них неодмінно висвітлювали.

Потрібно взяти до уваги досить часту передислокацію військово-адміністративних структур, що деколи призводила до не завжди чіткого і своєчасного виконання їхніх функцій, особливо у сфері організації життя місцевого населення. Певні проблеми в реалізації

¹¹ Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90–101.

¹² ВА-МА. – RH 23/353, Bl. 78.

¹³ Як правило, звіти були помісячні.

¹⁴ Тиловий район армії № 593 відносився до 6-ї армії Вермахту.

¹⁵ ВА-МА. – RH 23/353, Bl. 78–89.

повноважень могла спричинювати й наявність декількох управлінських структур, функції яких могли накладатися, зокрема й щодо регулювання життя місцевого населення. Наприклад, у липні 1942 р. в Лозовій Харківської області перебували комендатури тилового району армії № 531, підпорядкованої йому польової комендатури № 605 та місцевої комендатури (II) № 587¹⁶. В умовах рухливості лінії фронту не завжди вдавалося забезпечити збіг зони відповідальності тієї чи тієї комендатури та адміністративного району. Так, у звіті про ситуацію за березень-квітень 1943 р. у зоні тилового армійського району № 593 (його було віднесено до 6-ї армії вермахту) зазначено: «Певні адміністративні складнощі існують на межі між районом бойових дій та тиловим районом армії, оскільки проведені з тактичних міркувань між ними кордони перетинають більшість районів... З адміністративними труднощами, які виникли у зв'язку з цим, потрібно змиритися, оскільки цього вимагають військові інтереси»¹⁷.

Утім, це не заважало місцевим комендатурам бути органами, наділеними незрівнянно більшим обсягом прав і повноважень, ніж органи цивільного самоврядування. Жодній німецькій інстанції не дозволяли втручатися в управління окупованими територіями, за винятком військово-господарських структур, та й то лише призначених господарським командуванням сільськогосподарських комендантів. Тільки місцевий комендант мав право на призначення та звільнення керівників районних управ і бургомістрів¹⁸.

Початок війни позначився тим, що, діючи на окупованій території, органи військової адміністрації мали доволі нечітке уявлення про те, які функції покладаються на них у сфері регулювання життя місцевого населення. Багато в чому ця ситуація була спричинена невизначеністю засад реалізації політики на окупованій території. Досить влучно ситуацію, що склалася на момент апогею успіхів нацистів, охарактеризував німецький історик Ганс Умбрайт: «На грудень 1941 р. до сфери панування Німеччини було приєднано окуповані області на Балканах і захоплені західні республіки Радянського Союзу. Ця величезна територія ... мусила зазнати внутрішньої та зовнішньої «структурної реорганізації». Наявно було чимало ідей, але не було чіткої концепції. Це пояснювалося тією обставиною, що націонал-соціалістську експансію здійснювали не стільки за єдиним

¹⁶ ВА-МА. – РН 22/40, Вл. 137.

¹⁷ ВА-МА. – РН 23/353, Вл. 79.

¹⁸ Держархів Донецької області. – Ф. Р-1843. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 23.

планом ведення війни, скільки на основі рішень, продиктованих вимогами моменту»¹⁹.

Поділ окупованої території Радянського Союзу на зони військового і цивільного управління вимагав заходів, які могли б забезпечити синхронізацію управлінських завдань в обох зонах. Звідси випливала вимога до органів цивільного управління своєчасно та заздалегідь інформувати командування вермахту про заплановані політичні, адміністративні та соціальні заходи, директиви та ініціативи райхсміністра окупованих східних областей²⁰. Крім того, доцільним було інформування й органів цивільного управління про політичну ситуацію, досвід реалізації тих чи тих заходів у зоні відповідальності вермахту. Для виконання цих завдань за рішенням Розенберга до Верховного командування сухопутних військ та до командувачів усіх трьох груп армій було відряджено офіцерів зв'язку (згодом вони набули статусу уповноважених райхсміністра окупованих східних областей²¹). Останні були підпорядковані офіцерові зв'язку при ОКГ і надсилали йому звіти, які той відправляв на адресу означеного міністерства²². Зазначимо, що звіти уповноваженого при командуванні груп армій «А» (згодом «Дон», «Південь») майора Мюллера²³ мали доволі глибокий рівень аналізу.

Безумовно, постає питання про чинники та нормативні приписи, якими керувалася військова адміністрація в реалізації своєї політики на окупованій території. Командування вермахту, зокрема того оперативного-стратегічного угруповання, яке діяло на території України від самого початку війни, – групи армій «Південь», – уже в перші тижні війни зробило спробу врахувати специфіку театру військових дій і об'єкта колоніальної експансії – українського населення. Так, в особливих «інструкціях з українського питання» командувач оперативного тилового району групи армій «Південь» від 11 липня 1941 р. (виданих до наради у ставці Гітлера 16 липня 1941 р.) наголосив, що «територію України слід розглядати як

¹⁹ *Умбрайт Г.* Германская оккупационная администрация: концепция и типизация // Вторая мировая война. Дискусии. Основные тенденции. Результаты исследований / [пер. с нем. предисл В. Рана]. – Москва: «Весь Мир», 1997. – С. 561.

²⁰ Bundesarchiv, Berlin (далі – BA). – R 6/209, Bl. 4-5.

²¹ BA. – R 6/269, Bl. 14.

²² *Herzog R.* Grundzüge der deutschen Besatzungsverwaltung... – S. 105.

²³ BA. – R6/229, Bl. 51.

життєвий простір дружнього нам народу»²⁴. Треба врахувати, що військове командування та органи військової адміністрації, характеризуючи ситуацію на окупованій території, зокрема і в Україні, досить критично ставилися до політики, яку реалізовували на території райхскомісаріату «Україна», і виступали за лібералізацію ставлення до населення в деяких питаннях.

Водночас розробка концепції ставлення до місцевого населення не входила до завдань органів військової адміністрації. Очевидно, визначаючи лінію поведінки щодо місцевих мешканців, ці органи могли враховувати досвід райхсміністра окупованих східних областей. Керівництво міністерства неодноразово, починаючи принаймні з березня 1942 р., наголошувало на необхідності відмови від риторики, яка давала б підстави населенню цих областей оцінювати ставлення до себе як до жителів колоній²⁵.

Більш-менш реально оцінюючи ситуацію на окупованому Сході, керівництво міністерства звертало увагу на важливість запобігання найбільш одіозним виявам у ставленні до місцевого населення. Одним із таких прикладів є надіслана в червні 1942 р. до відділу військового управління штабу групи армій «Південь» копія розпорядження «Поводження з людьми» від 9 квітня цього ж року за підписом міністра окупованих східних областей Розенберга. Звертаючи увагу на те, що, за різного роду інформацією, на окупованій території німці, які перебувають на службі, широко застосовують у поведженні з місцевим населенням палки та батоги, Розенберг наголошував на неприпустимості цього. Аргументом було те, що «такий спосіб поведження щодо місцевого населення звільненого Сходу є не гідним німців. Оскільки кожний німець для місцевого населення постає представником Німецького Райху». Враховуючи досвід кампанії на Сході, схоже бачення було притаманне й деяким офіцерам сухопутних військ, причетним до розробки документів, які визначали лінію поведінки німецьких військовослужбовців на окупованій території²⁶.

²⁴ Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). – Київ: Генеза, 2005. – С. 62.

²⁵ ВА. – R 58/225, Bl. 8–9.

²⁶ *Bussmann W.* «Notizen» aus der Abteilung Kriegsverwaltung beim Generalquartiermeister (1941/42) // *Deutsche Frage and europäisches Gleichgewicht: Festshr. für Andreas Hillgruber zum 60. Geburtstag* / [hrsg. von Klaus Hildebrand u. Reiner Pommerin]. – Köln; Wien: Böhlau, 1985. – S. 234–238.

Очевидно, що поява розпорядження Розенберга спонукала й військове керівництво здійснити спробу нормативного регулювання засад політики щодо місцевого населення. Так, 10 травня 1942 р. начальник відділу військового управління Головного командування вермахту генерал Едвард Вагнер видав наказ «Ставлення до місцевого населення на Сході» та супровідний до нього документ під назвою «Принципи поведження з місцевим населенням на Сході»²⁷. Згідно з розпорядженням командування тиловим районом групи армій «Південь», відповідні німецькі інстанції на місцях мали взяти до уваги ці документи. У них зроблено акцент на необхідності суворого, але справедливого ставлення до місцевого населення. Важливим аргументом для виконання вимог, які містились у документах, було визнання залежності можливості умиротворення та відбудови тилових районів від наявності в населення «готовності до праці та відбудови». На німецькі інстанції покладали зобов'язання донести до відома залучених на Сході німецьких солдат, «що від виконання цих принципів надалі залежатиме: безперебійне постачання військ; перехід постачання військ на використання місцевих ресурсів; використання допоміжних джерел східного простору на користь німецького військового господарства»²⁸. Певну увагу в документі приділено й тому іміджеві німецького солдата, який мав скластись у місцевого населення. Солдат вермахту мусив продемонструвати, «що він є представником високорозвиненого культурного народу, панування якого мали трактувати як звільнення від більшовицького гноблення»²⁹. Сама специфіка діяльності органів військової адміністрації в умовах наближеності лінії фронту зумовлювала необхідність більш раціонального підходу до місцевого населення. У цьому контексті логічно вважаємо тезу про те, що «вони (органи військової адміністрації – Д. Т.) були життєво зацікавлені в забезпеченні максимально можливих заходів співробітництва з місцевим населенням»³⁰.

Але, визначаючи як одну зі своїх цілей (щоправда, периферійних) організацію життя населення, задоволення його мінімальних потреб, органи військової адміністрації здебільшого не вагалися, коли реалізація цієї цілі стояла на перешкоді інтересам німецьких військ. Такі

²⁷ ВА-МА. – RH 22/39, Bl. 59, 59 (r.s.).

²⁸ Ibidem. – Bl. 59.

²⁹ Ibidem. – Bl. 59 (r.s.).

³⁰ Anisimow O. The German Occupation in Northern Russia during World War II: Political and Administrative Aspects. – New York, 1954. – P. 3.

ситуації найчастіше виникали під час реквізиції майна в населення або у зв'язку з розквартируванням німецьких військ у приватних квартирах, приміщеннях установ культури та навчальних закладів.

У контексті аналізу взаємодії органів військової адміністрації та структур місцевого самоврядування, загалом політики щодо місцевого населення в зоні військової адміністрації, одним із головних є питання про чинники делегітимації, а згодом і краху окупаційної влади. Крім суто військових поразок, криза нацистів багато в чому була зумовлена політикою на окупованій території. Основними її виявами стало знищення радянських військовополонених і мирного населення, насамперед євреїв, важка економічна ситуація та голод серед місцевого населення, репресії щодо радянського партійного, господарського та громадського активу, економічна експлуатація окупованих територій, ігнорування соціальних, політичних і духовних запитів місцевого населення.

Водночас мали місце спроби аналізу ситуації, яка склалася на окупованій радянській території. Певне уявлення про ступінь усвідомлення частиною вищого керівництва Третього райху, керівництва органів військової адміністрації проблем, з якими воно зіткнулося на окупованій території, про варіанти виходу із кризової ситуації дають матеріали масштабної наради, що відбулась у Берліні в райхсміністерстві окупованих східних областей 18 грудня 1942 р. за участю представників командування вермахту, органів військового управління, військово-господарських структур, що діяли на території СРСР.

Програма наради включала обговорення таких пунктів: «Відмінності в становищі в 1941 і 1942 рр. Ставлення й настрої населення. Постачання і харчування. Сільськогосподарські проблеми. Церква, культура, школа. Робота на місцях і вербування остарбайтерів для райху. Транспортні питання. Ціни. Зарплата. Грошова система. Політичні побажання населення. Ставлення до військовополонених і перебіжчиків та їхнє використання»³¹. Нарада викликала досить значний резонанс серед різних інстанцій³². Обмін думками мав відкритий характер, з усвідомленням серйозності моменту, що, очевидно, було зумовлено як значним досвідом, накопиченим на окупованій території до того моменту, так і часом проведення наради. Для людей, що володіли інформацією (а саме такими були учасники наради) невдача німецьких

³¹ ВА. – R 6/6, Bl. 76.

³² ВА-МА. – RH 22/77, Bl. 5–15; ВА. – R 6/6, Bl. 76–78; ВА. – NS 19/2605, Bl. 1–7; ВА. – NS 19/3758, Bl. 2–11; ВА. – R 58/225, Bl. 240–250.

військ під Сталінградом була досить очевидною. У центрі дискусій, що відбулися, стояли питання про необхідність нової економічної, соціальної, адміністративної політики на окупованій території, нові підходи у взаємодії з населенням окупованих територій. Учасники наради висловили певний оптимізм щодо можливості зміни стану справ на окупованій території за умови відмови від насильницьких, колоніальних методів, які застосовували до цього. Як зазначив у своєму виступі представник тилового району групи армій «Б», «... подальша робота як у військовому, так і в цивільному секторах можлива лише спільно з населенням, але в жодному разі не проти нього»³³.

Висновки наради були узагальнені й уже 21 грудня 1942 р. подані у вигляді доповідної записки від Розенберга на ім'я Гітлера. Наприкінці цього документа міністр зазначав, що «в більшості доповідей представників вермахту, з огляду на досвід, якого вони набули на фронті, і особливо враховуючи величезну роль місцевого населення, увагу було акцентовано на необхідності поставитися до ситуації максимально серйозно. До них приєдналися керівники сільського господарства і промисловості»³⁴. Наявність документа, підготовленого на підставі аналізу ситуації в різних регіонах окупованої частини Радянського Союзу, мала б спонукати адресата виважено і вдумливо поставитися до цієї інформації. Однак, імовірно, цей документ так і залишився без відповідної оцінки. Щодо реакції Гітлера на доповідну записку Розенберга відомо, що «за інформацією, яка заслуговує на довіру, фюрер прочитав лише дві сторінки цього повідомлення, інші перегорнув і відклав»³⁵. Як зазначив німецький історик Ганс Геер, нещастя полягало як у тому, що засідання провели в невдалому місці – у Східному міністерстві, так і в тому, що Розенберг у штаб-квартирі Гітлера міг знайти привід для доповіді, «але не для того, щоб бути вислуханим»³⁶.

Водночас нарада, проведена в міністерстві, питання, порушені на ній, і висловлені рекомендації дають змогу внести суттєві корективи в усталені стереотипи про уніфіковану в своїй реакційно-антигуманній сутності позицію всіх представників нацистського керівництва з питань як соціально-економічної, так і культурної

³³ BA. – R 58/225, Bl. 245.

³⁴ BA. – R 58/225, NS 19/3758, Bl. 5.

³⁵ Ibidem. – Bl. 2.

³⁶ Heer H. Tote Zonen: Die deutsche Wehrmacht an der Ostfront. – Hamburg: Hamburger Ed., 1999. – S. 76.

політики щодо населення окупованої території³⁷. На наш погляд, позиція Розенберга характеризувалася високим ступенем реалістичності, попри те, що вона певною мірою суперечила офіційному нацистському політичному та ідеологічному дискурсу.

Низка пропозицій, висунутих у цьому документі, все-таки в тій чи тій формі була реалізована. Це, зокрема, стосується вказівок Йозефа Геббельса щодо засад «поводження з європейськими народами», які він видав у середині лютого 1943 р.³⁸, та особливому наказі «Ставлення до цивільного населення в оперативному районі» від 26 лютого 1943 р. за підписом командувача групи армій «Південь» Еріха фон Манштейна³⁹.

Було б великим перебільшенням вважати, що видання згаданого вище наказу могло швидко й кардинально змінити ситуацію. Так, через місяць у штабі групи армій «Південь» провели нараду, під час якої обговорювали питання імплементації норм наказу. Учасники наради констатували, що положення наказу внаслідок нестабільної ситуації на фронті дійшли не до кожної інстанції, окрім того, до цього часу органи цивільного управління на території райхскомісаріату «Україна» ніяк не відреагували на наказ. Під час обговорення наказу було запропоновано кроки, спрямовані на забезпечення виконання його норм. Серед іншого, передбачалося проведення за допомогою т. зв. «солдатських газет» серед військовослужбовців вермахту інформаційної кампанії щодо необхідності кращого ставлення до населення⁴⁰.

Із плином часу, зі зміною ситуації на радянсько-німецькому фронті не на користь німецької армії деколи командування частин вермахту могло ініціювати тісніші форми контактів із місцевим населенням. Як свідчення прагнення командування вермахту на південній ділянці Східного фронту врахувати нові реалії, за яких доводилося не лише воювати, але й налагоджувати контакти з місцевим населенням, можна вважати комплекс заходів, які мали бути здійснені за ініціативою командування групи армій «Південь» навесні 1943 р. під приводом святкування Великодня. Стратегічна мета цих заходів полягала в умиротворювальному впливі на місцеве населення. У межах святкування Великодня, окрім власне релігійних

³⁷ Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки: в 4 кн. – Москва: Наука, 1999. – Кн. 4. Народ и война. – С. 129.

³⁸ ВА. – R 6/140, Bl. 36–38.

³⁹ ВА-МА. – RH 22/195, Bl. 97.

⁴⁰ ВА. – R 6/140, Bl. 71–73.

відправ, було передбачено досить широкий комплекс святкових заходів світського характеру. Так, відповідно до наказу командування групи армій «Південь» навесні 1943 р., у штабі 40-го танкового корпусу з нагоди підготовки до святкування Великодня в тилловому районі корпусу було навіть створено спеціальний штаб⁴¹. Наказ передбачав низку кроків, спрямованих на поліпшення ситуації з продовольчим та пенсійним забезпеченням, забезпечення права приватної власності, проведення поділу землі, поновлення роботи шкіл, закритих у зв'язку з бойовими діями, що розгорнулися в межиріччі Сіверського Дінця та Дніпра під час зимової кампанії 1942/43 р.

Очевидно, і під впливом нормативно-регулятивних документів згори, і внаслідок внутрішніх трансформаційних процесів, які відбувались у взаємодії з місцевим населенням, серед німецьких військовослужбовців реальністю ставали критичні настрої, що доволі красномовно відображає запис у щоденнику лейтенанта вермахту К. Ф. Брандта від 6 липня 1943 р.: «СС безсоромним чином грабують та відбирають все в місцевих мешканців, у той час як ми повсякчас проповідуємо, а також проводимо на ділі дружбу з українцями»⁴².

Відкритим залишається питання: якою мірою органи військової адміністрації були самостійними в процесі прийняття рішень, що стосувалися запитів місцевого населення? Що впливало на рішення вищих, середніх, нижчих ланок управлінської вертикалі в питаннях регламентації життя місцевого населення? Певна річ, дати однозначну відповідь на ці питання вкрай складно. Це зумовлено не лише браком матеріалів або суттєвими лакунами в джерельній базі, але й об'єктивною неможливістю визначення тих суб'єктивних чинників, особистих мотивів, які впливали на позицію командування вермахту, керівництва окупаційних владних органів. Очевидно, що дії останніх передусім продиктовані прагматизмом. Він спонукав їх до висновків та пропозицій, що деколи не могли не йти всупереч головним ідеологічним догматам нацистів. Саме з цього погляду, очевидно, треба розцінювати констатацію навесні 1943 р. відділом військового управління 1-ї танкової армії стану «читацького голоду» серед місцевого населення, передусім міського, і пропозицію на основі пропагандистських міркувань організувати можливість видання

⁴¹ ВА-МА. – RH 24-40/120, Betr.: Abschlussbericht über das Osterfest 1943 im Bereich des XXXX Panerkorps.

⁴² Знать і помнитъ. Преступления фашизма в годы Великой Отечественной войны / [авт.-сост. Н. К. Петрова]. – Москва: Вече, 2012. – С. 526.

населенню під невелику грошову заставу книг українською мовою⁴³. На досить високий рівень довіри заслуговують свідчення одного з фігурантів судово-слідчої справи за звинуваченням групи нацистських пособників у Юзівці: попри широкомасштабну акцію з реалізації «тактики випаленої землі», в місті одна з найкрасивіших театральних споруд – Фронтва опера (нині Донецький академічний театр опери та балету ім. А. Солов'яненка) – збереглася: комендант міста Ленц не дав дозволу на її знищення⁴⁴. Логічним тут є припущення про елементарну людську реакцію, можливість вияву людського навіть за часів загальної, інспірованої та керованої режимом лінії на дегуманізацію людських взаємин, ставлення до «чужого» іншого.

Проте в глобальному контексті війни всі заходи, спрямовані на поліпшення відносин органів військової адміністрації та цивільного управління, воєнних та цивільних, виявилися занадто запізненими й половинчастими. Небажання Гітлера прислухатися до думки експертів, іманентно властива йому догматичність в оцінці подій зумовили погіршення ситуації на окупованій території. Слушний шанс, коли, адекватно відреагувавши на пропозиції міністерства Розенберга й військових діячів із Східного фронту, можна було спробувати зтягнути війну, змінивши ставлення до населення окупованих територій, було остаточно втрачено. Перманентний конфлікт між нацистською ідеологією і військовими потребами, з одного боку, та політикою, що вимагала одержання підтримки з боку населення окупованих територій, з іншого, так і не був розв'язаний⁴⁵. Як справедливо зазначив американський дослідник Едгар Хоуелл, «провал окупації був провалом Німеччини у розумінні східних людей, в поводженні з ними як із людськими істотами, у визнанні їх як рівних у новому порядку, що створюється»⁴⁶.

Органи місцевого самоврядування на окупованій території: особливості створення та параметри діяльності

У проведенні комплексу заходів, спрямованих на утвердження та зміцнення окупаційного режиму, важливу роль було відведено

⁴³ ВА-МА. – РН 23/18, Вл. 70 (r.s.)

⁴⁴ Архів УСБУ в Донецькій обл. – Спр. 60090. – Т. 1. – Арк. 37.

⁴⁵ *Harrison M., Barber J.* The Soviet home front, 1941–1945: A social and economic history of the USSR in World War II. – London and New York, Longman, 1995. – P. 113.

⁴⁶ *Howell E. M.* The Soviet partisan movement. – Washington: Department of the Army, 1956. – P. 98.

створенню органів місцевого самоврядування. Незадовго до нападу на Радянський Союз, 3 квітня 1941 р., Верховне командування вермахту видало «Директиву з воєнних суверенних прав, охорони та управління в оперативному тилу», де йшлося про доцільність використання ворожих радянській владі верств населення у своїх інтересах. Одним зі шляхів досягнення цього мало бути комплектування цивільного виконавчого апарату, який на окупованій території репрезентували міські, районні та сільські управи на чолі з бургомістрами та старостами.

Саме вони мали перетворитися на «приводний пас» у створеному на окупованій території військово-адміністративному апараті. У цьому контексті слушною є думка про те, що «...без участі місцевих управлінських кадрів було б неможливо використання області для цілей Вермахту»⁴⁷. Загалом міські, районні та сільські управи на окупованій території були виконавчими та розпорядчими органами місцевого самоврядування, що працювали під жорстким контролем окупантів. Радник місцевої комендатури у Ворошиловграді Шульц охарактеризував завдання міської управи так: «Міська управа, з одного боку, є органом, який зобов'язаний піклуватися про цивільне населення, з іншого боку – органом, що виконує всі розпорядження німецького командування»⁴⁸.

Створення цивільних органів влади відбувалося здебільшого за аналогічними сценаріями⁴⁹. І хоча структури міських і районних управ не були повністю ідентичними, проте в багатьох із них існували відділи загального управління, поліцейський, шкіл і культурних установ, охорони здоров'я, фінансовий, торговий, промисловий, ветеринарний, комунальний. Лексико-стилістичне оформлення наказів органів місцевого самоврядування, яке передбачало вказівку на те, що це розпорядження видано за розпорядженням німецького командування⁵⁰, є наочним доказом несамостійності таких структур. Лише місцевий комендант мав право на призначення та звільнення

⁴⁷ *Chiari Bernhard*. Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboratojn und Widerstand in Weißrußland 1941–1944. – Düsseldorf: Droste, 1998. – S. 123.

⁴⁸ Архів УСБУ в Луганській обл. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 4. – Арк. 12.

⁴⁹ *Hasenclever J.* Wehrmacht und Besatzungspolitik in der Sowjetunion. Die Befehlshaber der rückwärtigen Heersgebiete 1941–1943. – Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2010. – S. 221.

⁵⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 123. – Арк. 78.

керівників районних управ та бургомістрів⁵¹. Як зазначав відомий американський дослідник нацистського окупаційного режиму О. Даллін, «... практично без винятків місцева адміністрація існувала лише на нижчому рівні... хоча навіть тут місцевих чиновників призначали і звільняли німці...»⁵².

Органи місцевого самоврядування діяли в умовах повної підконтрольності і залежності від органів військової адміністрації. Водночас, завдання, зафіксовані в їхніх статутних документах («відновлення ...міського господарства, налагодження нормального життя міста і його громадян, здійснення управління містом в галузі адміністративній, господарській та культурно-соціальной»⁵³) цілком відповідали інтересам населення, що засвідчувало необхідність існування таких структур. Російський політичний емігрант В. Самарін, який був добре обізнаний із ситуацією на окупованій території, зокрема в зоні військової адміністрації, зазначав, що «ступінь самостійності самоуправління залежав багато в чому від того, як склалися відносини самоуправління з місцевими німецькими властями»⁵⁴. Певний, хоча й дуже обмежений тиск на діяльність органів місцевого самоврядування завдавали й такі політичні сили, як радянське та націоналістичне підпілля. Урешті-решт, успішність роботи, авторитет органів місцевого самоврядування визначала їхня здатність реагувати на виклики часу, вирішувати нагальні проблеми місцевого населення.

До керівництва залучали людей, які заявили про свою лояльність до нової влади і готовність співпрацювати з окупантами. Очевидно, суттєвий вплив на рішення співпрацювати з окупантами справляв пережитий довоєнний досвід репресій та переслідувань з боку радянської влади. Так, німці призначили бургомістром Ворошиловграда колишнього лікаря О. Зубовського, який походив із родини священника, був у 30-х роках заарештований за звинуваченнями в належності до контрреволюційної організації і перебував під слідством⁵⁵. Бургомістра Харкова у 1942-43 рр. О. П. Семененка, адвоката

⁵¹ Держархів Донецької обл. – Ф. Р-1843. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 23.

⁵² *Dallin A. German Rule in Russia. 1941–1945. A study of Occupation Policies.* – London: Macmillan & Co Ltd, 1957. – P. 93.

⁵³ Держархів Харківської обл. – Ф. Р-2982. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1.

⁵⁴ *Samarin V. D. Civilian life under the German occupation.* – New York, 1954. – P. 60.

⁵⁵ *Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / [пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев; передм. Г. Немирі].* – Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 407–408.

за фахом, двічі – у 1937 та 1938 рр. – арештовували за звинуваченням у контрреволюційній націоналістичній діяльності. Він перебував під вартою близько двох років, але був звільнений за браком доказів⁵⁶. Загалом ситуації, коли німецька окупаційна адміністрація робила ставку на людей, що зазнавали переслідувань за радянської влади, були частим правилом. Значним кредитом довіри також користувалися фольксдойче, навіть якщо вони не належали до категорії людей, ображених радянською владою. Зокрема, у квітні 1942 р. головою міської управи Юзівки було призначено А. А. Ейхмана, який до війни працював головою колгоспу в Запорізькій області⁵⁷. Рядовий персонал органів місцевого самоврядування частково складався з колишніх працівників радянських адміністративних органів.

Для більшої частини співпраця з ворогом стала виявом особистої стратегії виживання, пристосування до умов, що склалися. Водночас частина населення пішла на співпрацю з ворогом добровільно, прагнучи таким способом помститися за образи, завдані радянською владою, скористатися можливістю певного соціального ліфту, статусного росту, якої вони були позбавлені до війни. Багато хто пішов на співпрацю з окупантами, перебуваючи в стані глибокої душевної кризи, розчарування, викликаного невдачами Червоної армії, діями влади, яка знищила промислові підприємства, запаси продовольства, залишила людей наодинці з їхніми проблемами. Подекуди відповідальні посади в органах місцевого самоврядування зайняли особи, опозиційно налаштовані до окупантів, пов'язані з радянським або націоналістичним підпіллям (щоправда, на початку окупації представники ОУН співпрацювали з нацистами, сподіваючись на їхнє лояльне ставлення до планів створення української державності).

Порушення приписів окупаційної влади з боку відповідальних осіб тягло відповідне покарання. Так, у Кременчуці призначений німцями бургомістр, який рятував євреїв, охрещуючи їх у церкві і реєструючи під іншими іменами, був заарештований і переданий СД. Цей випадок дав підстави керівництву органів військової адміністрації в Україні видати розпорядження німецьким владним структурам звернути максимальну увагу на діяльність органів місцевого самоврядування⁵⁸.

⁵⁶ *Скоробогатов А. В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – Харків: Прапор, 2004. – С. 140.

⁵⁷ Архів УСБУ ДО. – Спр. 60090. – Т. 1. – Арк. 56.

⁵⁸ ВА-МА. – РН 22/205, Вл. 15.

Необхідність більш-менш адекватного підбору управлінських кадрів зумовила розробку певних критеріїв щодо кандидатур на посаду керівників органів управління. Відповідно до розпоряджень органів воєнної адміністрації, бургмістрів мали призначати місцеві комендатури із гідних довіри та компетентних осіб. Політичну благонадійність осіб на посаду бургмістрів мали перевіряти органи СД, таємної польової поліції (*Geheimfeldpolizei, GFP*), у разі необхідності – польова жандармерія⁵⁹.

У відносинах між органами військового управління та структурами місцевого самоврядування спостерігалася ціла низка проблем. Основною з них був брак кваліфікованого персоналу. Для того, щоб забезпечити функціонування структур самоврядування, окупаційна влада змушена була залучати осіб неналежної кваліфікації без відповідного адміністративного досвіду. Окрім цього, були випадки непотизму, корупції, розтрат, хабарництва⁶⁰ (зазначена тенденція характерна для управлінських структур, що діяли і на решті окупованої нацистами території СРСР⁶¹).

Загалом, через часто випадковий підбір співробітників органів самоврядування, потрапляння туди людей з низькими моральними якостями випадки зловживання службовим становищем не були одиничними. Деколи населення зверталось за допомогою до органів військової адміністрації, які реагували на ситуацію і залежно від обставин навіть захищали населення від сваволі представників органів місцевого самоврядування⁶². Серйозною проблемою для структур місцевого самоврядування була діяльність радянського підпілля та партизанів, які або фізично усували колаборантів, або намагалися їх завербувати з метою отримання від них інформації або інших послуг. Інколи зі самого початку на відповідальні посади в органах місцевого самоврядування призначали законспірованих радянських розвідників. Так, зокрема, певний час відповідальним секретарем Харківської міської управи був кадровий радянський

⁵⁹ Ibidem. – Bl. 64.

⁶⁰ *Hasenclever J.* Wehrmacht und Besatzungspolitik in der Sowjetunion... – S. 223.

⁶¹ *Ковалев Б. Н.* Коллаборационизм в России в 1941–1945 гг.: типы и формы. – Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2009. – С. 139.

⁶² *Семиряга М. И.* Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. – Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 239.

розвідник К. М. Полуведько⁶³, а Юзівської – завербований органами НКВС місцевий фольксдойче А. Я. Вібе⁶⁴.

У великих містах, управління якими вимагало розгалуженого адміністративного апарату, серйозною проблемою ставало інституційне оформлення міських управ. Характерною рисою організаційної діяльності Харківської міської управи стали постійні реорганізації, структурні перебудови, розмежування функцій відділів та обов'язків виконавців, утворення нових та ліквідація старих підрозділів, намагання скоротити численні штати, звільнення другорядних осіб⁶⁵.

Робота в установах, на підприємствах, підпорядкованих безпосередньо вермахту, давала певні, хоча і не завжди стовідсоткові, гарантії матеріального та соціального забезпечення. Узимку 1942–43 рр. відділ пропаганди вермахту в своєму листі до Головного командування вермахту констатував, що українці та росіяни, які працюють на підприємствах вермахту та в установах, підпорядкованих йому, голодують. Наслідком цього було видання наказу Гітлера, згідно з яким представників цих категорій мали «забезпечувати за нормами Вермахту»⁶⁶.

Важливим інструментом для виконання владою своїх функцій була допоміжна поліція, яку здебільшого формували з місцевих мешканців. У сільській місцевості поліцейські зазвичай входили до складу міських управ і підпорядковувалися старості. У містах поліцейські управління зазвичай підпорядковувалися місцевим комендатурам. Загальну чисельність службовців допоміжної поліції в Україні визначали в розмірі 1% від кількості населення зазначеного населеного пункту⁶⁷. До головних функцій поліцейських формувань із місцевих жителів належала «охорона спокою і порядку», а також убезпечення районів від ворожих до німців елементів. На практиці діяльність поліції зводилася до забезпечення реалізації нацистської окупаційної політики.

⁶³ Семененко О. П. Харків, Харків... – Мюнхен: Сучасність, 1977. – С. 221–228; Карпов П., Степовой В. Товарищ Павел // Пограничник. – 1977. – № 6. – С. 65–80.

⁶⁴ Архів УСБУ ДО. – Спр. 21287-пф в 4-х т.

⁶⁵ Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – С. 134.

⁶⁶ ВА-МА, RW 4 818, Betr.: Aktennotiz zur Unterredung, die Herr Reichskommissar Koch dem Major Kaldor VO/OKW/WPr im Osten in Fragen der Wehrmachtspropaganda in die Bevölkerung des besetzten Gebietes, gewährt hat. Rowno, den 11 März 1943.

⁶⁷ Семиряга М. И. Коллаборационизм. – С. 238.

Очевидно, що певною мірою формування негативного образу окупантів відбувалось і під впливом спілкування зі співробітниками місцевої поліції. Численні вияви хабарництва, зловживань владою, самовільної конфіскації продовольства та майна призводили до закріплення у суспільній свідомості стійкого негативного образу поліцейських. І внутрішній світ, і зовнішній вигляд поліцаїв зазвичай викликали огиду, презирство й ненависть. Висловлювання на кшталт «німці не так знущалися, як наші поліцаї»⁶⁸, «поліцейські всі були, як правило, сволочі»⁶⁹, «поліцаї були гірше, гірше за німців»⁷⁰ є доволі типовими для характеристики поліцейських від тих, хто пережив окупацію.

Розуміючи сутність проблеми, окупаційна адміністрація вживала певних заходів, зокрема усунення з посади, арешт і навіть розстріл найбільш одіозних службовців поліції. Водночас акцент було зроблено на необхідності організації роботи поліцейських відповідно до певних вимог та стандартів. Як свідчить протокол наради керівництва Юзівської міської управи, голів районних управ міста та начальників дільниць міської допоміжної поліції, під час свого виступу голова Юзівської міської управи А. Ейхман зазначив: «Поліція має працювати культурно. А в нас є випадки грубого ставлення до населення. Утримують людей за найменшу провину в тюрмі тижнями без допиту. Так не можна. Це методи радянської міліції. Треба до населення підходити культурно, ввічливо та справедливо»⁷¹. Проте, незважаючи на явне або уявне розуміння владними структурами іманентних проблем місцевої поліції, цих проблем так і не було вирішено. Каральна функція, яку виконувала поліція, зумовила вкрай негативне сприйняття її службовців упродовж усього періоду окупації.

Основні сфери взаємодії військово-адміністративних структур та органів місцевого самоврядування на окупованій території

Спектр завдань, який покладали на органи місцевого самоврядування, був досить широкий, його визначали не лише об'єктивними

⁶⁸ Інтерв'ю із І. Тамарою Іванівною, 1931 р.н. (м. Донецьк, січень 2011 р. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора.

⁶⁹ Інтерв'ю із Рогозом Б. В., 1933 р.н. (м. Донецьк, лютий 2005 р. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора.

⁷⁰ Інтерв'ю із Т. Миколою Костянтиновичем, 1925 р.н. (м. Донецьк, квітень 2004 р. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора.

⁷¹ Архів УСБУ ДО. – Спр. 60090. – Т. 6. – Арк. 39.

потребами місцевого населення, але й запитами військової влади. Місцеві комендатури мали надавати органам місцевого самоврядування відповідні вказівки, контролювати стан їхнього виконання, надавати відповідну підтримку⁷². Зі самого початку на органи місцевого самоврядування покладали багато функцій: усунення пошкоджень і руйнувань, спричинених бойовими діями, поховання тіл загиблих, прибирання трупів тварин. Із взаємодією з місцевими комендатурами органи місцевого самоврядування мали вирішувати питання, пов'язані з виділенням робочої сили для розчищення та ремонту шляхів сполучень, розквартируванням німецьких військовослужбовців, працівників тилових частин, постачанням фуражу і продовольства. До сфери компетенції місцевої влади входило також приведення до ладу та контроль за роботою об'єктів соціальної інфраструктури, як, наприклад, водогону та електропідстанцій. Вона мала забезпечувати відкриття магазинів, ринків, додержання гігієнічних умов, регулювання цінової політики. Певну увагу приділяли налагодженню роботи приватних ремісничих підприємств, які підпорядковувалися місцевим управам. Так, у січні 1942 р. в Юзівці (до окупації – Сталіно, тепер – Донецьк) діяло 872 приватні підприємства, серед яких було 78 взуттєвих майстерень, 38 перукарень, 19 фотосалонів, 17 слюсарних і 17 швейних майстерень і т. ін.⁷³ Водночас упродовж періоду окупації спостерігалася позитивна динаміка зростання їхньої кількості: так, через рік, на початку січня 1943 р., у місті налічувалося 1874 приватні підприємства⁷⁴.

Німецькі військово-адміністративні структури вдавалися до негайного реагування тоді, коли органи місцевого самоврядування перевищували свої повноваження навіть у, здавалось би, не дуже значущих із погляду інтересів ведення війни справах. Класичним випадком є розпорядження відділу військової адміністрації тилового району групи армій «Б»⁷⁵ № 41 від 25.5.1942 р., в якому серед інших питань аналізують прецедент реєстрації в загсі на окупованій території

⁷² Okkupation. Raub. Vernichtung. Dokumente zur Besatzungspolitik der faschistischen Wehrmacht auf sowjetischem Territorium 1941 bis 1944 / [Hrsg. von Norbert Müller]. – Berlin, Militärverlag der Deutschen demokratischen Republik, 1980. – S. 59.

⁷³ Донецький вестник. – 1942. – 4 январа.

⁷⁴ Донецький вестник. – 1943. – 8 январа.

⁷⁵ Так у тексті збірника розпоряджень. Група армій «Б» була сформована 9 липня 1942 р. на базі військових з'єднань лівого флангу групи армій «Південь».

шлюбу німецького солдата з місцевою мешканкою. У розпорядженні констатували факт припинення дій правових норм СРСР на окупованій території України і зазначали, що «...українські або російські владні органи функціонують виключно на підставі повноважень, наданих німецьким вермахтом. Ці повноваження не дають можливості здійснювати якісь дії щодо німецьких військовослужбовців або німецьких громадян всупереч наявним офіційним актам». На підставі цього укладений шлюб визнавали недійсним, а загсам надалі забороняли укладати подібні шлюби, «...оскільки німецькі військовослужбовці та німецькі громадяни не підлягають їхній владі»⁷⁶.

Одним із головних завдань владних структур стало одержання максимально повного знання про об'єкт управління, передусім про населення. Цій меті зазвичай слугує реєстрація, а згодом перепис населення. Через характер війни проти СРСР і цілей окупації реєстрація населення мала певну специфіку. Передусім реєстрації мало підлягати єврейське населення та комуністи. Євреї, згідно з наказами органів військової адміністрації, мали носити розпізнавальні знаки⁷⁷, зазвичай у вигляді шестикутної зірки. Це полегшувало проведення заходів з «остаточного вирішення єврейського питання», мінімізувало ризик Опору в німецькому тилу, а також давало змогу визначити категорію потенційних заручників у разі здійснення якихось антинімецьких дій. З огляду на слабку обізнаність із місцевими реаліями функції складання списків покладали на органи місцевого самоврядування. Згідно з офіційними розпорядженнями окупаційної влади, бургомістри мали негайно повідомити місцевим комендатурам також про всіх осіб, які прибули у громади після 22 червня 1941 р.⁷⁸ Окупаційна влада покладала зобов'язання добровільної реєстрації також і на місцеве населення. Тоді, коли населення сприймало реєстрацію як потенційну загрозу, воно намагалось її уникати. Відповідно до розпоряджень органів військової адміністрації, у разі порушення терміну реєстрації до винних в цьому осіб «необхідно ставитися як до партизан»⁷⁹. Особливий поцедурі обліку підлягало німецьке населення, яке проживало на окупованій території Східної

⁷⁶ BA-MA/ – RH 22/205, Bl. 44.

⁷⁷ Arnold K. J. Die Wehrmacht un die Besatzungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. Kriegsführung und Radikalisierung im «Unternehmen Barbarossa». – Berlin: Duncker&Humblot, 2004. – S. 492.

⁷⁸ BA-MA. – RH 22/205, Bl. 13.

⁷⁹ Ibidem. – Bl. 14.

та Південної України, нащадки німців-колоністів, що прибули за запрошенням царського уряду у XVIII-XIX ст. Місцева цивільна влада мусила скласти списки німців-фольксдойче та передати їх німецьким військово-адміністративним структурам⁸⁰.

Логіка функціонування окупаційного адміністративного апарату передбачала покладання максимальної відповідальності за будь-яке потенційне порушення адміністративних приписів на місцеве населення, спонукаючи його до максимальної співпраці зі структурами окупаційної влади. Так, серед мешканців кожного будинку призначали людину, «відповідальну за те, що в цьому будинку не перебуває жодна чужа особа». Для тих, «...хто надавав притулок радянським військовослужбовцям або іншим особам, які виконують завдання радянської сторони», передбачалася кара через розстріл⁸¹. Особливо трагічним для населення було введення інституту заручників, принципу колективної відповідальності за порушення приписів окупаційної влади, який передбачав суворе покарання, досить часто розстріл. Зазначена практика, жертвами якої ставали абсолютно невинні мешканці, справляла надзвичайно гнітюче враження на населення.

Під час складання списків комуністів та євреїв були випадки включення туди, очевидно внаслідок наклепів, зумовлених прагненням помститися за якісь довоєнні образи, осіб, які не належали до вищеназваних категорій. Також мали місце безпідставні звинувачення у неблагонадійності та антинімецьких настроях. Ситуації такого вияву «культури доносительства», очевидно, набули суттєвого розмаху. Подекуди окупаційна влада вдавалася до попереджень і в разі подання неправдивих даних загрожувала карою⁸².

Протягом усього періоду окупації військова влада вживала заходів, спрямованих на мінімізацію потенційних загроз для неї на окупованій території. З цією метою вона закликала населення інформувати про незаконне володіння зброєю та боєприпасами, розкрадені машини, частини машин та інструменти, приховані радянські документи, плани та карти, запаси будь-якого характеру: продукти, фураж, паливо, олія, жири; про радянських («російських») офіцерів та солдатів, що переховуються, акти саботажу або заплановані акти опору щодо німецьких приписів, військовослужбовців або майна, а

⁸⁰ ВА-МА. – RH 22/205, Bl. 16.

⁸¹ Ibidem. – Bl. 13.

⁸² Маріупільська газета (Маріуполь). – 1941. – 2 грудня; Нова Україна (Харків). – 1942. – 19 травня; Хлібороб (Берлін). – 1942. – 14 червня.

також про змову з метою скоєння такого роду злочинів⁸³. Із метою стимулювання населення повідомляти про такі дії обіцяли винагороду в розмірі до 10 000 крб.

Успіх реалізації нацистської окупаційної політики чималою мірою залежав від здатності окупаційної влади донести до населення зміст своїх розпоряджень та приписів. Базовим документом, який визначав засади застосування української та російської мов на території окупованої України, стала директива райхсміністра окупованих східних областей Розенберґа «Вживання мов в Україні», видана 13 січня 1942 р. Попри те, що службовою мовою в органах місцевого самоврядування було визнано українську, в тих регіонах, де переважало російськомовне населення, допускали використання і російської мови. Місцями, де передбачали дію цієї норми, було названо великі міста, Донбас, області України, що межували з Росією⁸⁴. Очевидно, що зміст цієї директиви взяли до уваги й військові у визначенні засад політики вермахту в зоні військової адміністрації. Позиція військової влади при цьому була диференційованою, вона намагалася врахувати ареал поширення тієї чи тієї мови.

Певну роль у визначенні мовного режиму на території Східної України відіграла позиція місцевої інтелігенції, з якої формували органи місцевого самоврядування, а також політичні впливи, які справляли на органи місцевого самоврядування, зокрема члени «похідних груп» ОУН. Так, українську мову офіційно використовували в діяльності органів місцевого самоврядування, закладів освіти, установ культури Харкова, Маріуполя, Горлівки, Слов'янська, Чернігова та інших міст. Принаймні в одному випадку – на території Ворошиловградської області – спеціальне розпорядження органів військової адміністрації впроваджувало українську мову як державну⁸⁵, а в деяких місцевостях, зокрема в Костянтинівському та Волноваському районах Сталінської області, Попаснянському районі Ворошиловградської області, очевидно, за ініціативою керівників органів місцевого самоврядування, через те, що «значну більшість населення на Україні становлять українці, для яких українська мова є мова рідна»⁸⁶, «виконуючи волю українського народу про відродження рідної мови»⁸⁷,

⁸³ ВА-МА. – RH 22/205, Bl. 13.

⁸⁴ ВА-МА. – R 58/225, Bl. 6.

⁸⁵ Нове життя. – 1942. – 28 жовтня.

⁸⁶ Держархів Луганської області. – Ф. Р-1717. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 29.

⁸⁷ Маріупільська газета. –1942. – 4 серпня; 2 вересня.

було проведено українізацію діловодства. Щоправда, на практиці реалізація цих ініціатив, особливо в урбанізованих регіонах, була проблематичною⁸⁸.

Доволі складним було питання мови викладання в школах. Органи військової адміністрації, керуючись головно директивними документами райхсміністра окупованих східних областей, які наголошували на обов'язковості використання української мови як мови навчання⁸⁹, були схильні певною мірою зважати на етнічний склад населення та історичні умови його формування. Так, у тиловому районі 6-ї армії вермахту, до якого навесні 1943 р. входило декілька районів Сталінської, Ворошиловградської та Ростовської областей, з огляду на недостатній рівень знання української мови значною частиною місцевого населення та викладачами, передбачали принаймні протягом перехідного періоду використання у школах російської мови⁹⁰. У тиловому районі 1-ї танкової армії вермахту, який навесні 1943 р. охоплював частину Сталінської, Ворошиловградської та Харківської областей, викладання шкільних дисциплін російською мовою було визнано недоцільним⁹¹.

Враховуючи ступінь поширення в регіоні як російської, так і української мови, необхідність ознайомлення з офіційною інформацією максимально широкого кола реципієнтів, загальноприйнятою практикою зробили публікування оголошень, наказів та плакатів або у двомовному (російською та українською; російською та німецькою; українською та німецькою), або тримовному (російською, українською та німецькою мовами) варіантах⁹². Особливу увагу звертали на те, щоб український переклад у стилістичному та граматичному аспектах був бездоганий⁹³.

Певної еволюції зазнав статус німецької мови, яка, з одного боку, стала необхідним інструментом комунікації з окупантами, а з іншого – своєрідним вербальним символом окупації. Нагальні потреби життя в умовах окупації (виконання приписів окупаційної влади, робота під керівництвом німців, спілкування населення з німцями-квартирантами, перегляд німецьких кінофільмів тощо) зумовили зростання значення як німецької мови, так і її носіїв.

⁸⁸ Архів УСБУ ДО. – Спр. 29032. – Арк. 22.

⁸⁹ ВА. – Р 6/69, Вл. 132.

⁹⁰ ВА-МА. – РН 23/353, Вл. 52.

⁹¹ ВА-МА. – РН 23/19, Вл. 91.

⁹² Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-3001. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 26.

⁹³ ВА-МА. – РН 22/205, Вл. 41.

Загалом наявність достатньої кількості кваліфікованих перекладачів, адекватність їхніх перекладів нацистське керівництво вважало однією із запорок успішної управлінської діяльності на окупованій території, а отже, забезпечення політичної стабільності. Особливі надії німецька військова адміністрація поклала на місцевих німців, фольксдойче, частині яких вдалося уникнути депортації, яку радянська влада провела восени 1941 р. Проте, як констатували в німецьких звітно-аналітичних документах, фольксдойче дуже неохоче йшли на цю роботу. У своєму місячному звіті від 20 листопада 1942 р. головна польова комендатура «Дон-Донець» зазначала, що «...німці-фольксдойче є не тим, що ми розуміємо під німецьким чоловіком...» і доходила висновку про те, що вони є непридатними для керівної роботи⁹⁴.

За цих умов окупаційна влада намагалася знайти альтернативні варіанти пошуку перекладачів, які могли б забезпечити можливість спілкування з місцевим населенням. Далеко не завжди вони були вдалими. У записці на ім'я Гітлера, підготовленій у райхсміністерстві закордонних справ на основі поточного аналізу ситуації на окупованій території, датованій кінцем 1942 р., йшлося про те, що здебільшого до роботи перекладачами залучали молодих дівчат «через обставини, які не мали нічого спільного з їхніми здібностями як перекладачів». Унаслідок цього виникали ситуації, коли «представники німецьких служб дуже часто абсолютно неправильно розуміють те, що їм кажуть їхні підлегли, та їхні відповіді з легковажності або із злого наміру також перекладають неправильно». Це давало підстави констатувати, що «від перекладачів урешті-решт залежить успіх здійснення всіх німецьких заходів»⁹⁵.

Вивчення німецької мови, в чому було об'єктивно зацікавлена як окупаційна влада, так і частково місцеве населення, могло забезпечити введення її як обов'язкового предмета до шкільної програми та створення мережі спеціальних курсів з її вивчення. Їх відкрили в багатьох населених пунктах, зокрема в Юзівці⁹⁶, Харкові⁹⁷, Ворошиловграді⁹⁸,

⁹⁴ ВА-МА. – RH 22/206, Bl. 51.

⁹⁵ ВА. – NS 19/3758, Bl. 9.

⁹⁶ Донецький вестник. – 1942. – 19 юлія; 30 октябрія.

⁹⁷ Нова Україна. – 1942. – 24 травня.

⁹⁸ Архів УСБУ в Луганській обл. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 14.

Чернігові⁹⁹, Маріуполі¹⁰⁰, Бахмуті¹⁰¹, Риковому¹⁰², Валках¹⁰³, Чистяковому¹⁰⁴, Ніжині¹⁰⁵, Охтирці¹⁰⁶, Ровеньках¹⁰⁷ та інших містах і селищах на території зони військової адміністрації. Усі курси, що відкривалися, мали отримати дозвіл на роботу. Окрім того, вони підлягали контролю щодо благонадійності¹⁰⁸.

Після окупації частина колишніх перекладачів зазнала репресій з боку органів держбезпеки та внутрішніх справ, стигматизації – з боку суспільства, їх піддали моральному осуду не лише колеги по роботі, сусіди, але й їхні учні. Лише в одному Сталіно зі 1733 осіб «ворожого та кримінального елемента, який при тимчасовій окупації м. Сталіно німецькими загарбниками прямо та опосередковано сприяв німецько-фашистській владі у проведенні терору та грабунків», було 72 перекладачі¹⁰⁹. Знання мови ворога, а щобільше – її викладання, доволі часто автоматично робило такого спеціаліста якщо не «ворогом народу», то своєрідним «усобленням зла». Взагалі окупація, змінивши статус української, російської та німецької мов, вплинувши на них на лексично-семантичному рівні, інструменталізувала мови, перетворивши їх не лише на засіб комунікації, але й на важливий чинник політико-ідеологічного впливу усіх важливих політичних акторів.

⁹⁹ Кузнецов Г. А. Растерзанный Чернигов, или Юность, опаленная войной. – Чернигов: РИК «Деснянська правда», 2005. – С. 93; Студьонова Л. В. Слідами Чернігівського підпілля: Документальні нариси. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф»», 2007. – С. 41.

¹⁰⁰ Маріупільська газета. – 1942. – 15 грудня.

¹⁰¹ Бахмутський вестник. – 1942. – 18 лютого.

¹⁰² Новая жизнь (Рикове). – 1943. – 25 мая.

¹⁰³ Бюлетень Валківської районної управи. – 1942. – 13 червня.

¹⁰⁴ Чистяковский листок. – 1942. – 25 марта.

¹⁰⁵ Дудченко Г., Кондрашов В. Вихідна документація відділу освіти Ніжинської міської управи в 1941–1943 роках // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 4: Ніжин окупаційної доби (до 65-річчя звільнення міста від нацистів). Пам'ятокзнавство північного регіону України № 1: Історико-культурологічний збірник. Вип. 4–5 (7–8) / Центр пам'ятокзнавства НАН України та УТОПІК. 2007. – С. 69.

¹⁰⁶ Голос Охтирщини. – 1943. – 18 червня.

¹⁰⁷ Архів УСБУ в Луганській обл. – Спр. 20889. – Арк. 9.

¹⁰⁸ ВА-МА. – РН 22/98, Вл. 179.

¹⁰⁹ Нікольський В. М. Документи «Окремої папки» Сталінського обкому КП (б) У про політичні репресії в регіоні в 1943–1945 рр. // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 3. С. 141.

Сприйняття населенням окупаційної влади було неоднозначним і еволюціонувало протягом усього періоду окупації. Воно визначалося станом матеріального забезпечення, залежало від подій на фронті і конкретних заходів, які здійснювала окупаційна влада. На початку окупації в умовах зруйнованої міської інфраструктури, відсутності продовольчих запасів, які були або знищені при відступі радянських військ, або розграбовані частиною місцевого населення під час вакууму влади, одним із головних завдань окупаційної адміністрації мало стати налагодження постачання місцевого населення. Проте реалізувати його повністю не вдалося. Органи місцевого самоврядування, які займали щодо органів військової адміністрації підлеглу роль, також були не в змозі вирішити проблему забезпечення продовольством. Фактично міське населення опинилося на межі виживання. У містах було відзначено численні випадки голодної смерті, у Харкові смертність від голоду набула масового характеру¹¹⁰. Згідно з планами господарського командування (Вікдо)¹¹¹, планували організувати харчування населення за загальними, затвердженими раніше нормами. Вони передбачали, зокрема, видання таких норм продуктів на тиждень: безробітні – 70 гр жирів, 1500 гр хліба, 2000 гр картоплі; робітники, залучені до важких фізичних робіт – 200 гр м'яса, 150 гр жирів, 2500 гр хліба, 3500 гр картоплі¹¹². Проте на практиці, з огляду на необхідність забезпечити передусім постачання військ, систематичного нормованого постачання населення організовано не було. Це особливо в умовах голодної зими 1941–42 рр. набувало важливого значення. Як наголошено в повідомленнях Служби безпеки III району про ситуацію в окупованих східних областях, настрої міського населення, можливість його роботи безпосередньо залежала від ситуації із забезпеченням продовольством. Так, згідно з німецькими звітами, робітники машинобудівельних підприємств Краматорська працювали без скарг безкоштовно протягом декількох місяців, оскільки підприємство їх годувало. Однак «як тільки це додаткове харчування було припинене, частина робітників припинила роботу», що можна

¹¹⁰ Kunz N. Das Beispiel Charkow. Eine Stadtbevölkerung als Opfer der deutschen Hungerstrategie 1941–42 // Verbrechen der Wehrmacht: Bilanz einer Debatte / [hrsg. von C. Hartmann, J. Hürter und U. Jureit]. – München: Verlag C.N. Beck oHG, 2005. – S. 136–144.

¹¹¹ Від нім. Wikdo (Wirtschaftskommando).

¹¹² Oldenburg M. Ideologie und militärisches Kalkül. Die Besatzungspolitik der Wehrmacht in der Sowjetunion 1942. – Köln, Böhlau Verlag, 2004. – S. 231.

було пояснити передусім їхнім знесиленим станом і неможливістю працювати далі¹¹³. Подібні ситуації, очевидно, були непоодинокими. Органи місцевого самоврядування, які не мали власних матеріальних ресурсів, практично не могли вплинути на ситуацію і покращити стан харчування населення.

Відсутність на руках значних запасів продовольства вдома, втра-та місця роботи призвели до того, що для багатьох мешканців міст виходом стала торгівля речами на базарах або походи до села з метою здійснення їх обміну на продовольство (так звані «мінки»). Допомо-гало й городництво, яким масово стали займатися з весни 1942 р. Міська влада із санкції органів військового управління організува-ла виділення для охочих землі як в межах міст, так і в передмістях. Лише в Юзівці земельний відділ міської управи під городи виділив 4149 га¹¹⁴. Десятки тисяч родин завдяки цьому отримали можливість забезпечити свої мінімальні потреби в продовольстві.

Враховуючи те, що міста були місцем дислокації штабів військових частин, інтендантських, будівельних служб, виявом стратегії вижи-вання для місцевого населення стало налагодження торговельно-мі-нових операцій із військовослужбовцями, персоналом цих структур. Основою для цього було знецінення грошей, які ходили на окупова-ній території, гострий дефіцит необхідних у господарстві речей. Ви-користовуючи ситуацію, військовослужбовці вермахту отримували з райху найбільш потрібні речі: ножиці, складні ножі, запальнички, кремені для запальничок, солодощі, автоматичні олівці, замки, при-краси, які продавали місцевому населенню. Згодом мешканці могли використати їх для здійснення подальших торговельних операцій. Універсальним міновим еквівалентом були цигарки, самогон, керо-син. Додатковим джерелом доходів для багатьох міських жителів, які опинилися без засобів до існування, стало надання дрібних побуто-вих послуг солдатам і офіцерам, які квартирували (прання одягу, чи-щення взуття, прибирання в кімнатах). Деякі жінки забезпечували собі і членам своїх родин виживання шляхом надання сексуальних послуг військовослужбовцям окупаційних військ.

Важливою сферою, що передбачала взаємодію цивільної та вій-ськової влади, було медико-санітарне регулювання. Забезпечення належного санітарно-епідеміологічного стану населених пунктів, надання їхнім мешканцям медичної допомоги входило до функцій

¹¹³ ВА. – R 58/222, ВІ. 79.

¹¹⁴ Донецкий вестник. – 1942. – 12 июля.

відділів охорони здоров'я при відповідних управах. Питання охорони здоров'я місцевого населення через прагматичні міркування посідали певне місце і в діяльності органів військової адміністрації, яка, дбаючи про забезпечення боєздатності військ, констатувала: «Військовослужбовці Вермахту, які розміщуються разом з місцевими жителями в обмеженому просторі, постійно піддаються загрозі завошивлення і, відповідно, захворювання на туберкульоз. Також їм загрожують і інші хвороби. Наприклад, просто зараз, у теплу пору року, військовослужбовців дуже часто спокушає поганий приклад цивільних пити некип'ячену воду, оскільки їх переконують, що це є безпечним»¹¹⁵. Прагматичні міркування мінімізувати загрозу, що виникла у зв'язку з цим, мали наслідком як бажання максимально обмежити контакти між місцевим населенням та військовослужбовцями, так і прагнення забезпечити хоч якийсь мінімум допомоги місцевому населенню. Очевидно, деякою мірою цим пояснювалося виділення з армійських запасів незначної кількості медикаментів для цивільного населення, правда, часто тільки певного спектру дії, головню для лікування венеричних хвороб¹¹⁶.

Ця проблема набула значної гостроти, оскільки безпосередню відбивалася на боєздатності військ, їхньому моральному стані. Як впливає з аналітичних звітів німецьких спецслужб, здебільшого джерелами заражень місцевих мешканок, а через них і інших військовослужбовців вермахту, були самі німецькі солдати¹¹⁷. З метою «... дієвої і швидкої боротьби з венеричними хворобами та іншими інфекційними хворобами»¹¹⁸ в деяких містах було створено спеціальну санітарну поліцію. Її завдання полягало у встановленні джерел інфекції, виявленні венеричних хворих серед місцевого населення, скеруванні їх на примусове лікування і таким способом запобігання поширенню хвороб. Незважаючи на те, що в офіційному публічному просторі акцентували увагу на необхідності лікування, згадували про постачання хворих усіма необхідними ліками¹¹⁹ (дефіцит медикаментів був суттєвою перешкодою в лікуванні хвороб, що передавалися статевим шляхом¹²⁰), доля венеричних хворих часто була

¹¹⁵ ВА-МА. – RH23/18, Bl. 92.

¹¹⁶ ВА-МА. – RH23/18, Bl. 73.

¹¹⁷ ВА. – R 58/698, Bl. 203.

¹¹⁸ ВА-МА. – RH 23/353, Bl. 53.

¹¹⁹ Донецкий вестник. – 1943. – 16 мая.

¹²⁰ ВА-МА. – RH 22/206, Bl. 25.

трагічною. Документи архіву Управління Служби безпеки України в Донецькій області свідчать, що виявлених санітарною поліцією венеричних хворих ізолювали в не пристосованому для лікування приміщенні під поліцейською охороною, частину з них знищували¹²¹. Спосіб такого вирішення питання про венерично хворих жінок підтверджують і звітні документи військово-адміністративних структур: навесні 1943 р. «... з метою запобігти поширенню хвороби» СД розстріляло 50 венерично хворих жінок у Маріуполі¹²². Прецеденти такого роду, хоча й із не настільки значною кількістю жертв, були й в інших містах¹²³.

Прагматичні інтереси вермахту, які ставили на перше місце високий рівень нацистської ідеологічної індоктринації як на вищих, так і на нижчих щаблях органів військової адміністрації, господарського командування Вікдо, досить часто відсутність елементарних матеріальних ресурсів в органів місцевого самоврядування вкрай негативно відбивалися на підтримці категорій, що потребували особливого медико-санітарного та соціального піклування – дітей, старих, інвалідів. Так, у 1942 р. у Харкові з 2199 народжених дітей померло у віці до 1 року 1118, тобто понад 50%¹²⁴. Ще гіршою була ситуація в дитячих будинках, де в умовах виникнення інфекційних хвороб висока скупченість дітей призводила до стрімкого поширення хвороб і, як наслідок, високої смертності. Є низка даних, які, щоправда, потребують додаткової верифікації, про використання місцевих дітей як донорів для німецьких шпиталів¹²⁵.

Певний, хоча й дуже обмежений простір для взаємодії між німецькою військовою адміністрацією та органами місцевого самоврядування, загалом окупантами і місцевою громадськістю, надавала ситуація,

¹²¹ Архів УСБУ ДО. – Спр. 60090 у 8 т., Т. 3. – Арк. 127.

¹²² ВА-МА. – RH 22/131, Bl. 35; Bundesarchiv, Ludwigsburg, B 162/4919, Bl. 195–196.

¹²³ Донецький вестник. – 1943. – 27 юнія.

¹²⁴ *Скоробогатов А. В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – С. 306.

¹²⁵ Факты. 2011. 23 юнія; Інтерв'ю із Рогозом Б. В., 1933 р.н. (м. Донецьк, лютий 2005 р. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора; Інтерв'ю з Фурсовим Є.М., 1932 р.н. (м. Донецьк, квітень 2005 р. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора. Під час бесіди з автором з приводу цього питання в травні 2017 р. на одній із конференцій у Берліні відомий німецький дослідник нацистської окупаційної політики на території Радянського Союзу Андрій Ангрік висловив сумніви щодо можливості використання дітей як донорів.

пов'язана з утриманням радянських військовополонених. Абсолютна дегуманізація ворога в очах німецького командування була важливим чинником, який зумовив трагедію радянських полонених, масову смертність серед них через знущення охорони, голод, хвороби. Лікар М. І. Перепечаєнко, який очолював у період окупації відділ охорони здоров'я м. Горлівки, охарактеризував умови перебування радянських полонених так: «... Що я там побачив – це важко описати. Це були трупи, що рухаються. ...Зрозумівши, що я російський лікар, вони загробним голосом просили, щоб я клопотав, щоб їм давали по шматочку, саме по шматочку хліба. Поки я їх переглядав, троє померли на моїх очах. Тут же був присутній лікар таборів і, мабуть, начальник, німецький офіцер. Лікар через перекладача заявив мені, що їх треба забрати, вони хворі. Я сказав, що забрати в лікарню їх не важко, але ж командування не дає харчування. Це одне, і інше, що якби німецьке командування відпускало продукти харчування, то вони не були б такими. Я заявив буквально так: «Я лікар російський, а Ви – німецький, але Ви ж розумієте, що голодних треба годувати хлібом, а не ліками»»¹²⁶.

Лазарети в таборах, незважаючи на зусилля медпрацівників із самих військовополонених, в умовах відсутності медикаментів, медичних інструментів, харчування не могли надати дієву допомогу військовополоненим. Деколи перебування в них, зокрема в лазареті при таборі військовополонених на території ДК ім. Леніна в Сталіно, могло тільки наблизити кінець унаслідок знущань над безпорадними людьми охорони, керівництва лазаретів з-посеред німців або лікарів-колабораціоністів¹²⁷.

Дещо більші шанси на виживання та одужання давало перебування поранених військовополонених у лікарнях для цивільних осіб або в госпіталях для військовополонених, що розташовувались у Сталіно, Харкові, Краматорську, Ізюмі, Слов'янську. Цивільний медперсонал, який працював там, мав певні можливості допомогти військовополоненим елементарними медикаментами і продуктами, які передавали місцеві жителі. Інституціоналізованою формою надання допомоги стали організовані в деяких містах, зокрема в Маріуполі та Харкові, філії Червоного Хреста. Утім, через деякий час у Харкові відділення Червоного Хреста було закрито, замість нього

¹²⁶ Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 7021. – Оп. 72. – Д.19. – Лл. 285-286.

¹²⁷ Шутлов В. Смерти смотрели в лицо. – Донецк: Донбасс, 1981. – С. 125.

було створено організацію «Допомога»¹²⁸. Допомога, що надходила через них, дала змогу деякою мірою знизити смертність серед військовополонених.

Специфічною формою експлуатації потенціалу окупованої території, яка передбачала тісну взаємодію структур військового управління, господарського командування та органів місцевого самоврядування, стало залучення населення на примусові роботи до Німеччини. Уже з кінця 1941 – початку 1942 рр. на окупованій території було розгорнуто широку пропагандистську кампанію з метою забезпечення масового добровільного виїзду населення в Німеччину.

Чинником, що забезпечив зі самого початку добровільний характер виїзду до Німеччини значної кількості жителів регіону, стало важке матеріальне становище населення, зокрема через недостатнє продовольче забезпечення, досить часто відсутність будь-яких засобів до існування. Звіт відділу пропаганди «У» за березень 1942 р. характеризував ситуацію так: «Важка ситуація з харчуванням пояснює передусім піднесення, з яким тут сприймають можливість потрапити до Німеччини на роботу...»¹²⁹. Прагнення уникнути шляхом виїзду на роботу голоду стало домінуючим у значної частини населення. Важливу роль зіграла також обіцянка забезпечити продовольчою та грошовою допомогою на місцях сім'ї тих, хто добровільно виїхав. Мережа бірж праці, створених у деяких містах регіону, активне сприяння міських та сільських управ у складанні списків відіграли головну роль в організації обліку місцевого населення з метою його подальшої депортації до Німеччини.

Проте вже з літа 1942 р. під час здійснення вербувальних заходів окупаційна влада почала стикатися з усе більшою кількістю труднощів. Вони були пов'язані з одержанням родинами тих, хто виїхав до Німеччини, звісток про умови життя та праці там. Інформація про важкий шлях до Німеччини, виснажливі умови роботи на підприємствах, систему жорстоких тілесних покарань, мізерне харчування, відсутність елементарних побутових зручностей, презирливе, а часто сповнене ненависті ставлення до «недолюдей», з яким часто стикалися ті, хто виїхав, стали складовою наративу на окупованій території, пов'язаного з оstarбайтерами. Відомості такого роду нейтралізували пропагандистські зусилля окупаційної влади і

¹²⁸ Мещанинов А. И. Долг врача // В боях за Харьковщину. Воспоминания участников Великой Отечественной войны. – Харьков: Прапор, 1968. – С. 150.

¹²⁹ ВА-МА. – RW 4/236, Вл. 194.

спричинили масове ухилення населення від виїзду на роботу до Німеччини. Симптоматично, що із затриманої в червні 1943 р. цензурою пошти остарбайтерів 95% листів містили негативні відгуки про життя в райху¹³⁰.

За цих умов, прагнучи реалізувати програму забезпечення німецької економіки робочою силою, нацистське керівництво взяло курс на примусові заходи. В основу набору робочої сили було покладено територіальний принцип, тобто метод розверстки квот між містами і громадами. Відповідальними за виконання цих квот були бургомістри в містах і сільські старости. Звичайним явищем стало проведення за допомогою поліції облав на населення на вулицях, у кінотеатрах, приватних будинках. Схоплених людей на автомашинах або пішки доставляли на збірні пункти, де вантажили в ешелони і відправляли до Німеччини.

Враховуючи насильницький характер рекрутування, що став чітко виявлятися зі середини 1942 р., багато місцевих мешканців, які мали бути відправлені до Німеччини, намагалися уникнути депортації за медичними показниками. З цією метою через знайомих лікарів діставали або купували фальшиві довідки, напередодні медичних оглядів симулювали шляхом вживання настоянки тютюну прискорене серцебиття, завдавали собі опіків, застосовуючи кислоти і каустичну соду, навмисне заражалися інфекційними захворюваннями або симулювали їхні симптоми, травмували себе. Були випадки підкупу чиновників, які працювали в комісіях.

Водночас ці заходи певною мірою вступали в протиріччя з інтересами військової адміністрації, у зоні управління якої протягом окупації перебували східноукраїнські області. Зусилля, спрямовані на відновлення господарства як із метою підтримки фронту, так і для виконання зобов'язань із постачання продукції в райх, вимагали створення всеосяжної системи розподілу трудових ресурсів на окупованій території¹³¹. Робота на місці давала шанс населенню уникнути депортації до Німеччини і залишитися з родиною. Напередодні остаточного звільнення регіону в серпні– вересні 1943 р. у

¹³⁰ Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – Киев: Наукова думка, 1979. – С. 98.

¹³¹ Мюллер Р. Д. Насильственное рекрутирование «восточных рабочих». 1941–1944 гг. // Вторая мировая война. Дискусии. Основные тенденции. Результаты исследований / [пер. с нем.; предисл. В. Рана]. – Москва: Прогресс-Академия, Весь мир, 1996. – С. 613.

межах реалізації політики «випаленої землі» окупаційна адміністрація здійснила спробу депортувати все працездатне населення. Проте наступ Червоної армії, брак транспортних можливостей, саботаж населення, яке не приходило на збірні пункти, перешкодили реалізації цього комплексу заходів.

Із 2,4 млн громадян України, депортованих під час нацистської окупації на роботу до Німеччини, 608 тис. було вивезено з території 5 областей, що перебували під військовим управлінням¹³². Більшість із них повернулася додому після завершення війни. Водночас багато оstarбайтерів загинуло на чужині від голоду, непосильної, виснажливої праці, внаслідок бомбардувань союзницької авіації. Частина з них вирішила не повертатися на батьківщину, залишившись на Заході. Депортація на примусові роботи до Німеччини негативно відбилася на демографічній ситуації в регіоні і залишила важкі спогади в колективній свідомості покоління, яке пережило нацистську окупацію¹³³. Зазначимо, що під час повоєнних судових процесів щодо нацистських військових злочинців та колаборантів – службовців міських, районних та сільських управ, старост, поліцейських як у Радянському Союзі, так і у ФРН та НДР, участь в організації та проведенні депортацій населення була доволі часто окремим пунктом звинувачувального висновку.

В основу політики, яку реалізовували на окупованій території Східної України в культурно-освітній сфері, було покладено іманентно притаманні нацистській ідеології принципи расової та культурної зверхності німців, тези про неповноцінність, відсталість та культурну неспроможність слов'ян. Значною мірою ці принципи визначили ступінь та вектор ідеологічної індоктринації військовослужбовців

¹³² Підраховано за: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: в 3-х т. / [ред. кол.: И. Д. Назаренко (рук.) и др.; пер. с укр. яз.; изд. доп. и дораб.] – Киев, 1975. – Т. 3: Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.). – С. 153.

¹³³ *Tytarenko D.* «Deutsches Geld» für die Zwangsarbeiter. Die Reaktionen der Bevölkerung des Gebietes Donezk auf die Auszahlungen der Stiftung EVZ // Die Entschädigung von NS Zwangsarbeit am Anfang des 21. Jahrhunderts. Die Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft und ihre Partnerorganisationen». Band 4. Helden, Opfer, Ostarbeiter. Das Auszahlungsprogramm in der ehemaligen Sowjetunion / [Hrsg. von Constantin Goschler in Zusammenarbeit mit Jose Brunner, Krzysztof Ruchniewicz und Philipp Ther]. – Göttingen: Wallstein Verlag, 2012. – S. 281–307.

вермахту, ставлення військового командування та органів військової адміністрації до потреб, зокрема й культурного характеру, місцевого населення. Значна частина військовослужбовців вермахту, запрограмована нацистською пропагандою, сформованими расистськими стереотипами, не лише відверто нехтувала виявами культурного життя місцевого населення на окупованій території, але й знищувала їх. Водночас об'єктивна потреба в організації дозвілля для солдатів окупаційних військ, у створенні системи духовного впливу на місцеве населення, у зниженні рівня соціальної напруги та відверненні місцевого населення від небажаної політичної діяльності стали причиною поновлення діяльності установ культурно-просвітницького характеру за окупаційної влади.

Базовим документом, який визначав порядок та умови функціонування освітніх установ на території, підконтрольній вермахту, стало спеціальне розпорядження відділу військової адміністрації при генерал-квартирмейстері Генерального штабу сухопутних військ від 29 грудня 1941 р.¹³⁴ Враховуючи ту обставину, деколи місцеві комендатури, органи місцевого самоврядування за умови лояльного чи недбалого ставлення до цих, здавалось би, неважливих питань, могли з власної ініціативи зробити певні кроки для відновлення діяльності навчальних закладів. Відділ військової адміністрації чітко визначив перелік навчальних закладів, діяльність яких можна було дозволити. До них віднесли початкові класи народних шкіл, усі ремісничі, сільсько-господарські та лісотехнічні школи, курси професійної підготовки домогосподарок, швачок, санітарок. Усі інші види навчальних закладів, зокрема вищі навчальні заклади («університети та технічні вузи»), вищі школи («гімназії, ліцеї та прирівняні до них навчальні заклади»), середні школи («семінари», «загальноосвітні середні школи»), професійні школи («загальноосвітні школи зі спеціальними навчальними планами за певними професіями»¹³⁵) були заборонені. Навчальні заклади, що вже почали таку діяльність, підлягали закриттю, головною причиною цього кроку була відсутність «гарантії в тому, що викладання в них не будуть проводити у більшовицькому напрямку»¹³⁶.

Але на практиці окупаційна влада далеко не всюди мала можливість та бажання перейматися питаннями створення освітніх закладів. Наслідком став відхід від моделі освіти, яку планували для

¹³⁴ ВА-МА. – РН 22/205, Вл. 19.

¹³⁵ Очевидно, йшлося про технікуми.

¹³⁶ Держархів Чернігівської обл. – Ф. Р-3059. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 12.

окупованої території, відкриття за ініціативою органів місцевого самоврядування, місцевої громадськості навчальних закладів, існування яких не вкладали в нацистську концепцію освіти для місцевого населення. Процес відкриття шкіл не був уніфікованим та синхронізованим і залежав від позиції на місцях німецької влади та органів місцевого самоврядування, соціальної та економічної ситуації в тому чи тому населеному пункті. Хоча спільною тенденцією, як зазначає відомий американський дослідник А. Даллін, було те, що «багато офіцерів військового управління намагалися впроваджувати політику поширення та підтримки місцевих шкіл»¹³⁷.

Зазначимо, що в зоні військової адміністрації так і не було забезпечено єдності в плані реалізації освітніх заходів (про схожу проблему на початку окупації зауважувала влада і в зоні цивільної адміністрації¹³⁸). Це стосувалося як обставин, часу відновлення роботи навчальних закладів, так і їхніх типів. Окрім чотирикласних шкіл, у деяких населених пунктах були випадки відкриття та функціонування семи-, восьми- і навіть десятикласних шкіл.

Зміст навчальних програм, незважаючи на наявність вимог загального плану, розробляли на місцях. Робота значної частини шкіл як у місті (передусім у Харкові, Сумах, Слов'янську, Маріуполі), так і на периферії позначилася посиленням українізаційних тенденцій. Попри бажання окупаційної адміністрації використати школу як елемент політичної індоктринації, що виявлялося в окремих випадках на місцях, брак відповідної загальної деталізованої політико-ідеологічної концепції завадив повноцінній реалізації цих планів.

Важливим чинником, що сприяв відновленню діяльності освітніх установ, було бажання забезпечити зайнятість молоді. Значне занепокоєння у військової влади викликала відсутність системи виховання та належного контролю за молоддю (особливо у віці 12–15 років), що залишилася за межами як легітимізованої та санкціонованої освітньої системи, так і механізму залучення до примусової праці¹³⁹. Показовим з огляду на можливість визначити аргументи органів місцевої військової адміністрації щодо створення ширшої мережі освітніх установ є звіт Головної польової комендатури «Дон-Донець» від 24 вересня 1942 р. Польовий комендант генерал-майор фон Клер, констатує «освітній голод» місцевого населення,

¹³⁷ *Dallin A. German Rule in Russia...* – P. 461.

¹³⁸ ВА. – R 6/70, Bl. 87.

¹³⁹ ВА-МА. – RH 22/47, Bl. 49.

зазначав, що останнє часто порушувало питання про подальше розширення освіти. Критикуючи ідею навчання дітей, які закінчили чотирикласну початкову школу в ремісничих школах, він наголошував на неготовності дитини у віці 11,5 років (вік закінчення чотирикласної школи) ані до вибору професії, ані до навчання певному ремеслу. Комендант констатував велику зацікавленість українського населення в навчанні дітей у віці від 11,5 до 14 років і зазначав, що «схожі інтереси мають і німецькі окупаційні власті, спираючись на міркування забезпечення порядку й безпеки»¹⁴⁰. Очевидно, що у своїх поглядах він не був самотнім. На необхідності створення шкільних установ із терміном навчання, більшим за 4 роки, для виховання дітей за допомогою методів шкільної дисципліни наголошено і у звіті за серпень 1942 р. польової комендатури № 753, дислокованої у Валках Харківської області¹⁴¹.

Багато в чому схожа аргументація, яка, очевидно, враховувала ситуацію на місцях, пропозиції, що надходили від польових та місцевих комендатур, була притаманна й наказу «Шкільництво» від 28 жовтня 1942 р. командувача охоронних військ та тилкових районів групи армій «А» генерала Роквеса. З огляду на необхідність забезпечити стабільність у тилу вермахту, безперервність постачання, уникнення погіршення настроїв населення передбачали поновити в повному обсязі діяльність семикласних шкіл, провести підготовчу роботу з відкриття десятирічок¹⁴². Згідно з наказом, треба було вжити заходів щодо подальшої розбудови мережі фахових та ремісничих шкіл.

Прагматизм військової адміністрації об'єктивно не міг не відповідати в цьому разі інтересам місцевого населення, особливо в контексті закриття шкіл вищих за 4-річки, в райхскомісаріаті або випадків повного припинення роботи шкіл, як це було в генеральному комісаріаті Мелітополь у зв'язку з мобілізацією школярів для здійснення будівельних робіт¹⁴³.

Одним із актуальних для освітньої системи питань стало забезпечення її відповідними педагогічними кадрами, до яких висувалися певні вимоги. Діяльність навчальних закладів могла бути відновлена тільки після перевірки з міркувань безпеки викладацького складу, а

¹⁴⁰ ВА-МА. – RH 22/206, Bl. 26.

¹⁴¹ ВА-МА. – RH 22/202, Bl. 120.

¹⁴² ВА. – R6/403, Bl. 107.

¹⁴³ Київський процес: документи та матеріали / [упоряд. Л. М. Абраменко]. – Київ: Либідь, 1995. – С. 2–21.

також наявних навчальних матеріалів. Перевірку мали здійснювати місцеві комендатури; про осіб, що викликають підозру, наказували повідомляти СД. Певну увагу було приділено питанню захисту учнів від небажаної політичної індоктринації з боку вчителів. Так, за посередництва німецьких офіцерів, службовців, унтер-офіцерів, які мали педагогічну освіту, викладацький склад потрібно було проінструктувати щодо того, «як у майбутньому проводити заняття, не справляючи небажаного політичного впливу на молодь»¹⁴⁴. Обов'язкове врахування політичного критерію відповідало засадам освітньої політики і в райхскомісаріаті «Україна»¹⁴⁵.

На місцях цих програмних настанов намагалися неухильно дотримуватися, виключаючи можливість використання педагогічних кадрів, які зарекомендували себе як прорадянськи налаштовані, були членами партії або комсомольцями¹⁴⁶. Кадрові призначення у школах органи місцевого самоврядування мали здійснювати зазвичай за погодженням із місцевими комендатурами¹⁴⁷.

Створена на окупованій території система професійної освіти, презентована ремісничими, фаховими, сільськогосподарськими школами, певною мірою мала вирішити питання підготовки професійних кадрів для задоволення поточних проблем промисловості, транспорту, сільського господарства на окупованій території, максимально ефективного використання місцевої людності у військово-господарських цілях вермахту. Система цих закладів давала змогу в перспективі задовольняти й мінімальні соціальні потреби населення, передусім у сфері охорони здоров'я.

Існування в Харкові, Юзівці, Ворошиловграді установ, що мали деякі, хоча й дуже аморфні, ознаки вищих навчальних закладів, було результатом активності та ініціативи передусім місцевої інтелігенції, органів місцевого самоврядування, виявом певного прагматизму військової влади, готової піти на деякі тимчасові тактичні поступки, відійти від деяких базових нацистських ідеологем у ставленні до місцевого населення.

¹⁴⁴ ВА-МА. – РН 22/205, Вл.19.

¹⁴⁵ ВА. – Р 6/401, Вл. 7.

¹⁴⁶ Держархів Чернігівської обл. – Ф. Р-1429. – Оп. 1. – Спр. 181. – Арк. 5; Держархів Донецької обл. – Ф. Р-1772. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 39; Держархів Харківської обл. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Спр. 1409. – Арк. 48 (зв.).

¹⁴⁷ Держархів Чернігівської обл., відділ у м. Ніжині. – Ф. Р-4394. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 354.

Не останню роль в ініціюванні та організації роботи навчальних закладів відіграло бажання окупаційної влади використовувати систему освіти як інструмент соціального контролю над молоддю,¹⁴⁸ засобу, що знижував рівень соціальної напруги та перешкоджав зростанню опозиційних настроїв.

Хоча позиція активної інтелігенції, органів місцевого самоврядування була спрямована на розширення мережі навчальних закладів, забезпечення її максимально ефективного функціонування, можливості місцевої громадськості за умов жорстокої регламентації з боку окупаційних структур були доволі обмеженими. Це не в змозі було задовольнити освітні потреби місцевого населення в майбутньому.

Культурне, як і загалом духовне життя на території зони військової адміністрації, несло на собі відчутний відбиток політичного протистояння, що відбувалося в умовах воєнного часу. Головними чинниками, які визначили можливості вияву культурного життя, стало, з одного боку, прагнення окупаційної влади створити належні умови для відпочинку військовослужбовців вермахту, максимально забезпечити спокій та стабільність у своєму тилу, а з іншого – намагання мешканців шляхом роботи в культурницьких інституціях знайти джерело одержання засобів для існування, а також використати будь-які легальні засоби для задоволення своїх духовних запитів. Найбільший вплив на характер та зміст виявів культурного життя справляли місцеві комендатури, командування військових частин та з'єднань, пропагандистські структури вермахту¹⁴⁹.

Можливість мінімального функціонування культурної сфери надавала позиція органів місцевого самоврядування, які не лише забезпечували елементарні матеріальні умови існування закладів культури та освітніх установ, але й визначали зміст їхньої діяльності – репертуар театрів, організацію музейних виставок, відкриття бібліотек.

Вагому роль серед установ культури, які діяли на окупованій території, відіграли театри – як ті, що існували до війни, так і новостворені, переважно у формі вар'єте та фронтових театрів (бригад), призначені спеціально для обслуговування військового глядача. Вони об'єднали досить широке коло людей, як професійних акторів, так і аматорів, які, працюючи в театрі, реалізовували власну стратегію

¹⁴⁸ *Schulte T. J. The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia. – Oxford, Berg Publishers Limited, 1989. – S. 171.*

¹⁴⁹ *Титаренко Д. М. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації). – Львів; Донецьк, 2014. – С. 399.*

вживання або прагнули творчої самореалізації. Обставини та умови створення цих установ стали одним із найбільш показових виявів взаємодії органів військової адміністрації та місцевого самоврядування. Структура управління театрами мала забезпечити культурний відпочинок військовослужбовців вермахту та унеможливити використання сцени в політичних цілях. Це передбачало постійний контроль за роботою театральних колективів з боку відділів військової адміністрації, відділу пропаганди «У» і частково міських управ¹⁵⁰. Репертуар театрів складався з творів українських, російських та зарубіжних драматургів. Для місцевих глядачів театральні вистави стали важливим елементом відпочинку, відвернення уваги від жорстоких реалій воєнного життя. Хоча мета – обслуговування військовослужбовців вермахту – не завжди давала можливість для постановки складних, важкодоступних для сприйняття іноземця творів, загалом театри на окупованій території знайомили окупанта з духовним світом та культурними орієнтирами місцевого населення.

Колоніальний характер ставлення до культурних надбань українського народу найяскравіше відбився на долі бібліотечних установ та книги загалом. Фонди бібліотечних установ стали об'єктом ретельного вивчення певними німецькими інстанціями, передусім Оперативним штабом Розенберга, який конфіскував частину видань¹⁵¹. Можливість використання книги на окупованій території передбачала відповідність друкованого видання вимогам цензурного характеру. Наслідком цього стало знищення значної кількості книг. Завдяки зусиллям співробітників бібліотек, певній підтримці з боку органів місцевого самоврядування частину книжкових фондів вдалося зберегти від знищення і забезпечити обслуговування населення, а інколи й німецьких військовослужбовців на абонементи або в читальному залі в бібліотеках Харкова, Юзівки, Чернігова, Слов'янська та інших міст.

Дуже драматично з огляду на велику історико-культурну та матеріальну цінність фондів здійснювалося регулювання роботи музеїв на окупованій території. Попри евакуацію частини експонатів, значна кількість музейних зібрань залишилася на окупованій території. Частину музейних фондів вивчали і вивозили представники

¹⁵⁰ ВА-МА. – RH 22/205, Bl. 62-63; ВА-МА. – RW 4/253, Bl. 45; ВА-МА. – RH 22/33, Bl. 35.

¹⁵¹ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті. – Київ, 2009. – С. 285–286.

німецьких наукових інституцій, частину цінних експонатів конфіскували, фактично розграбували місцеві комендатури, командування військових частин та окремі німецькі військовослужбовці. Фахівці-музейники низки установ, зацікавлені у збереженні культурно-просвітницької та наукової функції музеїв, проводили роботу з екскурсійного обслуговування місцевих мешканців, військовослужбовців вермахту, комплектування та каталогізації фондів, проведення реекспозиції з метою відображення минулого українського народу і водночас, акцентуючи увагу на певних темах і сюжетах, виконували пропагандистсько-ідеологічне замовлення окупантів. Найбільш показовим прикладом саме такого використання музейного мистецтва, взаємодії відділу освіти Харківської управи, місцевої «Просвіти» та команди пропаганди «УЗ» стало створення виставки «Україна в ярмі», яка набула значного резонансу¹⁵².

Період окупації був часом відродження на території регіону за ініціативою членів похідних груп ОУН, а також місцевої проукраїнської інтелігенції осередків національно-культурного Товариства «Просвіта». Початкове толерантне ставлення окупаційної влади до діяльності просвітянських осередків можна пояснити насамперед необізнаністю військової влади щодо ступеня легальності їхньої дії, різко вираженою антирадянською позицією ініціаторів створення «Просвіт», сподіваннями нацистів на їхню підконтрольність та можливість використання у своїх цілях¹⁵³. Водночас просвітянські організації, діючи легально, маючи постійні контакти з органами місцевого самоврядування, стали не лише певним українізаційним чинником, але й структурою, яка в деяких місцях, зокрема в Харкові та Маріуполі, впливала на громадське й політичне життя. Саме це в подальшому, з кінця 1942 – початку 1943 рр., стало передумовою обмежень, а то й прямої заборони діяльності просвітянських осередків¹⁵⁴. Вони, попри солідаризацію з нацистами у проведенні антирадянської пропаганди, в перспективі ставали джерелом клопоту для них.

Загалом освітньо-культурні процеси, що відбувалися на окупованій території, були свідченням надзвичайно складної картини побуту часів зміни влади та еволюції політичних лояльностей, спроби

¹⁵² ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 121. – Арк. 9.

¹⁵³ ВА. – R 6/69, Bl. 156; ВА-МА. – RH 22/28, Betr.: Kulturelle Betätigung der Ukrainer.

¹⁵⁴ ОУН-УПА на Сумщині / [упоряд. Г. М. Івануценко]. – Київ: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2006. – Т. 1. – С. 21; Архів УСБУ ДО. – Спр. 36641 - пф. – Арк. 244.

збереження старих уподобань і пошуку нового місця культури за екстремальної ситуації війни та дії різних адміністративних і політичних чинників.

Місцеве населення та окупанти: досвід взаємодії

Війни, як і інші соціальні явища, що відображають груповий досвід взаємодії, відіграють особливу роль у продукуванні уявлень як про себе, так і про чужих. З огляду на це певний інтерес становлять питання, пов'язані з особливостями повсякденних практик, взаємодії населення і військовослужбовців окупаційних військ, що, за влучним висловом німецького історика Бернгарда Чіарі, «...були так само багатоманітними, як і окупований Радянський Союз»¹⁵⁵.

Ставлення окупантів до населення окупованих територій залежало від багатьох чинників, зокрема від глибини політичної індоктринації, наявності чи відсутності досвіду перебування на Східному фронті, ступеня продовольчого забезпечення німецьких військовослужбовців, культурного та освітнього рівня тих представників місцевого населення, з яким найтісніше взаємодіяли окупанти, урешті-решт, від здатності та бажання командування конкретної військової частини забезпечувати військову дисципліну. Практично безправному населенню доволі часто доводилося терпіти випадки прямого насильства – реквізиції і доволі часто елементарний грабунок, побиття, залучення до виконання важких та брудних робіт. Це відбувалося, наприклад, у Харкові, незважаючи на приписи для німецьких військовослужбовців щодо дотримання дисципліни та порядку¹⁵⁶. Все це доповнювало зневажливе й презирливе ставлення з боку окупантів навіть до представників творчої, інтелектуальної еліти¹⁵⁷. Скарги населення зазвичай або не брали до уваги, або реакція на них була суто формальною. Лише деколи вияви насильства німецьких військовослужбовців до населення (часто пов'язані

¹⁵⁵ Chiari B. Zwischen Hoffnung und Hunger. Die sowjetische Zivilbevölkerung unter deutscher Besatzung // Verbrechen der Wehrmacht: Bilanz einer Debatte / [hrsg. von Christian Hartmann, Johannes Hürter und Ulrike Jureit]. – München: Verlag C.N. Beck oHG, 2005. – S. 149.

¹⁵⁶ Angrick Andrej. Das Beispiel Charkow Massenmord unter deutscher Besatzung // Verbrechen der Wehrmacht. Bilanz einer Debatte / [hrsg. von Christian Hartmann, Johannes Hürter und Ulrike Jureit]. – Verlag C.-H. Beck, 2005. – S. 119.

¹⁵⁷ Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 17. – Оп. 125. – Д. 181. – Л. 48-51.

з привласненням майна) могло розглядати їхнє командування¹⁵⁸, ще рідше винний міг бути підданий дисциплінарному покаранню.

Негативне ставлення до окупантів формувалося під впливом низки чинників, головну роль серед яких відігравали нацистські злочини: прилюдні страти через повішення, численні випадки вбивств знесилених радянських військовополонених під час конвоювання, нелюдські умови їхнього утримання в таборах, знущання над єврейським населенням. Усе це не вписувалося у систему морально-ціннісних координат місцевого населення, яке пережило війни, голод і репресії, але вперше побачило таке brutальне ставлення до людського життя. Канонічна німецька чесність, нетерпиме ставлення до крадів шокували місцеве населення таким прикладом – прилюдним відрубанням руки дитині, яка вкрала пірижок на базарі¹⁵⁹. Довірливість окупанта з огляду на те, що нею користувалися для порятунку від розстрілу або уникнення депортації до Німеччини, втрачала свою привабливість як позитивна людська риса.

Упродовж 1941–1943 рр. населення на окупованій території набуло багатого досвіду взаємодії з окупантами, який позначився не лише встановленням нових центрів та каналів комунікації, але й значною мірою зруйнував уявлення про німців як про «надлюдей» або носіїв більш розвиненої культури. Спогади про німців, які прилюдно, не звертаючи уваги на місцеве населення, відправляли фізіологічні потреби, били вошей, ходили в п'яному вигляді, сварилися між собою, спекулювали різного роду крамом, залучаючи до своїх оборудок місцевих мешканців, є невід'ємним компонентом метанаративу, що зображує підокупаційне повсякдення. Саме такі прецеденти ледь не найбільшою мірою сприяли деконструкції міфів про «расу панів», у яких був життєво зацікавлений окупаційний режим.

Про небезпеку поширення таких моделей поведінки й ті ризики, які несла із собою спекуляція, хабарництво, аморальна поведінка з боку німецьких військовослужбовців і представників адміністративно-господарських структур, неодноразово йшлося в німецьких джерелах¹⁶⁰. У Військовому архіві Федерального архіву у Фрайбурзі міститься цікавий документ – «Звіт про ситуацію в Україні на підставі

¹⁵⁸ Российский государственный военный архив. – Ф. 1275. – Оп. 3. – Д. 506. – Л. 2.

¹⁵⁹ Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельствуют очевидцы / [авт.-сост. Д. Титаренко, Т. Пентер]. – Донецк: Світ книги, 2013. – С. 204, 252.

¹⁶⁰ ВА. – R 6/70, Bl. 135–137; Ibidem. – R 6/91, Bl. 10, 91; Ibidem. – NS 19/950, Bl. 2–7.

перевірки «Німецької службової пошти України», тобто приватного листування німецьких фірм та їхніх службовців, залучених в Україні, у напрямку з України до Райху». У ньому, зокрема, зазначено: «Все більше в листах констатується, яке приголомшливе враження справляють ці речі на українське населення. «Треба було б потурбуватися про те, – йдеться в одному листі, – щоб населення нашого майбутнього місця розселення хоча б зараз відчуло наш справжній дух, оскільки воно «любить» нас до того, як справді з нами познайомиться». В інших листах ішлося про те, що «Райх піддається небезпеці поховати свою репутацію на Сході на покоління»¹⁶¹. Але, попри неодноразові застереження з боку німецького командування та місцевої адміністрації, перешкодити зв'язкам комерційного характеру між німецькими військовослужбовцями та місцевим населенням було важко¹⁶².

Особливо яскравим за широтою характеристики ситуації на окупованій території Східної України, за глибиною аналізу причин еволюції того образу, який склався в населення щодо німців, є протокол бесіди райхскомісара України Коха та офіцера зв'язку відділу пропаганди вермахту майора Кальдора, що відбулась у Рівному 11 березня 1943 р. Гостра криза, що її переживав вермахт на Східному фронті, зумовила досить відвертий характер бесіди та основних тез, які виклав Кальдор. Одна з них полягала в тому, що радянській владі вдалося створити досить потужну і, щонайголовніше, широкодоступну для пересічного громадянина систему дозвіллевих та пропагандистських інститутів, зокрема у вигляді театрів та кінотеатрів, а також преси. Проте важливішим був висновок Кальдора такого змісту: «Чоловіки, жінки, дівчата знов і знов наголошують на слові «культура» і часто висловлюються, що справжня культура міститься в їхньому середовищі, а не серед нас. Для пропаганди цих уведених в оману людей дуже важко переконати в протилежному, особливо якщо наші військовослужбовці або цивільні службовці часто себе поведуть так, що не можуть бути справжніми носіями культури»¹⁶³.

¹⁶¹ ВА. – R 6/70, Bl. 136; *Ветров І. Г.* «Фінансова війна» третього рейху на окупованій території України в 1941–1944 рр. // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 99.

¹⁶² Держархів Харківської обл. – Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 30. – Арк. 20.

¹⁶³ ВА-МА. – RW 4/818, Betr.: Aktennotiz zur Unterredung, die Herr Reichskommissar Koch dem Major Kaldor VO/OKW/WPr im Osten in Fragen der Wehrmachtspropaganda in die Bevölkerung des besetzten Gebietes, gewährt hat. Rowno, den 11 März 1943.

Через перебування солдатів вермахту в населених пунктах зони військового управління та поширену практику їхнього проживання під одним дахом з місцевим населенням уникнути близьких контактів було неможливо. Репрезентація в доступних зараз джерелах стосунків населення та військовослужбовців окупаційних військ засвідчує існування різного роду практик взаємного сприйняття: від неприхованої ворожнечі до дружби й навіть, як не парадоксально, любові. І хоча міжособистісні неформальні контакти викликали негативну реакцію командування, повністю уникнути цього явища і зробити неможливим взаємний вплив було надзвичайно важко. І місцеві жителі, і солдати вермахту відчували потребу у вираженні звичайних людських почуттів. Спогади жителів, які пережили окупацію, засвідчують ситуації, коли німці пригощали дітей їжею із солдатської кухні, надавали медичну допомогу хворим, вели жваву бесіду про політичні проблеми і навіть висловлювали невдоволення війною. Такі факти були далеко не поодинокими, але про них тривалий час не було прийнято писати й розповідати.

За високої щільності військовослужбовців вермахту в населених пунктах прифронтової смути, в умовах у багатьох випадках тісних контактів побутового плану між головно жіночим за своєю структурою населенням окупованих територій та окупантами неминуче поставало питання й інтимних, сексуальних взаємин. Їхній діапазон був надзвичайно широким: від випадків зґвалтувань жінок військовослужбовцями та проституції з метою одержання продуктів харчування, забезпечення можливості виживання собі та членам своєї родини до виявів глибокої симпатії. Такі ситуації траплялися і викликали відповідну реакцію. На потенційну небезпеку близьких контактів німецьких військовослужбовців і місцевого населення у вересні 1942 р. у своєму наказі «Небажані зв'язки німецьких солдатів з населенням в окупованих східних областях» звертав увагу начальник ОКВ Вільгельм Кейтель¹⁶⁴. Німецьке командування приймало попереджувальні заходи щодо стосунків особистого плану¹⁶⁵ або навіть, як свідчить прийнятий у квітні 1943 р. наказ командування 6-ї армії «Супровід німецьких військовослужбовців російськими жінками»,¹⁶⁶ вдавалося до прямої заборони.

Попри вимушений, драматичний (а деколи навіть трагічний) характер взаємодії місцевого населення й окупантів, не можна

¹⁶⁴ ВА. – R 58 / 225, Bl. 202.

¹⁶⁵ ВА-МА. – RH 23/18, Bl. 92.

¹⁶⁶ ВА-МА. – RH 20-6/678, Bl. 120.

заперечувати й того, що період окупації став часом знайомства українського населення з німецькою культурою. Фільми, радіопередачі, преса, агітаційна продукція, концерти німецьких оркестрів, особисте спілкування з німцями сприяли формуванню в місцевого населення уявлень про західний спосіб життя, культуру, побут, роботу, правила поведінки. Ці враження інколи були настільки глибокими, що навіть через декілька десятиліть після закінчення війни багато хто з місцевих мешканців, які пережили окупацію, пам'ятає назви або сюжети німецьких фільмів, мелодії та слова пісень (зокрема рядки з пісні «Лілі Марлен»), почутих від солдатів, що квартирували в них. Дехто з респондентів згадував про сформований за роки війни непоганий рівень знання німецької мови. Зазначимо, що, позиціонуючи себе як своєрідних культуртрегерів, окупанти намагалися запропонувати модель не лише проведення дозвілля, але й комунікації та праці. Загалом, як зазначив в інформації про ситуацію на окупованій території один із радянських партійних функціонерів Мацько¹⁶⁷, поданій приблизно восени 1942 р., «німці намагаються ввести порядок, за яким усі відвідувачі не мають права перебувати в шапках у приміщеннях адміністративних та каральних органів»¹⁶⁸. Безперечно, це було елементом не лише нової моделі комунікації, але й нових правил відносин із владою, яка вимагала навіть ззовні дотримання певних атрибутів ставлення до неї і підкресленої демонстрації лояльності.

Безумовно, наразі досить складно говорити про той образ окупантів, який склався в місцевого населення під впливом спілкування з ними, про те уявлення, яке залишилося в місцевих мешканців після зустрічі з новою для них культурою поведінки та спілкування. Але, безперечно, цей образ еволюціонував і залежав від власного, дуже різноманітного досвіду під час окупації. Він вмістив у себе як відчуття страху та жаху, який викликали окупанти та їхні дії, так і почуття поваги до тих німців або їхніх союзників (італійців, румунів, словаків), які вбачали в населенні окупованої території людей і намагалися поводитися з ними відповідно.

Війна, і зокрема нацистська окупація Східної України, призвели до важких демографічних та матеріальних втрат, глибокої соціально-психологічної травми, сліди якої відчуваються на рівні колективної свідомості та історичної пам'яті в місцевого населення й до сьогодні. Протягом двох років регіон перебував в епіцентрі воєнного

¹⁶⁷ Ініціали встановити не вдалося.

¹⁶⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 123. – Арк. 81.

протистояння або в безпосередній близькості до лінії фронту, що зумовило формування значного досвіду взаємодії з органами військової влади та військовослужбовцями окупаційних військ.

Необхідність ефективної реалізації управлінських функцій на окупованій території зумовили створення, окрім структур військового управління, також і органів місцевого самоврядування. Політика органів військової адміністрації із притаманним для них прагматизмом позначилася здатністю до еволюції та відходу від догм та стереотипів, прагненням враховувати вимоги моменту й ситуації, навіть якщо утилітарні підходи військових не завжди відповідали основним постулатам нацистської політики щодо населення окупованих територій. Міські, районні та сільські управи на окупованій території становили виконавчі та розпорядчі органи місцевого самоврядування. Працюючи під контролем окупантів, вони мусили виконувати низку функцій, пов'язаних із регулюванням життя місцевого населення та водночас виконанням запитів окупантів. Загалом, різномірні практики взаємодії структур військової адміністрації та органів місцевого самоврядування у ширшому контексті окупантів, колаборантів та місцевого населення дають змогу говорити про багатоаспектний феномен нацистської окупації, який потребує аналізу з різних перспектив.

Михайло Романюк

СИСТЕМА ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В РАЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА»

Розробляючи плани завоювання території Радянського Союзу, німецьке військове та політичне керівництво, а радше Адольф Гітлер, заздалегідь продумувало те, як управляти підкореними територіями. Вже з літа 1940 р. (нарада 22 липня 1940 р.) розглядали різноманітні проекти «панування» на захоплених землях, починаючи від варіанта створення низки підконтрольних держав – України, Білорусії, Прибалтійської федерації, і до варіанта введення цивільної адміністрації на зразок імперських комісаріатів¹. Остаточо ж це питання було вирішено 16 липня 1941 р. Захоплені території планували розділити на чотири райхскомісаріати: «Балтія», «Україна», «Московія» та «Кавказ». Також визначали території, які мали безпосередньо стати частинами району: Крим, Галичина, Балтика, Надволзька колонія й територія навколо Баку².

Німеччина вбачала в Україні невичерпне джерело сировини й трудових ресурсів для забезпечення вермахту та загалом німецького народу, а також місце для майбутнього «життєвого простору»³. Реалізуючи принцип «розділяй і володарюй», гітлерівська Німеччина нехтувала будь-якими національними інтересами поневолених народів, прагнучи лише одного – задовольнити власні економічні та політичні інтереси, насамперед потреби армії, яка просувалася на схід.

Процес впорядкування захоплених українських земель розпочався вже влітку 1941 р. після початку німецько-радянської війни. Загалом

¹ Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 9–13; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 129–131.

² Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 130–131.

³ Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління... – С. 14.

територія України була поділена на чотири зони цивільно-військового підпорядкування: Галичину як складову генерал-губернаторства, Трансністрію під протекторатом Румунії, райхскомісаріат «Україна» та землі під контролем так званої «військової адміністрації» (територія Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської (тепер – Донецька) і Ворошиловградської (тепер – Луганська) областей⁴.

Для загального керівництва окупованими територіями, згідно з наказом А. Гітлера від 17 липня 1941 р., було створено імперське міністерство у справах окупованих східних областей під керівництвом знаного партійного функціонера Альфреда Розенберга. Саме цьому міністерству підпорядковувалась більшість українських земель, зокрема, райхскомісаріат «Україна». У питаннях економічного грабунку вони підлягали Головному командуванню сухопутних військ вермахту, тоді як поліцейська влада зосереджувалася в руках райхсфюрера СС і начальника поліції Німеччини Генріха Гімлера.

Як відомо, 1 серпня 1941 р. було створено дистрикт «Галичина» у складі генерал-губернаторства, до якого увійшли чотири західно-українські області: Львівська, Дрогобицька, Станіславська та Тернопільська (без північних районів)⁵.

Наказ про створення райхскомісаріату «Україна» як адміністративної одиниці датовано 20 серпня 1941 р.⁶, хоча, як зазначають дослідники цієї тематики, діяти він почав з 1 серпня 1941 р.⁷ Зважаючи на місце України в планах А. Гітлера та його оточення, керівником райхскомісаріату «Україна» був призначений знаний в середовищі керівництва нацистської Німеччини «цербер» Еріх Кох, штабквартира якого розташувалася в Рівному⁸.

⁴ Друга світова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [упоряд. Л. Герасименко, Р. Пилипець]. – Київ; Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – С. 92.

⁵ Левченко Ю. Утвердження адміністративно-територіального поділу України під час окупації 1941–1942 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія / [гол. ред. І. Зуляк; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак]. – Тернопіль, 2013. – Вип. 1: у 2 ч., ч. 2. – С. 39.

⁶ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 134.

⁷ Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал (Київ). – 1997. – № 3. – С. 92.

⁸ Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління... – С. 13; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 134.

Територія райхскомісаріату формувалася поступово, що було зумовлено двома чинниками – швидкістю просування частин вермахту вглиб СРСР та переданням оперативним тилом військової зони «умиротворених» територій до цивільної адміністрації райхскомісаріату.

До складу райхскомісаріату «Україна», згідно з німецькими планами, окрім виключно українських територій, мали увійти Волгоградська, Сталінградська, Воронежська, Тамбовська, Орловська, Ростовська області РРСФР та Кримська АРСР⁹. Однак перебіг військової кампанії на Сході вніс свої корективи у цей план, а територія райхскомісаріату сформувалася в чотири етапи.

У перші дні після створення райхскомісаріату «Україна» військова адміністрація зі складу оперативного району групи армій «Південь» передала йому 28–29 серпня 1941 р. територію площею 71 тис. км², яку перебрав представник райхскомісара України райхстройгендер Шрайбер¹⁰. Тимчасовий кордон був таким: захід – кордон генерал-губернаторства; північ – південний кордон райхскомісаріату Остланд (на північ від міст Брест-Литовськ, Кобрин, Пінськ, Луїнець); південь – вздовж р. Дністер. Східна межа проходила лінією «Волинов на Дністрі – Бар – Латишів – Любар – вздовж р. Случ до її впадіння в р. Горинь – вздовж р. Горинь до її впадіння в р. Прип'ять». У процесі просування німецьких військ вглиб території СРСР східні кордони райхскомісаріату «Україна» мали відсуватися на схід¹¹.

20 жовтня 1941 р. до райхскомісаріату «Україна» було передано ще одну частину оперативного району групи армій «Південь», який на півночі, сході та півдні був окреслений кордонами так: «Вздовж р. Рів до впадіння її в Буг – вздовж Бугу до Первомайська – Новоукраїнка – Новомиргород – Сміла – Черкаси – вздовж р. Дніпро до Речиці – залізнична колія Речиця-Луїнець до попереднього східного кордону райхскомісаріату»¹².

Чергове розширення райхскомісаріату відбулося вже 15 листопада 1941 р., коли до його складу було передано територію в

⁹ Левченко Ю. Утвердження адміністративно-територіального поділу України... – С. 40.

¹⁰ Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління... – С. 18.

¹¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 134; Левченко Ю. Утвердження адміністративно-територіального поділу України... – С. 40.

¹² Левченко Ю. Утвердження адміністративно-територіального поділу України... – С. 40.

південно-східному напрямку від лінії: Первомайськ – Новоукраїнка – Новомиргород – Сміла – Черкаси на все міжріччя Південного Бугу та Дніпра.

Остаточою ж територія райхскомісаріату «Україна» сформувалася 1 вересня 1942 р. із переданням до його складу Херсонської, Запорізької, Дніпропетровської, Полтавської та лівобережної частини Київської областей. Тоді ж завершилася розбудова цивільно-військової адміністративної вертикалі.

Загалом у складі райхскомісаріату перебувала територія площею понад 339 тис. км² і, окрім українських, туди входили південні райони Брестської, Пінської та Поліської областей БРСР¹³. На землях, підконтрольних Е. Коху, мешкало 16,9 млн осіб¹⁴.

На території райхскомісаріату був запроваджений новий адміністративно-територіальний устрій, основу якого творила владна вертикаль, сформована з таких елементів: генеральний округ (генералбейцрк) – округ (крайзгебіт) – район.

Райхскомісаріат «Україна» поділявся на шість генеральних округів:

1. Волинь-Поділля займав територію Рівненської, Волинської і Кам'янець-Подільської областей, а також південні райони Брестської і Пінської областей Білоруської РСР з центром у м. Рівне, загальною площею 80508 км² та населенням 4212 тис.

2. Житомир – Житомирська, північні райони Вінницької, а також південні райони Поліської областей БРСР загальною площею 64800 км² та населенням 2917 тис.

3. Київ – Київська і Полтавська області з площею 71790 км² та населенням 4456 тис.

4. Миколаїв – Миколаївська (без західних районів) і Кіровоградська області з площею 46880 км² та населенням 1920 тис.

5. Таврія – лівобережні райони Миколаївської (тепер Херсонської) і Запорізької областей з центром у Мелітополі, площею 22900 км² та населенням 662 тис.

6. Дніпропетровськ – Дніпропетровську і частину Запорізької області з площею 52398 км² та населенням 2373 тис.¹⁵

¹³ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 293; Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). – С. 92–93.

¹⁴ Гончаренко О. М., Куніцький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління... – С. 18.

¹⁵ Друга світова війна в історичній пам'яті України... – С. 91; Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). –

Очолювали ці адміністративні одиниці генерал-комісари, яких призначав особисто фюрер, як, зрештою, і райхскомісара. Переважно ці функціонери мали досить високі чини в СС, СА, належали до вищого партійного чиновництва чи займали раніше високі пости в адміністративному апараті Німеччини.

Генеральні округи поділялися на 114 територіальних округів та 5 округів міського типу (Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Кам'янське) на чолі з гебітскомісарами, яких призначав райхсміністр у справах окупованих східних областей. Територіальні округи, своєю чергою, склалися з 434 районів за довоєнним радянським територіально-адміністративним поділом. Кожен із них мав площу 250–400 тис. га й налічував 150–250 тис. населення. Окрім того, налічували 25 містечок окружного підпорядкування під керівництвом ортскомісарів, яких призначав райхсміністр Розенберг¹⁶.

Зазначимо, що німці під час конструювання адміністративно-територіальної вертикалі намагалися якомога менше копіювати устрій, що існував на цих територіях до війни, залишивши незмінними лише найнижчі ланки управління – райони та сільські общини. Натомість генеральні округи звичайно включали кілька областей, а територіальні округи – кілька районів, що не відповідало колишнім областям.

Абсолютну більшість посад у цих органах управління обіймали німці, і лише нижчі технічні пости могли займати вихідці з місцевого населення, які зуміли довести свою виняткову вірність новій окупаційній владі.

Апарат райхскомісаріату «Україна» повністю контролював Е. Кох. Йому, як райхскомісару, безпосередньо підпорядковувалися його заступник, референт, ад'ютант, начальник інформаційної служби, приватканцелярія. До його штаб-квартири були постійно прикомандировані вищий начальник СС та поліції, офіцер зв'язку з військовим командуванням, уповноважені з закордонних справ, пошти та залізниць, а також моторизована рота військ. Структура

С. 92; Левченко Ю. Утвердження адміністративно-територіального поділу України... – С. 41; Патриляк І. К, Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – С. 175.

¹⁶ Патриляк І. К, Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни... – С. 175; Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління... – С. 18–19.

адміністративного апарату складалася з чотирьох головних управлінь: центрального, політичного, господарського та технічного¹⁷.

Головні управління поділялися на відділи, а ті, своєю чергою, формувалися з великої кількості підвідділів залежно від сфери діяльності. Так, центральне управління мало 9 відділів (особового складу, господарчого, бухгалтерії, заготівель і постачання, архівного, обліку, житлового, харчування, головного бюро) і займалось організацією управління в райхскомісаріаті. Політичне управління включало 14 відділів: загальний, поселенської, культурної, господарчої та робочої, соціальної політики, юнацтва, жіночий, загальної пропаганди, праці, медичний, ветеринарний, юридичний, фінансовий, науки та мистецтва, загального керівництва. Головне завдання цього управління – впровадження політичних принципів і директив з адміністрування. Господарське і технічне управління вирішували питання забезпечення, організації виробництва і використання промислової та сільськогосподарської продукції в райхскомісаріаті і мали не менш розгалужену організацію¹⁸.

Більшість відділів головних управлінь складались із численних підвідділів. Наприклад, відділ науки і мистецтва поділявся на підвідділи: шкільний, вищої школи, книжковий, сценічного, образотворчого мистецтва; відділ загальної пропаганди – пропаганди, радіо, преси, кіно, іноземних зв'язків, господарського вербування, виставковий, обслуговування військ та ін.¹⁹

Структура апарату управління генеральних округів та округів передбачала однойменні управління і відділи, за винятком деяких відхилень. Різниця полягала в тому, що деякі підвідділи об'єднувались, а інші, навпаки, розділялися, що не суттєво впливало на функції, які вони виконували. Дослідники німецького окупаційного режиму в Україні зазначають загалом низьку якість складу функціонерів німецьких окупаційних органів²⁰.

¹⁷ Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління... – С. 19; Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). – С. 93.

¹⁸ Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). – С. 93.

¹⁹ Там само. – С. 93.

²⁰ Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління... – С. 27–28; Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). – С. 93.

Розробляючи модель територіально-адміністративного устрою захоплених територій, Берлін керувався насамперед принципами доцільності, мінімізації витрат на зміни й максимальної відповідності новостворених структур завданням, що перед ними стояли. З огляду на це було вирішено зберегти межі колишніх районів та сільських громад, спираючись насамперед на колишній адміністративний поділ, де поряд з німецьким окупаційним апаратом функціонували органи місцевого управління (самоуправління). У райхскомісаріаті «Україна» райони очолили начальники районних управ, сільські громади (сільради до окупації) – старости, міські управи – бургомістри. Керівників цих структур у райхскомісаріаті призначали гебітскомісари чи начальники місцевих військових комендатур. Цілком зрозуміло, що зайняти таку посаду могли тільки лояльні до «нового порядку» громадяни, які ще до війни продемонстрували свої антирадянські настрої або встигли «вислужитися» після приходу німців. Службовців середньої та нижчої ланки відбирали з кола функціонерів та фахівців, які вже мали досвід роботи на певних керівних посадах²¹.

У такий спосіб кордони колишніх районів і общин були збережені, оскільки це влаштувало окупантів з адміністративного й господарського погляду, а також тому, що населення звикло до них. Лише у виняткових обставинах, що були пов'язані з рухом Опору, з'являлися відхилення, оскільки ситуація, що там склалася, вимагала втручання кількох місцевих комендатур. Тоді для забезпечення єдності адміністративного керівництва в боротьбі проти партизанів і підпільників з одного утворювали два райони, а їхні кордони проходили по кордонах місцевих комендатур²².

Сільські, общинні, районні і міські управи формували відразу по всій зоні дій військової адміністрації аж до самої лінії фронту, і в такому вигляді згодом передавали до складу райхскомісаріату «Україна». Адміністративні райони очолювали начальники районних управ, а общинами керували бургомістри. У сільських общинах, до складу яких входило декілька сіл (територія колишньої сільради), функціонував інститут старост, які діяли в кожному населеному пункті.

²¹ Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління... – С. 35.

²² Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). – С. 94.

Дослідники зазначають, що на теренах райхскомісаріату «Україна» не існувало жодної однакової управи. Цілком очевидно, що на організаційну побудову та штатні розписи цих органів управління впливали не лише нормативно-правові акти райхсміністра східних окупованих територій та райхскомісара, а й час створення міських та районних управ, використання або, навпаки, повне ігнорування попереднього досвіду військової адміністрації, чисельність населення та його національний склад, особливості передвоєнної виробничої та господарської інфраструктури тощо²³.

Начальник райуправи здійснював загальне керівництво районом. Він відповідав за всю підлеглу територію та місцеві заклади, що тут функціонували, господарство й управління, повинен був забезпечувати «спокій і безпеку» на підпорядкованій території, боротися з виявами саботажу, диверсіями, непокорю окупаційній владі, організовувати «вилучення» продукції для райху та задовольняти потреби армійських підрозділів. Керівника району призначав і звільняв з посади комендант місцевої комендатури чи гебітскомісар. Цю посаду займали здебільшого люди, які вже зарекомендували себе «політично надійними» й активними прибічниками окупантів. Спочатку, коли становище на фронтах було сприятливим і не так активно діяв рух Опору, особливих проблем з формуванням районних управ не спостерігалось. Їхній склад був досить розмаїтим, хоча для комплектування виконавчого апарату (відділів і управлінь) гітлерівці намагалися добирати працівників з колишніх службовців чи осіб, які були знайомі з роботою цих органів²⁴.

У складі районних та міських управ діяли відділи: загального управління, поліцейський, шкільний і культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарний, фінансовий, будуправління, промисловий, постачання і забезпечення робочою силою та пропаганди, який з'явився з часом. Їхніх керівників зазвичай призначав начальник райуправи за згодою польової чи місцевої комендатури.

Важливе значення в системі органів місцевого управління займав бургомістр. Перед ним стояли ті ж завдання, що й перед начальником райуправи. Таким самим був і порядок призначення та звільнення з посади. Як і керівників районів, бургомістрів перевіряла на

²³ Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління... – С. 38.

²⁴ Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). – С. 94.

політичну благонадійність польова жандармерія, гестапо чи безпосередньо комендатура і в подальшому вони перебували під наглядом цих та інших німецьких органів²⁵.

У великих містах, які не були районними центрами, апарат бургомістра складався з тих самих відділів, що й апарат райуправи²⁶.

Крім того, що міські та районні керівники підпорядковувались німецькій цивільній адміністрації, вони мали виконувати вказівки представника каральних відомств, зокрема поліції СД²⁷.

Нижчою ланкою місцевого управління була сільська управа, на чолі якої стояв староста, його призначали районні керівники за згодою окупаційної адміністрації. Сільські управи та підпорядковані їм поліцейські мали забезпечити виконання різного роду повинностей та сільськогосподарських поставок, надходження робочої сили для райху, облік населення, а також вирішення багатьох інших питань. Вони відповідали за вилучення у місцевих мешканців боєприпасів та зброї, радіоприймачів, організацію світломаскування, впорядкування вулиць та громадських місць, прибирання та поховання трупів, здійснення режимних і репресивних заходів, виявлення продовольчих складів антинацистського підпілля, залучення працездатного населення до сільськогосподарських, ремонтних, будівельних та шляхових робіт. Та найважливішим завданням вважалося сприяння поліції та німецьким спецслужбам у поборенні «бандитизму» (рухів Опору будь-якого національного чи політичного спрямування), виявлення колишніх комуністів, комсомольців, функціонерів та активістів, політпрацівників, утікачів-військовополонених, кримінальних злочинців тощо²⁸.

Щодо діяльності органів місцевого управління, то слід підкреслити ту обставину, що вони були слухняним зняряддям у руках німецької окупаційної адміністрації, повністю підконтрольні й залежні від німецьких адміністративних і поліцейських окупаційних органів.

Система органів цивільно-військової адміністрації, що була розгорнута німецькою окупаційною владою на теренах райхскомісаріату

²⁵ Русначенко А. Нариси новітньої історії України. – Київ: Видавець Олег Філюк, 2015. – Кн. 3. – С. 87–90.

²⁶ Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). – С. 95.

²⁷ Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління... – С. 39.

²⁸ Там само. – С. 52.

«Україна», була спрямована на максимальне викачування матеріальних і людських ресурсів для потреб райху, нехтуючи при цьому будь-якими національними чи й просто людськими інтересами місцевого населення, яке досить швидко перетворилося із нейтрального спостерігача на учасника протинацистської боротьби в регіоні.

Олександр Луцький, Петро Росицький

НАЦИСТСЬКИЙ РЕЖИМ В ГАЛИЧИНІ (1941–1944): ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Блискавична окупація Західної України військами Німеччини та її союзників різко змінила суспільно-політичну ситуацію в регіоні. Ставлення населення до комуністичної влади, насамперед у зв'язку з варварським знищенням радянськими каральними органами наприкінці червня – на початку липня 1941 р. тисяч політичних в'язнів у тюрмах Дрогобича, Жовкви, Золочева, Львова, Самбора, Станіслава, Стрия, Чорткова та в багатьох інших містах і містечках краю, було відверто ворожим. «В'язнів не просто вбивали, а мордували: виколювали очі, відрізали язика, носи й вуха, розпорювали животи, по лікті відрубали руки, дерли шкіру пасами ... »¹. З початком війни Німеччини проти Радянського Союзу багатьом здавалося, що найстрашніше залишилося позаду, що повернення більшовицького режиму неможливе. Люди чекали змін, і якщо вони не мали чіткого розуміння їхньої суті, все ж загальний настрій, безумовно, був сповнений надії на краще життя.

Нового завойовника сприймали як таку саму державу, що й імперія Габсбургів, і сподівалися на традиційний німецький порядок, дисциплінованість, об'єктивність. Німецькі військові частини, добре озброєні, гарно обмундировані, справляли на галичан враження таких, що цілком здатні розбити Червону армію, яка швидко відступала на Схід². У цій ситуації переважна більшість політично активних українських мешканців краю, які перебували під впливом ОУН, сприймаючи бажане за дійсне, була переконана, що німці принесуть звільнення, і вважала, що цим шансом треба скористатися. 30 червня 1941 р. група активістів революційного крила Організації

¹ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія і практика. – Львів, 2003. – С. 73.

² Яхненко Н. Від бюра до Бригідок. Трохи спогадів з 1939–1941 років. Львів. – Бералія; Мюнхен, 1986. – С. 243.

українських націоналістів на чолі з Я. Стецьком на зборах громадськості міста проголосила у Львові Акт відновлення Української Держави, в якому зазначалося, що відновлена Українська держава буде «тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитись від московської окупації», а українська армія, що створюється на українській території, буде боротися далі «спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу»³. Одночасно зборами було підтримано призначення Я. Стецька на посаду голови українського уряду (Державного правління – за тогочасною термінологією), до складу якого увійшли, окрім провідних функціонерів ОУН Бандери, які обійняли ключові посади, також представники інших політичних напрямів і безпартійні⁴. Того ж таки 30 червня утворено Львівську міську управу, яку очолив професор Львівського університету Ю. Полянський, а наступного – обласну. В Галичині, спираючись на підтримку членів та симпатиків ОУН, повсюдно організовували українську адміністрацію, яка намагалась поставити окупантів перед доконаним фактом існування місцевих органів влади, які розглядали як українську «самоуправу». З числа місцевого населення утворювалися станиці міліції в містах і містечках, а по селах так звані «Варти» – команди з охорони громадського порядку сільського населення.

Проте новий завойовник швидко показав усім, що він не бажає рахуватися з справжніми настроями і надіями абсолютної більшості місцевого населення. Німецька військова адміністрація відразу дала зрозуміти всім, що вона не потерпить анархії, хаосу, інших виявів ірраціонального непорядку, що виходили з-поза нацистського контролю. У Львові розпорядженням німецького коменданта 5 липня 1941 р. визначалось, що будь-який виступ проти німецької влади, як і неявка на роботу або залишення її без дозволу, буде каратися смертю. Щоб

³ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів // [упоряд. О. Дзюбан; під заг. ред. Я. Дашкевича і В. Кука]. – Львів, 2001. – С. 123.

⁴ На думку І. Патриляка, бандерівці завдяки такій тактичній поступці у бік «демократії» мали на меті, насамперед, усунути брак фахівців у власній організації, надати уряду легітимності в очах галицького громадянства і розширити базу власного руху (Див.: Патриляк І. Військова діяльність ОУН (6) у 1940–1942 роках. – Київ, 2004. – С. 209).

не допустити дезорганізації суспільного життя, в місті встановили комендантську годину, заборонили демонстрації, вуличні походи тощо⁵. Будь-який публічний вияв непокори німецькій владі суворо карали.

Практично відразу розпочалися каральні акції проти цивільного населення, передусім інтелігенції. Вночі з 3 на 4 липня 1941 р. у Львові окупанти розстріляли велику групу видатних учених міста: Т. Бой-Желенського, Р. Віткевича, Є. Грека, Р. Лонгшама де Бер'є, А. Ломницького, Т. Островського, В. Новицького, Р. Ренського, А. Соловія, А. Стожека та інших, деяких разом із родинами. Головна роль у їхньому фізичному знищенні належала елітним підрозділам Головного управління імперської безпеки (РСХА) – зондеркомандам і айнзатц командам айнзатц-групи «С», якою керував штандартенфюрер СС Е. Раш⁶. Згодом вбили колишнього прем'єр-міністра Польщі, професора Львівської політехніки К. Бартеля⁷. В державних установах розгорнулась «арізація», тобто «чистка» від «расово неповноцінних елементів». Згідно з расовою теорією нацистів про єврейське населення як «неповноцінне», окупанти відразу намагалися перекласти на нього відповідальність за злочини радянського тоталітарного режиму на західноукраїнських землях. Одночасно розпочалися ініційовані зондеркомандами публічні єврейські погроми, вони були скеровані і проти євреїв як таких, і проти всіх, хто так чи так співпрацював з радянською владою. Йшлося насамперед про різного роду активістів, членів більшовицької партії, комсомольців, міліціонерів, працівників радянських органів влади, офіцерів і солдатів Червоної армії, інформаторів НКВД, а також інших, яким не вдалося виїхати на схід. Усі вони в очах місцевого населення були щонайменше співвідповідальні за терор і злочини 1939–1941 рр.⁸

Участь у погромах взяла й частина українців і поляків, дезорієнтованих нацистською антисемітською пропагандою, яка використала

⁵ Історія Львова: у 3-х т. – Львів, 2007. – Т. 3. – С. 218.

⁶ Основний акцент у їхній роботі – оперативність й нещадність. На з'ясування суті справи, обставин і міри провини часу не виділяли. Якщо затримані підпадали під категорію політично ворожих елементів або просто викликали підозру, їх розстрілювали. (Див.: *Кудряшов С. Несущие смерть // Родина (Российский исторический иллюстрированный журнал)*. – 2000. – № 6. – С. 48–57.

⁷ *Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали*. – Київ, 1995. – Т. 1: 1939–1953 / [упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький та ін.; ред. кол.: Ю. Сливка (відп. ред.)]. – С. 235–237.

⁸ *Musiak B. Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku*. – Warszawa, 2001. – S. 158.

виявлені криваві злочини сталінського режиму для розбурхування і нагнітання нищих почуттів. Вже в перші дні після приходу німців євреї зазнали жажливих фізичних і морально-психологічних переслідувань, багатьох з них нещадно били, силою примушували до ексгумації тіл помордованих жертв з радянських в'язниць⁹. Чимало євреїв в цей час загинуло від рук кримінальних злочинців, міського шумовиння, морального непотребу.

Німецька адміністрація не забарилася продемонструвати своє ставлення і до ідеї української незалежності. Вона розпочала арешти керівників ОУН–Б, які відмовилися відкликати Акт проголошення відновлення Української держави. 9 липня 1941 р. у Львові були заарештовані Я. Стецько і кілька членів його уряду, яких після допиту вивезли до Німеччини і згодом ув'язнили в концтаборі. 21 липня міністерство закордонних справ Третього райху заявило, що проголошення Української держави у Львові було «самовільним поступком відомої честолюбивої і активної групи Бандери» і що цей акт «не має ніякого державно-правового значення»¹⁰

Змінювався характер і зміст суспільного життя. І хоча владі вдалося досить швидко навести певний порядок в системі торгівлі, однак це не вирішило проблеми забезпечення міського населення товарами першої необхідності. Почався ріст цін, з'явилися довжелезні черги біля харчових крамниць. У зв'язку з дезорганізацією господарського життя в містах зросла кількість безробітних.

За таких обставин відбувалося швидке відродження українського громадсько-культурного життя. Відновили роботу управи українських кооперативів: Ревізійного союзу українських кооператив, Маслосоюзу, Народної торгівлі⁵. Почали розгортати діяльність Жіноча служба України, що прийшла на зміну Союзові українок, Український Червоний Хрест, Український студентський спортивний клуб, Карпатський лещетарський клуб. «Україна», «Тризуб» у Львові, «Поділля» в Тернополі, «Пролом» у Станіславові, «Сян» в Перемишлі та інші громадські організації, які мали довголітню традицію існування¹¹.

⁹ Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины. Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни и Закарпатья в 1933–1945 гг. – Львов, 1998. – С. 114–117.

¹⁰ Див.: Кентій А. В. Нариси історії Організацій Українських Націоналістів в 1941–1942 рр. – Київ, 1999. – С. 60.

¹¹ Економічна нарада в ревізійному союзі українських кооператив // Українська Щоденні Вести. – 1941. – 20 липня; Маслосоюз відновив діяльність // Там

Діячі культури повернулися до своїх первісних організаційних форм об'єднання – за національним принципом. У Львові оформилися й почали діяти Спілки журналістів (голова М. Голубець), письменників (голова В. Пачовський), образотворчих митців (голова М. Осінчук), театральних митців (голова В. Блавацький), музик (голова С. Людкевич). Найчисленнішою була Спілка українських театральних митців, що об'єднувала спочатку понад 200 членів. До Спілки українських письменників належали лише 32 літератори¹². 45 членів налічувала Спілка українських образотворчих митців, яка налагодила роботу в чотирьох виробничих майстернях: портретній, декоративній, графічній і прикладного мистецтва. Впродовж кількох тижнів спілчани випродукували тисячі національних прапорів і гербів, що ними було оздоблено установи, крамниці у Львові та в краю. Для масового поширення митці виготовили портрети І. Мазепи, С. Петлюри, Є. Коновальця, погруддя Т. Шевченка, І. Франка, Б. Хмельницького, І. Мазепи, В. Міхновського, М. Тарнавського¹³. Спілка українських музик організувала симфонічні концерти і музичні радіопередачі. 7 липня 1941 р. у Львові відкрито літературно-мистецький клуб, його очолив відомий мистецтвознавець, журналіст та історик М. Голубець¹⁴.

17 липня 1941 р. у Львові поновила роботу управа Товариства «Просвіта», яку очолив її довголітній голова І. Брик¹⁵. Низові організації товариства уряджали Свята героїв, Свята зброї і визволення, здійснювали інші національно-виховні заходи, на яких відправляли урочисті молебні, посвячували хрести, виголошували патріотичні промови, що закінчувалися виступами хорів.

Протягом липня відновили діяльність Богословське наукове товариство, Музичне товариство ім. Лисенка, яке взяла під свою опіку

само. – 27 липня; Народна торгівля // Там само. – 10 серпня; Перші підсумки праці «Жіночої служби України» // Там само. – 27 липня; Спорт в Західній Україні // Краківські Вісті (щоденник). – 1941. – 13 серпня.

¹² Нові українські організації у Львові // Українські Щоденні Вісті. – 1941. – 9 липня; Хроніка // Там само. – 16 липня.

¹³ Луцик С. Як працюють митці у Львові // Ілюстровані Вісті. – 1941. – № 10. – С. 9–10.

¹⁴ Відроджуються українські організації і установи // Українські Щоденні Вісти. – 1941. – 8 липня.

¹⁵ Просвіта перед новим завданням. Відбудова просвітанського життя // Львівські вісті. – 1941. – 27 вересня.

Спілка українських музик, Українське фотографічне товариство, Українське технічне товариство на чолі з Є. Перхоровичем, фахові організації учителів народних (початкових) і середніх шкіл – відповідно, Взаємна поміч українського вчителства та Учительська громада¹⁶. Педагогічні товариства своє головне завдання вбачали в тому, щоб організувати нову систему шкільництва, дошкільного виховання та позашкільної освіти, підготувати підручники і навчально-методичні засоби, створити педагогічні і дитячо-юнацькі видавництва. 27 липня уконституювався Союз українських студентів. На терені Галичини Союз мав 10 осередків: у Львові, Станіславо-ві, Тернополі, Стрию, Дрогобичі, Перемишлі та інших містах¹⁷.

Відразу розпочалося підготування шкіл і вузів до нового навчального року. Створені при місцевих органах влади відділи народної освіти організували охорону й ремонт шкільних приміщень, провадили реєстрацію вчителів та учнів. Для опрацювання нових освітніх програм і підручників при ВНО Львівської міської управи було створено відповідні комісії, до яких увійшли найкращі українські педагоги й культурно-освітні діячі, зокрема Я. Біленький, С. Білинкевич. І. Брик, П. Мечник. В. Радзикевич та ін.

1 липня 1941 р. німецький військовий комендант Львова закрив усі вищі навчальні заклади міста, викликавши обурення широкого загалу¹⁸. Згадує історик О. Домбровський: «Возняк, як професор університету, старався також увійти до будинку (університету – О. Л.)... Він почав нервово переконувати німецького вояка на стійці, що аж той загрозив йому зброєю, коли він не уступиться. Возняк відійшов збентежений і не пробував більше щастя»¹⁹. Однак українська інтелігенція не полишила спроб відкрити до початку 1941/42 навчального року бодай частину вишів. 24 липня професор В. Сімович звернувся до міської управи з проханням виконати ремонтні роботи в навчальних корпусах університету²⁰. Спеціальна комісія колишнього

¹⁶ Культурне життя в Україні: західні землі 1939–1953. – Київ, 1995. – Т. 1. – С. 116–117.

¹⁷ С. У. С. // Львівські вісті. – 1941. – 28 жовтня.

¹⁸ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). – Ф.Р-35. – Оп. 13. – Спр. 129. – Арк. 4.

¹⁹ Домбровський О. До історії міського архіву Львова // Київ (журнал літератури, науки, мистецтва, критики, суспільного життя). – Філадельфія, 1961. – № 3. – С. 35.

²⁰ Держархів Львівської обл. – Ф.Р-1295. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 2–3.

Інституту радянської торгівлі у Львові виробила статут і навчальний план для реорганізованого Інституту народного господарства, відкрити який планували до 1 вересня у складі чотирьох нових факультетів¹⁶. Ректор Греко-католицької богословської академії Й. Сліпий добився дозволу на початок навчання з 1 вересня, але фактично воно розпочалося щойно 20 вересня. У 1941–1944 рр. на двох відділах академії – теологічному і філософському – навчалось понад 70 студентів. Окрім Й. Сліпого, заняття проводили доктори наук В. Лаба, Я. Левицький, С. Сампара, О. Надрага, В. Фіголь, К. Чехович, Б. Кудрик, Я. Пастернак та інші відомі фахівці²¹.

Після короткої реорганізації відкрилися українські театри у Львові, Станіславові, Коломиї, Стрию, Тернополі. 2 липня розпочала свою діяльність Українська фільмова централа у Львові. На основі створеного радянською владою обласного Будинку народної творчості діяв Краєвий інститут народної творчості, який поставив за мету плекати розвиток різних жанрів художньої самодіяльності.

У містах з'явилась незалежна українська преса. В Рогатині – «Рогатинське слово», в Станіславові – «Самостійна Україна», згодом «Українське слово», в Коломиї – «Воля Покуття», у Дрогобичі – «Вільне слово», в Калуші – «Золотий тризуб», в Косові – «У бій», у Чорткові – «Тризуб», в Олеську – «Наступ», в Сокалі – «Українські вісті», в Самборі – «Самбірські вісті» та ін. І хоч журналісти майже відразу зіткнулися з проблемою цензури, все ж редакції прагнули висвітлювати події з позиції української рації, відводячи левову частку газетної площі публікаціям, присвяченим національним справам. «Українські Щоденні Вісті» – орган Львівської міської управи – з'явилися 6 липня і виходили до 23 серпня 1941 р. В газеті працювали висококваліфіковані журналісти: О. Боднарвич, І. Гладилевич, В. Дзись, М. Струтинська, М. Пшеп'юрська, Р. Сливка, О. Тарнавський, Г. Сірко, Я. Шав'як. Після того, як часопис було закрито, більшість з них перейшли до газети «Львівські вісті», яка разом із польськомовним щоденником «Gazeta Lwowska» почала виходити 9 серпня 1941 р. Ці газети перебували під повним контролем німецьких урядовців²². У тому ж німецькому видавництві друкували для працівників

²¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). – Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 83; Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928–1929–1944: в 3-х ч. – Торонто; Чикаго. 1976. – Ч. 3. – С. 69.

²² *Паньківський К.* Від Держави до Комітету. Літо 1941 р. у Львові. – Нью-Йорк;

окупаційного апарату німецькомовну газету «Lemberger Zeitung». Її купували також поляки і українці, які знали німецьку мову, адже звідти могли довідатися про ті аспекти політики окупантів, які намагались не поширювати серед ненімців.

1 серпня 1941 р. Галичину було відірвано від решти українських земель і приєднано як окрему область (дистрикт) до складу Генеральної губернії (Г.Г.), створеної окупантами в 1939 р. на частині території Польщі з переважним польським населенням. Новоутворена адміністративна одиниця охоплювала тогочасні межі Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської (за винятком північних районів) областей. Офіційно приєднання озвучив у «Прокламації до населення Галичини» генерал-губернатор Франк: «На приказ Фірера приймаю Галичину в склад Генерального губернаторства, а з цим під охорону Великонімецької держави. Закликаю приступити спокійно і безжурно до праці»²³. Владу в дистрикті репрезентували генерал-губернатор та Рада правління, до якої входили: державний секретар уряду Генеральної губернії, вищий керманіч СС і Поліції у Г.Г., губернатор дистрикту «Галичина», якого призначав і відкликав особисто генерал-губернатор Франк²⁴. Оголошувалося, що завданням Ради правління є узгодити накази для нового дистрикту і здійснити нагляд за їхнім виконанням²⁵. Одночасно розпочалося впровадження нового адміністративно-територіального устрою, який, за твердженням німців, зроблено на основі західно-європейських зразків²⁶. Дистрикт «Галичина» поділили на округи (Kreise) за кількістю населення, що коливалася від 120 тис. до 600 тис. Округи очолювали округні старости (крайсгауптмани), яких вважали найвищими посадовими особами, що спиралися на відповідний службовий апарат²⁷. Цей апарат складався з таких структурних підрозділів: відділ внутрішнього управління, продовольства і сільського господарства,

Торонто, 1957. – С. 99.

²³ Прокламація до населення Галичини // Українські щоденні вісті. – 1941. – 2 серпня.

²⁴ Хто репрезентує цивільну владу в Галичині // Українські щоденні вісті. – 1941. – 3 серпня.

²⁵ Прилучення Галичини до Генерального Губернаторства // Краківські вісті: щоденник. – 1941. – 2 серпня.

²⁶ Перше зібрання вїтїв збірних громад у Самборі // Самбірські вісті. Орган Самбірської округи. – 1941. – 19 жовтня.

²⁷ *Офіцинський В.* Дистрикт Галичина 1941–1944. – Ужгород, 2001. – С. 43.

контролю цін, пропаганди, шкільний, вуличного руху, житловий, населення й опіки, персональний. Відділи поділялися на підвідділи (церковного культу, комунального господарства, будівельний, охорони здоров'я, земельний), а ті, своєю чергою, на референтури.

Кожен округ охоплював до п'яти повітів (Bezirke). Окружному старості підпорядковувався повітовий комісар (Landkommissar) з аналогічним службовим апаратом, що керував повітом²⁸.

Усі ключові посади на рівні округів, повітів, включаючи органи судочинства і поліцію, займали німці, пости другорядного значення – фольксдойчі та деякі українці й поляки як спеціалісти. Носієм окупаційної влади виступав губернатор, крім нього, ключовими фігурами були заступник губернатора і керівник відділу внутрішнього правління. До адміністрації кожного округу належали господарський керівник (Kreislandwirt), крайовий агроном (Kreisagronom), крайовий лікар (Kreisart). Низову адміністрацію на рівні волостей та сіл німецька окупаційна влада віддала місцевим мешканцям (посади волосних старшин (війтів), голів громад, секретарів волостей чи громад тощо), її очолював волосний старшина, що керував волостю.

Волосні громади (їх налічувалося в дистрикті понад три сотні) об'єднували від 5 до 10 сіл (8–16 тис. мешканців)²⁹. У компетенції волосного старшини, що підпорядковувався повітовому німецькому комісару, перебували села та збірні громади, якими управляли солтиси – Schulze та війти – Foht. При кожній управлінській структурі низової адміністрації діяла рада як дорадчий орган, куди входили чиновники та мужі довір'я від громад. Працівники окупаційної влади одержували зарплатню відповідно до порядку, встановленого на території всього Генерального губернаторства. Проте німецькі чиновники отримували у 6–9 разів більшу грошову винагороду, ніж місцеві спеціалісти³⁰.

Головною опорою і своєрідним фундаментом гітлерівської окупаційної влади виступала поліція³¹. Німецький поліцейний апарат виявився громіздким і розгалуженим. Найважливіший орган – гестапо, тобто таємна поліція (Geheime Staatspolizei und Sicherheitsdienst).

²⁸ Держархів Львівської обл. – Ф.Р-35. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 4.

²⁹ Перше зібрання війтів збірних громад у Самборі // Самбірські вісті. Орган Самбірської округи. – 1941. – 19 жовтня.

³⁰ *Шайкан В.* Повсякдення українців у роки німецької окупації 1941–1944. – Київ, 2010. – С. 10.

³¹ *Паньківський К.* Роки німецької окупації. – Нью-Йорк, Торонто, 1965. – С. 87–88.

Начальником гестапо у дистрикті став оберштурмбанфюрер СС Гельмут Танцман. У 1942 р. його замінив старший урядовий радник оберштурмбанфюрер СС Йозеф Вітска, що офіційно підпорядковується керівникові служби безпеки і службі безпеки, скорочено СП і СД (Sicherheitpolizeiinst und Sicherheitsdienst) в Г.Г. Гестапівський суд очолював гауптштурмфюрер СС Курт Ставіські та його заступник гауптштурмфюрер СС Міхаеліс. Структурно-адміністративний поділ гестапо не відповідав адміністративному поділові дистрикту³². Управління гестапо та його тюрми розміщувались у Львові, Тернополі, Станіславові, Дрогобичі, Чорткові, Коломиї і Сокалі. Завданням гестапо як таємної державної поліції було переслідування всіх без винятку ворогів Третього райху. Деякі іншими, але в цілому суміжними питаннями займалася ще одна поліційна структура СД (служба безпеки) – політична поліція Націонал-соціалістичної партії. У будь-яких справах українці, поляки та євреї мали виключно звертатися тільки до СД.

Поліцейська карально-репресивна машина райху в дистрикті «Галичина» мала у своєму складі ще два підрозділи – кримінальну поліцію (KRIPD) та поліцію порядку (ORPO). KRIPD займалася кримінальними злочинами, але часто її використовували для розслідування політичних справ, створювали для цього спеціальні групи, до яких входили також гестапівці. У компетенції поліції порядку (ORPO) – охорона правопорядку. Та до 1943 р. всі функції поліції порядку поступово перебрало Головне управління імперської безпеки, а у сфері діяльності ORPO залишилися тільки технічні питання.

Уся повнота окупаційної влади у Галичині належала поліції, гестапо та СС. Прямими виконавцями й організаторами всіх окупаційних, карально-репресивних заходів виступали – губернатор дистрикту «Галичина» (спочатку Карл Ляш, а з лютого 1942 р. Отто Вехтер) та начальник поліції генерал-майор СС і поліції Фрідріх Фріц Кацман.

По всій території дистрикту ввели німецьке кримінальне право і каральні приписи щодо місцевого населення. Вони регламентували застосування права помилування, німецького привіту, вживання німецьких державних гербів, встановлювали покарання злочинів, правопорушень та заходи із запобігання і виправлення³³. В основу судочинства покладено принцип дуалізму, співіснували дві системи: німецькі суди,

³² Там само. – С. 88.

³³ *Офіційський В.* Дистрикт Галичина 1941–1944. – Ужгород, 2001. – С. 41.

що вирішували справи німецького й ненімецького населення, та ненімецькі суди – розглядали цивільні справи місцевого населення.

Згідно з розпорядженням генерального губернатора, ввели три види німецьких судів:

- німецькі суди (Дойче Геріхте) – суд першої інстанції, його установи розміщувались у великих містах;
- вищі німецькі суди (Дойче Обергеріхте) – це суд другої інстанції, який знаходився у головному місті дистрикту;
- спеціальні суди (Зондергеріхте) – організувались в адміністративному центрі дистрикту, але при потребі мали відділи і в інших містах, зокрема в Станіславові та Тернополі³⁴.

Судовою мовою в дистрикті, згідно з розпорядженням генерального губернатора від 19 жовтня 1942 р., визнано українську мову, але якщо 1/5 цього населеного пункту становило польське населення, в судовому засіданні могли використовувати польську мову³⁵. На територію Галичини поширювалась дія розпорядження «Про боротьбу з насильницькими діями в Генерал-губернаторстві від 21 жовтня 1939 р.», за яким передбачалась смертна кара для тих, хто «вчиняє насильницьку дію проти Німецької держави і суверенної влади в генерал-губернаторстві. При цьому судіння і винесення вироків забезпечували «наглі суди». Вони склалися із полкового чи батальйонного командира «порядкової поліції» або представника начальника поліції безпеки і служби безпеки, щонайменше в чині гауптштурманфюрера, та двох урядовців цієї частини». Якщо справа через обсяг чи труднощі з перекладом доказів не підходила для розгляду «наглого суду», то її могли передати до спеціального суду. У разі доносу провокатора, в гестапо не перевіряли правдивості інформації, арештованих розстрілювали або засилали в концентраційний табір. Однак траплялися випадки, коли гестапо, не маючи повної доказової бази щодо провини арештованого, на клопотання громади звільняли його³⁶.

Створюючи органи влади та необхідні підрозділи для її існування, німецьке керівництво намагалося передусім опиратися на німців з райху а також на галицьких німців – фольксдойчів, які добре орієнтувалися в ситуації краю, знали українську, польську, німецьку мови. Для їхньої реєстрації, видачі документів і допомоги створено

³⁴ *Офіцинський В.* Дистрикт Галичина 1941–1944. – Ужгород, 2001. – С. 41.

³⁵ Там само. – С. 42.

³⁶ Про судівництво в дистрикті Галичина // Українське слово. – 1941. – 23 грудня,

спеціальну «Організацію для укріплення німецького народу», яку очолив керівник СС і поліції Кацман. Основні завдання організації були такими: реєстрація фольксдойчів і осіб німецького походження; ідеологічна робота серед них; оформлення і видача документів для фольксдойчів; надання їм матеріальної допомоги.

У галузі освіти нацистська політика в Галичині керувалася передусім стратегічною програмою перетворення мешканців краю на робочу силу для Третього райху. Відповідно, основними елементами нацистської освітньої системи стали народні (початкові) та професійні школи, які мали забезпечити мінімальний рівень освіти молодого покоління і підготувати його до виконання здебільшого найпростіших функцій у сільському господарстві, промисловості, ремеслах. Згідно з німецькою доктриною, рівень освіти мешканців краю, з одного боку, не мав перевищувати або навіть наблизитися до рівня освіти в Німеччині, з іншого – не повинен знижуватися до такої межі, яка б загрожувала паралічу господарського комплексу окупованих територій, що функціонував в інтересах воєнної економіки Третього райху. Порівняно з поляками українці мали кращі можливості для збереження і розвитку своєї духовності. Проте подібні «привілеї», які створювали ілюзію зацікавленості окупанта у національно-культурному відродженні українців, не змінювали колоніальної суті режиму, водночас провокували міжнаціональну напругу й конфлікти.

Щодо політики німецької влади в релігійному питанні, то проголошено свободу віросповідання, релігійного життя. Та окупаційна влада негативно сприймала участь церкви та її ієрархів у національному житті населення. Вона намагалася поставити процеси, що відбувалися в релігійному житті, під свій контроль і керувати ними. Наприклад, через небажаність будь-яких форм українського організованого життя було розпущено церковні ради. Все ж, українське духовенство мало певні важелі впливу на політичну ситуацію, що відображалося в різного роду відозвах, листах, посланнях вищих церковних ієрархів до населення краю.

Для захисту інтересів місцевого населення в Г. Г. були дозволені національні комітети суспільної опіки, при для поляків, євреїв і українців. У Кракові ще в 1940 р. створено центральні координаційні органи – відповідно, Головну Раду Опікунську, Єврейську Суспільну Самопоміч та Український Центральний Комітет³⁷. Окупанти розглядали

³⁷ *Кубійович В.* Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго, 1975. – С. 98.

їх лише як заклади соціального забезпечення, обов'язки яких полягали в організації громадської служби охорони здоров'я, матеріальної допомоги хворим, немічним та всім іншим потребуючим. Діяльність УЦК, який очолив В. Кубійович, що намагався позиціонувати себе як політично нейтрального діяча з метою консолідації українського суспільства, через низку причин виявилася значно ширшою³⁸. Він опікувався також організацією позашкільної освіти і виховання, сприяв розв'язанню церковних та інших проблем національно-культурного життя. Винятком у всій системі представництва національних інтересів в Г. Г. було заснування у вересні 1941 р. в Галичині окремого Українського Крайового Комітету (УКК) з функціями і структурою, подібними до УЦК. Він діяв до 28 лютого 1942 р. на підставі тимчасового дозволу німецької дистриктової влади, після цього УЦК поширив свою діяльність на весь терен Г.Г. Крайовий комітет мав організувати відповідно до адміністративного поділу мережу низових клітин – комітети в округах і повітах, що виступали допоміжними органами співпраці з німецькими адміністраціями на місцях.

Найголовнішим завданням УЦК стала громадська опіка (допомога дітям, хворим, інвалідам, біженцям, боротьба з голодом тощо) та культурно-просвітницька робота. Зазначимо, що комітет плідно використовував співпрацю з німецькою адміністрацією в інтересах українства. Так, у 1941–1942 рр. домігся визволення з концтаборів тисяч військовополонених-уродженців Західної України, сприяв поверненню до Східної України людей, яких радянська влада прислала на зайняті землі у 1939–41 рр. Однією з найбільших акцій УЦК виявилася допомога жертвам повені й голоду на Прикарпатті навесні 1942 р.; тоді вдалося врятувати від голодної смерті 25 тис. дітей. З іншого боку, будь-які вияви українського національного життя поза межами офіційно визнаних окупаційним режимом українських організацій жорстоко придушували. Згідно з позицією лідерів УЦК, кадри адміністративних службовців, сформованих під егідою окупаційної влади, мали в майбутньому стати кісткою управлінських структур Української держави.

По всій території дистрикту створювали в межах округів комітети – УЦК, які склалися з голови комітету, заступника, секретаря, організаційного референта й референта персональних справ, референта суспільної опіки і праці, господарського референта, референта опіки над молоддю і родиною, референта культурної праці і шкільних

³⁸ *Кубійович В.* Мені 85. – Мюнхен, 1985. – С. 94.

справ, фінансового референта. У повітах – повітові делегатури, в районі – волосні, а в селах УЦК представляли «мужі довір'я» (переважно дві особи – священник і освічений селянин). Діяльність УЦК у сфері освіти полягала у співпраці та клопотанні перед окупаційною владою з питань надання матеріальної допомоги вчителям, стипендії студентам, захисту учнів професійних шкіл, яких німці вивозили на примусові роботи до Німеччини. Комітет намагався через діяльність закладів позашкільної освіти й культури налагодити всі ділянки національно-культурного життя, відігравав помітну роль у формуванні освітньої системи в регіоні. На практиці такі завдання втілювали в життя Українські освітні товариства (УОТи), що діяли легально і найчастіше виконували роль центрів не тільки культурно-освітнього, а й усього громадського життя українців. УОТи підлягали безпосередньо делегатурам окружних комітетів, а через них відділу культурної праці при УЦК і мали завдання «організувати і здійснювати народну культуру, освіту й позашкільне виховання»³⁹. Загалом діяльність УЦК поширювалася на всі сфери українського життя, окрім політичного.

Восени 1941 р. поза безпосереднім контролем німецької адміністрації залишилися тільки окремі громадські установи, переважно культурно-освітні товариства і творчі спілки. Проте вже наприкінці вересня 1941 р. голові Українського крайового комітету К. Паньківському СД дала зрозуміти, що їхню діяльність треба або припинити, або включити в межі комітету.

У листопаді 1941 р. на вимогу окупантів українські літературно-мистецькі спілки та Крайовий інститут народної творчості підпорядкувалися Українському крайовому комітету, єдиний на той час легальний українській суспільно-громадській установі в Галичині, і виконували роль його своєрідних організаційних прибудов. Комітет формально контролював діяльність спілок і призначав керівників. На початку 1942 р. творчі спілки були офіційно реорганізовані у так звані об'єднання (спілки) праці при відділі культурної праці УЦК. На чолі кожного об'єднання стояв призначений керівник (муж довір'я), який ніс особисту відповідальність за їхню діяльність.

Створилася ціла адміністративно-правова система, яка мала на меті унеможливити неконтрольовані творчі ініціативи. Проведення у Львові будь-якої публічної імпрези (виставки, концерту, лекції тощо) вимагало обов'язкового попереднього дозволу. В серпні

³⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3955. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 11–13.

1941 р. був встановлений жорсткий контроль за діяльністю музикантів, для них обов'язковою стала процедура реєстрації і перевірки репертуару. Відділ пропаганди уряду Генеральної губернії контролював творчість художників, літераторів, науковців. У березні 1942 р. уряд Г.Г. зобов'язав усіх, хто прилюдно працював у галузі літератури, музики, журналістики, образотворчого й театрального мистецтва, щорічно одержувати дозвіл на продовження діяльності. При цьому влада зберігала за собою право на його відкликання²². Звичайним явищем стала попередня цензура друкованих творів, їхнє поширення без урядового дозволу було категорично заборонено.

Найбільше німецька влада контролювала пресу й радіо. Єдиним джерелом політичної інформації для них були бюлетені, які видавало німецьке урядове інформаційне агентство «Телепрес» у Кракові. З 1 листопада 1941 р. у Львові працювала галицька філія «Телепресу», завданням якої стала підготовка місцевого інформативного матеріалу. Для цього була створена власна кореспондентська мережа. Структури Українського Центрального Комітету відповідали за належний добір журналістів-українців і оформляли їх як кореспондентів лише після затвердження німецькою адміністрацією відповідної характеристики на політичну благонадійність.

Розглядаючи Галичину як свою колонію, а слов'янське населення – як людей другого ґатунку, окупанти запровадили німецьку мову державною, а українську і польську оголосили допоміжними. 20 серпня комендант Львова видав наказ, згідно з яким на державних, промислових і торговельних закладах написи мали бути німецькою мовою, а українською і польською допускалися поруч лише за умови, що їх буде виготовлено меншими літерами²³. На німецький штиб перейменовували вулиці, площі і деякі міста. Згідно з розпорядженням головного відділу внутрішніх справ уряду Г.Г., від 15 серпня 1941 р. Львів офіційно називався Лемберг, Станіславів — Станісляу, Коломия — Коломеа²⁴. Нацистська пропаганда стверджувала, що Львів – це старовинне німецьке місто і все, що він здобув, є заслугою німецької культури, що навіть дзвін у кафедральному соборі св. Юра – «витвір німецького ремісника»²⁵. На залізничних вагонах і в кращих крамницях, ресторанах з'явилися застережні вивіски «Тільки для німців» («nur für Deutsche»). У трамвайних вагонах для німців були створені окремі місця, відмежовані ланцюгом. З метою забезпечення «расової чистоти» були заборонені шлюби німців з представниками інших національностей, а вже укладені на час окупації подружні зв'язки розірвано на підставі судових рішень.

Привілейоване становище німців контрастувало зі становищем українців, поляків, євреїв, приречених адаптуватися до нових реалій життя. Вже перші німецькі розпорядження офіційно поділили всіх мешканців Галичини на чотири етнічні групи (німецьку, українську, польську і єврейську) з різними правами, провокуючи недовіру, напруженість, ворожість. Нацисти-бо прагнули протиставити українців, поляків і євреїв, зв'язаних спільною несвободою, розпалити суперечки і протиріччя. На найнижчому щаблі сконструйованої нацистами етнічної ієрархії опинилися євреї, замкнені в межах новостворених гетто, де вони були позбавлені елементарних умов існування і приречені на знищення. З осені 1941 р. гетто діяли в Тернополі та Львові, згодом у Станіславові, Стрию, Золочеві, Коломиї, інших містах. До кінця 1943 р. єврейська етнокультурна спільнота Галичини практично припинила існувати. Після відходу гітлерівців тут залишилося лише 2% передвоєнного єврейського населення⁴⁰. Врятувалися лише ті, хто перебував у глибокому підпіллі, в лісах, кого переховували, ризикуючи своїм життям, польські та українські родини, священники й ченці греко- і римо-католицької церков.

Зasadничо не відрізнялося становище українців і поляків, хоча в їхньому трактуванні на різних етапах окупації спостерігалися певні відмінності. За губернаторства К. Ляша підтримку, на противагу українцям, отримали поляки, що знайшло свій вияв у толеруванні повернення поляків на посади, які вони займали до вересня 1939 р. Цю політику частково змінив новий губернатор дистрикту О. Вехтер, який вбачав своє завдання у подоланні польських впливів і забезпеченні німецьких інтересів наданням певних пріоритетів українцям. Це посилювало між українцями і поляками недовіру, настороженість та, щонайменше, байдужість. Врешті-решт, нацистська політика в Генеральній губернії щодо цих двох народів була продиктована потребою максимальної їхньої експлуатації для потреб Третього райху за принципом «поділяй і владарюй». Окупанти прагнули протиставити українців і поляків, розпалити міжнаціональну ворожнечу на ґрунті боротьби за «дрібні подачки» і так взаємно нейтралізувати їхній опір.

Несприятливі умови військового часу й окупації унеможливили спроби внормувати соціально-економічне життя населення. Тисячі українців і поляків змушені були шукати будь-яку оплачувану роботу,

⁴⁰ Коваль М. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення 1941–1944 рр. – УІЖ. – 1992. – № 2. – С. 31.

аби забезпечити собі хоча б мінімальні умови існування, уникнути примусових робіт у Німеччині. Багатогодинна низькооплачувана праця на промислових підприємствах і установах, величезний дефіцит продуктів, взуття, одягу, зростання обмежень у використанні електроенергії, газу, постійне нервово напруження – все це стало невід’ємним атрибутом життя більшості жителів міст. Для населення було запроваджено продовольчі картки. Виділені харчові приділи не забезпечували найелементарніших фізіологічних потреб. На місячні картки львів’яни – українці і поляки – могли купити таку мізерну кількість продуктів, що їх вистачало хіба що на тиждень-два, їм бракувало грошей на медичне обслуговування, квартплату, опалення, електроенергію. Спроба обмежитися лише картковими приділами могла закінчитися голодною смертю. Тому основна частина міських мешканців змушена була харчуватися з ринків, де панували захмарні ціни.

Щоб вижити, чимало міських мешканців практикували походи в приміські села, де намагалися обміняти одяг, взуття, посуд, мило, інші речі широкого вжитку на продукти. З часом географія подібних мандрювань поширилася на віддалені села. Німецька влада не дозволяла вільно перевозити продукти харчування з одного адміністративного округу до іншого. Поліцейські патрулі затримували городян на залізничних станціях, польових дорогах й конфіскували продукти. Все це супроводжувалося знущанням над людьми.

Мешканці Галичини жили в атмосфері непевності й страху. Запровадження примусового вивезення цивільного населення на роботу в Німеччину призвело до завмирання громадського життя міст. З січня 1943 р. масовості набули такі форми набору людей, як облави. Військові оточували територію й усіх осіб відповідної вікової категорії, яким не пощастило там опинитися, вивозили на роботи в райх, навіть учнів торговельних шкіл, яким на 1 січня 1943 р. виповнилося 16 років. Тільки у Львові в другій половині 1943 р. під час однієї з облав захоплено 900 українців. У січні 1943 р. з території колишньої Станіславівської області таким методом вивезли понад 15 тис. осіб. На Рогатинщині поліція застосовувала облави під час церковних урочистостей. Щоб не потрапити в організовані нацистами облави, люди намагалися без потреби не виходити зі своїх помешкань. Кінносеанси, театральні вистави, інші публічні заходи у Львові відбувалися в напівпорожніх залах.

Процес вивезення робочої сили з галицького села мав свої особливості. У селах розповсюджувалася практика розподілу мобілізаційних планів, які реалізовували волосні старшини, сільські

старости (війти), священники, мужі довір'я від УЦК. Після фактичного припинення добровільних наборів сільська адміністрація лише відомими їй методами знаходила «добровольців» серед галичан. Вона вносила до списку мобілізованих передусім сиріт, напівсиріт, членів багатодітних родин, неблагонадійний елемент. У сільській місцевості на кожне село накладали квоту, наприклад, 20 осіб, і якщо її не виконували, то війта й голову вербункової комісії притягували до кримінальної відповідальності.

Утиски й обмеження галичани особливо відчували наприкінці 1943 – початку 1944 рр., із запровадженням з 10 жовтня 1943 р. «виняткового стану» в Генеральній губернії. Застосовуючи щораз більше принцип колективної відповідальності, окупанти масово ув'язнювали людей з різних прошарків суспільства, погрожуючи знищити їх у разі опору німецькій владі або нападу на її представників.

Будь-яка політична діяльність ненімецького населення заборонялася. У середині вересня 1941 р. у Львові, як і по всій Галичині, були проведені масові арешти членів революційного крила Організацій українських націоналістів. Керівництво окупаційної адміністрації більше не могло дивитися «крізь пальці» на діяльність членів бандерівської організації на користь української державної ідеї. Починаючи з цього часу, репресії проти діячів ОУН стали систематичними у краї. В таких умовах політика німецького режиму дедалі більше наштовхувалася на протидію, яка, минаючи відповідні стадії розвитку (саботажі, втечі, переховування), виливалася в організований українськими і польськими політичними силами рух опору.

Отже, після окупації нацистською Німеччиною західних областей України територію тодішньої Станіславської, Дрогобицької, Львівської та Тернопільської областей виділено в окрему адміністративну одиницю під назвою дистрикт «Галичина» і включено до Генеральної губернії. Владу в цьому регіоні перебрала німецька цивільна адміністрація. Опорою окупаційної влади виступила німецька поліція – гестапо та СС. Дискримінаційні заходи окупантів у сфері громадського, національно-культурного життя викликали невдоволення та зумовили наростання протестних настроїв серед населення, а також формування і поширення антинацистського руху опору.

Олександр Пагіря

УГОРСЬКА ВІЙСЬКОВА АДМІНІСТРАЦІЯ НА ПІВДНІ ГАЛИЧИНИ (ЛІТО 1941 року)

23 червня 1941 р. у зв'язку з початком німецько-радянської війни на знак солідарності з країнами Вісі Будапешт офіційно розірвав дипломатичні відносини з Москвою. Після цього головною проблемою угорського військового керівництва, яке активно ратувало за участь угорських збройних сил у війні проти СРСР, став пошук безпосереднього приводу для початку воєнних дій. Не маючи можливості висунути якісь обґрунтовані територіальні претензії до Країни Рад, угорські військові на чолі з начальником угорського генштабу Генріком Вертом змушені були вдатись до відвертої провокації. За ініціативою німецького військового аташе з авіації в Будапешті Фюттерера, у співпраці з начальником 2-го відділу (розвідка і контррозвідка) угорського генштабу Іштвана Уйсаси та прихованої санкції Гітлера 26 червня 1941 р. було здійснено бомбардування міст Кошице, Мукачево і Рахів, унаслідок чого загинуло 30 осіб і 285 отримали поранення. На уламках авіаційних бомб урядова комісія знайшла тавро Путиловського заводу, на підставі чого було зроблено висновок, що вони радянського виробництва. Цього ж дня було скликано засідання Ради міністрів Угорщини, на якому прийняли рішення про оголошення Радянському Союзу війни. 27 червня 1941 р. угорський прем'єр Ласло Бардоші оголосив про рішення уряду на засіданні Національних Зборів¹.

Вранці 27 червня 1941 р. угорські 8-й та 9-й авіаційні розвідувальні полки завдали «удар у відповідь» по Лавочному, Коломиї, Стрию, Надвірній та Станіславові. 28 червня 1941 р. розпочалось сухопутне вторгнення 1-ї гірської бригади та 8-мої піхотної прикордонної бригади гонведів. 1 липня 1941 р. до них приєднався мобільний корпус у складі двох механізованих бригад та однієї кавалерійської. Всі угорські війська, які взяли участь у червнево-липневих 1941 р. боях

¹ *Пушкаш. А. И.* Венгрия в годы второй мировой войны. – Москва, 1966. – С. 206–208.

проти Червоної армії, були сформовані в окрему армійську «Карпатську групу» під командуванням генерал-лейтенанта Ференца Сомбатгеї, який на момент призначення виконував обов'язки командира 8-го угорського корпусу, що дислокувався в північно-східній Угорщині з центром у Кошице загальною чисельністю 93 тис. солдат та офіцерів (26 батальйонів).

Начальник угорського генштабу Г. Верт вважав, що німецька 17-та армія за підтримки 11-ї німецької та двох румунських армій (3-ї та 4-ї) зможуть очистити територію від Карпат до Південного Бугу від радянських військ. Тому основним завданням «Карпатської групи» було переслідувати радянські війська, що відступали, та прикривати правий фланг 17-ї німецької армії. Г. Верт розробив військово-оперативний план, за яким командир «Карпатської групи» Ф. Сомбатгеї мав спрямувати 8-му прикордонну бригаду на ділянку фронту між Ужоцьким і Торунським перевалами, а 1-шу гірську стрілецьку бригаду – у напрямку на Коломию та Станіславів, після чого угорські війська мали зайняти переправу через р. Дністер. Виконання останнього завдання покладали на командира 2-гої механізованої бригади генерала Бейлу Міклоша-Дальнокі².

27 червня 1941 р. підрозділи 8-мої угорської прикордонної бригади атакували радянські частини, що охороняли Татарський (Яблунецький) перевал. Залучення угорської королівської армії до бойових дій на південному напрямку «Барбароси» з ентузіазмом сприйняло гітлерівське верховне командування. Утім, затягування з розгортанням угорських частин у північно-східних Карпатах дало привід нацистській пресі назвати вступ угорської армії «демонстративним». Перше значне зіткнення 2-гої механізованої та 1-ї гірської бригади з частинами 12-ї радянської армії відбулось поблизу Коломиї та Городенки наприкінці червня – початку липня 1941 р.³

Угорським військам довго не вдавалось потіснити радянське армійське угруповання в Карпатах, і тільки загальний відступ Робітничо-селянської Червоної армії призвів до того, що 6 липня 1941 р. 2-га угорська механізована бригада на чолі з генерал-лейтенантом Б. Міклошем-Дальнокі вийшла до р. Дністер і почала переправу, а 9 липня 1941 р. угорські підрозділи досягнули

² Gyula V. Magyarország a másodíc világháborúban. – Budapest, 2001. – P. 196–197.

³ Szabó P. Hungarian soldiers in World War II: 1941–1945 // A Millennium of Hungarian military history / [ed. by László Vespérmy and Béla K. Király; tr. by Eleonóra Arató]. – New York: Columbia University Press, 2002. – P. 441–442.

польсько-радянського кордону 1921 р., зайнявши південну частину Галичини. Цього ж дня «Карпатську групу» було розформовано, а з її складу виділено угорський мобільний корпус (1-ша та 2-га механізовані бригади) на чолі з Б. Міклошем, який був підпорядкований командуванню групи армій «Південь» і увійшов до складу 17-ї німецької армії, отримавши завдання просуватись разом із частинами вермахту на схід. Водночас 1-ша гірська стрілецька та 8-ма прикордонна бригади, які не увійшли до нього, зупинились у верхів'ях Дністра для виконання охоронно-поліційних та адміністративних функцій. До їхнього завдання, зокрема, входило очищення території від Карпат до Дністра від залишків радянських військ та підтримання порядку на окупованих теренах⁴.

Унаслідок наступу угорські війська окупували територію Станіславівської області до р. Дністер. На цих землях тимчасово було встановлено угорську військову окупаційну адміністрацію, яка мала стежити за дотриманням правопорядку на підконтрольних їй теренах.

Після проголошення у Львові Акту 30 червня 1941 р. про відновлення Української держави на території Станіславівської області наприкінці червня 1941 р. розпочалася хвиля партизансько-повстанських виступів під егідою ОУН(б). Тут бійці українських повстанських загонів в останні дні червня заволоділи містами Косів і Долина. Організувавшись у «полк Українського війська», вони ще до приходу угорських військ здійснили прочісування довколишніх територій та роззброєння дезорганізованих груп червоноармійців⁵.

Вступаючи в сутички з ар'єгардами радянських частин, 2 липня близько полудня Коломию зайняли повстанці, яким вдалося захопити неушкодженими військові склади Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА) і за допомогою цих трофеїв добре озброїтись. Націоналісти в центрі міста звели барикади й обладнали вогневі точки⁶. Щогодини до Коломиї прибували нові групи партизанів із навколишніх

⁴ Gyula V. Magyarország a másodíc világháborúban. – P. 197; Пусак А. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР. 1941–1945. – С. 76.

⁵ Стаття «Збройна боротьба ОУН за Українську Державу». 1941 р. // Центральний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 2–2 зв.

⁶ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Рівне; Івано-Франківськ, 2001. – С. 58.

сіл, які в місті рееструвалися й озброювалися. Українські повстанці швидко опанували ситуацію в районному центрі й околицях⁷.

Зайнявши переправи через р. Прут на південь від Коломиї, півтисячний озброєний загін ОУН(б) на чолі з М. Харкевичем («Степан») увійшов у сутичку з авангардним підрозділом угорських військ, помилково сприйнявши їх за більшовиків. Під час обстрілу було вбито чотирьох мадярів, а передову групу разом з офіцером захоплено в полон. З українського боку було двоє вбитих. Невдовзі конфлікт між українськими партизанами та угорськими військами був врегульований у мирний спосіб. Унаслідок переговорів між представниками угорського командування та керівництвом окружного проводу ОУН(б) було вирішено подати збройний інцидент як сутичку між угорськими військами та більшовиками. За участю двох сторін відбувся урочистий похорон вбитих угорських вояків у Коломиї та українських – у їхніх рідних селах. Водночас було узгоджено порядок вступу угорських частин до Коломиї як союзників відновленої Української держави⁸.

4 липня 1941 р. українське населення радо вітало вступ угорських військ у Коломию⁹, а вже 6 липня 1941 р., за повідомленням української преси, у місті відбулась конференція за участю керівників Коломийської повітової управи й окружного проводу ОУН(б), з одного боку, уповноваженого від вермахту, командувача 52-м армійським корпусом генерала Курта фон Брізена та представника від угорської армії – з іншого. Цей форум, попри те, що відбувався «в дуже сердечному дусі», ні до чого конкретного не привів. Німецький генерал висловився за організацію українського державного життя і заявив, що «вважає Україну союзником німецького вермахту в боротьбі проти спільного ворога – більшовизму»¹⁰.

⁷ Брошура «За Українську Державність». 1941 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО України). – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 339. – Арк. 32.

⁸ *Сорока П.* Вишкіл ДУН на фільварку Квель 1941 року (Закінчення, 2) // *Визвольний шлях.* – Лондон, 1993. – Кн. 5. – С. 614–615; *Харкевич М.* Сутичка з мадярами // *Коломия і Коломийщина: Збірник споминів і статей про недавнє минуле.* – Філадельфія: Видання комітету коломиян, 1988. – С. 840–844; *Його ж.* Я вас не забуду. Спомини. 1935–1945 / [вступне слово д-ра М. Марунчака]. – Нью-Йорк; Чікаго, 1997. – С. 112–116.

⁹ Золотий Тризуб (Калуш). – 1941. – 10 липня.

¹⁰ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: зб. документів і матеріалів. – Львів; Київ: «Піраміда», 2001. – С. 259.

Про свою участь у цьому заході згадував командир 1-ї механізованої бригади генерал Єно Майор, який з будівлі ратуші звернувся до українського населення з вітальною промовою з приводу вступу союзних військ та проголошення незалежності України, вигукнувши оклик «Слава вільній Україні!»¹¹, що справило позитивне враження на присутніх¹². Кількатисячний український натовп, який зібрався поблизу будинку, де відбувалася конференція, щиро привітав представників німецької та угорської армій, сприймаючи їх як союзників відновленої Української держави у спільній боротьбі проти більшовизму. Цього ж дня угорські вищі офіцери взяли участь у відзначенні свята відновлення Української держави в Коломиї. Невдовзі у місті було створено українську цивільну адміністрацію та міліцію, що отримала частину зброї від угорських військ¹³.

До Станіслава група партизанів із околиць міста ввійшли 1 липня 1941 р., після відступу останніх частин Червоної армії. У руках українців обласний центр перебував дві доби, а вже 3 липня його зайняли угорські війська. Відповідно до умов воєнного часу, влада на території Станіславівської області перейшла до угорських військових¹⁴. У самому місті розташувався штаб «Карпатської групи» на чолі з генерал-лейтенантом Ф. Сомбатгеї. Угорські війська взяли під свій контроль територію області на південь від річки Дністер, яка стала своєрідною природною лінією розмежування між угорською та німецькою окупаційними зонами. Заходами ОУН(б) та української громадськості було створено Станіславівську обласну тимчасову управу на чолі з І. Сем'янчуком.

Вступ Угорщини у війну проти СРСР на боці Третього рейху та зайняття угорською армією території галицького Прикарпаття виявились цілковитою несподіванкою для проводу ОУН(б). Нижчі організаційні клітини виявились не підготовленими до такого перебігу подій і вимагали від вищого керівництва детальних інструкцій «у зв'язку з маршем мадярів»¹⁵.

¹¹ Vitéz Major Jenő vezérezredes. Emléktörődékek Visszaemlékezés az 1944. március és 1945. július közötti háborús eseményekre / [Sorozatszerkesztő dr. Szijj Jolán; Hadtörténeti Intézet és Múzeum]. – Budapest: PETIT REAL Könyvkiadó, 2000. – O. 25.

¹² Ungváry Krisztián. A magyar honvedség a másodíc világháborúban. – Budapest: Osiris Kiadó, 2004. – Sz. 25–26.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ... – С. 57.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 21.

З огляду на нову воєнно-політичну ситуацію, що склалась наприкінці червня – початку липня 1941 р., оунівське керівництво змушене було переглянути своє вороже ставлення до Угорщини. Перед українськими національно-визвольними силами постала об'єктивна необхідність співпраці з Угорщиною як союзником Німеччини у спільній війні проти більшовизму. У цьому разі спрацювала проста формула «союзник мого союзника – мій союзник». Відтепер ОУН(б) намагалась розглядати угорську армію як потенційного союзника армії відновленої Української держави¹⁶. Однак попри те, що спочатку українське населення Прикарпаття радо вітало прихід угорських військ на українські землі, зважаючи на загальну невизначеність воєнно-політичної ситуації, організація змушена була зайняти досить обережну й вичікувальну позицію щодо Угорщини та її окупаційних сил.

Підтвердженням цього є, зокрема, лист одного з членів ОУН(б) на прізвище «Гомін» до «друга Гармаша» від 7 липня 1941 р., в якому зазначено: «По всій очевидності до нас приходять мадяри і румуни. Цих союзників потрібно берегти. Раніше всього не показувати взятої від совітів зброї, бо заберуть у нас. Але в загальному обережно і стримано з ними. Зброю здобувати і добре її ховати, і не показувати іноземним військам. Самостійність проголошувати

¹⁶ Відповідно до постанов II Великого Збору Революційного крила ОУН під проводом Степана Бандери (31.03 – 3.04.1941 р.), підставою для союзницької політики українського визвольного руху було зацікавлення з боку певної держави або політичного угруповання в розпаді СРСР та встановленні ні від кого не залежної Української держави, а «не більшою чи меншою співзвучністю з українським національним рухом». Таке формулювання у програмних документах ОУН(б), на думку І. Патриляка, вичерпно пояснює, чому організація в роки Другої світової війни вступала в ситуативні союзи з Німеччиною, Угорщиною, польським націоналістичним підпіллям, демократичними країнами англосаксонського світу тощо. Йшлося не про подібність ідеологій, а лише про тимчасовий збіг інтересів чи тактичних цілей з іншими державами або організаціями (Патриляк І. Встань і борись! Слухай і вір...): українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): монографія. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2012. – С. 55). Під час Другої світової, відповідно до змін геополітичної кон'юнктури, змінювалися і союзницькі уподобання багатьох держав і народів світу, які й визначали їхній національний інтерес. Керівництво ОУН(б), а згодом і УПА намагалося діяти і визначити свою позицію відповідно до власних уявлень про національні інтереси.

там, де нема Червоної армії, а не по приході німців, або інших союзних військ»¹⁷.

Ставлення ж Угорщини до українського націоналістичного підпілля та його державотворчих заходів у червні-липні 1941 р. пройшло певну еволюцію від фактичного визнання відновленої Української держави до остаточної ліквідації її адміністративних осередків і військових структур на території Прикарпаття.

Зокрема, у донесенні німецької служби безпеки та СД про суспільні настрої на території Станіславівської області, зайнятої угорцями, за 15 липня 1941 р. зазначено: «В українському питанні угорці займають неоднозначну позицію. З одного боку, вони арештовують або виносять вирoki українським господарським чиновникам, частково через співпрацю з німецькими органами на північ від Дністра. З іншого боку, вони дозволяють будь-яку радикальну бандерівську агітацію, яку вже не можна зустріти на північ від Дністра». Згідно з німецькими повідомленнями, угорці думали, що проголошення Української держави та створення уряду на чолі з Я. Стецьком відбувається за згодою Третього рейху. Тому вони «лояльно ставляться до створених Стецьком місцевих управ, але без огляду на все це ставляться негативно до міліції та міських голів, повторюючи цю політику також щодо мирного населення»¹⁸.

Спочатку угорські військові чинники, не розібравшись до кінця у суспільно-політичній ситуації, що склалась на західноукраїнських теренах після відходу радянських військ, лояльно поставились до факту проголошення відновлення Української держави і створених на території Станіславівської області українських цивільних управ. Будучи впевненими в тому, що все це відбувається за офіційною санкцією Берліна, вони, на відміну від румунів, не робили перешкод у проголошенні Української держави і спочатку не заважали органам української адміністрації проводити власну діяльність, спрямовану на забезпечення громадського спокою та порядку, національно-культурне відродження краю.

Так, в українських документах було зафіксовано факт участі представників угорської армії на святі української державності в

¹⁷ Доповідна записка УШПР в ЦК КП(б)У про діяльність українських націоналістів на окупованих Німеччиною землях. 7.01.1943 р. // ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 57.

¹⁸ A Második Vikágháború / [szerkesztette Ungváry Krisztián]. – Budapest, 2005. – О. 183–184.

Станіславові 12–13 липня 1941 р., де були також присутні представники проводу ОУН(б), тимчасової управи міста та духовенства. Угорські військові взяли участь у богослужінні на честь української державності, а також віддали честь синьо-жовтому прапорові. Своєю чергою, українські представники зачитали привітальні телеграми на честь угорського регента Міклоша Горті та союзної мадярської армії¹⁹.

У деяких місцевостях керівники українських управ входили в безпосередні контакти з представниками угорського командування, інформуючи їх про перебирання ними цивільної влади на місцях для забезпечення спокою та порядку. Одночасно вони офіційно декларували про свій намір співпрацювати з угорською армією, даючи згоду виконувати накази командування останньої у справах, що стосуються військової сфери.

На перший погляд, угорці офіційно визнавали українську державність та її адміністративні органи влади на місцях. Безпосередній учасник тих подій В. Яшан, який був головою міської управи Городенки, пізніше писав: «мадярські війська визнавали українську владу, і нам здавалось, що ми будемо свою державу. Не можна було довідатись, чи мадяри мали в тому напрямі якісь інструкції, але виглядало, що поважно числяться з фактом, що на тих теренах буде Україна»²⁰.

Проте це була передчасна і, без сумніву, завищена оцінка реального стану у відносинах між угорськими окупаційними військами та українським визвольним рухом на території Прикарпаття. Навряд чи можна запідозрити мадярських військових у щирих симпатіях до українців влітку 1941 р. Загалом нейтральне та відносно лояльне на перших порах ставлення до процесів українського державотворення на території Станіславівської області стало, ймовірно, виявом загальної невизначеності угорських керівних кіл в «українському питанні».

Така реакція угорських військових на суспільно-політичні події на території краю була загалом логічною і закономірною з огляду на те, що гітлерівське керівництво не посвячувало своїх дунайських колег у військові та політичні плани Третього рейху щодо захоплених українських земель. Угорці вважали, що Німеччина офіційно санкціонувала проголошення Української держави²¹ і тому не чинили

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 45–46.

²⁰ Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславівщини в Другій світовій війні, 1941–1944. – Торонто, 1989. – С. 19.

²¹ Про ступінь поінформованості угорських керівних кіл щодо майбутнього політичного облаштування пострадянського простору свідчить, зокрема,

спротиву державотворчим заходам українських націоналістів на території Прикарпаття. Максимум, що вони могли спочатку дізнатись про події у Львові, – це те, що було написано у поширюваних на території Станіславівщини оунівських листівках та українських самостійницьких виданнях, де писали про проголошення відновлення Української держави, що мала «тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною», і про створення уряду – Українського державного правління на чолі з Я. Стецьком.

Так, наприклад, до міської управи м. Городенки часто навідувались угорські офіцери, які цікавились проголошенням у Львові Акту та можливістю використання оунівських листівок для морально-психологічного розкладу українців у лавах Червоної армії та здачі їх в угорський полон. Городенківська міська управа, яку очолював В. Яшан, передала гонведам кілька тисяч примірників українських агітаційних матеріалів з повідомленням про події 30 червня 1941 р. у Львові, які згодом розкидали угорські літаки перед радянськими військами²².

Угорських військових, аполітичних за своїм складом мислення, не особливо цікавили питання політичної належності захоплених українських земель. На початковому етапі головним завданням для них стало очищення зайнятих угорською армією теренів від комуністичних та всіх потенційно ворожих Угорщині елементів, а також тотальне пограбування території. Хоча зауважимо, що, згідно з військовими домовленостями між Німеччиною та Угорщиною, остання не мала права на захоплення радянських військовополонених і вивіз трофеїв із окупованих територій СРСР²³. Однак своїми першими діями на захоплених українських землях угорські війська красномовно продемонстрували, що вони прийшли сюди зовсім не з гуманітарними цілями.

донесення угорського посла в Берліні Д. Стояї, надіслане на ім'я прем'єр-міністра Л. Бардоші 28 червня 1941 р.: «Як я чув, розчленування Радянської Росії являється справою вирішеною. Відродяться Україна, Білорусія та інші складові Радянської імперії, але доля прибалтійських країн ще не з'ясована» (Венгрия и вторая мировая война. Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны. – Москва, 1962. – С. 268).

²² Яшан В. Городенщина під мадярською і німецькою окупаціями під час Другої світової війни // Городенщина. Історико-мемуарний збірник / [зредатував М. Марунчак]. – Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. – С. 237–238.

²³ Пушкаш А. Цивілізація или варварство. Закарпаття 1918–1945. – Москва: «Європа», 2006. – С. 369.

На сьогодні збереглося чимало документів та спогадів очевидців, які однозначно засвідчують brutальну поведінку гонведів щодо українського населення влітку 1941 р. Згідно з донесенням німецької служби безпеки та СД за 15 липня 1941 р., угорці конфіскували всю провізію в Коломиї та Станіславові, а Долинський повіт постав перед загрозою повного голоду²⁴.

Досить напружена ситуація після приходу туди угорських військ склалася на Долинщині. Як зазначав староста м. Вигода І. Мельник: «Мадяри не творили своєї адміністрації, але зачали сильно нас обкрадати. Забирали все, що бачили, і вивозили до Мадярщини. Зі всіх будинків, в яких знаходилась совітська адміністрація, забирали навіть замки від дверей. Нарешті почали розмонтовувати вози залізничної вузькоколійки»²⁵.

Свідчення про ці грабіжницькі акти залишив також голова вигодського Українського районного революційного комітету (УРПК) Степан Фрасуляк (майбутній підполковник УПА «Хмель»). За його даними, Вигодський район був окупований угорцями 5 липня 1941 р. Відразу ж після прибуття в місто угорської жандармерії всюди були розвішені плакати з повідомленням про окупацію угорськими військами території південного Прикарпаття і вимогою, щоб українська міліція склала зброю. Через відмову керівництва УРПК члени українського революційного органу були заарештовані та побиті, все майно, яке перебувало у його розпорядженні, – конфісковане, а підрозділи української міліції – роззброєні. Лише після втручання у справу Долинського повітового революційного комітету та проведення переговорів з угорським комендантом міста Долина (майором за званням) гортистська військова адміністрація та жандармерія у Вигодському районі була змушена визнати українські революційні органи влади на місцях і повернути українській міліції частину конфіскованої зброї²⁶. Під час проведення своєї політики на окупованих

²⁴ A Második Vékágháború. – О. 183–184.

²⁵ В боротьбі за Українську Державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / [зредатував М. Марунчак]. – Вінніпег, 1990. – С. 277.

²⁶ Промінь волі. [Б. д.] Ф. Хмель // Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 66. – Арк. 390–392; Опубл.: Промінь волі. Спогади записав сотник С. Ф. Хмель. 1949 // Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка–«Хмеля» / [ред. і упоряд. Р. Забілій]. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. – С. 31–33.

землях угорці були вимушені певним чином рахуватись із створеною українською адміністрацією.

Жахливий стан, що утворився на території Городенківського повіту після приходу туди угорських військ, досить красномовно описав у своїх спогадах той самий В. Яшан: «Мадярські військові відділи переходили далі, а кожний щось брав. Брили не тільки державне, але й кооперативне, а навіть приватне добро. Забирали і транспортували в Мадярщину коні, рогату худобу, а також улаштування фабрик і верстатів, телефони, і навіть вали до прасування доріг ... Військо обсадило млин і цукроварню. З млина забирали не тільки муку, але й те збіжжя, що селяни привезли молоти. Забирали і шкіряні паси, і частини машин. З цукроварні також вигнали наших робітників, нікого не допускали і господарили самі ... Все борошно в млині зарекувізували і його не видавали, а одночасно на українську владу наклали обов'язок харчування мадярських ранених ... Зв'язкові, що були вислані до Коломиї та Станіславова, добилися туди роверами або пішки, але повертались з невеселими вітками. Там також непорядки, хаос, що їх вносили мадярські війська безкритичним забиранням майна»²⁷.

У повідомленні зі Львова уповноваженого рейхсміністра для окупованих східних територій Е. Коха на адресу Міністерства закордонних справ у Берліні за 26 липня 1941 р. зазначено: «Із тих територій, які зайняті угорцями, постійно надходять нові скарги від тамтешнього українського населення (які можна підтвердити детальніше) на насильницькі реквізиції, конфіскацію запасів, навіть про демонтування фабрик, лісових залізниць і лісопилень з метою відтранспортування в Угорщину»²⁸.

Така брутальна і відверто безцеремонна поведінка угорських військ, їхнє регулярне втручання в діяльність українських місцевих органів влади викликали дезорганізацію суспільного життя та господарський хаос на території Станіславівської області, активізували кримінальні та маргінально-люмпенізовані елементи, які почали вдаватись до злочинних дій. Обласний провід ОУН(б) публічно виступив проти пограбування українських земель мадярами і намагався всіяко протидіяти їхнім реквізиціям, однак насправді не міг кардинально вплинути на ситуацію, оскільки не мав для цього достатньо інструментів.

²⁷ Яшан В. Під брунатним чоботом... – С. 18–19.

²⁸ Україна в Другій світовій війні в документах: збірник німецьких архівних матеріалів / [зібрав і впорядкував В. Косик]. – Львів, 1997. – Т. 1. – С. 225.

Короткий період толерування угорськими військами органів української адміністрації та міліції на території Станіславівської області закінчився у середині липня 1941 р. Відтоді угорське командування взяло курс на підпорядкування українських цивільних урядів власним військово-адміністративним органам. Така різка зміна угорської політики щодо українського визвольного руху на теренах Прикарпаття була зумовлена трьома об'єктивними чинниками. По-перше, дався взнаки тиск, який чинили протягом першої половини липня 1941 р. німецькі органи безпеки, спрямований на те, щоб змусити угорців покінчити з державотворчими заходами ОУН(б) на території Станіславівщини; водночас нацистські оперативні контрзаходи проти адміністративних органів Українського державного правління та ОУН(б) були вже проведені на решті території Галичини.

По-друге, угорське політичне керівництво на чолі з адміралом М. Горті взяло курс на державне закріплення території галицького Прикарпаття за Угорським королівством. Першим кроком до остаточного приєднання захоплених українських земель до Угорщини мало стати створення тут тимчасових цивільних органів влади під контролем угорської військової адміністрації. Тому підпорядкування Будапешту й остаточна ліквідація українських органів влади на території краю залишалась, на думку угорських керівних кіл, тільки питанням часу.

Третім чинником, який відіграв вагому роль у зміні ставлення угорців до заходів українських націоналістів, став вплив на угорський офіцерів з боку поляків, традиційно вороже налаштованих до створення Української держави на західноукраїнських землях.

У звіті невідомого представника Українського державного правління провідникові ОУН С. Бандері, який на той час перебував під арештом у Берліні, від 22 липня 1941 р. зазначено: «В нормальному функціонуванні укр[аїнських] управ всіх згаданих ступнів великі перешкоди зустрічаються з боку німецьких та мадярських військових чинників (орс- і штадткомендатур). Між іншим, часто трапляються випадки, коли на інтервенцію різних польських чинників німецькі й мадярські військові коменданти, незважаючи на існування місцевих (сільських чи містечкових) укр[аїнських] управ, уповноважують польські елементи організувати місцеву державну адміністрацію до міліції включно»²⁹.

²⁹ «Звіт про роботу в справі організації державної адміністрації на терені Західних областей України». 22.07.1941 // ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1–2.

Прихильне ставлення угорських військових до поляків впливало насамперед із давніх історичних традицій мирного співіснування та союзництва двох народів, а також співпраці між Угорщиною та Польщею в міжвоєнний період, особливо під час дезінтеграції Чехословаччини у 1938–1939 рр. та ліквідації Карпатської України в березні 1939 р.³⁰ Відповідно до передвоєнних геополітичних та етнопатристичних концепцій Угорщини, саме поляки разом з угорцями були «створені Богом для керівної і панівної місії над східними расами» і стали своєрідним щитом європейського християнства проти агресії зі сходу³¹. На думку угорських керівних кіл, поляки були цілком дружнім і союзним народом, а тому й значно надійнішим елементом для створення адміністративних органів влади на окупованій території. Щобільше, останні стали головними інформаторами угорських військових в «українському питанні», що не могло не позначитись на загалом негативному ставленні останніх до українських самостійницьких амбіцій влітку 1941 р.

Зокрема, у повідомленні невідомого інформатора ОУН(б) з території Гуцульщини за 1 вересня 1941 р. зазначено: «Конкретно, прихильність мадярів до українців маліє, – зростає рівночасно до поляків, навіть до жидів, що цілком без обиняків виявляють себе симпатиками уступившої большевицької влади. Треба сказати, що в Мадярській армії є багато офіцерів-поляків (з бувшої польської армії, що перейшли туди в 1939 році – як до союзників), які своєї україножерської роботи не занехаяли й досі, бо від того часу зросла сила польського духу на Гуцульщині, організована Польською військовою організацією, а попирана такими «офіцерами» Мадярської армії та потайки інформована»³².

У другій половині липня – на початку серпня 1941 р. угорське командування в кількох районах Станіславівської області стало прямо вимагати від українських цивільних управ цілковитого підпорядкування його військовій адміністрації. В оунівському донесенні від 22 липня 1941 р. зазначено: «...на теренах Станіславівської області мадяри зажадали зложення присяги й підчинення української державної адміністрації мадярам, однак представники

³⁰ Детальніше див.: *Kozmiński M.* Polska i Węgry przed wojną światową (październik 1938 – wrzesień 1939). Z dziejów dyplomacji i irredenty. – Wrocław, 1970.

³¹ *Держалюк М.* Україна в концепціях і доктринах Угорщини // Українська державність у XX ст. – Київ: «Політична думка», 1996. – С. 168.

³² ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 74.

організованих українських управ відмовились. Який стан на терені тієї області витворився наслідком тієї відмови, відомостей ще немає»³³. У сусідній Тернопільській області, де в окремих південних районах на перехідний період також закріпилися угорські війська, ситуація була ще гірша. У звіті голови Тернопільської обласної управи В. Охримовича Проводові ОУН у Львові за 20–30 липня 1941 р. йдеться: «Округа Борщів не дає ознак життя, бо там з приходом мадярських військ запанували жахливі відносини. Міську управу, створену українцями, мадяри розігнали, а створили нову з поляків і жидів, і загалом ситуація в цій південній частині Тернопільської області фатальна»³⁴.

Водночас угорські військові взяли курс на повну ліквідацію не підконтрольних їм українських військових структур на території Прикарпаття. До таких насамперед належали українська міліція та військово-старшинські школи, створені під егідою ОУН(б).

30 липня 1941 р. угорські війська, дислоковані у Городенці, організованим порядком оточили будівлю української міліції, що налічувала 200 осіб, провели її роззброєння та здійснили пограбування військового майна. Коменданта української повітової міліції і водночас начальника військово-старшинської школи ОУН(б) на території повіту, сотника УГА й члена ОУН(б) Петра Васкула заарештували і 2 серпня 1941 р. розстріляли в Семаківському лісі біля Дністра³⁵. Також було заарештовано нового голову міської управи Городенки Є. Дорожинського.

У уже згаданому повідомленні невідомого інформатора ОУН(б) за 1 вересня 1941 р. йдеться про різке погіршення угорського окупаційного режиму на Гуцульщині: «...мадярські війська з перших днів по приході вдавали з себе українських прихильників, навіть приятелів, та з кожним днем ця приязнь прибирає щораз то холодніший вигляд, навіть ворожий ... Цілковите роззброєння української міліції в українських селах на Гуцульщині трапляється в двох-трьох селах на

³³ «Звіт про роботу в справі організації державної адміністрації на терені Західних областей України». 22.07.1941 // ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1–2.

³⁴ «Звіт Тернопільської області (зіставлений за час від 20.07 до 30.07)». В. Охримович. 31.07.1941 // ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 57–61.

³⁵ Угрин С. Смерть з руки фашистських наїзників Петра Васкула // Визвольний шлях. – Лондон, 1993. – Кн. 5. – С. 617–618.

район ... Селян арештовують і віддають у польовий суд (мадярський) навіть за такі речі, як сварка за межу та легке побиття сапою»³⁶.

У звіті спецслужби відновленої Української держави – Управління державної безпеки (УДБ) – за 12 серпня 1941 р. згадано, що в гуцульських селах, насамперед – Жаб'є (сучасна Верховина), угорці активно агітували поміж населенням підписати заяву про приєднання цих територій до складу Угорщини, де їм обіцяли «значно краще життя». Водночас зазначено, що угорці «в багатьох випадках рятували арештованих поляків, грозячи українській міліції розстрілом. Українське населення ставилося до них повздержливо, а то й з погордою. Страху перед мадярами та їхніми арештуваннями, що будуть розстрілювати, ніхто не мав»³⁷.

Остаточні плани щодо захоплених українських територій визначив фюрер на нараді 16 липня 1941 р. У присутності партійних, державних і військових діячів Німеччини А. Розенберга, Г. Ляммерса, М. Бормана, В. Кейтеля та Г. Герінга А. Гітлер оголосив про свій задум розчленувати українські землі. Зокрема, було вирішено Галичину «як стару австрійську провінцію» приєднати до складу Третього рейху. Водночас фюрер наголосив, що «угорцям, туркам і словакам не обіцяно нічого певного»³⁸. 17 липня 1941 р. вийшов наказ німецького рейхсканцлера про запровадження цивільного управління на окупованих територіях СРСР, яким і було затверджено систему адміністративного поділу та управління. У першому параграфі визначено, що після закінчення бойових дій в окупованих східних областях управління ними має перейти від військових інстанцій до органів цивільної влади.

1 серпня 1941 р. було створено дистрикт «Галичина», що увійшов до складу краківського Генерального губернаторства, який очолював Г. Франк. Його губернатором став доктор Карл фон Ляш. Згідно з «Розпорядженням про адміністрацію Галичини» від 1 серпня 1941 р., до складу п'ятого дистрикту мали увійти території колишніх Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств³⁹.

У зв'язку з цим у перші дні серпня 1941 р. в обласних та повітових центрах Станіславщини відбулись офіційні церемонії передавання повноважень від представників угорської військової влади до рук співробітників німецької окупаційної адміністрації. Зокрема, у

³⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3833 – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 74.

³⁷ Там само. – Спр. 233. – Арк. 25–26.

³⁸ Україна в Другій світовій війні у документах... – С. 179.

³⁹ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ... – С. 66–67.

Станіславів таку процедуру провели 7 серпня 1941 р., коли окружний староста капітан Альбрехт прийняв владу від угорського полковника Лерера. У своїй промові перший наголосив на тому, що «час безправства минув безповоротно»⁴⁰.

Завершальна церемонія передання влади на території всієї області відбулася 14 серпня 1941 р. у Станіславіві в приміщенні обласного театру ім. І. Франка. Цивільну владу з рук угорського генерал-лейтенанта Ф. Сомбатгеї перебрав губернатор д-р К. Ляш, а військову – генерал граф фон Роткірх. Після цього на площі Міцкевича відбувся урочистий парад угорських та німецьких військ, який приймали генерали Роткірх та Сомбатгеї, д-р К. Ляш, а також представники українського греко-католицького духовенства, члени тимчасової управи міста й обласного уряду, комендант та заступник української міліції⁴¹.

З цього часу Станіславівську обласну тимчасову управу, окружні та повітові управи області розпускали. Замість них на чолі округів, повітів та великих міст створювали німецькі адміністративні органи. Політичну ситуацію на цих територіях взяли під свій нагляд органи таємної поліції (гестапо), а громадський порядок контролювала німецька жандармерія⁴². Так остаточно припинили своє існування органи державної адміністрації Української держави на території Станіславівщини.

Після передання угорцями всієї військової та цивільної влади на території Станіславівської області німцям офіційний Будапешт остаточно не відмовився від своїх територіальних претензій на українське Прикарпаття і робив у подальшому дипломатичні спроби схилити Німеччину розділити Східну Галичину на дві частини: північну залишити у складі генерал-губернаторства, а південну – приєднати до Угорщини. Одним із головних зовнішньополітичних завдань гортистського режиму напередодні та в роки Другої світової війни було встановлення угорської гегемонії в Карпатському регіоні.

На думку офіційного Будапешта, сам факт участі Угорщини у війні проти СРСР неодмінно надавав їй право на включення до свого складу частини окупованих нею територій. Як на винагороду за участь у німецькому «хрестовому поході проти більшовизму» угорські військово-політичні кола розраховували на можливість закріплення

⁴⁰ Українське слово (Станіславів). – 1941. – 10 серпня.

⁴¹ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ... – С. 68–69.

⁴² Там само. – С. 68–69.

за короною св. Стефана південної Галичини, зайнятої у липні 1941 р. гонведськими військами. Адже ще під час спільних нарад та консультацій між двома генеральними штабами в січні-червні 1941 р. німецькі керівники не раз натякали і відкрито заявляли про можливість передачі Угорщині якогось шматочка з радянського пирога як політичну компенсацію за участь у війні⁴³. Зокрема, під час німецько-угорських переговорів у Берліні в січні 1941 р. йшлося про землі «старого князівства Галич», передгір'я Карпат до р. Дністер⁴⁴. За свідченнями начальника 2-го відділу угорського генштабу генерал-майора І. Уйса-си, наприкінці квітня 1941 р., перед приїздом до Будапешта нового німецького військового аташе Р. Туссена, аби підштовхнути Угорщину до активної участі у війні проти СРСР, фюрер надав останньому неофіційні повноваження ще раз пообіцяти угорцям «області Східної Галичини» (разом із нафтовими родовищами Дрогобича)⁴⁵. У травні 1941 р. у листі міністра закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропа на адресу угорського прем'єра Л. Бардоші йшлося про можливість передавання його країні «частини території Східної Галичини»⁴⁶.

Ставлення угорських військових кіл до проблеми можливих територіальних надбань Угорщини в разі її участі у війні проти СРСР пліч-о-пліч з німецьким вермахтом досить красномовно відображає секретне донесення угорського військового аташе в Берліні полковника Шандора Гомлока, що було надіслане на адресу начальника угорського генерального штабу Г. Верта за два дні до німецького вторгнення, 20 червня 1941 р. Активно виступаючи за приєднання Угорщини до воєнної кампанії на сході, він насамперед наголошував на можливих територіальних вигодах для останньої: «Залишаючи позаду постійно повторювані причини, ми маємо це зробити передусім тому, що в цьому разі наша армія повинна буде зайняти нові території на північ від Карпат, з тим, щоб, володіючи ними, можна було вести переговори про задоволення інших наших вимог. Якщо ми проґравимо цей момент, то станемо сторонніми спостерігачами створення

⁴³ Це відбувалося всупереч забороні фюрера проводити переговори політичного змісту на рівні генеральних штабів із союзниками Третього Рейху – Угорщиною та Словаччиною (див. *Кейтель В.* 12 ступенек на ешафот... – Ростов н/Д: Феникс, 2000. – С. 345).

⁴⁴ Нюрнберзький процес. – Москва, 1958. – Т. 2. Преступления противи мира. – С. 668.

⁴⁵ Там само. – С. 670.

⁴⁶ Там само. – С. 672.

спільного німецько-румунського кордону»⁴⁷. Своєю чергою, головний представник військового інтервенціоністського лобі генерал Г. Верт намагався довести уряду Бардоші, що «територіальних та інших вигод, серед них і передання всього Карпатського басейну лише угорцям, а також участь у розподілі радянської сировини можна досягнути тільки за умови війни проти СРСР більшими силами»⁴⁸.

Однак офіційно А. Гітлер ніколи не давав своєму дунайському сателіту жодних політичних обіцянок з цього приводу. Для Берліна було не вигідно це робити насамперед зі стратегічних мотивів, адже отримання Угорщиною додаткових територій привело б до її надмірного посилення, а це не відповідало гітлерівській політиці в Південно-Східній Європі, що передбачала утримувати Угорщину та Румунію в стані напруження та взаємних територіальних претензій одна до одної. Це мало гарантувати домінуючий вплив на них з боку Третього рейху. Зважаючи на активнішу участь румунських збройних сил у військовій кампанії на сході, у розподілі радянської здобичі більше переваг надавали саме східному сусідові Угорщини.

Румунія була сильно стурбована перспективами посилення останньої в Карпатському басейні. Зокрема, 18 липня 1941 р. у повідомленні держсекретаря Міністерства закордонних справ Німеччини Вайзекаера про розмову з румунським послом наголошено на побоюванні Бухареста щодо можливості передання Угорщині частини українських земель на північ від Карпат. Тому було запропоновано зберегти пряме сполучення між Румунією та рейхом «без вклинення між ними частини угорської території»⁴⁹.

Щобільше, за свідченнями фельдмаршала Ф. Паулюса, А. Гітлер напередодні вступу Угорщини у війну віддав таємний наказ 17-й німецькій армії за будь-яких обставин до приходу угорських військ зайняти нафтові родовища Дрогобича, які раніше пропонували як винагороду Будапешту⁵⁰.

Після остаточного рішення про долю окупованих східних територій, прийнятого на засіданні вищого нацистського військового та партійного керівництва 16 липня 1941 р., і позбавлення в середині

⁴⁷ Венгрия и вторая мировая война. Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны. – Москва, 1962. – С. 257.

⁴⁸ Пушкаш. А. И. Венгрия в годы второй мировой войны. – С. 232.

⁴⁹ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. – Львів; Київ: «Піраміда», 2001. – С. 369.

⁵⁰ Нюрнбергский процесс. – Т. 2. – С. 605.

серпня угорських військ контролю над зайнятими теренами Станіславщини внаслідок включення їх разом з іншими колишніми польськими воєводствами до дистрикту «Галичина» Будапешт не склав рук і продовжував тиснути на Берлін з метою задоволення своїх територіальних апетитів та великодержавних амбіцій, вважаючи свою участь у східній кампанії цілком вагомою підставою для цього.

7–8 вересня 1941 р. під час офіційної зустрічі з регентом М. Горті фюрер на знак подяки за вступ у війну проти СРСР нагородив угорського диктатора німецьким Залізним Хрестом і пообіцяв, що невдовзі гонведські війська будуть відправлені додому⁵¹. Висловивши вдячність, адмірал натякнув на можливість «територіальної корекції» німецько-угорського кордону в Галичині з метою створення «стратегічного плацдарму» та захисту Угорщини від небезпеки зі сходу. Однак амбітні претензії регента викликали відверте роздратування з боку Гітлера⁵². Останній на той час вже остаточно визначився з долею Галичини, що по праву мала належати Третьому рейху як колишня провінція Австрійської імперії, законною правонаступницею якої відтепер стала Німеччина, і не збирався ділитися зі своїм «невдячним союзником» бодай крихтою радянського пирога.

Утім, угорці не вгавали. Згідно з доповіддю заступника міністра закордонних справ Німеччини Е. Верманна від 11 вересня 1941 р.,

⁵¹ В цей же час відбувалися переговори між начальником ОКВ В. Кейтелем та шефом угорського генштабу Ф. Сомбатгеї, під час яких останній заявив, що угорський мобільний корпус (1-ша та 2-га механізовані бригади), що воював на Східному фронті в складі 17-ї німецької армії, не пристосований для ведення військових дій в умовах російської зими і повинен бути відкликаний із передової лінії ще до форсування Дніпра, а після відповідного переформування та переоснащення про його використання можна говорити тільки в наступному році. Як згадував німецький генерал-фельдмаршал, Сомбатгеї «неабияк повеселив мене «глибокими» і з претензією на ущипливість зауваженнями про «неправильне», на його погляд, використання угорської дивізії [корпусу – О. П.] на фронті. Мені залишалось тільки порекомендувати йому спочатку відучити своїх солдат від мародерства та грабінництва, а потім вже переходити до обговорення оперативних питань. Утім, зрозумівши, що тут такі номери не проходять, угорець тут же перебедувався і розсипався в похвалах ОКХ та фюреру». В результаті було прийнято компромісне рішення про відправку угорських частин у тил (*Кейтель В. 12 ступенек на зшафот...* – Ростов н/Д: Феникс, 2000. – С. 370).

⁵² A Második Vitézháború. – O. 121; Clear the line. Hungary's struggle to leave the Axis during the Second World War. By Laura-Louise Veress / [ed. by Dalma Takacs]. – Cleveland, Ohio. 1995. – P. 61.

гортистські офіцери під час переговорів із представниками німецького генштабу пропонували з воєнних мотивів посунути кордони Угорщини на північ у межі німецького генерал-губернаторства⁵³. 2 жовтня 1941 р. Будапешт навіть подав офіційний запит на адресу Берліна з приводу можливості зміни німецько-угорського державного кордону на північ від Карпат, текст якого, однак, не зберігся⁵⁴. Угорська сторона, окрім іншого, мотивувала свою пропозицію тим, що Галичина є серцем українського національно-визвольного руху, який став масовим і небезпечним як для рейху, так і Угорщини, загрожуючи їй домінуванню на Закарпатті. Відповідно, таким розчленуванням передбачали його підірвати, й угорська сторона зобов'язалася це зробити в разі прилучення згаданих територій до корони св. Стефана⁵⁵.

Попри те, що німецька сторона не виявляла особливого ентузіазму до задоволення територіальних претензій Будапешта, на переговорах з німецьким керівництвом у 1941–1942 рр. угорські представники ще не раз повертались до цього питання. Зокрема, коли під час зустрічі 11 листопада 1941 р. німецький посол в Будапешті Д. Ягов повідомив Л. Бардоші про висловлене побажання Берліна бачити в тилу Східного фронту ще дві додаткові угорські окупаційні бригади, угорський прем'єр у відповідь поставив вимогу врегулювати питання північно-східного кордону Угорщини в Карпатах. Однак Вільгельмштрассе знайшло ці вимоги необґрунтованими⁵⁶.

Угорські претензії на південні галицькі землі аж ніяк не вписувались в ревізіоністську зовнішню політику міжвоєнної Угорщини, верхівка якої намагалась відновити державу св. Стефана в його історичних кордонах до Тріанонського мирного договору 4 червня 1920 р. (що позбавив її 2/3 територій, на яких проживала 1/3 населення), тобто в межах Карпатського басейну⁵⁷. Водночас зазіхання на Галичину, яка розташована на північ від Карпат, були радше історичною

⁵³ A Második Vikágháború. Szerkesztette Ungváry Krisztián. – Osiris Kaidó. Budapest, 2005. – O. 120.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Держалюк М. Окупаційна політика Угорщини в Україні у роки Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії. – Київ, 2012. – Вип. 15. – С. 113.

⁵⁶ Fenyő D. Hitler, Horthy and Hungary. German-Hungarian relations, 1941–1944. – New Haven and London: Yale university press, 1972. – P. 35.

⁵⁷ Див. детальніше про угорський ревізіонізм у 1920–1945 pp.: Zaidler M. Ideas on Territorial Revisionism in Hungary. 1920–1945. – Boulder, East European Monographs, 2007. – 441 p.

ретроспективою угорської політичної еліти в епоху середньовіччя, коли Угорське королівство за правління династій Арпадів-Анжу в певні історичні періоди володіло чи управляло галицькими землями⁵⁸.

Зі спогадів В. Яшана відомо, що наприкінці жовтня – початку листопада 1941 р. звістки про висунення угорських територіальних претензій на галицькі землі по р. Дністер дійшли до українського населення Станіславщини. У відповідь за ініціативою та активного сприяння останнього німецький окружний капітан Альбрехт підготував лист з протестом проти угорських зазіхань, в якому спростовував аргументи Будапешта. Зокрема, наголошував на історичній, національній та географічній єдності цих земель з рештою Галичини, а також наводив численні факти угорських грабежів та погромів влітку 1941 р. 9 листопада 1941 р. лист Альбрехта з відповідними додатками до нього надійшов до німецьких урядових інстанцій. А вже 12 листопада 1941 р. було надіслано другий. Серед населення розпочали збір підписів проти приєднання Прикарпаття до складу Угорщини⁵⁹.

2 грудня 1941 р. генерал-губернатор Г. Франк надав офіційну відповідь угорському прем'єру Л. Бардоші щодо його запиту від 2 жовтня 1941 р., в якому вказував, що в Берліні угорська вимога викликала «відверте здивування»⁶⁰.

Попри це, на нижчому рівні розглядали можливість передання на користь Угорщини прикордонних територій в околиці Ворохти, Татарова, Яблуниці та Рафайлова. Для проведення розмежування та делімітації кордону було створено спільну комісію. Однак після 22 грудня 1941 р. весь проект завис у повітрі⁶¹.

Окрім суто військово-стратегічних аргументів на користь «привласнення» південної Галичини, угорські представники висували також географічні й економічні аргументи. Так, у повідомленні бригаденфюрера СС Вахтера від 24 квітня 1942 р. зазначено, що угорці вимагали «не тільки декілька тисяч квадратних кілометрів, але й найкращі гірські райони Галичини». Вони наголошували на тому, що землі на північ від Карпат разом із Дунайською низовиною ста-

⁵⁸ Детальніше див.: Волощук М. М. Військово-політичні стосунки Угорського королівства з Галицьким та Галицько-Волинським князівством (кінець XII–XIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» – Чернівці, 2005.

⁵⁹ Яшан В. Під брунатним чоботом... – С. 27.

⁶⁰ A Második Vitézháború. – О. 121.

⁶¹ Яшан В. Під брунатним чоботом... – С. 27.

новлять єдину нерозривну природну цілісність і що для Угорщини велике економічне значення матимуть цінні породи деревини у Ворохті та рекреаційні ресурси регіону. На думку Вахтера, всі претензії угорців були абсолютно безпідставними й абсурдними⁶².

Наприкінці квітня 1942 р. угорська сторона вчергове висунула вимогу змінити німецько-угорський рубіж у Карпатах на свою користь. Справу мали розглядати дві німецькі комісії – у Берліні та у Львові. З цього приводу 8–13 червня 1942 р. до німецької столиці виїздила угорська військова місія на чолі з генерал-лейтенантом Аурелем Медвеї⁶³. Однак після візиту генерал-губернатора Г. Франка на Станіславівщину наприкінці липня 1942 р. було вирішено, що Угорщині не дістануться навіть прикордонні території в дистрикті «Галичина»⁶⁴.

Остаточної поразки угорські територіальні претензії на південну Галичину зазнали 17 серпня 1942 р., коли Берлін офіційно відхилив усі вимоги Будапешта. Натомість Угорщині було запропоновано перенести вирішення цього питання на післявоєнний період⁶⁵. Німецька сторона намагалася переконати свого дунайського союзника не боятися слов'янського сусідства на сході, запевнюючи його в тому, що «жодної слов'янської держави там не буде, що Галичина ні до Польщі, ні до України не буде входити, а натомість стане складовою Третього Рейху». Після повернення до Будапешта керівник угорської делегації генерал А. Медвеї в інформації на ім'я регента М. Горті за підсумками переговорів на Вільгельмштрассе висловив переконання в тому, що «вся історична Галичина стане органічною частиною Німецької імперії»⁶⁶.

Так зазнали краху відчайдушні спроби гортистської Угорщини, окриленої першими воєнними успіхами Третього рейху на Східному фронті та нестримними великодержавними амбіціями, забрати собі частину із захопленої території і включити до свого складу додаткові українські терени, реалізувавши таким способом середньовічні заповіти королів із династій Арпадів-Анжу на встановлення угорського домінування в усьому Карпатському регіоні.

⁶² A Második Vikágháború. – О. 121–122.

⁶³ Держалюк М. Окупаційна політика Угорщини в Україні... – С. 113.

⁶⁴ Яшан В. Під брунатним чоботом... – С. 28.

⁶⁵ A Második Vikágháború. – О. 121.

⁶⁶ Держалюк М. Окупаційна політика Угорщини в Україні... – С. 113.

Розділ 3

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД У СФЕРІ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Павло Ткачук

ДОСВІД ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В АРМІЯХ КРАЇН-ЧЛЕНІВ НАТО

Основою для впровадження концепції цивільно-військового співробітництва (ЦВС) на оперативно-тактичному рівні в межах НАТО послугував досвід Збройних сил США зі створення центрів ЦВС у північному Іраку (1991), Сомалі (1993–1994), Руанді (1994) і на Гаїті (1993–1995)¹. Ці центри функціонували як «місця зустрічі представників збройних сил, урядових служб США, місцевої влади, міжнародних, регіональних організацій, а також неурядових і приватних організацій та місцевого населення»² для обміну інформацією та координації зусиль з надання гуманітарної допомоги. Американська військова доктрина не встановлювала жорсткої структури для таких центрів – їхній розмір і склад варіював залежно від ситуації та потреб³.

Після узагальнення досвіду участі у військових операціях в різних куточках світу було з'ясовано важливість та необхідність організації взаємодії цивільних і військових гравців у зоні конфлікту – розпочалася розробка доктринальної бази ЦВС в арміях провідних країн світу та безпосередньо у НАТО для застосування військ під час проведення міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки⁴.

У першому офіційному документі НАТО з цього питання – директиві Військового комітету НАТО, прийнятій у серпні 1997 року,

¹ Цивільно-військове співробітництво за стандартами НАТО: навч. посібник / Національний університет оборони України ім. Івана Черняховського. – Київ, 2015. – С. 11.

² Білошицький В. Цивільно-військові відносини в країнах НАТО: історія та сучасність // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право (Київ). – 2013. – Вип. 4(20). – С. 8.

³ Цивільно-військове співробітництво за стандартами НАТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cimic.com.ua/img/cimic_nduu.pdf

⁴ Шелест Г. Миротворчість під час війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prismua.org/wp-content/uploads/2018/02/14041.pdf>

ЦВС визначають як «військову операцію, основним завданням якої є підтримка цивільної влади, населення, міжнародних та урядових організацій, що сприятиме досягненню військових цілей та реалізації завдань»⁵. Це пов'язано з тим, що під час планування військової операції або операції з підтримання миру та безпеки потрібно враховувати «цивільний вимір», тому такий обов'язок покладають на кожного командира⁶.

Відповідно до доктрини НАТО, система ЦВС під час будь-яких операцій під егідою НАТО має відповідати таким принципам:

- пріоритет військових цілей і завдань;
- підтримання системи керівництва і контролю на всіх рівнях;
- економність (мінімальне використання військових ресурсів за умов максимального використання цивільних, до того ж важливо не допустити виснаження цивільних ресурсів, оскільки це негативно вплине на підтримання життєдіяльності місцевого населення);
- концентрація ресурсів на невеликих за кількістю залучених осіб, але великих за обсягом пріоритетних проектах;
- військові гуманітарні зобов'язання (дотримання зобов'язань, визначених міжнародним правом)⁷.

Система діяльності структур ЦВС ґрунтується на 10 основних принципах:

1. Пріоритет місії. Досягнення успіху військової місії має пріоритет у всіх випадках. Посадові особи структур цивільно-військового співробітництва повинні бути готові до виконання обов'язків в умовах інтенсивного психологічного впливу чинників воєнних дій та можливих жертв серед цивільного населення. Водночас цілком зрозуміла готовність людей максимально полегшити страждання інших не може бути чинником, який стане на заваді досягненню мети місії⁸.

⁵ Кривенко Ю. Щодо необхідності правового регулювання цивільно-правового співробітництва Збройних Сил України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/91110/35-39.pdf.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

⁶ Цивільно-військове співробітництво за стандартами НАТО. – С. 15.

⁷ NATO Civil-Military Cooperation (CIMIC) Policy. MC 411. Brussels, Aug. 1997

⁸ Чобіт І. Історичний досвід провідних країн світу у запровадженні та функціонуванні структур цивільно-військового співробітництва (CIMIC) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vnv.asv.gov.ua/article/download/169133/168895.pdf>

2. Організація управління. Керівництво цивільно-військовими відносинами – прямий обов'язок командувачів (командирів) військових контингентів на всіх рівнях. Вони повинні у повному обсязі володіти обстановкою та знати обов'язки структур СІМІС і способи їхнього ефективного застосування.

3. Ефективне використання ресурсів. Заходи цивільно-військового співробітництва здебільшого здійснюють в умовах, коли цивільне населення потерпає через руйнування інфраструктури і відсутності необхідних товарів і послуг. Водночас командувачі (командири) військових контингентів зобов'язані забезпечити раціональне використання наявних ресурсів з метою збереження спроможності сил виконувати завдання за призначенням.

4. Концентрація зусиль. Потрібно забезпечити концентрацію ресурсів, доступних для використання в інтересах СІМІС, таким способом, щоб досягти максимального впливу на цивільне населення та позитивного сприйняття дій військових формувань.

5. Забезпечення зацікавленості цивільних організацій. Цивільні організації часто не мають бажання співпрацювати з військовими. Тому останні мусять мати ресурси для реального сприяння цивільним організаціям у досягненні мети їхньої діяльності в зоні конфлікту. Саме на цій основі ґрунтується дієвість взаємодії. Зазвичай це трудові ресурси, обладнання, військовий захист та інформація.

6. Спільні цілі. Ефективним способом формування стійких цивільно-військових відносин є усвідомлення та взаємне визнання спільних цілей обох сторін. Командувачі (командири) військових контингентів повинні планувати та здійснювати застосування військ з урахуванням досягнутих домовленостей із цивільними організаціями.

7. Взаємна довіра і злагода. Тиск у галузі цивільно-військового співробітництва може призвести до досягнення лише тимчасового успіху. Однак загальна результативність таких відносин є низькою. Командувачі мають бути готовими витратити час та енергію на забезпечення взаємодії з цивільними учасниками на бажаному рівні.

8. Гуманізм. Людські страждання, пов'язані із застосуванням військової сили, мусять бути обмежені і полегшені у всіх можливих випадках. Гідність і права людей потрібно поважати і захищати в межах міжнародного правового поля.

9. Прозорість відносин. Життєво необхідна, оскільки вона забезпечує довіру і взаєморозуміння сторін.

10. Зв'язок. Більшість цивільних організацій переслідують власні цілі і пріоритети в зоні конфлікту, які не завжди збігаються з цілями

військового командування. Забезпечення постійного зв'язку між сторонами є важливим чинником усвідомлення того, що незалежність у діях і співробітництво не виключають, а навпаки, доповнюють одне одного⁹.

Основними завданнями структурних підрозділів ЦВС в мирний час є:

1) Аналіз обстановки, створення інформаційної бази про діяльність органів влади, міжнародних, неурядових, громадських організацій у зонах інтересів НАТО;

2) Координація взаємодії органів військового управління з невійськовими структурами¹⁰.

До початку миротворчої операції метою структур цивільно-військового співробітництва (СІМІС) є підготовка військового контингенту до виконання завдань в умовах цивільного оточення в зоні конфлікту¹¹.

Зазначену мету реалізують виконанням таких завдань:

Мета	Зміст
Планування	Органи СІМІС складають відповідний план, який ґрунтується на детальному моніторингу цивільного середовища і передбачає заходи забезпечення дій сил;
Рекомендації	Підрозділи СІМІС повинні прогнозувати і надавати рекомендації командуванню стосовно взаємного впливу дій цивільних і військових учасників конфлікту;
Інформування	Підрозділи СІМІС відповідають за підготовку інформації для військового керівництва стосовно змін ситуації, що складається в цивільному середовищі.

Під час миротворчої операції головними завданнями структур СІМІС є:

1. Взаємодія з усіма зацікавленими організаціями і цивільним населенням на контрольованій миротворчим контингентом території (у формах нарад, конференцій, «круглих столів», зустрічей із

⁹ Цивільно-військове співробітництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

¹⁰ Історія виникнення цивільно-військового співробітництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/course>

¹¹ Військово-цивільне співробітництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wikivisually.com/lang-uk/wiki/>

керівниками організацій, проведення інших спільних заходів, організації їхнього висвітлення у ЗМІ);

2. Координація взаємодії військового командування і гуманітарних організацій у наданні допомоги населенню, що потерпає внаслідок військового конфлікту, стихійного лиха, дій терористичних угруповань тощо¹².

На транзитному (перехідному) етапі – по завершенню активної фази застосування сил до виведення миротворчого контингенту СІМІС спрямовує зусилля на організації передачі функцій управління від військової до цивільної влади. СІМІС має гарантувати, що цей процес відбуватиметься з найменшими руйнуваннями цивільного життя¹³.

Це завдання реалізують у двох фазах¹⁴:

1. Пом'якшення стосунків (між органами військового управління та цивільною владою, неурядовими та громадськими організаціями, цивільним населенням загалом).

2. Завершення операції (створення передумов для стабільного функціонування цивільної влади, громадянського суспільства, забезпечення сприятливого ставлення влади і цивільного населення до миротворчого контингенту)¹⁵.

Діяльність та виконання завдань ЦВС в операціях під проводом НАТО розглядають на трьох етапах операції: під час підготовки, безпосередньо під час операції та після її завершення (постконфліктний період). Найважливішим вважають застосування ЦВС під час проведення операції та в постконфліктний період (рис. 1.1)¹⁶.

¹² Пояснювальна записка до проекту Закону України Про внесення змін до законів України «Про Збройні Сили України» та «Про оборону України» (щодо здійснення Збройними Силами України цивільно-військового співробітництва) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:MkGGHiaOyiMJ:w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34%3Fid%3D%26pf3511%3D55702%26pf35401%3D351413+&cd=9&hl=uk&ct=cInk&gl=ua>

¹³ Цивільно-військове співробітництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

¹⁴ Чобит І. Историчний досвід провідних країн світу... – Режим доступу: <https://vnp.asv.gov.ua/article/download/169133/168895.pdf>

¹⁵ Там само.

¹⁶ Цивільно-військове співробітництво за стандартами НАТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cimic.com.ua/img/cimic_nduu.pdf

Рис. 1.1. Етапи операції 1-й, 2-й, 3-й

Отже, у керівництві НАТО сформовано чітке розуміння потреби цивільно-військового співробітництва в ході миротворчих операцій силами спеціально створених структурних підрозділів, які є невід'ємною складовою штабу будь-якого рівня – від з'єднання (як постійного, так і тимчасово створеного для виконання завдань конкретної операції) і вище¹⁷. Продовжується напрацювання нормативно-правової бази, вдосконалення організаційно-штатної структури органів цивільно-військового співробітництва¹⁸.

Франція. Французька армія має великий досвід у сфері ЦВС, накопичений ще під час колоніальної епохи. Колоніальні війни змусили війська, зокрема сухопутні, інтегрувати операції у цивільні відносини¹⁹. У французькій військовій історії ретельно вивчали досвід Маршала Ліоте. Призначений основним резидентом у Марокко

¹⁷ Чобит І. Історичний досвід провідних країн світу... – Режим доступу: <https://vnp.asv.gov.ua/article/download/169133/168895.pdf>

¹⁸ Там само.

¹⁹ Французька традиція та визнаний досвід [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidruchniki.com/82961/politologiya/blok_prikлади_viyskovo-tsvilnogo_spivrobotnistva

в 1912 р., він розпочав «мусульманську політику» для підтримки французької влади над місцевими елітами. Згодом створив службу місцевих справ²⁰.

Функціонування цієї служби дуже відрізняється від сучасного ЦВС. Тут йдеться про управління територією та надання порад чинній владі. Ліоте вважав: для того, щоб утримати територію, потрібно примирити, якщо це можливо, його населення з елітою. У середині 1990-х років набула популярності концепція комплексного підходу, яка виникла під час афганської кризи. Стало зрозуміло, що одна військова операція не вирішить проблеми в країні. З лютого 2008 р. Франція попросила НАТО зосередитись на комплексному підході щодо африканської та афганської криз. Цей принцип був погоджений у Бухаресті 2008 р. і впроваджений в Афганістані восени 2009 р.²¹.

Йдеться про прагматичне бачення: потрібно володіти цивільними та військовими засобами, які є постійними та розвиненими. Необхідно координувати їхні дії для протистояння кризовим ситуаціям і знайти гідну відповідь. Тому треба створити структуру, у якій суб'єкти зможуть взаємодіяти та спілкуватися один з одним задля досягнення ефективних та швидких дій²².

Комплексний підхід НАТО заснований на п'яти структурних напрямках:

- планування та проведення операцій;
- актуалізація досвіду навчання та освіти;
- зміцнення співпраці з зовнішніми суб'єктами;
- повідомлення для громадськості;
- стабілізація та реконструкція²³.

Залучення та участь громадськості передбачені на всіх рівнях процесу.

Концепція комплексного підходу спрямована на врегулювання кризи, з використанням усіх елементів, що дають змогу повернутися до стабільності країни. Важливо діяти у трьох узгоджених та

²⁰ Французька традиція та визнаний досвід...

²¹ Чобіт І. Історичний досвід провідних країн світу... – Режим доступу: <https://vnp.asv.gov.ua/article/download/169133/168895.pdf>

²² Французька традиція та визнаний досвід [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidruchniki.com/82961/politologiya/blok_prikлади_viyskovo-tsvilnogo_spivrobotnitstva

²³ Там само.

скоординованих напрямках: управління, безпека, економічний та соціальний розвиток²⁴.

Розглядаючи різноманітні національні підходи до підготовки та принципів застосування підрозділів ЦВС, можна багато чого навчитися, зокрема й на чужих помилках. Безумовно, аналіз та накопичення такого досвіду стане беззаперечним внеском у розвиток системи цивільно-військового співробітництва в ЗСУ та введе їх на рівень взаємосумісності під час проведення багатонаціональних операцій, навчань тощо²⁵.

Розмаїття національних підходів до ЦВС зумовлене різним досвідом тієї чи тієї країни за останні десятиліття, а також відображає різноплановість їхніх особистих, національних інтересів. Отже, попередній досвід участі країни в певному конфлікті та сукупність її національних інтересів впливають на вироблення поглядів на систему ЦВС й особливості її функціонування. Тобто йдеться про раціонально-культурну сукупність змінних у формуванні концепції ЦВС, де раціональне формується на основі чітко визначених національних інтересів, а культурна складова формується набуттям нового досвіду, вивченням нової культури тощо²⁶.

США та Канада. Еквівалентом ЦВС у доктринах США та Канади є цивільно-військові операції (ЦВО). Суміжні поняття – взаємодія з цивільними, цивільно-військові операції – мають такі визначення у ЗС США:

Взаємодія з цивільними – увесь особовий склад, який перебуває на службі або в резерві, отримує повною мірою необхідну підготовку для здійснення взаємодії з цивільними та підтримки ЦВО²⁷. Така діяльність посилює відносини між військовими та представниками місцевої влади в зоні відповідальності військ (сил) і надає можливість залучення цивільних експертів для підвищення ефективності ЦВО²⁸.

ЦВО – діяльність командира з метою налагодження, підтримання відносин, здійснення впливу чи прагматичного використання

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Чобит І. Історичний досвід провідних країн світу... – Режим доступу: <https://vvn.asv.gov.ua/article/download/169133/168895.pdf>

²⁸ Цивільно-військове співробітництво за стандартами НАТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cimic.com.ua/img/cimic_nduu.pdf

відносин між військовими, урядовими та неурядовими цивільними організаціями, представниками влади, цивільним населенням на території проведення операції з позитивним, нейтральним або ворожим ставленням до військової присутності. Це потрібно для полегшення військових операцій, консолідації зусиль та досягнення оперативних цілей США. ЦВО можуть здійснювати визначні цивільні, інші військові або обидва ці компоненти²⁹.

Проте є концептуальна відмінність між доктриною США у сфері цивільно-військової взаємодії та доктриною ЦВС НАТО. НАТО вбачає у ЦВС насамперед можливість покращення координації з цивільним компонентом. Доктрина НАТО не зосереджена суто на проведенні проектів, хоча можливості здійснення гуманітарних проектів на підтримку своїх сил не виключають. Підхід США полягає у впливі на цивільне оточення з метою підтримки своїх сил. Під час ЦВО військові можуть виконувати функції цивільних органів влади та організацій. Тобто принцип США передбачає певне пристосування цивільних до потреб військових³⁰.

У США фахівці ЦВС входять до відділу вогневого ураження. І командир завжди, перед тим як прийняти рішення щодо вогневого ураження, запитує у представників цивільно-військового співробітництва – чи є можливість вирішити цю проблему шляхом залучення груп ЦВС, тобто досягти прихильності місцевого населення, щоб воно не сприяло бандформуванням чи партизанам³¹.

Німецьчина. Після реконструкції бундесверу на початку ХХІ ст. поступово взяв курс на забезпечення умов політичної безпеки: до його завдань входить врегулювання будь-яких конфліктів, забезпечення національних інтересів, що передбачає відповідальність перед міжнародною спільнотою та підтримання загальної безпеки. Забезпечити безпеку країни означає сьогодні для бундесверу,

²⁹ Цивільно-військове співробітництво в Україні: створення та розвиток у кризових умовах // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави (Київ). – 2017. – № 1(21). – С. 91.

³⁰ Цивільно-військове співробітництво за стандартами НАТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cimic.com.ua/img/cimic_nduu.pdf

³¹ «За 2015 рік підрозділами СІМІС надано більше ніж 2,5 тисячі тон гуманітарної допомоги» – полковник Олексій Ноздрачов газеті «Українська правда. Життя» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/03/29/2434>

зокрема, запобігти впливу криз і конфліктів, а в разі їхнього виникнення – припинити їх³².

Актуальні ризики й загрози нівелюють традиційну відмінність між зовнішньою безпекою та суспільною безпекою всередині країни. Захист національних інтересів сьогодні належить до загальної компетенції. Для цього необхідною є загальнодержавна, всеосяжна та узгоджена політика забезпечення безпеки, яка вимагає політичної та дипломатичної ініціативи, а також включає в себе економічні, спрямовані на політичний розвиток, поліцейські, гуманітарні, соціальні та військові заходи³³. А комплексні національні заходи превентивної безпеки будуть ефективними лише тоді, коли всі відповідальні державні установи та сили Німеччини, відповідно до їхніх конституційних повноважень та компетенції, діятимуть далекоглядно та узгоджено³⁴.

Набуває актуальності тісна співпраця бундесверу з державними та недержавними суб'єктами в Німеччині та за кордоном з метою забезпечення безпеки Німеччини. На вирішення цього завдання спрямовано й військово-цивільну співпрацю. Об'єднані сили забезпечення – один із військових підрозділів бундесверу – є представником та ініціатором ВЦС. Вони виконують функцію сполучної ланки та рупору армії як у місіях бундесверу за кордоном, так і в Німеччині, наприклад, для підтримки компетентних органів цивільного захисту³⁵.

Складність нової глобальної політики безпеки полягає в тому, що вона потребує скоординованих національних і міжнародних прогресивних заходів з урахуванням загальних стратегій, в яких зовнішній, оборонний, фінансовий, економічний, екологічний, культурний та правовий курси політики взаємопов'язані між собою. В цьому контексті сучасне військово-цивільне співробітництво бундесверу вимагає схильності до когерентної взаємодії цивільних і військових

³² Приклади військово-цивільного співробітництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidruchniki.com/82961/politologiya/blok_prikлади_viy-skovo-tsilvilnogo_spivrobotnitstva

³³ Чобім І. Историчний досвід провідних країн світу... – Режим доступу: <https://vnp.asv.gov.ua/article/download/169133/168895.pdf>

³⁴ Приклади військово-цивільного співробітництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidruchniki.com/82961/politologiya/blok_prikлади_viy-skovo-tsilvilnogo_spivrobotnitstva

³⁵ Там само.

осіб та підходу, який під час планування військової операції орієнтований на населення³⁶.

В основних документах реорганізації бундесверу термін «національна безпека» явно розширений. Якщо раніше це була лінія оборонної політики, то зараз це основний принцип реорганізації бундесверу. Цей термін включає всі актуальні потреби захисту громадян Німеччини. Водночас трансформація збройних сил зумовила збільшення резерву відповідно до сьогоденних та майбутніх потреб. Під час холодної війни всі заходи резервістів були спрямовані на швидку мобілізацію в разі оборони. У теперішній час імовірно завдання бундесверу пов'язані переважно із ситуаціями мирного часу. Законодавство вимагало використання резервістів для цих завдань на добровільній основі³⁷.

Резервісти відіграють важливу роль для майбутніх можливостей і орієнтації бундесверу. Вони в мирний час роблять корисний внесок у тісній співпраці зі солдатами, доповнюючи можливості регулярних частин у широкому спектрі завдань бундесверу. Отже, резервістів потрібно передусім набирати туди, де їхні навички – військові та цивільні – принесуть найбільшу вигоду для збройних сил³⁸.

Високого пріоритету надають, як і раніше, посередницькій функції бундесверу щодо спілкування з громадськістю. Резервісти добровільно та незалежно від наказів мають відвідувати офіційні заходи або семінари та лекції для поглиблення розуміння політики безпеки³⁹.

Основними формами інформування населення у зоні відповідальності є:

- бесіди з місцевими лідерами та мешканцями. Таку діяльність можуть проводити як офіцери СІМІС, так і військовослужбовці, які несуть службу в патрулях, конвоях, на блокпостах, командири підрозділів. Але завдання на проведення такої діяльності ставлять підрозділам батальйону з подання офіцерів СІМІС;

³⁶ Приклади військово-цивільного співробітництва...

³⁷ *Чобіт І.* Історичний досвід провідних країн світу... – Режим доступу: <https://vzv.asv.gov.ua/article/download/169133/168895.pdf>

³⁸ Основна інформація щодо реорганізації військово-цивільного співробітництва під час надання допомоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidruchniki.com/82962/politologiya/osnovna_informatsiya_reorganizatsiyi_viy-skovo-tsivilnogo_spivrobitnistva_nadannya_dopomogi

³⁹ Там само.

- інформування під час проведення переговорів, зустрічей командування батальйону з місцевим населенням;
- участь у радіопередачах, які транслюють у зоні відповідальності;
- інформування населення шляхом виготовлення та розповсюдження листівок⁴⁰.

Крім цього, підрозділам СІМІС можуть поставити такі завдання:

- підтримка виборів: надання допомоги в забезпеченні безпеки виборчих дільниць, встановленні скринь для бюлетенів, забезпеченні безпеки руху для персоналу, нагляді за правильністю голосування виборців, координації, плануванні виборів, наданні порад;
- підтримка обміну та передачі військовополонених та інформації про них. Основні форми: організація обміну інформацією, безпека діяльності персоналу;
- гуманітарна підтримка біженців: забезпечення захисту, забезпечення наметами та транспортом, створення умов для життєдіяльності біженців, координація, планування та зв'язок;
- підтримка операцій щодо повернення біженців: забезпечення інформацією, планування, координація, зв'язок, забезпечення захисту, ескортування⁴¹.

Військово-цивільна співпраця за кордоном, на відміну від підтримки бундесвером у межах надання допомоги в нещасних випадках, спрямована на те, щоб здобувати інформацію у цивільному просторі, аналізувати та оцінювати її, тому що лише цей інформаційний пакет дає змогу зрозуміти становище та наміри цивільного населення. Загалом йдеться про місії бундесверу за кордоном, які спрямовані на стабілізацію політичної ситуації або об'єктів незавершеного будівництва держав і залежать від міцних відносин з компетентними органами та владою, представниками корінного населення. Можливість створення мереж та знання «гравців» безпосередньо визначає роботу місій, а також формування персоналу ВЦС. Партнерами у таких мережах для військово-цивільного співробітництва за кордоном є зовсім не ті, хто є партнерами в національній безпеці⁴².

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Приклади військово-цивільного співробітництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidruchniki.com/82961/politologiya/blok_prikлади_viy_skoivo-tsvilnogo_spirvobitnitstva

Королівство Данія. У ЗС Королівства Данія ЦВС відбувається за стандартами НАТО. Найширше вони застосовували ЦВС під час операцій із боротьби з повстанцями (англ. – COIN, counterinsurgency) в Афганістані (провінція Хельманд, серпень 2008 р. – лютий 2009 р.)⁴³.

Операції з боротьби з повстанцями відрізняються від традиційних бойових дій тим, що ані повстанці, ані ті, хто їм протистоїть, не мають на меті відвоювати територію, проте намагаються завоювати довіру місцевого населення, яке проживає на цій території. Це схоже на політику: два кандидати, які протистоять один одному, всіма засобами намагаються переконати цивільних «стати на їхній бік»⁴⁴.

Ще однією особливістю боротьби з повстанцями є те, що це протистояння відбувається в цивільному середовищі, а точніше, серед місцевого населення. Це ускладнює проведення військової операції, адже місцеві мешканці, «серця» яких намагаються завоювати (англ. Wham – Winning Hearts and Minds), можуть легко надати притулок чи прихисток повстанцям. Дуже важко розділити – хто повстанець, а хто просто місцевий житель, але саме це і треба зробити під час проведення операції з боротьби із повстанцями⁴⁵.

Ще однією характерною рисою є те, що в такій операції час працює проти борців із повстанцями. Перемогти в такій операції можна, лише презентуючи себе як позитивну альтернативу повстанцям. Тому в ній не потрібно вдаватися лише до військових засобів, а це надає широке коло можливостей для використання ЦВС⁴⁶.

Тісна взаємодія з представниками міжнародних, неурядових та інших організацій надає місцевому населенню те, за чим воно зазвичай звертається до свого уряду та представників безпекового сектора: можливість економічного розвитку та безпечне середовище, що є доброю альтернативою неспокою, який сіють повстанці⁴⁷.

⁴³ Цивільно-військове співробітництво за стандартами НАТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cimic.com.ua/img/cimic_nduu.pdf

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Чобіт І. Історичний досвід провідних країн світу... – Режим доступу: <https://vnp.asv.gov.ua/article/download/169133/168895.pdf>

⁴⁶ Васюкова Н. Цивільно-військове співробітництво в Україні: створення та розвиток у кризових умовах // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави: зб. статей. – Київ, 2017. – Вип. 1. – С. 87.

⁴⁷ Цивільно-військове співробітництво за стандартами НАТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cimic.com.ua/img/cimic_nduu.pdf

Саме в такому середовищі доводилося працювати датським підрозділам ЦВС. Залежно від присутності представників цивільних організацій, підрозділи ЦВС часто були єдиним інструментом командира у плануванні та проведенні некінетичних операцій (операцій без використання летальної зброї та прямих боєзіткнень). До того ж, це був чи не єдиний підрозділ, особовий склад якого пройшов спеціальну підготовку та мав необхідні сили та засоби, щоб адекватно та ефективно відповідати на запити та потреби, які надходили від цивільного населення у зоні їхньої відповідальності⁴⁸.

Королівство Норвегія. У виданні Білої книги Норвегії за 2000–2001 рр. було представлено такі основоположні елементи концепції оборони: 1) сучасна та гнучка система оборони, 2) співробітництво в галузі оборони між союзниками та на міжнародному рівні, 3) строкова служба, 4) цивільно-військова співпраця⁴⁹.

Проте останній елемент (цивільно-військову співпрацю) не треба ототожнювати з ЦВС за стандартами НАТО, оскільки під такою співпрацею розуміють необхідність залучення цивільних і військових ресурсів для підтримання належного забезпечення інтересів та рівня безпеки країни. Норвегія має досвід розгортання підрозділів ЦВС в операціях за стандартами НАТО з 2002 р., тож операції в Боснії, Косово, Іраку, Афганістані відбувалися за участю норвезьких підрозділів ЦВС⁵⁰. Окрім підтримки цивільних зусиль, спрямованих на допомогу місцевому населенню, відбудову інфраструктури та цивільних інституцій, Норвегія розглядала використання ЦВС в Іраку та Афганістані як важливий засіб у боротьбі з терором⁵¹.

Збройні сили Норвегії забезпечують дотримання стратегії держави з виконання міжнародних зобов'язань шляхом участі у міжнародних операціях з підтримання миру й безпеки (МОПМБ), балансуючи між політичними цілями, військовими засобами та виділеним бюджетом. ЦВС як військовий інструмент розглядають економічно вигідним, до того ж, це можливість здобуття безцінного досвіду для ЗС. Як згодом було відображено у Білій книзі 2002–2003 рр., міжнародні військові зобов'язання, зокрема участь підрозділів

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ *Чобит І.* Історичний досвід провідних країн світу... – Режим доступу: <https://vvn.asv.gov.ua/article/download/169133/168895.pdf>

⁵¹ *Васюкова Н.* Цивільно-військове співробітництво в Україні... – С. 89.

ЦВС у МОПМБ, сприяли підвищенню компетентності та покращенню якості ЗС загалом⁵².

Отже, останніми роками сформовано нове визначення військово-цивільної співпраці. Це зумовлено отриманим досвідом міжнародних місій та положеннями нової доктрини НАТО (NATO-CIMIC-Doktrin Allied Joint Publication 3.4.9). ЦВС – це взаємодія військових із цивільним населенням для того, щоб сприяти виконанню військових завдань та досягненню військових та цивільних цілей у межах спільного забезпечення безпеки. Рівень можливої взаємодії сягає від збору інформації до співпраці та спільних дій⁵³.

⁵² Цивільно-військове співробітництво за стандартами НАТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cimic.com.ua/img/cimic_nduu.pdf

⁵³ Чобіт І. Історичний досвід провідних країн світу... – Режим доступу: <https://vnn.asv.gov.ua/article/download/169133/168895.pdf>

Розділ 3

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД У СФЕРІ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Леонід Кривизюк, Володимир Заболотнюк

ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ У МІЖНАРОДНИХ ОПЕРАЦІЯХ З ПІДТРИМКИ МИРУ І БЕЗПЕКИ

Підрозділи Збройних сил України (ЗСУ) отримали цінний досвід цивільно-військового співробітництва (ЦВС) під час виконання миротворчих завдань.

Ірак. Участь ЗСУ в операції коаліційних сил в Іраку розпочалась у квітні 2003 р. із відправлення до Держави Кувейт 19-го окремого батальйону РХБ захисту загальною чисельністю 448 осіб¹. У серпні 2003 р. в Іраку було розгорнуто український миротворчий контингент у складі 5-ї окремої механізованої бригади (5 ОМБр), групи офіцерів штабу Багатонаціональних сил (корпусу) в Іраку (БнС(К)-І) та групи офіцерів штабу Багатонаціональної дивізії “Центр Південь” (БнД “ЦП”), загальною чисельністю 1667 військовослужбовців².

У відповідь на запит уряду Іраку 17.11.04 під час засідання Північноатлантичної ради було затверджено рішення щодо започаткування Тренувальної місії НАТО в Іраку (ТМН-І). Наказом ВГК ОЗС НАТО в Європі від 16.12.04 було фактично створено зазначену місію³.

Відповідно до Указу Президента України від 13.04.05 № 633/2005, наприкінці листопада 2005 р. почалися заходи із підготовки до виведення УМК з Іраку. Повне виведення українського контингенту з Іраку завершено 30 грудня 2005 р. Другим напрямом участі України

¹ Петюк Р. Рішення про направлення українського контингенту до Іраку та його наслідки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/viewFile/2602/2310

² Халуна І. Українські миротворці в Іраку. Що їм загрожуватиме в Іраку? Які перспективи розгортаються перед ними? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/905769.html>

³ Тренувальна місія НАТО у Республіці Ірак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vofomu.ucoz.ua/index/trenuvalna_misija_nato_u_respublici_iraq/0-29

в операції коаліційних сил в Іраку була залученість як українського миротворчого персоналу (УМП)⁴.

Участь Збройних сил України у діяльності ТМН-І розпочалася зі скерування у лютому 2006 р. до Іраку трьох офіцерів Збройних сил України відповідно до Указу Президента України від 30.11.05 № 1675/2005, який визначав відправлення до Іраку миротворчого персоналу України загальною чисельністю до 50 військовослужбовців⁵.

Командування Місією здійснював верховний головнокомандувач стратегічного командування НАТО з операцій. Під час виконання бойових завдань у складі коаліційних сил найважливішим елементом є досягнення взаємосумісності, тобто здатність сумісно виконувати завдання за призначенням. Для цього потрібно було мати підготовлений особовий склад, спроможний працювати в багатонаціональному середовищі за процедурами НАТО та мати відповідну організаційно-штатну структуру, передусім своїх штабів та частин і підрозділів⁶.

Для українських миротворців в Іраку це стало новою сторінкою післявоєнної дипломатії, адже робота в такому підрозділі вимагала спеціальних професійних навичок і досвіду. Українські офіцери, які працювали в Косово, мали певне уявлення про його специфіку. Але зіткнулися з повним обсягом завдань у цьому відділі їм вперше довелося саме в Іраку. Районом оперативного призначення українського контингенту було визначено провінцію Васіт. Завдання підрозділів ЦВС були визначені на основі завдань бригади, що увійшла до складу багатонаціональної дивізії “Центр-Південь” Коаліційних сил в Іраку⁷.

Основними завданнями бригади було: врегулювання ситуації в зоні відповідальності – провінції Васіт, забезпечення безпеки і стабільності, створення умов для нормального функціонування місцевого уряду, відновлення економіки, соціальної та матеріальної інфраструктури, надання гуманітарної допомоги місцевому населенню⁸.

Однак успіх виконання цих завдань залежав і від якості роботи підрозділів ЦВС, яка була спрямована на встановлення скоординованої співпраці з місцевим урядом провінції, урядовими,

⁴ Цивільно-військове співробітництво за стандартами НАТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cimic.com.ua/img/cimic_nduu.pdf

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

неурядовими та міжнародними організаціями, лідерами політичних партій та релігійних рухів з метою популяризації міжнародної присутності в провінції і максимального зменшення ризику для українських військовослужбовців, ефективного використання усіх інструментів ЦВС для проведення аналізу соціально-політичної, економічної, релігійної, демографічної, екологічної обстановки, санітарно-епідеміологічної ситуації в своїй зоні відповідальності, для врахування всіх дестабілізаційних чинників та стабілізації ситуації в районі виконання завдань. Тому на основі стандартів НАТО було побудовано організаційно-штатну структуру спільних штабів військового управління⁹.

Введення штабного елементу ЦВС J9/G9/S9/N9/A9 мало відповідати вимогам оперативного забезпечення операцій із підтримання миру і безпеки під проводом НАТО. Цей елемент мав виконувати такі функції: оцінка громадської обстановки та розробка планів ЦВС; контроль громадської ситуації; взаємодія та узгодження операцій із цивільними органами влади та іншими цивільними організаціями; консультативна допомога командувачу¹⁰.

Іноді виконання завдань ЦВС було ускладнене: офіцери зазвичай володіли англійською мовою, тоді як комунікацію з місцевим населенням, релігійними лідерами, старійшинами общин, представниками місцевих адміністрацій вели за допомогою перекладачів з арабської мови. Але через відсутність або дефіцит в українському контингенті перекладачів з арабської мови цю функцію виконували найняті за контрактом місцеві іракці зі знанням англійської мови. Спроби використання як перекладачів жінок мали негативний ефект (іноді – агресію та небажання вести переговори) з боку іракців у зв'язку з мусульманськими релігійними традиціями та законами шаріату. Тому перевагу під час найму за контрактом надавали чоловікам¹¹.

Також доводилося враховувати небезпеку роботи цих фахівців з військовими. За ними стежили, збирали інформацію про їхніх родичів та місце їхнього постійного проживання, застосовували погрози фізичної розправи з ними та їхніми родинами. Тому всі перекладачі працювали під вигаданими іменами (псевдонімами) та доводилось вживати заходів для дотримання їхньої безпеки¹².

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

Важливим аспектом роботи ЦВС було надання консультативної допомоги та досягнення безпеки під час проведення демократичних виборів у провінції Васіт. Під час підготовки було зібрано оперативну інформацію про: кількість, реєстраційні номери та місця розташування виборчих дільниць; кількість виборців, які зареєструвалися для голосування (по кожній виборчій дільниці); кількість політичних партій та рухів, які братимуть участь у виборах до Національної асамблеї та Ради провінції; встановлений порядок проведення виборів¹³.

Поточні завдання охоплювали:

- розробку плану заходів застосування підрозділів під час виборів;
- розробку плану дій у передвиборчий та виборчий період;
- забезпечення взаємодії незалежної виборчої комісії Іраку та сил швидкого реагування;
- приведення до готовності за розпорядженням надати допомогу в забезпеченні доставки виборчих матеріалів;
- проведення комплексної оцінки безпеки виборчих дільниць;
- підготовка звітів за результатами виборів¹⁴.

Під час чергування в Провінційному центрі ЦВС неодноразово відбувалися зустрічі з представниками урядових структур провінції (губернатором, його заступниками, головою ради провінції), з головами родин (шейхами), з начальником поліції, з працівниками провінційного бюро Незалежної комісії з виборів в Іраку, з громадянами провінції Васіт.

Другим важливим напрямом роботи ЦВС було впровадження в життя проєктів щодо вирішення соціально-економічних проблем місцевого населення, відновлення інфраструктури – шкіл, лікарень, дитячих садочків, доріг тощо. Все це позитивно впливало на імідж українських миротворців у зоні виконання завдань¹⁵.

Із метою налагодження взаємовигідних контактів, вирішення соціально-економічних проблем місцевого населення відділ підтримки урядових структур започаткував 58 пропозицій із реалізації проєктів, загальна сума яких становила 2 502 332 \$ доларів США,

¹³ Солодкий С. Експеримент демократії. Український інтерес на «чужих» виборах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/raportama-dnya/eksperiment-demokratiyi>

¹⁴ Цивільно-військове співробітництво... – Режим доступу: https://civic.com.ua/img/civic_nduu.pdf

¹⁵ Там само.

з них реалізовано 55 проєктів на суму 2 399 832 \$ доларів США, 3 контракти на суму 182 500 \$ доларів США. Для місцевого населення було додатково створено більш ніж 2300 робочих місць. Було виконано роботу з планування та підготовки документації 191 проєкту на загальну суму 11 768 771 \$ доларів США. Створено та впроваджено проєктів на суму 800 000 \$ доларів США, що дало змогу ще додатково створити близько 4000 робочих місць¹⁶.

Український миротворчий контингент у Республіці Ірак виконував миротворчі завдання у складних умовах глибокої економічної і соціальної кризи, хаосу, виявів тероризму і зростання організованої злочинності, внаслідок порушення системи державного управління у країні. Водночас було накопичено унікальний досвід щодо виконання завдань організації взаємодії з місцевими органами влади та наданні допомоги місцевому населенню у провінції Васіт з метою створення сприятливих умов для виконання завдань УМК та досягнення кінцевої мети операції¹⁷.

Зазначений досвід підтвердив важливість здійснення заходів ЦВС, які разом із заходами щодо створення та підготовки національних сил безпеки Іраку були визначальними у стабілізації ситуації та зменшенні загрози диверсійно-терористичної діяльності з боку збройних формувань проти УМК. Відомо, що на початковому етапі операції протягом 2003–2004 рр. через новизну завдань та відсутність досвіду командування 5-ї та 6-ї окремих механізованих бригад (ОМБр) мало певні труднощі в організації ЦВС¹⁸.

По-перше, це недосконала структура та недостатня кількість особового складу ЦВС (5 ОМБр – 6 офіцерів у відділі ЦВС, по 4 офіцери у відділеннях ЦВС в батальйонах), що не відповідали характеру та обсягу завдань, які мали б виконувати підрозділи бригади у сфері цивільно-військового співробітництва. Незважаючи на труднощі, які мали у цій сфері діяльності підрозділи попередньої ротації,

¹⁶ Там само.

¹⁷ Міжнародно-правові основи застосування підрозділів Збройних Сил України за кордоном та проблеми їх реалізації на прикладі миротворчих операцій в Югославії та Іраку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://law.nau.edu.ua/images/Nauka/Naukovij_jurnal/2014/statji_n2-31_2014/11.pdf

¹⁸ Школяренко В., Призиглей Ю., Яковенко А., Кремешний О. Удосконалення системи підготовки фахівців цивільно-військового співробітництва у Збройних Силах України // Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил. – Харків, 2012. – Вип. 1(30). – С. 47.

чисельність особового складу ЦВС у 6-й ОМБр було зменшено на 10 осіб, при цьому структурні підрозділи ЦВС залишилися лише в управлінні бригади та 62-го окремого механізованого батальйону. Ситуація була виправлена лише у 7-й ОМБр і 81-й тактичній групі, до складу яких було включено відділ підтримки урядових структур¹⁹.

Нестача персоналу ЦВС змушувала командирів УМК приймати рішення щодо перерозподілу особового складу та створення об'єднаних груп ЦВС для вирішення визначених завдань. Зокрема, командир 5-ї ОМБр прийняв рішення про створення об'єднаної групи цивільно-військового співробітництва, до складу якої було залучено польську групу підтримки уряду Іраку, яка перебувала в розпорядженні командира бригади²⁰.

По-друге, офіцери підрозділів ЦВС не мали відповідної попередньої підготовки та досвіду виконання завдань за призначенням. Слабке розуміння ролі, місця та завдань цивільно-військового співробітництва інколи спричиняло втрату ініціативи та результатів, досягнутих попередніми контингентами. До того ж відсутність цивільних експертів та представників українського бізнесу значно знижувало ефективність виконання завдань та унеможливлювало участь України у відновленні країни. Офіцери були розподілені за різними сферами відповідальності у провінції Васіт, а саме: освіта, судова система, поліція, медицина, енергопостачання, забезпечення населення паливом, сільське господарство, фінансове господарство, фізична культура і спорт, із яких не мали відповідної фахової підготовки²¹.

По-третє, це недоліки в організації цивільно-військового співробітництва, незбалансованість проектів між військовими і соціальними сферами та між секторами відповідальності²².

Отриманий УМК досвід ЦВС став першоджерелом розроблення нормативно-правової бази підготовки та здійснення цивільно-військового співробітництва у Збройних силах України²³.

В Об'єднаному оперативному командуванні та науково-дослідних установах ЗС України було розроблено проекти концепції та

¹⁹ Школяренко В., Призиглей Ю., Яковенко А., Кремешний О. Удосконалення системи підготовки фахівців... – С. 47.

²⁰ Цивільно-військове співробітництво... – Режим доступу: https://civic.com.ua/img/civic_nduu.pdf

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Там само.

керівництва цивільно-військового співробітництва під час участі Збройних сил України в міжнародних миротворчих операціях та керівництва²⁴.

У зазначених проєктах визначають цивільно-військове співробітництво як комплекс заходів, спрямованих на організацію взаємодії командування українських миротворчих контингентів із цивільним населенням, місцевими органами влади, міжнародними урядовими та неурядовими організаціями, а також релігійними та іншими організаціями й агенціями з метою створення сприятливих умов для виконання завдань українськими миротворчими контингентами та досягнення кінцевої мети міжнародних миротворчих операцій²⁵.

Метою ЦВС є:

- забезпечення підтримки діяльності українських миротворчих контингентів під час виконання ними завдань з боку цивільного населення, місцевих органів влади, міжнародних урядових і неурядових організацій, а також релігійних та інших організацій та агенцій;
- ефективне та збалансоване використання військових та невійськових ресурсів для досягнення кінцевої мети міжнародної миротворчої операції;
- формування позитивної громадської думки щодо діяльності українського миротворчого контингенту та миротворчих сил загалом.

Афганістан. Участь українського національного персоналу (УНП) у складі Міжнародних сил сприяння безпеці (МССБ) розпочалась 11 травня 2007 р. зі скерування одного офіцера медичної служби (лікаря-анестезіолога) для проходження служби в литовському госпіталі²⁶.

У листопаді 2008 р. до складу Групи реконструкції провінції (ГРП) Гор було включено офіцерів ЦВС та помічника командира роти. В 2009 р. до Кабула було скеровано офіцерів з безпеки литовського Національного елемента забезпечення. У грудні 2012 р. кількість

²⁴ Школяренко В., Призиглей Ю., Яковенко А., Кремешний О. Удосконалення системи підготовки фахівців... – С. 47.

²⁵ Там само.

²⁶ Лук'янець І. За третім ковтком адреналіну – в Афганістан відправиться єдиний від України лікар – капітан медичної служби Андрій Родзоняк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/za-trem-tim-kovtkom-adrenalinu-v-afganistan>

офіцерів штабу МССБ збільшили до чотирьох. У вересні 2013 р. прибуло два офіцери до штабу Об'єднаного командування МССБ. У вересні 2013 р. через виведення Литовської ГРП та закриття бази в місті Чагчаран основна частина УНП в ІРА була передислокована з міста Чагчаран до міста Герат для виконання завдань у складі італійського військового контингенту²⁷.

У складі італійського контингенту Регіональне командування (РК) “Захід” очолювали представники Збройних сил Італійської Республіки з багатонаціональним штабом, у якому головні посади та відділи (розвідка, інформаційний та аналітичний відділи) займали переважно представники італійських збройних сил. Штаб мав логічно наповнену посадову структуру, відповідно до стандартів НАТО, та був розташований у м. Герат²⁸.

Структура підрозділу ЦВС не була фіксованою та змінювалася відповідно до реалій поточної обстановки. Незмінним залишався напрям діяльності, розподілений на поточні та майбутні операції, які були тісно пов'язані з процесом планування від регіонального рівня до головного об'єднаного штабу та командування (м. Кабул). У цьому процесі існували відповідні цілі та рівні, яких потрібно було досягти за певний час²⁹.

Підрозділ ЦВС включав також групу офіцерів США, які працювали над проектом роззброєння та реінтеграції місцевого населення. Фінансування проекту повністю здійснювалось за програмами США. Група впровадження проектів швидкого впливу перейшла до структури підрозділу ЦВС після скасування ГРП у 2014 р. та мала на меті довести до кінця проекти, розпочаті до прийняття рішення командуванням МССБ про завершення їхньої роботи³⁰.

Окрім зазначеного, на офіцерів підрозділу ЦВС покладали завдання для досягнення цілей, визначених у процесі планування: забезпечення закону та правопорядку в ІРА, проведення навчальних курсів ЦВС для Афганської Національної армії, координація дій на

²⁷ Український персонал у Афганістані передислоковано до складу італійського контингенту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/army/827246-ukrajinskiy-personal-u-afganistani-peredislokovano-do-skladu-italiyskogo-kontingentu.html>

²⁸ Цивільно-військове співробітництво... – Режим доступу: https://civic.com.ua/img/civic_nduu.pdf

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

випадок надзвичайних ситуацій із представниками місцевих силових структур та представництв, заявлених для надання допомоги, робота з міжнародними організаціями, присутніми в зоні відповідальності Регіонального командування “Захід”, аналіз та супроводження виборчого процесу³¹.

Завдання, які виконували на посаді офіцера ЦВС (J9) із планування майбутніх операцій, були такими:

- забезпечення оперативної готовності планів J9 відділу та моніторинг їхнього виконання;
- планування майбутніх операцій ЦВС на 48 годин;
- надання інформації щодо майбутніх планів відділу ЦВС відділу планування штабу для їхньої реалізації;
- участь у колегіальній роботі штабу від відділу ЦВС;
- забезпечення необхідною інформацією штабу в ході процесу планування операцій;
- консультації відділу ЦВС щодо планування заходів цивільно-військового співробітництва;
- звітування, аналіз та планування ЦВС у тісній співпраці з відділом ЦВС³².

Завдання, які виконували на посаді офіцера ЦВС (J9) із поточних операцій, полягали в:

- моніторингу, узагальненні та аналізі результатів заходів ЦВС, проведених підрозділами РК “Захід”;
- щоденному інформуванні зацікавлених підрозділів МССБ щодо статусу проектів з розвитку інфраструктури в провінціях зони відповідальності регіонального командування “Захід”, а також результатів зустрічей та запланованих заходів із підтримки органів місцевого самоврядування за останні 24 години;
- здійсненні координації з міжнародними, урядовими та неурядовими організаціями в зоні відповідальності³³.

Отже, метою цивільно-військового співробітництва українських миротворчих контингентів було: забезпечення підтримки діяльності українських миротворчих контингентів під час виконання ними завдань з боку цивільного населення, місцевих органів влади, міжнародних урядових і неурядових організацій, а також релігійних та інших організацій і агенцій; досягнення ефективного та

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Там само.

збалансованого використання військових і невійськових ресурсів для досягнення кінцевої мети міжнародної миротворчої операції; формування позитивної громадської думки щодо діяльності українського миротворчого контингенту та миротворчих сил загалом³⁴.

За час існування підрозділи СІМІС уже довели свою ефективність у миротворчих операціях і набули унікального досвіду, який, безумовно, заслуговує на увагу в процесі реформування та розвитку Збройних сил України, для підготовки миротворчих контингентів з урахуванням обраного нашою країною курсу на євроатлантичну інтеграцію, посилення гуманітарної складової у Збройних силах, удосконалення системи демократичного цивільного контролю над військовою організацією держави.

³⁴ Цивільно-військове співробітництво... – Режим доступу: https://civic.com.ua/img/civic_nduu.pdf

Лілія Скорич

РЕФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ДО СТАНДАРТІВ НАТО ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ ЦИВІЛЬНО- ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Обороздатність Української держави забезпечують збройні сили. Упродовж 1991–2014 рр. їхнє реформування та переоснащення відбувалося вкрай повільно, безсистемно, що було зумовлено нестабільністю суспільно-політичної ситуації, недофінансуванням військово-промислового комплексу в умовах важкої економічної кризи. Зважаючи на сучасну російську агресію на південно-східних кордонах нашої держави, виникає необхідність скрупульозного, неупередженого аналізу особливостей розбудови Збройних сил України (ЗСУ) в історичній ретроспективі, визначення здобутків і прорахунків у цій сфері, пошуку відповідей на запитання.

Українські історики, військові, політологи, експерти недержавних аналітичних центрів упродовж останніх років присвятили чимало наукових студій окремим аспектам досліджуваної проблеми. Однак в умовах російської військової агресії всебічний аналіз успіхів / невдач у розбудові збройних сил набуває особливої актуальності, вимагає всебічного, комплексного вивчення.

Загальна тенденція реформування / розбудови Збройних сил України у цей період вкрай невтішна, оскільки оборонно-промисловий комплекс нашої держави характеризувався: (а) моральним / технічним зношенням виробничих структур; (б) скороченням / припиненням виробництва оборонно-військової техніки; (в) розривом наявних у радянський період зв'язків між наукою і виробництвом; (г) низьким рівнем розвитку інноваційного військового підприємництва; (д) низькою здатністю розробляти / виготовляти конкурентоспроможну продукцію¹.

¹ *Медведев Ю.* Стан та проблеми обороноздатності України в економічному аспекті, шляхи їх вирішення // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Військово-спеціальні науки. – 2011. – Вип. 26. – С. 42–47.

Із цих причин соціологічні дослідження фіксували закономірний результат – восени 2010 р. 67,1 % українців не вірили, що армія зможе їх захистити у разі збройного конфлікту, а 74 % – негативно оцінювали стан Збройних сил України².

Громадську думку підтверджують конкретні цифри: бл. 90 % бойових літаків і 2/3 гвинтокрилів у цей період не могли піднятися в повітря; бл. 50 % зенітно-ракетних комплексів і систем потребували невідкладної модернізації; більшість артилерійського озброєння, бронетанкової та автомобільної техніки вимагали невідкладного ремонту; понад 75 % бойових кораблів / суден не могли виконувати завдання на морі. Щороку майже на 9 % зменшувався бойовий потенціал збройних сил через фізичну та моральну зношеність військової техніки й озброєння³.

Аналітики Національного інституту стратегічних досліджень були змушені констатувати, що «з причин недофінансування Збройні Сили знаходяться на межі розвалу. Утримання одного військовослужбовця в Україні у грошовому вимірі у 15–20 разів менше, ніж у розвинутих країнах (США, ФРН, Франція) і у 2–3 рази менше, ніж у Російській Федерації. Відсутність фінансування катастрофічно позначається на озброєннях, технічній модернізації, проведенні навчань»⁴ (докладніше див. Мал. 1⁵).

На основі окреслених загальних тенденції розвитку Збройних сил України упродовж 1991–2014 рр. можемо умовно виокремити щонайменше три етапи, які відображають характерні особливості реформування української армії: I (1991–1996) – спроба формування Збройних сил України; II (1997–2005) – подальше будівництво; III (2006 – 2014) – розвиток та розбудова⁶.

² Дослідження Інституту Горшеніна «Стан Української армії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.institute.gorshenin.ua

³ *Борохвостов В.* Україна–НАТО – проблемні питання українського оборонно-промислового комплексу // Стратегічна панорама (Київ). – 2005. – Вип. 2. – С. 129, 132, 135.

⁴ Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України у нових політичних реаліях. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/394/>

⁵ Бугрій М. Стратегічна несумнісність. Збройні сили України на межі самознищення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Politics/75199https://tyzhden.ua/Politics/75199>

⁶ Міністерство оборони України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/ministry/istoriya.html>

збройних сил мирного часу і збройних сил воєнного часу, і з незрозумілих причин ліквідувало військові округи, які становили основу оборонної інфраструктури, мали налагоджену систему комунікацій, управління, підготовки і подачі мобілізаційних ресурсів, цивільної оборони тощо»⁹.

Другий етап розвитку Збройних сил України (1997–2005) відзначений спробою вищого керівництва держави підвищити боєздатність української армії, що відбувається на тлі покращення соціально-економічної ситуації в державі (президент: Л. Кучма; міністри оборони: О. Кузьмук, В. Шкідченко, Є. Марчук; начальники Генштабу: О. Затинайко, В. Шкідченко, П. Шуляк, С. Кириченко)¹⁰. Знаковою подією цього періоду стало ухвалення «Програми будівництва та розвитку Збройних Сил України до 2005 р.»¹¹, яка визначила напрями розбудови армії, унормувала їхній склад, структуру та чисельність, встановила співвідношення видів, родів військ, побудову організаційно-штатної структури органів управління, з'єднань і частин, а також окреслила перспективи модернізації наявних зразків і оснащення військ новими зразками озброєння та військової техніки¹².

Виконання «Програми будівництва та розвитку Збройних Сил України до 2005 р.»¹³ дало змогу викристалізувати структуру Збройних сил України, основу якої становили: (а) Міністерство оборони України – центральний орган виконавчої влади і військового управління; (б) Генеральний штаб – базовий орган військового управління; (в) види Збройних сил (сухопутні війська, військово-повітряні сили, війська протиповітряної оборони, військово-морські сили);

⁹ Лазоркін В. Порятунок армії – військова реформа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://universum.lviv.ua/previous-site/archive/journal/2008/lazork_11_09.htm

¹⁰ Луценко розповів про етапи роззброєння і зниження боєздатності ЗСУ з 1991 до 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/10433547>

¹¹ Державна програма будівництва і розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року // Військо України. – 2000. – Вип. 11–12. – С. 32–54.

¹² Реформування та розвиток сучасних Збройних сил України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://subject.com.ua/textbook/protection/10klas/5.html>

¹³ Державна програма будівництва і розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року // Військо України. – 2000. – Вип. 11–12. – С. 32–54.

(г) об'єднання, з'єднання, військові частини, військові навчальні заклади, установи та організації, що не належать до видів Збройних сил¹⁴.

Було передбачено, що «Програма будівництва та розвитку Збройних Сил України до 2005 р.»¹⁵ реалізовуватиметься упродовж трьох етапів: I (1997–1998) – вдосконалення законодавчої бази, яка стосується військової сфери, визначення оптимальної чисельності ЗСУ, їхнього завдання, започаткування переходу до єдиної системи забезпечення усіх військових формувань¹⁶; II (1999–2000) – втілення в життя «принципово нових систем»: підготовка військ, комплектування ЗСУ особовим складом, оперативного, технічного, тилового та інших видів забезпечення військ; III (2001–2005) – поступове переоснащення ЗСУ зразками озброєння та військової техніки, створення єдиної (автоматизованої) системи управління¹⁷.

Однак, незважаючи на реформи, продовжувалося скорочення чисельності Збройних сил України: наприкінці 1997 р., відповідно до затвердженої Указом Президента України від 20 січня 1997 р. «Програми будівництва та розвитку Збройних Сил України», чисельність армії було скорочено на 24 530 осіб, а Постановою Кабінету Міністрів України від 22 грудня 1998 р. чисельність військовослужбовців збережено на рівні 320 тис. осіб¹⁸. «У цей період акценти реформування визначав корпоративний інтерес керівництва ЗС, який проявився у захисті старої структури армії й прагненні зберегти її якомога довше, – зазначав спеціальний радник НАТО у справах Центральної та Східної Європи. – За відсутності відповідної компетентності й досвіду цивільного уряду, з одного боку, економічного занепаду та обмеженого фінансування оборонного відомства – з

¹⁴ Реформування та розвиток сучасних Збройних сил України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://subject.com.ua/textbook/protection/10klas/5.html>

¹⁵ Державна програма будівництва і розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року // Військо України. – 2000. – Вип. 11–12. – С. 32–54.

¹⁶ Особливості реформування Збройних сил України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidruchniki.com/11200611/politologiya/osoblivosti_reformuvannya_zbroynih_sil_ukrayini

¹⁷ Ліпкан В. Національна безпека України. – Київ, 2009. – С. 129.

¹⁸ Військові кадри Збройних Сил України на рубежі століть (1991–2009 рр.): (історичний нарис створення системи кадрових органів Збройних Сил України) / [В. Жолукевський, А. Медвідь, В. Мазур, В. Колесник, О. Яцино; під заг. ред. В. А. Діброва]. – Київ: Едельвейс і К, 2009. – С. 146.

іншого, це призвело до катастрофічних наслідків. Додаткові кошти, які виділялись державою, витрачалися не на реформу, а на реанімацію старої системи»¹⁹.

Незважаючи на скептичні висновки експертів НАТО, у грудні 2005 р. Колегія Міністерства оборони, даючи оцінку виконання «Програми будівництва та розвитку Збройних Сил України», констатувала: «Головні заходи в цілому виконані – що створює достатнє підґрунтя для наступного етапу воєнної реформи»²⁰. Пріоритетним напрямом розвитку Збройних сил України стала розробка перспективних систем, які б максимально відповідали вимогам сучасної збройної боротьби²¹.

Третій етап реформування Збройних сил України передбачалося, зокрема, реалізувати в межах «Державної програми розвитку Збройних Сил на 2006–2011 рр.»²² (президенти: В. Ющенко, В. Янукович; міністри оборони: О. Кузьмук, А. Гриценко, Ю. Єхануров, М. Єжель, Д. Саламатін, П. Лебедев; начальники Генштабу: С. Кириченко, І. Свіда, Г. Педченко, В. Замана)²³. Чи не вперше для Збройних сил були визначені «не лише загальні завдання захисту суверенітету та територіальної цілісності України», але й їх детальний перелік відповідно до конкретних сценаріїв. Вище керівництво держави та автори програми оцінювали її як реалістичну «з точки зору існуючих і потенційних загроз, завдань Збройних Сил і ресурсних можливостей держави»²⁴.

Після двох років виконання Програми²⁵ Міністерство оборони з оптимізмом звітувало про «глибинні системні зміни, спрямовані на побудову в Україні сучасної армії, адаптованої до нових викликів у сфері безпеки, готової до виконання завдань за призначенням

¹⁹ Чисельність Збройних сил України як фактор обороноздатності. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/263/>

²⁰ Мельник О. Оборонна реформа: певні успіхи, непевні перспективи // Національна безпека і оборона. – 2010. – Вип. 4. – С. 42, 43.

²¹ Державна програма будівництва і розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року // Військо України. – 2000. – Вип. 11–12. – С. 32–54.

²² Збройні Сили України: Державна програма розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 роки. – Київ, 2006. – 65 с.

²³ Луценко розповів про етапи роззброєння і зниження боездатності ЗСУ з 1991 до 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/10433547>

²⁴ Збройні Сили України: Державна програма розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 роки. – Київ, 2006. – С. 15.

²⁵ Там само.

та участі в міжнародному військовому співробітництві»²⁶. Проте, проаналізувавши її виконання, експерти прийшли до діаметрально протилежних висновків: (а) де-факто, призупинилися процеси надходження до Збройних сил нових зразків техніки; (б) не досягнуто встановлених показників укомплектованості армії військовослужбовцями за контрактом; (в) не досягнуто запланованих показників підвищення рівня готовності армії до виконання бойових завдань; (г) уповільнені темпи впровадження єдиної автоматизованої системи управління Збройними силами; (д) не вдалося у повному обсязі забезпечити житлом військовослужбовців тощо²⁷.

«Підсумки її виконання плачевні, очікуваних результатів не досягнуто, а стан ЗСУ лише погіршився, – резюмували військові. – Саме тому керівництво держави, Міноборони, Збройних Сил скромно мовчить, вдаючи, що такої програми в історії Збройних Сил не існувало. Понад 50 % заходів залишилися не виконаними, нарощування бойового потенціалу військ не відбулося, плани з відновлення, закупівлі та модернізації ОВТ реалізовано на 26 %²⁸. І. Тенюх зауважував, що «серед основних причин провалу Держпрограми 2011 року найбільш часто згадують щорічне недофінансування потреб оборонного відомства, нераціональний розподіл видатків оборонного бюджету та фінансування заходів без урахування їх пріоритетності та розпорошення ресурсів. Та не менш важливим чинником, на думку незалежних експертів, є недосконалість і неефективність системи оборонного планування та ресурсного менеджменту в оборонному відомстві»²⁹.

Майже ідентичні висновки у 2010 р. озвучило Міністерство оборони, представники якого були змушені визнати, що «внаслідок об'єктивних причин протягом року темпи виконання основних заходів Державної програми було уповільнено»³⁰. Проте, як зазначали

²⁶ *Єхануров Ю.* Воєнна безпека України // Національна безпека: Український вимір. – 2008. – Вип. 3. – С. 21.

²⁷ *Бойко Р., Семененко О., Добровольський Ю.* Аналіз стану виконання державної програми розвитку Збройних сил України на 2006–2011 рр. За показниками видатків на потреби Збройних сил // Системи управління, навігації та зв'язку (Полтава). – 2011. – Вип. 4. – С. 144.

²⁸ *Тенюх І.* Влада так і не зрозуміла, навіщо їй армія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Society/91791>

²⁹ Там само.

³⁰ *Єхануров Ю.* Воєнна безпека України // Національна безпека: Український вимір. – 2008. – Вип. 3. – С. 19–21.

високопосадовці, «вдалося уникнути поширення деструктивних процесів у військах (силах) та зберегти потенціал для продовження реформ у наступні роки»³¹.

Упродовж 2011–2014 рр. негативні тенденції у розвитку Збройних сил України продовжилися, що пов'язано із падінням привабливості військової служби. Причин декілька: (а) низький рівень грошового забезпечення контрактників; (б) недостатня забезпеченість військовослужбовців постійним / службовим житлом; (в) спрощення занять з бойової підготовки через нестачу палива, а також незадовільний стан озброєння й військової техніки; (г) відсутність у багатьох офіцерів достатніх навичок для навчання контрактників; (д) виконання військовослужбовцями завдань, безпосередньо не пов'язаних із професійними обов'язками; (е) застарілість / відсутність інфраструктури для відпочинку особового складу, членів їхніх сімей у позаслужбовий час тощо³².

У цей же період головнокомандувач ЗСУ, Президент України В. Янукович з мовчазної згоди Верховної Ради України сприяє розформуванню об'єднаного оперативного командування і командування сил підтримки, де-факто знищує оперативно-стратегічний рівень структури Збройних сил, дезорганізовує управління обороною держави на оперативно-стратегічному рівні, змінює систему мобілізації та планування (трирівнева система управління створила умови для критичного рівня розбалансування системи загального управління військами) тощо. «Відсутність оперативно-стратегічного органу військового управління стала однією з основних проблем організації оборони територіальної цілісності України у 2014 році», – зауважують відомі громадсько-політичні діячі³³.

Отже, упродовж 1991–2014 рр. Збройні сили України пройшли тривалий, не надто успішний етап реформування, що, на жаль, не сприяло зміцненню обороноздатності нашої держави. Тільки у 2014 р., після початку російської збройної агресії щодо нашої держави, помітні позитивні зрушення у розбудові ЗСУ. Завдяки

³¹ Єхануров Ю. Воєнна безпека України... – С. 22.

³² Оцінка готовності переходу Збройних сил України на контрактну основу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/September09/2.htm>

³³ Луценко розповів про етапи роззброєння і зниження боездатності ЗСУ з 1991 до 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/10433547>

проведеним заходам, допомозі волонтерів та підтримці країн-членів НАТО українська армія з оптимізмом може дивитися в майбутнє та виконувати визначені завдання, найважливіше з яких – забезпечення територіальної цілісності нашої держави.

Олександр Гулима, Олег Муравський

«ГІБРИДНА ВІЙНА»: МІЖНАРОДНИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД ПРОТИСТОЯННЯ ВИКЛИКАМ ХХІ СТОЛІТТЯ

Відновлення української державності (1991) стало відправною точкою нового витка російської експансіоністської політики. Сучасні українські аналітики справедливо зауважують: «керівництво Кремля завжди було твердо переконане, що без контролю над Україною Росія ніколи не стане державою-світовим лідером, а демократична і заможна Україна загрожуватиме збереженню нинішньої авторитарної влади в Росії»¹.

Упродовж 1990-х – 2000-х років Кремль небезуспішно намагався підтримувати й контролювати дії російських сепаратистів у Криму, активно вів інформаційну війну, спрямовану на його відторгнення, тримав на півострові значний контингент своїх «цивільних і військових агентів». Зрештою, засоби торговельної і газової воєн, які використовувала Москва, слугували стратегічним цілям, зокрема й встановленню російського контролю над Кримом та східними областями нашої держави.

Перші симптоми гібридної війни Росії проти України з'явилися «на зорі незалежності» України. Оточення Президента Російської Федерації Б. Єльцина відкрито заявляло: «Якщо не віддасте Крим, то буде війна»². Показова й позиція першого президента, яку він продемонстрував, реагуючи на спробу України створювати свій флот на базі тієї частини Чорноморського флоту Радянського Союзу, яка

¹ 10 фактів про Збройну агресію Росії проти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// mfa.gov.ua/ua/page/open/id/5026](http://mfa.gov.ua/ua/page/open/id/5026) (дата звернення: 24.09.2017).

² Поляков Л. З часом переваги авторитарних режимів перетворюються на недоліки й проблеми. «Гібридна» війна Росії – виклик і загроза для Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: old.razumkov.org.ua/ukr/upload/GIBRID-WAR-FINAL-1-1.pdf (дата звернення: 24.09.2017).

була на українській території. «Чорноморський флот був, є й буде російським... ніхто в Росії його не відбере, у тому числі й Кравчук...», – заявив він у першій декаді січня 1992 р³.

Підписаний 16 січня 1992 р. у Москві Протокол робочої зустрічі глав держав Співдружності Незалежних Держав про військово-морську символіку засвідчив досягнення певного компромісу. У Протоколі було зазначено, що «...Військово-Морський Флот колишнього СРСР входить до складу Стратегічних Сил Співдружності, за винятком частини сил Чорноморського флоту, які увійдуть до складу Збройних Сил України»⁴ і що питання про передачу частини кораблів і суден, які належать до Чорноморського флоту, буде вирішене на основі двосторонньої угоди між Україною та Російською Федерацією⁵.

Зважаючи на вищесказане, надзвичайно важливу роль у гібридній війні проти України за Крим Москва відводила проросійським силам на півострові. Одним із перших кроків цих сил в напрямі «відділення» Криму від України, зроблених після розпаду Радянського Союзу, стало ухвалення Конституції автономії 6 травня 1992 р. Стаття дев'ята передбачала, що Республіка Крим входить до складу України й визначає свої з нею відносини на основі договору й угод. Ухвала Конституції стала можливою завдяки тому, що політичний істеблішмент Криму складався переважно із представників колишньої радянської номенклатури (на початку 1995 р. серед районної еліти автономії вона становила 83 %) ⁶.

З огляду на подібний склад еліти регіону з населенням, переважна більшість якого російськомовна, не дивно, що напередодні ухвалення Конституції, 5 травня 1992 р., Верховна Рада Криму ухвалила Постанову про проведення загальнокримського референдуму з питання незалежності й державної самостійності Республіки Крим⁷.

³ Малыгин Андрей Витальевич. Крымский Узел [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://unotices.com/book.php?id=154258&page=23> (дата звернення: 14.09.2017).

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Конституция Республики Крым. Принята седьмой сессией Верховного Совета Крыма 6 мая 1992 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: sevkrimrus.narod.ru/zakon/1992konst.htm (дата звернення: 19.10.2017).

⁷ Офіційний сайт Історико-документального департаменту МЗС Росії / Архіви МЗС Російської Федерації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idd.mid.ru/rossiya_i_krym.html (дата звернення: 24.06.2016).

Про те, що нормативно-правові акти Верховної Ради Криму були інспіровані Москвою, свідчить Ухвала Верховної Ради Російської Федерації № 2809-І «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР про зміну статусу Криму, ухвалених 1954 р.» від 21 травня 1992 р.⁸ Документ визначив як прийняту з порушенням Конституції РСФСР і як таку, що не має юридичної сили з моменту її прийняття, Постанову Президії Верховної Ради РСФСР від 5 лютого 1954 р. «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР».

Наступним експансіоністським кроком Російської Федерації стало прийняття Верховною Радою Постанови № 5359-І «Про статус міста Севастополя» від 9 липня 1993 р.⁹ Постанова підтвердила російський федеральний статус міста Севастополя в адміністративно-територіальних межах міського округу за станом на грудень 1991 р. У документі було доручено: уряду Російської Федерації в найкоротший термін розробити державну програму забезпечення статусу міста Севастополя; провести переговори з урядом України про місто Севастополь як головну базу єдиного Чорноморського флоту; Центральному банку Росії передбачити фінансування відповідних статей бюджету міста Севастополя через свої відділення; Комітету Верховної Ради Російської Федерації з конституційного законодавства підготувати проект закону Російської Федерації про закріплення в Конституції Російської Федерації федерального статусу міста Севастополя; з метою не допустити політичної напруги просити Уряд України скасувати передислокацію в район Севастополя підрозділів спецчастин¹⁰.

Водночас постійний представник Російської Федерації при Організації Об'єднаних Націй в листі на ім'я Голови Ради Безпеки ООН висловив прохання поширити текст Заяви Міністерства закордонних

⁸ Постанова Верховної Ради Російської Федерації «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР по зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 році» від 21.05.1992 № 2809-І. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikisource.org/wiki> (дата звернення: 24.09.2017).

⁹ Постановления Верховного Совета Российской Федерации от 9 июля 1993 г. № 5359-І «О статусе города Севастополя» давалось поручение подготовить проект закона Российской Федерации о закреплении в Конституции Российской Федерации Федерального статуса города Севастополя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://russia.bestpravо.ru/fed2008i/data185/tex185963.htm> (дата звернення: 24.09.2017).

¹⁰ Там само.

справ Російської Федерації від 11 липня 1993 р. щодо Постанови Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополя» як офіційного документа Ради Безпеки. «Постанова Верховної Ради Російської Федерації “Про статус міста Севастополя” розходиться з лінією Президента й Уряду Російської Федерації на реалізацію інтересів Росії в питаннях Чорноморського флоту, базування ВМФ Російської Федерації на території України, в Криму і в Севастополі», – зазначено в Заяві¹¹. Зауважимо, що текст документа ухвалено в умовах протистояння президента Росії та парламенту, а поява Заяви зумовлена тактичними міркуваннями: Російська Федерація, намагаючись зблизитись із Заходом, була зацікавлена переконати США, західноєвропейські країни у відсутності в неї імперських амбіцій.

У цей же період на тлі соціально-економічної, політичної кризи в Україні на півострові, як зазначають політологи, «збільшилася... кількість ЗМІ російського спрямування, у тому числі відверто антиукраїнського, проросійськи шовіністичного характеру. Так, в середині грудня в Криму і Севастополі з'явилася... газета «Воїн співдружності», що пропагувала неоімперські ідеї силового об'єднання колишніх радянських республік навколо Москви. Природно, газета виступала проти державного суверенітету України, проти розподілу Чорноморського флоту, а також проти українських ВМС»¹².

На імперських амбіціях Росії все більше позначалися проблеми її внутрішнього державного характеру, передусім – конфлікт у Чечні. «Зачепив він і Чорноморський флот, де тоді розпочалася спішна підготовка штурмовиків десантного батальйону для його участі в бойових діях на чеченській території, – констатують українські ЗМІ. – При цьому цей факт російська сторона ретельно приховувала, прагнучи уникнути звинувачень з боку України в неузгоджених з нею діях з використання сил і засобів Чорноморського Флоту, що перебував в той момент в подвійному підпорядкуванні – Росії і Україні»¹³.

У січні 1994 р. проросійські сили в Криму добиваються значного тактичного успіху – Ю. Мешкова обрано президентом автономії. З цих причин 14 квітня того ж року прес-служба Президента й Кабінету Міністрів України оприлюднила заяву, в якій, зокрема, вказано,

¹¹ Там само.

¹² А в основі всіх об'єднувальних ідей – «дерібан» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bintel.com.ua/uk/article/v-osnove-vseh-ob%23edinitel%27nyh+idej-deriban/> (дата звернення: 24.09.2017).

¹³ Там само.

що нове керівництво автономії перейшло від проголошення намірів до конкретних дій, спрямованих на зміну правового статусу автономної Республіки Крим як частини України та створення підґрунтя для виходу Криму з України, притім усе це «значною мірою стимулюється окремими політичними силами Росії, дії яких останнім часом набувають ознак відвертого втручання у внутрішні справи України»¹⁴. Оскільки «з обранням Президентом Криму Ю. Мешкова процес сепаратизації набрав швидких темпів», а «соціально-економічне становище в Криму стало майже катастрофічним...»¹⁵, керівництво України скасувало посаду Президента Криму і відмінило Конституцію Криму.

Сучасні аналітики зазначають, що зменшення в Криму військової присутності Російська Федерація намагалася компенсувати посиленням свого впливу на місцеве населення. По-перше, місцеву молодь «цілеспрямовано закликають на службу в лави російської армії і флоту» (для прикладу, на базі 7-го навчального загону Чорноморського флоту для старшокласників-випускників севастопольських шкіл організовували так звані «олімпіади», що виявляли кандидатів для вступу у військово-морські училища Росії¹⁶). По-друге, кримчанам РФ запропонувала отримати російське громадянство. «Цим “громадянством” вона прагнула охопити якомога більшу кількість кримчан. В майбутньому це повинно було б послужити основою для можливої “легітимної” агресії проти України під приводом “захисту російських співвітчизників” на українській території», – констатують учені¹⁷. По-третє, на півострові штучно нагнітаються проблеми російської мови, культури, необхідності підтримання дружніх зв'язків із Росією.

Власне упродовж 1990-х – 2000-х років на півострові створено мережу громадсько-політичних організацій, які пропагують ідеї «дружби народів», невідворотності приєднання Криму до складу Російської Федерації тощо. Зокрема, упродовж 1995–1996 рр. домінуючі позиції у громадському просторі Криму здобуває створена у 1993 р. «Російська община Криму» – громадська організація,

¹⁴ Національна безпека України: кримський вектор: збірник документів і матеріалів (1917–2014 рр.): у 5 т ч. / упоряд.: Л. Рябошапко, І. Вдовичин, В. Гринчак, А. Луцький, І. Томюк. – Львів: Ліґа-Прес, 2014. – Ч. 5. – С. 399–400.

¹⁵ Там само.

¹⁶ А в основі всіх об'єднувальних ідей – «дерибан» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bintel.com.ua/uk/article/v-osnove-vseh-ob%23edinitel%27nyh+idej-deriban/> (дата звернення: 24.09.2017).

¹⁷ Там само.

представники якої, як сьогодні зазначено на її офіційному веб-сайті, зробили значний внесок «у процес воз'єднання півострова з Росією у 2014 р.» Саме її голова С. Цеков на засіданні Президії Верховної Ради АР Крим 4 лютого 2014 р. висунув ініціативу про ухвалення Верховною Радою Криму звернення до Російської Федерації із проханням про захист автономії: «Ми просто зобов'язані звернутися до Російської Федерації з урахуванням того, що Крим – це російська автономія: російська за національністю, з культури і мови. Зрозуміло, що це багатонаціональна територія, на якій проживають представники різних національностей у мирі та злагоді, але, тим не менше, нашим захисником може бути тільки Російська Федерація»¹⁸.

Проте роль проросійських сил у Криму не була вирішальною у процесі його «відізвання» від України. Ю. Мешков наголошував, що перехід Криму й Севастополя під юрисдикцію Росії став можливим виключно завдяки політичній волі Кремля¹⁹. У цьому контексті важливо наголосити на військовій складовій гібридної війни.

Перший «пробний камінь» у цій війні Російська Федерація «кинула» в український бік у 2003 р. Це була спроба Кремля звести греблю, яка мала з'єднати острів Тузла з територією Росії. Приєднання Тузли до російської території забезпечило б спільний статус Керч-Єнікальського каналу, а також дало б змогу Росії ставити питання про переділ шельфу Азовського моря. Хоча російська пропаганда намагалася трактувати будівництво греблі як дії Краснодарського губернатора – це далеко від істини, адже перші вантажівки з ґрунтом з'явилися наступного дня після приїзду В. Путіна з робочим візитом до Краснодарського краю, а голова адміністрації Президента РФ А. Волошин на зустрічі з українськими журналістами в Кремлі заявив, що Росія ніколи не залишить Україні Керченської протоки²⁰. Лише через рішучу позицію України російська сторона припинила зведення греблі, а згодом офіційно визнала належність Україні острова Коса Тузла та вод навколо нього²¹.

¹⁸ Національна безпека України: кримський вектор... – Ч. 5. – С. 42.

¹⁹ Аннексія Крима: Юрий Мешков разоблачает Владимира Путина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/26578233.html>. (дата звернення: 24.09.2017).

²⁰ Служинська І. Геополітичні й екологічні проблеми Тузли [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/regions/regions_2010_4/9.pdf. (дата звернення: 24.09.2017).

²¹ Там само.

Сповідування тактики російського імперіалізму сучасним керівництвом Російської Федерації призвело у 2014 р. до окупації території України (зайняття збройними силами однієї держави частини або всієї території іншої держави без отримання суверенних прав на неї). «Окупувавши український півострів, Путін перейшов через стратегічний Рубікон у відносинах зі США і ЄС..., – констатують сучасні політологи. – Уже наприкінці першого року окупації Криму і початку бійні на Донбасі еліти в Вашингтоні і Брюсселі дійшли висновку, що ніякі “обміни” з Кремлем не принесуть мир і стабільність. Навпаки, будь-які поступки за рахунок України Путін сприйме як запрошення до подальшої агресії. Одній зі сторін доведеться капітулювати. Світова “гібридна війна” почалася в Криму. Там же вона має закінчитися...»²².

Окупацію Криму вели методами «гібридної війни». Починаючи з 2006 р., констатує політолог В. Артюх, поняття «гібридної загрози» почало з’являтися в низці військових документів США. Спочатку в співпраці з генералом Джеймсом Маттісом, а згодом – самостійно його розвинув науковий співробітник Національного університету оборони США Френк Гофман, який підготував серію статей, а в 2007 р. випустив на їхній основі монографію «Конфлікт у XXI столітті: походження гібридних воєн»²³. Констатуємо, що «...за цей достатньо тривалий час... ані в Україні, ані на Заході так і не було проведено ґрунтовного дослідження щодо аналізу та оцінки висновків і уроків цієї “гібридної війни”, які мали б лягти в основу розбудови сектору безпеки і оборони як окремих країн, так і коаліцій країн в умовах проведення “війн нового покоління” (“війн нової генерації”)). Як виняток – дослідження американського політолога Філіпа Карбера «Війна нового покоління Росії», в якому надано десять найбільш важливих воєнно-стратегічних і оперативно-тактичних уроків, «...які армія США повинна винести з цього російсько-українського конфлікту, ...наймасштабнішого конфлікту в Європі після закінчення Другої світової війни»²⁴.

²² *Стельмах С.* Анексія Криму та світова «гібридна війна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://https://ua.krymr.com/a/28527438.html> (дата звернення: 18.10.2017).

²³ *Артюх В.* Туман «гібридної війни»: чому шкідливо мислити гібридно [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://commons.com.ua/ru/tuman-gibridnoyi-vijni-chomu-shkidливо-misliti-gibridno/> (дата звернення: 24.09.2017).

²⁴ *Радковець Ю.* Гібридна війна Росії проти України: уроки та висновки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric>

Українські історики, політологи також не залишилися осторонь низки теоретичних проблем, пов'язаних із окупацією Криму. Яскравий приклад – праця Є. Магди «Гібридна війна: вижити і перемогти» (Київ, 2015). Політичний експерт, директор Центру суспільних відносин, переконує, що «попри твердження Володимира Путіна, що анексія Криму стала реакцією на події Майдану, аналіз злагодженості військових, інформаційних та дипломатичних дій Росії у першому кварталі 2014 року та в подальшому свідчить про тривалу підготовку до дестабілізації ситуації в Україні. Є підстави вважати, що в активну фазу вона перейшла ще в 2010 році, з приходом до влади Віктора Януковича»²⁵.

Більшість світових експертів стверджують, що базові складові російської сучасної гібридної війни сформулював у 2013 р. начальник генерального штабу ВС РФ В. Герасимов. «Саме на основі цих принципів було сплановано та реалізовано напад на Україну, захоплення Криму та розв'язання війни на Донбасі, – читаємо у праці О. Курбана “Інформаційні війни у соціальних онлайн-мережах”. – Серед ключових складових російської концепції зазначається збільшення ролі невійськових методів тиску на противника, насамперед за допомогою політичних (дипломатичних), економічних і гуманітарних елементів. Інформаційна складова визначалася як основа діяльності на всіх етапах конфлікту від його підготовки до постконфліктного періоду. Особлива увага приділяється «асиметричним заходам», до яких були віднесені: діяльність підрозділів спеціального призначення, підтримка внутрішньої опозиції і колабораціоністів, а також збільшення цілеспрямованого інформаційного впливу на об'єкт нападу»²⁶.

«Неправильно називати те, що відбувається на сході України, гібридною війною» – такого погляду дотримується чимало європейських експертів, серед них У. Шнекенер з університету в Оснабрюці. Він наголошує, що всі війни в історії людства були по-своєму «гібридними» – і громадянські, і між державами, і колоніальні, і, навпаки, визвольні, і силове придушення заколотів або сепаратизму.

polytics/2107122-gibridna-vijna-rosii-proti-ukraini-uroki-ta-visnovki.html (дата звернення: 1.06.2017).

²⁵ Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. – Харків: Віват, 2015. – С. 135.

²⁶ Сучасна гібридна війна: нові форми гібридної агресії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://racurs.ua/ua/1063-suchasna-gibrydna-vijna-ta-yiyi-vidobrajennya-u-virtualniy-realnosti-chastyna-2> (дата звернення: 24.09.2017).

«Всі такі збройні конфлікти, – вважає він, – містили, як це тепер називають, елементи гібридної війни»²⁷.

Директор Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович переконує, що Кремль веде в Україні не гібридну, а «більшовицьку війну». «Такі події, як утвердження радянської влади, насправді, у 1918, 1919, 1920 роках, і те, що відбувається зараз, – в цьому можна провести багато паралелей. Світ говорить про якийсь новий тип війни, який застосовується проти України, так звану гібридну війну, але мені здається, насправді, цей тип не новий – це типовий більшовицький тип ведення війни, який вівся проти України ще в 1918 році», – зазначив В. В'ятрович²⁸.

Одна із складових «гібридної війни» – інформаційна війна. Встановлення військово-політичного контролю Російської Федерації над АР Крим (2014) було б неможливе без інформаційної війни²⁹. *Віце-президент Незалежного аналітичного центру геополітичних досліджень «Борисфен Інтел», генерал-лейтенант запасу Ю. Радковець зауважує, що «окуповані російськими окупаційними військами (російсько-терористичними силами) український Крим і окремі райони Донбасу фактично перетворені в дослідницький полігон як для іспитів та тестування модернізованих і нових російських озброєнь та військової техніки, так і для застосування забороненого (неконвенційного) озброєння, а також для перевірки нових концепцій створення та застосування російських військ, в тому числі інформаційних та спеціальних операцій»*³⁰.

Власне під час анексії Криму Російська Федерація на практиці реалізувала низку теоретичних концепцій сучасних російських політологів, які стосуються ведення інформаційної війни³¹. Зокрема,

²⁷ Жолквер М., Грабська А. Гібридна війна: в Європі пишуть історію конфлікту в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dw.com/uk/> (дата звернення: 1.06.2017).

²⁸ В'ятрович В. Кремль веде в Україні не гібридну, а «більшовицьку» війну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://espresso.tv/news/2014/11/29/> (дата звернення: 18.10.2017).

²⁹ Лайнбардджер П. Психологическая война. – Москва: Воениздат. 1962. – С. 96.

³⁰ Радковець Ю. Гібридна війна Росії проти України: уроки та висновки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2107122-gibridna-vijna-rosii-proti-ukraini-uroki-ta-visnovki.html> (дата звернення: 1.06.2017).

³¹ Расторгуев С. Украина. Некоторые уроки информационной войны [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.fondsk.ru/news/2014/07/11/>

через кілька місяців після анексії Криму Російською Федерацією С. Рассторгуєв оприлюднив статтю «Україна. Деякі уроки інформаційної війни». У ній українофобські вигадки на кшталт твердження, нібито «...останні 20 з гаком років з українців готували ворогів Росії»³², межують із критикою рішення Ради Федерації Федеральних зборів Російської Федерації від 1 березня 2014 р. про використання російської армії на території України. Автор статті переконує, що не існувало потреби вводити на півострів російські війська для забезпечення проведення в Криму референдуму про самовизначення³³.

Активну участь у російській інформаційній агресії взяв українофоб О. Дугін, який «...зумів в останні роки влаштуватися в центрі політичного, академічного й інтелектуального істеблішменту РФ і обзавестися значними міжнародними зв'язками»³⁴. Задовго до анексії Криму О. Дугін, відповідаючи на запитання про можливість Криму знову стати російським, зазначав: «Це необхідна умова взагалі існування Росії. ...Якщо ми не зробимо Крим російським і якщо ми не зірвемо вступ України в НАТО, то насправді завдамо такої непоправної шкоди нашим національним інтересам, після якої ми фактично здамо право на те, що найближчим часом зможемо претендувати на звання великої світової держави. ...Якщо Україна буде наполягати на тому, що вона йде в НАТО, то в НАТО піде не вся Україна, а її західна частина. А Крим і східні території або проголосять незалежність, або приєднаються до Росії»³⁵.

Як реакція на події 18 лютого 2014 р. стало інтерв'ю О. Дугіна, оприлюднене через день: «Ми повинні допомогти мобілізації Сходу і Криму – на ідеологічній та структурній основі. Інвестувати туди передусім ідею, по-друге, інформаційні стратегії, вже по-третє – усе інше. ...Треба працювати в анклавів на заході України. Там є досить

ukraina-nekatorye-uroki-informacionnoj-vojny-28415.html. (дата звернення: 1.06.2017).

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ Умланд А. Новые идеологические образования в современном русском антидемократизме: западные концепции, антизападные политические доктрины и постсоветский партийный спектр [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_33/umland_novye.pdf (дата звернення: 14.09.2017).

³⁵ Дугин А. «Русский взгляд» – Крым [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://foma.ru/russkiy-vzglyad-kryim.html> (дата звернення: 1.06.2017).

серйозні сили, з якими ми можемо працювати. Православні Волині, закарпатські русини – чимало людей, які будуть за нас. Ми вже не повернемо Заходу, якщо не захопимо його, але, якщо вони почнуть розвал України, ми можемо створити їм безліч неприємностей, у них не буде тихих львівських вуличок. Те, що вони збираються влаштувати на сході України, має відбуватися у них вдома. Вони не візьмуть Сходу, але вони влаштують там стрілянину, терор, репресії. І ми повинні бути готові відповісти на терор на сході партизанською війною на Заході»³⁶. У цьому ж інтерв'ю він намагався розпалити ворожнечу проти кримських татар.

Отже, наслідком розхитування політичної системи України президентом В. Януковичем, апогеєм чого стали події Революції гідності, та тривалій підготовки Російської Федерації до повернення політичного контролю над Українською державою стало відкрите порушення останньою територіальної цілісності України та введення на Кримський півострів (спочатку завуальовано, а згодом – відкрито) власних збройних сил. Т. зв. «гібридна війна» стала сумною реалією сьогодення, результатом непродуманої зовнішньої політики української влади упродовж всієї новітньої історії України.

³⁶ Дугин А. «Русский выглад» – Крым [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://foma.ru/russkiy-vzglyad-kryim.html> (дата звернення: 1.06.2017).

Розділ 4

СТВОРЕННЯ СТРУКТУР ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Олег Костюк

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ВВЕДЕННЯ СИСТЕМИ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА НА ТЕРИТОРІЇ ПРОВЕДЕННЯ АТО

Російська гібридна агресія проти України, яка розпочалася задовго до вторгнення військ Росії на Кримський півострів та на територію східних областей України, змусила українське суспільство та владу переглянути чинну концепцію національної безпеки. Після чотирьох років ВІД Революції Гідності в умовах військового протистояння з державою, яка володіє значно потужнішим ресурсним потенціалом, Україні вдалося сформувати цілковито боєздатну армію, заручитися вагомою підтримкою міжнародних партнерів не лише в політичному, але й в економічному та військовому вимірах, чим змусити агресора відмовитися від планів подальшої військової експансії.

Одним із досягнень української влади, про які можна говорити вже сьогодні, стало недопущення гуманітарної катастрофи в регіонах прифронтової зони, охоплених бойовими діями, завдяки впровадженню системи цивільно-військового співробітництва (ЦВС) за стандартами НАТО – СІМІС (civil-military cooperation). Її метою було запобігти зростанню соціальної напруги в окремих регіонах, охоплених бойовими діями. Реалізацію механізму взаємодії військового керівництва всіх рівнів з державною владою та цивільним сектором також пов'язують з потребою створення належних умов для діяльності Збройних сил України (ЗСУ) під час виконання поставлених завдань різної складності в період Антитерористичної операції (АТО). Адже саме узгодженість та ефективність алгоритмів взаємодії військової та цивільної частин суспільства в умовах наявної військової загрози є суттєвим чинником забезпечення національної безпеки. Зважаючи на російську військову загрозу та потребу захисту цивільного населення, українське керівництво перейняло в зарубіжних держав багаторічний досвід формування системи ЦВС.

Розгляд політико-правових передумов запровадження системи цивільно-військового співробітництва на території проведення

АТО потребує передусім з'ясування ключових категорій та понять. Зокрема, під цивільно-військовим співробітництвом треба розуміти систематичну діяльність ЗСУ та інших військових формувань, утворених згідно з українським законодавством для координації та взаємодії з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, організаціями та громадянами у районах дислокації військових частин та підрозділів задля забезпечення сприятливих умов для виконання ЗСУ покладених на них завдань та функцій через надання допомоги цивільному населенню у вирішенні проблемних питань життєдіяльності з використанням військових та невійськових сил і засобів. По суті, цивільно-військове співробітництво – сумісна діяльність, суб'єктами якої є, з одного боку – українські військовослужбовці, з іншого – органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, організації та громадяни у районах дислокації військових частин та підрозділів ЗСУ¹.

За час свого існування система ЦВС стала важливим компонентом взаємодії армії, громадянського суспільства та політичної влади. В її межах військові частини та підрозділи діяли на стратегічному, оперативнотактичному і тактичному рівнях як у місцях їхньої постійної дислокації, так і в районі безпосереднього проведення бойових дій. Тому систему ЦВС краще розглядати в двох вимірах: взаємовідносин збройних сил з місцевою владою та з суспільством в цілому. Водночас треба розуміти, що військово-цивільні відносини у час війни та такі ж відносини в умовах цивільного контролю в мирний час мають свої особливості та відмінності. Зокрема, у першому випадку може йтися про врегулювання проблем гуманітарної допомоги, контроль за дотриманням прав людини, забезпечення розміщення біженців, спостереження за порядком проведення вільних виборів. У другому випадку йдеться радше про теоретичну, ніж практичну сферу реалізації принципів системи ЦВС.

Беручи до уваги наявні та потенційні загрози національній безпеці в умовах російсько-українського протистояння, згідно з рішенням

¹ Ноздрачов О. О. Особливості діяльності груп цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України // Актуальні проблеми взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції / [за заг. ред. О. Л. Караман, С. О. Вовк, І. М. Шопіної]. – Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2015. – С. 64–65.

української влади було започатковано створення інтегрованої в план застосування військових системи ЦВС, яка б сприяла управлінню бойовими підрозділами в умовах бойових дій, відсічі збройній агресії, ліквідації збройного конфлікту, а також поствійськової відбудови нормального функціонування постраждалих регіонів.

Оскільки за всіма ознаками російська агресія проти України має характер «гібридної війни», цілковите врегулювання конфлікту, судячи з усього, треба розглядати в довгостроковій перспективі як з політичного, так і з соціального та економічного погляду. Своєю чергою, це потребує консолідації зусиль для впровадження якісно нових підходів та принципів співпраці ЗСУ з органами державної влади, громадськими організаціями, представниками іноземних держав та міжнародних організацій.

Ідея розвивати ЦВС та налагоджувати тісні взаємини між армією та цивільним населенням в Україні сягає ще 1992 р., коли в умовах виходу на міжнародну арену відновлена Українська держава заявила про себе як про активного учасника миротворчих операцій з підтримки миру під егідою ООН. Оскільки провідну роль у таких миротворчих операціях відігравали держави-учасниці Північноатлантичного альянсу (НАТО), українські миротворці зустрілись з уже сформованою в межах альянсу практикою організації цивільно-військового співробітництва. Зауважимо, що практика впровадження системи ЦВС в органах військового управління збройних сил держав-членів НАТО виникла наприкінці 1980-х років. Її створення та розвиток були пов'язані зі спробами врегулювання низки збройних конфліктів, що розгорнулися в державах Близького Сходу, Південної та Східної Європи, у врегулюванні яких брали участь міжнародні миротворчі контингенти. Практику застосування ЦВС використали також під час миротворчої місії ООН в Хорватії, Боснії та Герцеговині під час югославських воєн, де українські військові вперше перебували як миротворці. У процесі запозичення іноземного досвіду Збройними силами України важливу роль відіграло приєднання України до Програми НАТО «Партнерство заради миру» у 1994 р. Ідея формування ЦВС була побудована на вивченні міжнародного досвіду координації між військовими підрозділами та цивільним населенням під час миротворчих операцій. Використовували досвід та уже наявні напрацювання у сфері ЦВС, що існував у військових практиках США, Канади, Нідерландів, Данії. Саме їх вважають законодавцями стандартів цивільно-військового співробітництва НАТО, а їхній досвід в Іраку, Афганістані та країнах Африки

дуже цінний, адже становить уже відпрацьований механізм взаємодії військового та цивільного компонентів під час збройного конфлікту. Також враховували особливості становлення громадянського суспільства в Україні. Зауважимо, що через майже десятиріччя від перших практик застосування ВЦС під час операції «Буря в пустелі» (військової кампанії міжнародних сил проти Іраку за звільнення Кувейту в 1990–1991 рр.) лише у 1997 р. в директиві Військового комітету НАТО вперше було окреслене поняття ЦВС, під яким розуміли «військову операцію, основним завданням якої є підтримка цивільної влади, населення, міжнародних та урядових організацій, що сприятиме досягненню військових цілей та реалізації завдань»².

Важливу роль у формуванні правових засад ЦВС в Україні зіграло налагодження цивільного контролю над воєнною організацією держави. У 2003 р. вищий законодавчий орган держави, Верховна Рада, на рівні Закону «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» затвердила систему цивільного контролю над сектором безпеки і оборони й ввела систему контрольно-управлінських заходів задля зміцнення військово-цивільних відносин в державі³.

Ухвалення у 2009 р. «Концепції цивільно-військового співробітництва під час участі Збройних сил України в міжнародних миротворчих операціях» започаткувало новий етап у процесі розвитку системи ЦВС в Україні. Згідно із цією концепцією, під ЦВС розумівся «комплекс заходів, спрямованих на організацію взаємодії командування українських миротворчих контингентів з цивільним населенням, місцевими органами влади, міжнародними урядовими та неурядовими організаціями, а також релігійними та іншими організаціями й агенціями з метою створення сприятливих умов для виконання завдань українськими миротворчими контингентами та досягнення кінцевої мети міжнародних миротворчих операцій»⁴.

² Кривенко Ю. В. Щодо необхідності правового регулювання цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України (Civil-Military Co-operation – CIMIC) // Часопис цивілістики. – 2017. – Вип. 23. – С. 35–39.

³ Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2003. – № 46. – 366 с.

⁴ Про затвердження Концепції цивільно-військового співробітництва під час участі Збройних Сил України в міжнародних миротворчих операціях // Наказ Міністра оборони України від 20.01.2009 № 15.

Цього ж року було створено Управління цивільно-військового співробітництва Збройних сил України.

Цілком очевидно, що основний зміст системи ЦВС, який розробляли в Україні до 2014 р., полягав у налагодженні взаємодії між військовими та цивільним населенням в умовах мирного часу. Діяльність ЦВС в умовах бойових дій відпрацьовували лише під час участі українських військовослужбовців в миротворчих операціях (участь підрозділів ЗСУ в Іракській війні в складі коаліційних військ під проводом США у 2003–2008 рр.). Зокрема батальйон радіологічного, хімічного й бактеріологічного захисту брав участь у захисті цивільного населення Кувейту від наслідків можливого застосування зброї масового ураження⁵, а також діяльність в межах польського контингенту в іракській провінції Васіт на ірано-іракському кордоні за 140 км від столиці Іраку – Багдада. Зокрема, в 2005 р. перед 81-шою тактичною групою ЗСУ було поставлене завдання передачі окремих регіонів, які були під контролем військових коаліцій, під керівництво місцевої влади. Іракський досвід вплинув на розвиток ЗСУ, були навіть спроби, щоправда, нереалізовані, створення структури ЦВС⁶.

Ситуація в Україні станом на 2014 р. в окремих регіонах Східних та Південних областей мала свою специфіку, яка потребувала врахування під час формування системи цивільно-військового співробітництва ЗСУ та окреслення основних векторів її розвитку. Зазначимо, що, на відміну від натівських, українські СІМІСи набули абсолютно унікального досвіду, оскільки розгорнули свою діяльність в умовах військового протистояння на території своєї ж країни⁷. А це викликає абсолютно відмінний образ ворога та, відповідно, набір інструментарію для протистояння йому.

⁵ Указ № 227 «Про направлення 19-го окремого батальйону радіаційного, хімічного та біологічного захисту Збройних Сил України до Держави Кувейт» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/227/2003>

⁶ Полковник Андрій Ноздрачов: На Донбасі до Збройних Сил України ставляться краще, ніж до державної влади [Електронний ресурс] // Інтернет-видання «Главком». – Режим доступу: <https://glavcom.ua/interviews/polkovnik-andriy-nozdrachov-na-donbasi-do-zbroynih-sil-ukrajini-stavlyatsya-krashche-nizh-doderzhavnoji-vladi-455547.html>

⁷ Муравський Д., Павловський Я. За яку Україну ми боремося на Донбасі // День. – 2017. – № 45.

Активізація повномасштабного впровадження системи цивільно-військового співробітництва ЗСУ відбулась в умовах російського військового вторгнення та сплеску сепаратистських рухів у лютому-березні 2014 р. Вже у квітні цього ж року в. о. президента України О. Турчинов видав Указ «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 р. «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і забезпечення територіальної цілісності України». Цим Указом в окремо визначених районах Донецької та Луганської областей розпочалась Антитерористична операція (АТО), головною ознакою якої стала відмова держави від введення правового режиму воєнного стану задля збереження переваги над ворогом передусім в правовому полі, зі збереженням провідної ролі військових сил в протистоянні агресору. Громадські активісти та фахівці вважають, що саме відсутність цивільного громадського контролю над діяльністю військових формувань у зоні АТО стала причиною низки порушень прав цивільного населення, що проживало на цій території. Звісно, треба розуміти, що в умовах відкритих бойових дій важко дотримуватись правових норм, передбачених положеннями про проведення АТО, адже на практиці потребувало свого застосування міжнародне гуманітарне право, яке застосовують в умовах відкритої війни. Водночас зрозумілим є також і те, що налагодження контролю та співпраці між населенням, військовими та представниками влади часто залежить від нормативно-правового обґрунтування цих відносин. Зрештою, на практиці реалізація системи ЦВС відбувалася через діяльність військово-цивільної адміністрації Луганської та Донецької областей.

Потреба в налагодженні системи діяльності органів місцевого самоврядування постала майже відразу з початком АТО. Відсутність виконавчої влади в районах проведення Антитерористичної операції була причиною суттєвого обмеження адміністративного регулювання життєдіяльності окремих регіонів Донецької та Луганської областей в умовах військових дій. З метою забезпечення повноцінної діяльності українських військових формувань (ЗСУ та добровольчих батальйонів) з питань взаємодії з органами місцевої виконавчої влади, волонтерськими та міжнародними організаціями, громадськими об'єднаннями у 2014 р. розпочало свою роботу Управління цивільно-військового співробітництва Збройних сил України (УЦВС ЗСУ). Окрім зазначеної вище мети, основною ціллю його створення стало надання допомоги цивільному населенню у вирішенні проблемних питань життєдіяльності з використанням військових і невійськових сил та засобів в

зоні АТО. Загалом УЦВС ЗСУ був сформований як орган військового управління, покликаний координувати діяльність з'єднань, військових частин, військових навчальних закладів, установ та організацій ЗСУ з центральними органами виконавчої влади, міжнародними, благодійними та гуманітарними організаціями, військовими та дипломатичними представництвами іноземних держав, місцевими органами державної влади та органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, військовими формуваннями, правоохоронними органами, Державною спеціальною службою транспорту і Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України, органами виконавчої влади та місцевого самоврядування відповідно до законів України з питань цивільно-військового співробітництва. УЦВС ЗСУ також покликано організовувати взаємодію цивільно-військового співробітництва на початковій стадії оперативного планування та подальшого проведення військових операцій. Зауважимо, що військові, задіяні в ЦВС, виконують також і специфічні завдання, зокрема надають підтримку військово-цивільним адміністраціям, займаються пошуком та екстимацією тіл загиблих на окупованих територіях, контрпропагандою, поверненням військовослужбовців ЗС України, яких незаконно утримують збройні формування.⁸

З метою вирішення проблем, що стосуються питань місцевого значення, в умовах самоусунення органів місцевого самоврядування від їхнього виконання або в разі неможливості їхнього належного виконання, 25 січня 2015 р. Рада національної безпеки і оборони України запропонувала створити військово-цивільні адміністрації (ВЦА). Основним аргументом на користь їхнього створення було те, що відповідні ВЦА могли виконувати функції, покладені на місцеві органи влади у разі їхньої відсутності для забезпечення безпеки й життєдіяльності населення цих територій⁹. За словами президента України П. Порошенка, утворення таких адміністрацій дало б змогу вирішити питання відсутності влади на звільнених територіях, коли обрані депутати місцевих рад, які займали сепаратистські позиції та скоювали злочини, втекли на території, підконтрольні сепаратистам та РФ. В цих умовах

⁸ У кожній бригаді створюють групи цивільно-військового співробітництва («СІМІС») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrmilitary.com/2016/04/cimic.html>

⁹ Відомості офіційного веб-ресурсу РНБОУ щодо засідання РНБОУ від 25.01.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rnbo.gov.ua/news/1990.html>.

на посади в таких адміністраціях можна було призначати не лише військових, але й цивільних осіб, які мають господарчий досвід і можуть відповідати за вирішення безпекових і гуманітарних проблем людей, які живуть на звільнених територіях¹⁰. У систему ЦВС ЗСУ увійшли підрозділи ЦВС в органах військового управління (ЗСУ, оперативного командування) та сили і засоби ЦВС в районі проведення АТО.

Важливим моментом у процесі запровадження цивільно-військового співробітництва в Україні стало ухвалення Закону України від 3 лютого 2015 р. «Про військово-цивільні адміністрації»¹¹, його дія поширювалася на період проведення АТО та на шість місяців після її завершення, однак не більше ніж на три роки із дня набрання ним чинності. Згідно із Законом, через утворення ВЦА реалізовувався вимушений захід з елементами військової організації управління для забезпечення безпеки та нормалізації життєдіяльності населення в районі проведення АТО. Відповідно до Закону, впровадження системи ВЦС не мало на меті зміни та/або скасування конституційно закріпленого права територіальних громад на місцеве самоврядування. Військово-цивільними адміністраціями були визначені тимчасові державні органи в селах, селищах, містах, районах та областях, що діють у складі Антитерористичного центру при Службі безпеки України (АЦ СБУ) і призначені забезпечувати дії Конституції і законів України, безпеку й нормалізацію життєдіяльності населення, правопорядок, участь у протидії диверсійним виявам і терористичним актам, недопущення гуманітарної катастрофи в районі проведення Антитерористичної операції. Законом також вводилось визначення понять військово-цивільних адміністрацій району, області та населених пунктів. Фінансування таких установ відбувалося згідно з прописаними в спеціальній постанові Кабміну нормами¹².

¹⁰ Відомості офіційного веб-ресурсу РНБОУ щодо внесення змін в законодавство щодо утворення військово-цивільних адміністрацій в населених пунктах Донеччини та Луганщини від 26.01.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rnbo.gov.ua/news/1992.html>.

¹¹ Про військово-цивільні адміністрації: Закон України від 03.02.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/141-19>.

¹² Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження Порядку фінансового забезпечення діяльності військово-цивільних адміністрацій» від 15 квітня 2015 р. № 207. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/207-2015-%D0%BF>

Апробована як пілотний проект у вигляді груп ЦВС на півдні Херсонської області та на заході Донецької області система ЦВС за-свідчила свою ефективність. Зауважимо, що вибір місць діяльності груп був пов'язаний із великою вірогідністю, що РФ може вчинити збройний напад саме на ці регіони. Як визнавав свого часу очільник Управління цивільно-військового співробітництва Збройних сил України полковник О. Ноздрачов, тоді українські фахівці з ЦВС не мали чітких інструкцій щодо застосування зброї на Донбасі, не знали, де основна загроза, та мали надію, що «правоохоронці зможуть цю проблему вирішити без нас»¹³.

Успішні результати роботи поряд з поступовим звільненням території Донецької та Луганської областей давали усі підстави говорити про слушність збільшення кількості ВЦА та розширення географії їхнього розташування. Зокрема, вже у травні 2015 р. призначили ще сім керівників військово-цивільних адміністрацій¹⁴. Окремо розглядали можливість урізноманітнення військових спеціальностей особового складу ЗСУ, задіяного в складі груп ЦВС та розширення їхньої діяльності на інші сектори зони АТО. Поряд із впровадженням системи ЦВС в межах зони проведення АТО гостро постала проблема належного правового регулювання їхньої діяльності, адже події на Сході нашої держави та «гібридний» характер російської агресії (зокрема цілковите фінансування та технічне забезпечення злочинних угруповань так званих «ДНР» та «ЛНР», курування їхніх дій та ін.) формували специфічні риси, перетворюючи формально внутрішній конфлікт на зовнішній. Під час проведення АТО конфлікт був змішаним, що провокувало низку труднощів переважно правового характеру. Для їхнього усунення було залучено широкий спектр урядових та неурядових організацій, військової та цивільної влади, регулярні та нерегулярні війська, регіональні організації, а також приватні організації волонтерів, що, взаємодіючи в межах чинного законодавства, забезпечували виконання усіх завдань, які стояли перед системою ЦВС та ВЦА як її складових. Згідно з новим законом, ВЦА можна було утворювати в районі проведення АТО в разі

¹³ Сіміки-помічники. Як військові працюють з місцевими в АТО. Інтернет-видання «Українська правда. Життя». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/society/2016/03/29/210049/>

¹⁴ Рішення РНБО від 26 травня 2015 року «Про призначення керівників військово-цивільних адміністрацій» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010525-15>

потреби за рішенням голови держави. Метою їхнього створення було виконання повноважень місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування. Закон визначив тимчасовий характер ВЦА, її офіційне найменування та повноваження у сфері державного управління¹⁵. Парламентський контроль у сфері військово-цивільних відносин було покладено на Верховну Раду України.

Законом також було зафіксовано процедуру формування ВЦА. Згідно з документом, ВЦА могли формуватися з військовослужбовців військових формувань, утворених відповідно до законодавства, осіб рядового й начальницького складу правоохоронних органів, яких відряджали до них у встановленому законодавством порядку для виконання завдань в інтересах оборони держави та її безпеки із залишенням на військовій службі, службі в правоохоронних органах без виключення зі списків особового складу, а також працівників, які уклали з Антитерористичним центром при СБУ трудовий договір.

Зважаючи на особливі умови їхньої діяльності, окрему увагу було звернено на окреслення їхніх прав. Згідно із законом, ВЦА перебувають на певній території за погодженням з Антитерористичним центром та мають право: встановлювати обмеження щодо перебування в певний період доби на вулицях та в інших громадських місцях без визначених документів; тимчасово обмежувати або забороняти рух транспортних засобів і пішоходів на вулицях, дорогах і ділянках місцевості; організовувати перевірку документів, що посвідчують особу, у фізичних осіб, а в разі потреби оглядати речі, транспортні засоби, багаж та вантажі, службові приміщення й житла громадян, крім обмежень, встановлених Конституцією України¹⁶.

Згідно із законом, ВЦА відповідають за підготовку й затвердження програм соціально-економічного, культурного розвитку, цільових програм і залучення на договірних засадах підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності до участі в комплексному розвитку сіл, селищ, міст. Також у сферу їхньої відповідальності входили забезпечення збалансованого економічного й соціального розвитку, ефективне використання природних, трудових і фінансових ресурсів; складання, затвердження і забезпечення виконання місцевого бюджету. ВЦА відповідають також за управління об'єктами житлово-комунального господарства,

¹⁵ Про військово-цивільні адміністрації: Закон України від 03.02.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/141-19>.

¹⁶ Там само.

побутового, торговельного обслуговування, транспорту й зв'язку та сприяння розширенню житлового будівництва, надання громадянам, які мають потребу в житлі, допомоги в будівництві та відновленні житла; управління закладами освіти, охорони здоров'я, культури, фізичної культури й спорту, оздоровчими закладами. Безпековий чинник у діяльності військово-цивільних адміністрацій полягав у забезпеченні реалізації належних умов для функціонування пунктів пропуску через державний кордон України. У зоні своєї компетенції ВЦА покликані також сприяти діяльності органів суду, прокуратури, юстиції, служби безпеки, Національної поліції, адвокатури, Національного антикорупційного бюро України й Державної кримінально-виконавчої служби України¹⁷.

Систему ЦВС у зоні проведення Антитерористичної операції формували з урахуванням низки спеціальних принципів. У комплексі вони створювали належні умови для запобігання, а в разі потреби усунення причин конфліктних ситуацій, сприяння процесу відбудови мирного життя. Серед основоположних принципів діяльності ВЦА в межах АТО виокремимо такі:

- формування та окреслення спільної мети та завдань для всіх учасників ЦВС як з боку ЗСУ, так і з боку цивільних учасників;
- розподіл сфер відповідальності за стан взаємодії між учасниками ЦВС, визначення механізму та величини штрафних санкцій;
- створення та апробація механізму координації та зв'язку між військовими і цивільними учасниками;
- прозорість діяльності всіх учасників ЦВС.

Вочевидь, не варто перелічувати випадки успішної діяльності підрозділів ЦВС в зоні проведення АТО, завдяки яким свого часу вдалося запобігти численним випадкам протидії діяльності ЗСУ з боку місцевих антиукраїнських елементів, оскільки дати належну оцінку можуть лише фахівці з УЦВС ЗСУ, які володіють усім належним комплексом даних, серед них і засекречених. Однак запровадження системи ЦВС, на наш погляд, стало логічним рішенням в умовах військової агресії, оскільки в правовому полі умов АТО гострою була проблема виконання органами місцевого самоврядування покладених на них обов'язків, покликаних забезпечити належний рівень життєдіяльності місцевого населення. Налагодження системи ЦВС через діяльність ВЦА дала змогу звести до мінімуму вплив наслідків бойових дій на цивільне населення у районі проведення АТО. Не

¹⁷ Там само.

забуваймо, що в умовах, коли регіон бойових дій був зручним полем для реалізації ворогом диверсійної роботи, саме через інформаційну діяльність ВЦА стало можливим значне підвищення довіри з боку місцевого населення до центральної влади України, української армії в районах дислокації частин ЗСУ, зменшення негативного впливу ворога в окремих регіонах Луганської та Донецької областей.

Сергій Попко

ВПРОВАДЖЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО КОНТРОЛЮ НАД ВІЙСЬКОВОЮ СФЕРОЮ В УКРАЇНІ У 2003–2018 РОКАХ

У контексті російської агресії на південно-східних кордонах України все більшої актуальності набуває проблема цивільного демократичного контролю над військовою сферою нашої держави. Експерти переконують, що запровадження цієї реформи «дозволить зменшити рівень корупції і розвантажить військове керівництво, яке повинно займатися оперативним плануванням, а не бюрократичними моментами»¹.

Перші кроки у напрямі запровадження цивільного демократичного контролю над військовою сферою було зроблено ще у 90-х роках ХХ ст. Зауважимо, що подібні ініціативи були детерміновані насамперед зовнішньополітичними чинниками – спробою інтеграції України в міжнародні структури. Це знайшло своє відображення в низці міжнародних та національних документів: «Партнерство заради миру: рамковий документ» (1994), «Кодекс поведінки стосовно воєнно-політичних аспектів безпеки» (1994), «Концепція (основи державної політики) національної безпеки України» та ін.².

Так, у підписаному Україною «Кодексі поведінки стосовно воєнно-політичних аспектів безпеки» проголошується, що «державні учасниці розглядають демократичний політичний контроль над військовими і воєнізованими силами, силами внутрішньої безпеки, а також розвідувальними службами і поліцією як незамінний елемент стабільності і безпеки». Відповідно до положень Кодексу, Україна

¹ Самтан І. Демократичний контроль над ЗСУ. Що це таке і для чого Україні цивільний міністр оборони? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.112.ua/interview/demokratychnyi-kontrol-nad-zsu-shcho-tse-take-i-dlia-choho-ukraini-tsyvilnyi-ministr-oborony-428250.html>

² Поляков Л. Цивільний контроль над силовими структурами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=18

зобов'язалась «забезпечувати і підтримувати ефективне керівництво і контроль над своїми військовими і воєнізованими силами і силами безпеки з боку конституційно встановлених органів влади, які мають демократичну легітимність..., створювати важелі, що дозволяють забезпечити виконання такими органами покладених на них конституційних і правових обов'язків»³.

Наголосимо, що контроль над військовою сферою передбачає два взаємопов'язані принципи: демократичність та цивільність. «Якщо коротко, у класичному розумінні, дієвий цивільний демократичний контроль означає перетворення Збройних сил у відкритий, зрозумілий для суспільства інститут, який діє в межах законодавства. Збройні сили підпорядковані демократично обраній владі та підлягають нагляду з точки зору доступу до інформації з боку ЗМІ та громадських організацій. Тому контроль має бути “демократичним” за визначенням», – зауважувала координатор проєктів Офісу реформ Міністерства оборони України (МОУ) О. Фаворська⁴. Принцип «цивільності» забезпечує верховенство цивільних органів виконавчої, законодавчої влади і системи судочинства. «Парламент, як правило, приймає ключові рішення щодо проголошення війни та миру. Він законодавчо забезпечує, а значить, контролює оборонну політику, а також здійснює фактичний контроль за видатками на оборону в рамках бюджетного процесу», – резюмує чиновник⁵.

Експертне середовище України розділилося у питанні потреби впровадження цивільного демократичного контролю над військовою сферою. Зрештою, навіть військові не до кінця усвідомлювали важливість таких реформ, що на зламі ХХ–ХХІ ст. загальмувало законодавчий процес у цій сфері. Для прикладу, Л. Поляков зазначав, що «розробка і прийняття в Україні окремого закону про цивільний контроль над силовими структурами у загальному вигляді, як це намагалася зробити Державна Дума Росії, мабуть, є не зовсім доцільними, оскільки вдосконалення існуючої у нас системи цивільного контролю вимагає не стільки всеохоплюючих актів, скільки скрупульозного, детального поступового запровадження таких заходів, як, скажімо: вдосконалення процесу підготовки і прийняття оборонного бюджету та видатків на правоохоронну діяльність і забезпечення

³ Поляков Л. Цивільний контроль над силовими структурами [Електронний ресурс].

⁴ Сампан І. Демократичний контроль над ЗСУ... [Електронний ресурс].

⁵ Там само.

безпеки держави, підвищення ролі і збільшення кількості цивільних осіб у керівництві силовими структурами, створення сприятливих умов для діяльності неурядових дослідницьких центрів тощо»⁶.

Все ж у 2003 р. з метою захисту національних інтересів України, утвердження і зміцнення конституційних засад демократичної, правової держави у сфері цивільно-військових відносин, забезпечення прав і свобод людини Верховна Рада України ухвалила Закон «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави»⁷.

У Законі зазначено, що цивільний контроль має забезпечувати:

- пріоритет політичних підходів до вирішення питань військового будівництва, спрямування діяльності всіх складових Воєнної організації та правоохоронних органів на реалізацію визначених засадами внутрішньої і зовнішньої політики завдань у сфері національної безпеки і оборони, правоохоронної діяльності з метою становлення і розвитку громадянського суспільства та зміцнення конституційного правопорядку в державі, здійснення визначених Конституцією України функцій у сфері національної безпеки, оборони та зміцнення громадського порядку;
- дотримання законності в діяльності всіх складових частин Воєнної організації та правоохоронних органів держави;
- підтримання політичної стабільності в суспільстві, створення умов, які унеможливають використання Збройних сил України та інших військових формувань, правоохоронних органів для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їхній діяльності, а також в інтересах окремих осіб, політичних партій, громадських організацій;
- запобігання порушенням конституційних прав і свобод, захист законних інтересів громадян України, які перебувають на службі у Збройних силах України, інших військових формуваннях, утворених відповідно до законів України, та в правоохоронних органах, осіб, звільнених з військової служби, а також членів їхніх сімей;

⁶ Поляков Л. Цивільний контроль над силовими структурами [Електронний ресурс].

⁷ Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/975-15>

- урахування громадської думки, пропозицій громадян та громадських організацій при обговоренні й ухваленні рішень з питань діяльності Збройних сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів та посадових осіб у сфері оборони, національної безпеки, зміцнення громадського порядку і законності;
- виділення відповідно до законів у потрібних обсягах і раціональне використання бюджетних коштів, спрямовуваних на утримання і функціонування Воєнної організації та правоохоронних органів держави, зокрема на реформування Збройних сил України тощо⁸.

Цивільний контроль, відповідно до Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» (ст. 5), поширюється на: обґрунтованість рішень державних органів з військових питань; хід виконання програм реформування Збройних сил України, інших військових формувань; стан військово-патріотичного виховання молоді, підготовку громадян до захисту Батьківщини; питання експорту та імпорту озброєнь та військової техніки; дотримання вимог Конституції та законів України стосовно прав і свобод громадян, які перебувають на службі в Збройних силах України, інших військових формуваннях; дотримання бюджетного законодавства; формування, фінансове забезпечення і виконання оборонного замовлення, планів мобілізаційної підготовки і мобілізації, заходів щодо утилізації та ліквідації озброєнь, запобігання надзвичайним ситуаціям та подолання їхніх наслідків; участь підрозділів Збройних сил України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки, спільних військових навчаннях; дотримання законів України при вирішенні питань про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України та під час перебування їх на її території; дотримання законності при розгляді органами державної влади, військовими посадовими особами звернень і скарг військовослужбовців, осіб, звільнених з військової служби, та членів їхніх сімей⁹.

Суб'єктами цивільного контролю над воєнною організацією держави визначені: а) Верховна Рада України; б) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; в) Президент України; г) Рада

⁸ Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України [Електронний ресурс].

⁹ Там само.

національної безпеки і оборони України; д) Кабінет Міністрів України; е) центральні та місцеві органи виконавчої влади в межах повноважень, визначених законом; є) органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом; ж) прокуратура України; з) судові органи України; и) громадяни України та громадські організації; і) засоби масової інформації¹⁰.

Значні повноваження у сфері демократичного цивільного контролю надано Президенту України, який:

- вносить на затвердження Верховної Ради України пропозиції щодо загальної структури, чисельності, визначення функцій Збройних сил України, Служби безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;
- призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів; присвоює вищі військові звання;
- вносить до Верховної Ради України пропозиції про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних сил України в разі збройної агресії проти України;
- приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України з внесенням рішення на затвердження Верховною Радою України;
- приймає в разі потреби рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує в разі потреби окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації з визначенням участі в здійсненні пов'язаних із цим заходів Збройних сил України та інших військових формувань – з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України¹¹;

На жаль, констатуємо, що парламентський контроль над військовою сферою в Україні залишається слабким і малоефективним. «Парламент може впливати лише на призначення міністра оборони і міністра внутрішніх справ та Голови СБУ, хоча після їхнього призначення системного контролю за ними вже немає. А на призначення їхніх заступників, а також керівників служб та інших військових

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

формувань український парламент впливу не має взагалі», – констатують експерти¹².

Центральні органи виконавчої влади організують і забезпечують виконання законів України, інших нормативно-правових актів стосовно національної безпеки і оборони та правоохоронної діяльності, а також створюють потрібні умови для здійснення іншими суб'єктами демократичного цивільного контролю передбачених законами повноважень¹³; органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації контролюють перебіг допризовної підготовки, відбір військовими комісіями громадян призовного віку на військову службу; забезпечують виконання законодавства стосовно дотримання прав та соціальних гарантій громадян, які можуть бути призвані на військову службу, перебувають на військовій службі, звільнені з військової служби, та членів їхніх сімей; сприяють розташованим на відповідній території підрозділам Збройних сил України та інших військових формувань, правоохоронним органам у виконанні покладених на них завдань тощо¹⁴.

Окрему увагу треба звернути на участь громадян у поєднанні контролю (через громадські організації, членами яких вони є, через депутатів представницьких органів влади, особисто – шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та його представника у справах захисту прав військовослужбовців), а також ЗМІ. Мас-медіа, зокрема, отримали право:

- запитувати та безоплатно отримувати від органів військового управління, інших органів державної влади, організацій, підприємств і установ, які належать до воєнної організації держави, правоохоронних органів, відкрити інформацію, документи і матеріали з питань, віднесених до їхньої компетенції. Керівники відповідних органів, установ, підприємств і організацій зобов'язані безперешкодно надавати таку інформацію;
- поширювати отриману інформацію через пресу, радіо, телебачення, інтернет та в інший спосіб, дотримуючись вимог законодавства щодо збереження державної таємниці;

¹² Цивільний контроль над військовими в Україні: до питання ефективності й системності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://timeua.info/post/oborona-i-bezopasnost/civ-l-nij-kontrol-nad-v-js-kovimi-v-ukra-n--do-pitannya-efektivnost--j-sistemnost--07862.html>

¹³ Про демократичний цивільний контроль... [Електронний ресурс].

¹⁴ Там само.

- публікувати офіційні відповіді органів державної влади та військового управління на матеріали, що були оприлюднені раніше, тощо¹⁵.

Теоретичні напрацювання щодо законодавчого забезпечення демократичного цивільного контролю над військовою сферою не принесли очікуваних результатів. Каталізатором нової хвилі реформ стала російська агресія 2014 р. У відповідь на збройну агресію з боку Російської Федерації Україна розпочала комплексні заходи з метою розбудови ефективної системи оборони, які мали на меті два головні паралельні завдання: стримати Росію від повномасштабного вторгнення та відновити контроль над регіонами, окупованими сепаратистами¹⁶. «Важливо пам'ятати, що в демократичній державі, якою є Україна, ефективність вирішення зазначених питань напряму залежала і залежить від ефективності системи демократичного цивільного контролю над військовими, – констатують учені. – У цьому контексті є ряд питань, які довелося терміново вирішувати, зокрема, опрацьовувати нові концептуальні документи у сфері національної безпеки та вдосконалювати законодавство...»¹⁷.

У 2015 р. було ухвалено концептуальні документи стратегічного рівня: Стратегію національної безпеки України та Воєнну доктрину України, прийнято нові та вдосконалено наявні законодавчі акти у сферах регуляції загальнодержавних процесів координації та управління в секторі безпеки, адміністративного контролю на територіях, суміжних із зоною конфлікту, та покращення управлінських механізмів під час особливого періоду за рахунок уточнення важливих деталей правового режиму воєнного стану. У 2016 р. прийнято ще декілька важливих документів, зокрема Стратегічний оборонний бюлетень (СОБ)¹⁸.

31 жовтня 2016 р. Проектний офіс реформ МОУ на міжнародному семінарі в Національному університеті оборони України імені І. Черняхівського презентував нову Концепцію демократичного контролю над Збройними силами України. Заступник Міністра оборони І. Долгов пояснив важливість цивільного контролю над ЗСУ: «Перше: всі громадяни платять податки і на ці податки утримуються Збройні сили. Друга відповідь – це те, що на цю силу покладено певні

¹⁵ Там само.

¹⁶ Цивільний контроль над військовими в Україні... [Електронний ресурс].

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

функції – територіальної цілісності, незалежності, суверенітету держави. Таким чином, контроль повинен забезпечити, щоб Збройні сили були в змозі виконати цю функцію. І третє: цивільний контроль потрібен для того, щоб забезпечити повну деполітизацію Збройних сил від внутрішньополітичних процесів»¹⁹. Також наголошено, що впровадження цивільного контролю над ЗСУ відбудеться в межах Стратегічного військового бюлетеня, де знаходимо пункт про те, що цивільні мусять отримати можливість працювати в Мініборони та інших силових структурах і отримувати заробітну плату на рівні з військовими. Концепцію розробили за посередництва ОБСЄ з урахуванням досвіду цивільного контролю над армією в інших країнах, зокрема Австрії та Болгарії²⁰.

Учені констатують, що протягом трьох років (2014–2016) «Україні вдалося відреагувати та вирішити немало проблем функціонування системи демократичного цивільного контролю. Однак для повноцінного забезпечення національних інтересів України потрібно докласти ще багато зусиль, особливо для запровадження дієвих практичних інструментів контролю й подальшого наближення ситуації у цій сфері загалом до загальноприйнятих демократичних норм»²¹.

Після ухвалення Закону України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р., Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» втратив чинність. У Законі третій розділ присвячений демократичному цивільному контролю. Зокрема, законодавець передбачив, що система цивільного контролю складається з контролю, що здійснює Президент України; контролю, що здійснює Верховна Рада України; контролю, що здійснює Рада національної безпеки і оборони України; контролю, що здійснює Кабінет Міністрів України, органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування; судового контролю; громадського контролю²².

Відповідно, предметом цивільного контролю є: а) дотримання вимог Конституції і законів України у діяльності органів сектора

¹⁹ Цивільний міністр оборони і деполітизація армії: в Києві представили Концепцію цивільного контролю над ЗСУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.censor.net.ua/n412969>

²⁰ Там само.

²¹ Цивільний контроль над військовими в Україні... [Електронний ресурс].

²² Про національну безпеку України: Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>

безпеки й оборони, недопущення їхнього використання для узурпації влади, порушення прав і свобод людини і громадянина; б) зміст і стан реалізації стратегій, доктрин, концепцій, державних програм та планів у сферах національної безпеки й оборони; в) стан правопорядку в органах сектора безпеки і оборони, їхня укомплектованість, оснащеність сучасним озброєнням, військовою і спеціальною технікою, забезпеченість потрібними запасами матеріальних засобів та готовність до виконання завдань за призначенням у мирний час та в особливий період; г) ефективність використання ресурсів, зокрема бюджетних коштів, органами сектора безпеки і оборони²³.

Так, запровадження демократичного цивільного контролю над військовою сферою – нагальна потреба в умовах російської агресії та євроатлантичної інтеграції України. Підвищення ефективності діяльності МОУ, посилення зв'язків Збройних сил України з Верховною Радою України і громадянським суспільством є пріоритетними²⁴.

²³ Там само.

²⁴ Сампан І. Демократичний контроль над ЗСУ... [Електронний ресурс].

Олег Муравський

ЗАСТОСУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ У ЗАХОДАХ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА: КЕРІВНІ ДОКУМЕНТИ ТА ЇХНЯ РЕАЛІЗАЦІЯ

Система цивільно-військового співробітництва (ЦВС) у Збройних силах України спирається на міжнародний досвід. Її регулює низка нормативно-правових актів, які після початку російської агресії (2014) поетапно вкраплюють до українського законодавства. До початку війни у південно-східних регіонах нашої держави ЦВС мали лише військові формування, які брали участь у миротворчих місіях та / або гуманітарних операціях. Так, Міністр оборони України Ю. Єхануров Наказом № 15 від 20 січня 2008 р. затвердив Концепцію цивільно-військового співробітництва під час участі Збройних сил України в міжнародних миротворчих операціях (видання Наказу зумовлено реалізацією виконання заходів Цільового плану Україна – НАТО з метою запровадження цивільно-військового співробітництва в Збройних силах України як виду специфічної діяльності під час участі в миротворчих операціях)¹.

Основні завдання Концепції – визначення змісту, мети, основних принципів, завдань та функцій ЦВС під час участі Збройних сил України в міжнародних миротворчих операціях². «Затвердження Концепції цивільно-військового співробітництва створить передумову для запровадження в Збройних Силах України нового виду їх специфічної діяльності під час участі у міжнародних миротворчих операціях – цивільно-військового співробітництва, – констатували військові. – Це, у свою чергу, дасть можливість об'єктивно оцінювати наявну політичну та соціально-економічну обстановку, стан міжконфесійних і міжетнічних відносин, прогнозувати розвиток та враховувати їх вплив на

¹ Наказом Міністра оборони затверджено Концепцію цивільно-військового співробітництва під час участі Збройних Сил України в міжнародних миротворчих операціях // Хрещатик. – 2008. – 12 травня. – № 81. – С. 3.

² Там само.

умови виконання поставлених завдань як на етапі планування, так і під час застосування українських миротворчих контингентів»³.

У 2014 р. для забезпечення систематичної діяльності Збройних сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів із питань взаємодії з органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, волонтерськими та міжнародними організаціями, з метою надання допомоги цивільному населенню у вирішенні проблемних питань життєдіяльності з використанням військових та невійськових сил та засобів в Україні запроваджено систему цивільно-військового співробітництва⁴. Її застосування вимагало створення нових керівних документів, які б регулювали діяльність груп цивільно-військового співробітництва та цивільних осіб у зоні АТО, ООС.

Відповідно до Закону України «Про особливості державної політики щодо забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях в Донецькій і Луганській областях»⁵ і Закону України «Про волонтерську діяльність»⁶, із 2016 р. тривала робота над Інструкцією з планування цивільно-військового співробітництва під час проведення операцій військ (сил) Збройних сил України (визначала порядок організації акредитації, допуску (пропуску) волонтерів під час надання ними волонтерської допомоги ЗСУ й іншим силовим та держструктурам, які залучені в операції об'єднаних сил на території Донецької і Луганської областей).

Впровадженню в життя Інструкції передували гострі дебати. 9 серпня 2018 р. Управління ЦВС провело громадські слухання, які засвідчили необхідність доопрацювання згаданого документа⁷. Згодом, 17 серпня, в Адміністрації Президента України було допрацьовано проект, а

³ Там само.

⁴ Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/functions>

⁵ Закон України «Про особливості державної політики щодо забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях в Донецькій і Луганській областях» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19>

⁶ Закон України «Про волонтерську діяльність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/3236-17>

⁷ Проект інструкції з організації акредитації волонтерської діяльності у районі проведення ООС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/08/13/20175>

20 серпня того ж року на узгоджувальній нараді за участі представників громадськості та Ради волонтерів при Міністерстві оборони України, продовжили всебічне обговорення проекту Тимчасового порядку⁸.

5 жовтня 2018 р., згідно з рішеннями Генерального штабу Збройних сил України та Командувача об'єднаних сил, у Краматорську відбулася презентація та обговорення положень наказу Командувача об'єднаних сил «Про затвердження Тимчасового порядку перебування осіб, які безоплатно передають товари, лікарські засоби, медичну техніку та вироби медичного призначення, виконують роботи або надають послуги в районі здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі, стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях»⁹. Тимчасовий порядок запроваджено як пілотний проект, після чого з урахуванням усіх позитивних та негативних чинників він мав бути допрацьований та прийнятий на постійній основі¹⁰.

Зрештою, Наказом Командувача об'єднаних сил від 29 жовтня 2018 р. № 669 затверджено Тимчасовий порядок¹¹.

Відповідно до Тимчасового порядку, особи, які виявили бажання безоплатно передати товари, лікарські засоби, медичну техніку та вироби медичного призначення, виконати роботи або надати послуги для прибуття до району проведення операції об'єднаних сил, не пізніше ніж за 48 годин мали повідомити про це ОЦ ЦВС м. Краматорська, попередньо узгодивши своє прибуття та місця відвідування із командиром військової частини¹².

⁸ СІМІС продовжують роботу щодо спільного опрацювання механізму взаємодії військового командування та волонтерського руху [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/08/20/20195>

⁹ Наказ Командувача об'єднаних сил від 29.10.2018 року № 669 «Тимчасовий порядок перебування осіб, які безоплатно передають товари, лікарські засоби, медичну техніку та вироби медичного призначення, виконують роботи або надають послуги в районі здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/normativno-pravova-baza/instruktsiya-dlya-volonteriv>

¹⁰ У Краматорську презентували Тимчасовий порядок роботи цивільних осіб з надання гуманітарної допомоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/10/08/21047>

¹¹ Тимчасовий порядок перебування осіб... – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/normativno-pravova-baza/instruktsiya-dlya-volonteriv>

¹² Там само.

У повідомленні (листі) волонтери зазначали: прізвище, ім'я та по батькові особи (осіб), яка прибуває до району проведення операції об'єднаних сил; серію та номер паспорта громадянина України, контактні дані (номер телефону, адрес електронної пошти); військову частину, до якої планується прибуття, а також контактну особу військової частини; термін перебування та місця відвідування в районі проведення операції об'єднаних сил¹³.

Повідомлення потрібно було подавати шляхом заповнення заяви або надсилання листа в електронному вигляді. Представники ОЦ ЦВС м. Краматорська, отримавши повідомлення про перебування, мали організувати взаємодію із контактною особою військової частини для отримання підтвердження про узгодження прибуття осіб, які виявили бажання безоплатно передати товари, лікарські засоби, медичну техніку та вироби медичного призначення, виконати роботи або надати послуги. Командир військової частини забезпечує зв'язок із особами, а також супроводження зазначених осіб під час їхнього пересування в районі проведення операції об'єднаних сил¹⁴.

Пересування в районі проведення операції об'єднаних сил волонтерів, відповідно до Тимчасового порядку, здійснюють виключно за місцями, зазначеними в повідомленні. Під час перебування в районі проведення операції об'єднаних сил особи, які безоплатно передають товари, лікарські засоби, медичну техніку та вироби медичного призначення, виконують роботи або надають послуги, повинні мати документи, що посвідчують особу¹⁵.

Тимчасовий порядок визначав умови, коли волонтерам може бути відмовлено у відвідуванні, зокрема у разі: реальної загрози життю та здоров'ю із введенням «червоного» режиму перебування як у районі бойових дій, так і в зонах безпеки; недотримання правил внутрішнього розпорядку, визначеного командиром військової частини; порушення порядку пересування, що заподіяло шкоду цивільному населенню або військовослужбовцям; розповсюдження інформації, що не відповідає дійсності та створює передумови витоку відомостей щодо стану, складу, розташування (положення) сил і засобів об'єднаних сил; відхилення від місць відвідування та терміну перебування без погодження з контактною

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

особою військової частини або представником ОЦ ЦВС м. Краматорська¹⁶.

Указом Президента України «Про шефську допомогу військовим частинам Збройних Сил України, Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України» від 3 березня 2018 р. № 53¹⁷, а також відповідно до Наказу Міністерства оборони України від 31 жовтня 2016 р. № 571 «Про затвердження Інструкції з організації виконання Указу Президента України від 11 лютого 2016 р. № 44/2016 «Про шефську допомогу військовим частинам Збройних Сил України, Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України» з метою сприяння обороноздатності та мобілізаційній готовності держави, розв'язанню соціально-побутових проблем, задоволенню культурних і духовних потреб військовослужбовців, для піднесення престижу військової служби, налагодження ефективного цивільно-військового співробітництва створено умови зі здійснення шефства над військовими частинами Збройних сил України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, зокрема щодо надання допомоги у забезпеченні військових частин продовольством, паливно-мастильними матеріалами, матеріально-технічними засобами, у розв'язанні соціально-побутових проблем, задоволенні культурних і духовних потреб військовослужбовців, військово-патріотичного виховання молоді та її підготовки до виконання військового обов'язку¹⁸.

Для системи ЦВС надзвичайно важливе значення мав Наказ Міністерства оборони України «Про внесення змін до Інструкції про організацію поховання військовослужбовців, які загинули (померли) під час проходження військової служби» від 1 серпня 2016 р. № 393, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 22 серпня 2016 р. № 158/29288, який згодом був доповнений Наказом Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України та Служби безпеки України «Про затвердження Інструкції з пошуку та транспортування тіл

¹⁶ Тимчасовий порядок перебування осіб... – Режим доступу: <https://civic.com.ua/normativno-pravova-baza/instruksiya-dlya-volonteriv>

¹⁷ Указ Президента України «Про шефську допомогу військовим частинам Збройних Сил України, Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/44/2016>

¹⁸ Там само.

(останків) загиблих, померлих (зниклих безвісти) під час проведення Антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей» від 10 квітня 2017 р. № 208/302/381/204¹⁹. Окреслені нормативно-правові акти спиралися на Інструкцію про організацію поховання військовослужбовців, які загинули (померли) під час проходження військової служби (затверджена Наказом Міністра Оборони України 5 червня 2001 р. № 185)²⁰.

Відповідно до Наказу Міністерства оборони України від 1 серпня 2016 р. № 393 «Про затвердження змін до Інструкції про організацію поховання військовослужбовців, які загинули (померли) під час проходження військової служби», транспортування тіл військовослужбовців, які загинули (померли) у районі проведення АТО, організовує командир військової частини або за його зверненням начальник Управління цивільно-військового співробітництва Збройних сил України в межах проекту «Евакуація-200» разом із ТОВ «Алкемія» та Національним військово-історичним музеєм, які мали усі потрібні для цього сили та засоби. Для виконання цих завдань у районі проведення АТО, ООС на постійній основі перебувала пошукова група ЦВС, забезпечена спеціальними транспортними засобами (авторефрижераторами) для збереження в належному стані тіл загиблих під час їхнього транспортування²¹.

Згідно з Наказом Генерального штабу Збройних сил України «Про затвердження Інструкції з оцінювання суспільно-політичної обстановки в районах дислокації військ (сил) під час виконання ними завдань за призначенням» № 330 від 11 вересня 2017 р.²², підрозділи ЦВС виконували моніторинг суспільно-політичної обстановки в районах АТО, ООС з метою:

¹⁹ Інструкція про організацію поховання військовослужбовців, які загинули (померли) під час проходження військової служби [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0524-01>

²⁰ Там само.

²¹ Роз'яснення щодо особливостей транспортування загиблих військовослужбовців ЗС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/07/18/13431>

²² Наказ Генерального штабу Збройних Сил України від 11.09.2017 № 330 «Про затвердження Інструкції з оцінювання суспільно-політичної обстановки в районах дислокації військ (сил) під час виконання ними завдань за призначенням» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dovidnykmpz.info/ipz/nakaz-heneral-noho-shtabu-zbro-nykh-sy-2/>

- відстеження, аналізу та оцінки політичної, економіко-інфраструктурної, соціально-демографічної, культурно-релігійної та криміногенної, інформаційної ситуації; визначення чинників, що на неї впливають у районі дислокації (регіони, операційній зоні);
- своєчасного інформування командирів (начальників) щодо виявлених чинників, які можуть впливати на виконання завдань підпорядкованими військовими частинами у районах їхньої підготовки та застосування;
- прогнозування ризиків, що можуть завадити або знизити ефективність спланованих заходів у ході виконання військами (силами) завдань за призначенням²³.

Оцінювання суспільно-політичної обстановки здійснювали: безперервно в інтересах оцінки району дислокації (регіону, операційної зони) та виконання військами (силами) завдань за призначенням; шляхом цілеспрямованого та організованого залучення визначених суб'єктів оцінки в частинах, що їх стосуються; систематичним і безперервним моніторингом шляхом цілеспрямованого та організованого залучення службових осіб органів військового управління, з'єднань, військових частин, правоохоронних і спеціальних органів, інших органів (структур) державної влади та місцевого самоврядування до збору, аналізу, узагальнення інформації та прогнозування рівня впливу основних чинників, які визначають перспективи її розвитку; на етапі безпосередньої підготовки та ведення бойових дій (операцій) структурами морально-психологічного забезпечення, фахівцями цивільно-військового співробітництва, прес-служб (прес-офіцерів) органів військового управління та військових частин²⁴.

Підрозділи ЦВС відповідно до покладених на них завдань:

- відповідали за своєчасний збір та узагальнення даних щодо політичних, економічних, соціально-демографічних, культурних, релігійних, етнічних та криміногенних особливостей району (регіону, операційної зони), потреб та міграції місцевого населення, присутності та діяльності неурядових організацій у районі виконання військами (силами) завдань за призначенням;
- доповідали про зміни суспільно-політичної обстановки з метою прийняття командувачем, командиром (начальником) рішень щодо встановлення та підтримання взаємодії з населенням,

²³ Наказ Генерального штабу Збройних Сил України від 11.09.2017 № 330... [Електронний ресурс].

²⁴ Там само.

органами місцевого самоврядування та іншими організаціями (закладами, установами) в районі (регіоні, операційній зоні) виконання військами (силами) завдань за призначенням²⁵.

Ефективність роботи підрозділів ЦВС часто залежить від інформаційно-пропагандистського супроводу АТО, ООС. Наказ Генерального штабу Збройних сил України «Про затвердження Інструкції з організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у Збройних Силах України»²⁶ від 4 січня 2017 р. № 4 був спрямований на покращення окресленого напрямку роботи серед військових. Зазначено, що метою зв'язків з громадськістю та засобами масової інформації є встановлення двостороннього спілкування для виявлення спільних інтересів і досягнення взаєморозуміння, що ґрунтується на достовірній інформованості. У документі визначено напрями діяльності у сфері зв'язків з громадськістю та засобами масової інформації, серед яких: взаємодія з представниками органів державної влади та місцевого самоврядування, релігійних організацій та громадськістю; взаємодія і співпраця із представниками засобів масової інформації; залучення громадськості до участі у процесі обговорення та прийняття рішень²⁷.

Основні завдання у сфері зв'язків із громадськістю та засобами масової інформації у Збройних силах України полягали в: інформуванні суспільства щодо напрямів реформування та розвитку Збройних сил України; формуванні, підтримці (відновленні) позитивного ставлення суспільства до Збройних сил України, їхньої діяльності; налагодженні зв'язків та організації скоординованої, узгодженої співпраці із представниками засобів масової інформації; пропагуванні та рекламуванні військової служби; сприянні організації захисту особового складу від негативного інформаційно-психологічного впливу; налагодженні взаємодії військових частин із органами державної влади та місцевого самоврядування з метою інформування громадськості про діяльність Збройних сил України²⁸.

Отже, з початку АТО побачили світ десятки керівних документів, які стосуються сфери цивільно-військового співробітництва.

²⁵ Там само.

²⁶ Про затвердження Інструкції з організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у Збройних Силах України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1149-13>

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

До базових із них належать: Організаційно-методичні вказівки щодо організації цивільно-військового співробітництва у Збройних силах України в 2018 р.; Тимчасова інструкція з планування цивільно-військового співробітництва під час проведення операцій військ (сил) Збройних сил України (затверджена першим заступником начальника Генерального штабу Збройних сил України 05.07.2016); Порядок організації підготовки та комплектування особовим складом Збройних сил України груп та об'єднаних центрів цивільно-військового співробітництва в районі проведення Антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей; Положення про групи та об'єднані центри цивільно-військового співробітництва, які виконують завдання в районі проведення Антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей, затверджене наказом Першого заступника керівника Антитерористичного центру при Службі безпеки України (керівника Антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей) від 07.11.2017 р. № 848; План дій щодо впровадження оборонної реформи у 2016–2020 рр. (Дорожня карта оборонної реформи) та наказ Генерального штабу Збройних сил України від 7 жовтня 2016 р. № 374 «Про затвердження Інструкції з реалізації стратегічних комунікацій Збройних Сил України», що визначають роль ЦВС ЗСУ в сфері стратегічних комунікацій тощо. Завданням влади залишається розробка або внесення змін до чинного законодавства, інших нормативно-правових документів, які дадуть змогу адекватно реагувати на питання зниження та компенсації шкоди цивільному населенню або запобігати їй.

Андрій Харук

**ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ЦИВІЛЬНО-
ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА НА СТОРІНКАХ
ЧАСОПISУ «ЗАРУБЕЖНОЕ ВОЕННОЕ ОБОЗРЕНИЕ»
(1980-ті – ПОЧАТОК 1990-х років)**

Часопис «Зарубежное военное обозрение» був в СРСР провідним виданням, присвяченим аналізу військової політики, стану й перспектив розвитку збройних сил зарубіжних країн, а також воєнних конфліктів. Матеріали, опубліковані в цьому журналі, не позбавлені ідеологічних нашарувань, тому їхній аналіз може слугувати не лише для ознайомлення з конкретною проблематикою і фактажем, але й з їхнім трактуванням з позицій військово-політичного керівництва СРСР. Статті до журналу писали на підставі відкритих зарубіжних джерел – і публікацій в періодиці, і нормативних документів (наприклад, статутів та настанов).

У нашій розвідці ми проаналізуємо ту частку публікацій часопису «Зарубежное военное обозрение», яка дотична до проблем цивільно-військового співробітництва.

Аналізуючи публікації, так чи так пов'язані з тематикою цивільно-військового співробітництва, не важко помітити, що автори «Зарубежного воєнного обозрення» основну увагу звертають на Збройні сили Сполучених Штатів Америки. Це цілком зрозуміло: по-перше, США були основним геополітичним противником Радянського Союзу, а по-друге – у їхніх збройних силах були найбільш розвинуті (порівняно з іншими країнами) відповідні структури. Зокрема, в опублікованій у 1986 р. статті С. Семенова, присвяченій військам спеціального призначення армії США, проаналізовано стан і завдання частин цивільної адміністрації як складової цих військ¹. Автор наводить відомості щодо організації цих частин і підрозділів, зазначаючи, що вони складаються з 96-го батальйону цивільної адміністрації

¹ Семенов С. Войска специального назначения армии США // Зарубежное военное обозрение. – 1986. – № 6. – С. 19–20.

регулярної армії, а також дев'яти штабів груп і 22-х окремих рот резерву армії. 96-й батальйон, дислокований у Форт-Брегг (штат Північна Кароліна), налічує близько 200 осіб і складається зі штабу, штабної роти і 3–4 спеціальних рот. Завдання частин цивільної адміністрації С. Семенов визначає як «в мирний час надання практичної допомоги проамериканським режимам і властям деяких країн, що розвиваються, з налагодження системи державного й адміністративного управління в інтересах США» (тут і далі переклад мій – А.Х.). Також ці частини й підрозділи виконували завдання організації та підтримки зв'язку з місцевими владами країн-союзників Сполучених Штатів, на територіях яких перебувають американські війська, задля всебічного забезпечення їхньої діяльності. Щодо країн, які вважались потенційними противниками США, то завдання частин цивільної адміністрації, як стверджує С. Семенов, передбачали «таємне розхитування й підрив системи державного та адміністративного управління з метою ослаблення конкретної держави зсередини»². На нашу думку, це положення є даниною радянській традиції підкреслювати «агресивну сутність американського імперіалізму», що часто призводило до спотворення реальних завдань певних складових збройних сил США. Так трапилось і в цьому випадку, адже частини цивільної адміністрації за визначенням не мають діяти в тилу противника, це є компетенцією інших складових військ спеціального призначення. Ще однією функцією частин цивільної адміністрації, згаданою в статті, є встановлення режимів адміністративного управління на територіях, що окуповані американськими військами.

Розглядаючи питання застосування частин цивільної адміністрації, С. Семенов вдається лише до загальних фраз. Він зазначає, що операції, які проводять ці частини, тісно поєднані із загальними військово-дипломатичними й політичними акціями американського керівництва на міжнародній арені, стратегічними й оперативними планами командувань збройних сил на театрах воєнних дій (ТВД) у тісній взаємодії з операціями інших компонентів спеціальних військ. Автор особливо підкреслює потребу співпраці підрозділів цивільної адміністрації з частинами «психологічної війни». У статті зазначено, що в ході бойових дій головнокомандувачу Збройних сил США на ТВД може бути підпорядкована одна або кілька груп цивільної адміністрації (3–4 батальйони в кожній), а командирів армійського корпусу – батальйон. Підрозділи цивільної адміністрації можуть також

² Семенов С. Войска специального назначения армии США... – С. 20.

входить до складу оперативних об'єднань або об'єднаних тактичних груп спеціального призначення на ТВД.

По суті, вказана стаття (точніше, невеликий її уривок) – єдина інформація щодо організації частин, призначених для реалізації завдань цивільно-військового співробітництва, вміщена на сторінках «Зарубежного военного обозрения». Інформація щодо застосування цих частин ще більш скупа. Очевидно, це зумовлено обмеженістю першоджерел, якими слугували, як ми вже згадували, відкриті зарубіжні публікації. Як приклад можна згадати операцію «Джаст Коз» – вторгнення США в Панаму з метою ліквідації режиму М. Норьєги в грудні 1989 р., якій присвячена стаття Б. Строгінова та Д. Васильєва³. У ній є лише дві короткі згадки про участь в операції частин цивільної адміністрації. Зокрема, в таблиці з переліком сил, які були залучені до операції «Джаст Коз», згадано 96-й батальйон зв'язків з цивільною адміністрацією⁴. А в заключній частині наведено цитату із заяви міністра оборони Р. Чейні, зробленої 23 грудня 1989 р. на нараді в Панамі: «Збройні сили США успішно виконали поставлені завдання», а надалі «головну роль в становленні демократії в Панамі будуть відігравати підрозділи зв'язків з цивільною адміністрацією та психологічних операцій, які входять до складу сил спеціальних операцій»⁵.

Згадка в останній цитаті підрозділів зв'язків з цивільною адміністрацією разом з частинами психологічних операцій не є випадковою – однією з функцій цих частин була робота з місцевим населенням, хоча й у значно вужчому спектрі, ніж підрозділів зв'язків з цивільною адміністрацією. Це відображено і в публікаціях журналу. Однак часто в матеріалах, присвячених діяльності частин психологічних операцій, йшлося лише про їхню роботу проти військ імовірного противника без акценту на іншому аспекті – роботі з цивільним населенням. Варта уваги невелика стаття про участь 14-го батальйону психологічних операцій в навчаннях «Рефордджер-83»⁶. У ній відображено роботу підрозділів збору й обробки даних про супротивника, планування психологічних операцій, друкованої та усної пропаганди – але лише під кутом дій проти ворожих військ.

³ *Строгинов Б., Васильев Д.* «Джаст Коз» – военная операция США против Панамы // *Зарубежное военное обозрение.* – 1990. – № 6. – С. 9–14.

⁴ Там само. – С. 10.

⁵ Там само. – С. 14.

⁶ *Увайский Н.* Психологические операции в планах Пентагона // *Зарубежное военное обозрение.* – 1984. – № 9. – С. 22–23.

Трохи більше про взаємодію з цивільним населенням знаходимо у статті Ю. Мгімова, в якій проаналізовано психологічні операції США в локальних війнах⁷. Автор розглядає такі операції у досить широких хронологічних межах – від Карибської кризи (1962) до вторгнення на Гренаду (1983). Стаття має чітке ідеологічне забарвлення – не дарма ж вона вміщена на перших сторінках журналу. Однак крізь пропагандистські штампи й звинувачення американського імперіалізму у всіх смертних гріхах проглядаються і певні раціональні моменти. Зокрема, у статті розглянуто різні варіанти комунікації з місцевим населенням – через гучномовні установки, листівки, радіопередачі. Відзначено, що під час війни у В'єтнамі американці почали практикувати роздачу місцевому населенню простих транзисторних радіоприймачів – це суттєво підвищувало ступінь охоплення цільової аудиторії радіопередачами. А під час вторгнення на Гренаду особовий склад 1-го батальйону психологічних операцій одразу ж розгорнув мобільну радіостанцію, передачі якої пояснювали місцевому населенню мету операції⁸. І хоч, з погляду сьогодення, такі заходи можуть видаватись примітивними, але досвід боротьби проти російської агресії на Сході України переконливо засвідчив важливість охоплення українським радіомовленням прифронтових територій. У низці статей, опублікованих у 1991 р., відображено події першої війни в Перській затоці⁹. Однак у них жодним словом не згадано проблематики цивільно-військового співробітництва. Навіть у статті генерал-майора А. Гушева¹⁰, написаній з претензією на аналітичність, відсутній бодай побіжний аналіз питань цивільно-військового співробітництва у цьому збройному конфлікті. Певну увагу на ці аспекти звернув лише С. Сергеев у статті, присвяченій застосуванню сил спеціальних операцій США під час війни в Перській

⁷ Мгімов Ю. США: психологические операции в локальных войнах // Зарубежное военное обозрение. – 1985. – № 2. – С. 3–8.

⁸ Там само. – С. 7.

⁹ Васильев Г. Военная операция «Буря в пустыне» // Зарубежное военное обозрение. – 1991. – № 3. – С. 10–14; Его же. Завершающий этап операции «Буря в пустыне» // Зарубежное военное обозрение. – 1991. – № 4. – С. 7–11; Его же. Операция вооруженных сил США «Дезерт Шилд» // Зарубежное военное обозрение. – 1991. – № 1. – С. 5–11.

¹⁰ Гушев А. Итоги войны в зоне Персидского залива // Зарубежное военное обозрение. – 1991. – № 6. – С. 3–13.

затоці¹¹. У наведеному автором переліку частин сил спеціальних операцій, задіяних у вказаному збройному конфлікті, відсутні підрозділи зв'язків із цивільною адміністрацією, однак наявний 13-й батальйон психологічних операцій. Саме підрозділи психологічних операцій працювали з місцевим населенням після завершення активної фази операції¹².

Суттєво менше уваги на сторінках «Зарубежного военного обозрения» звертали на проблеми цивільно-військового співробітництва в інших країнах – вони ніби перебували в тіні США. До того ж, ці питання піднімали лише побіжно, у статтях, присвячених, голов-но, психологічним операціям. Скажімо, в матеріалі В. Денисова про підрозділи психологічної війни бундесверу поряд зі стратегічними й тактичними психологічними операціями згадано також консолідувальні, одним з об'єктів яких є населення Західної Німеччини¹³. У розлогій статті П. Павлова про підготовку бундесверу до ведення психологічних операцій теж згадано консолідувальні операції¹⁴. Однак жодної конкретики стосовно таких операцій вказаний матеріал не містить – хіба що згадку про те, що до кола завдань школи психологічних операцій бундесверу належить підтримка зв'язку й обмін матеріалами з органами масової інформації ФРН, інститутами, фондами й різними організаціями, «які займаються ідеологічною обробкою населення», а також «вивченням причин зростання антивоєнних настроїв серед цивільного населення та військово-службовців, виробленням рекомендацій щодо боротьби з ними»¹⁵. У вересні 1987 р. було ухвалено рішення щодо реорганізації вказаної школи в академію психологічної оборони, за кілька місяців в журналі «Зарубежное военное обозрение» вийшла стаття, присвячена цій події¹⁶, а за деякий час – більш розлогіий матеріал про структуру

¹¹ *Сергеев С.* Силы специальных операций США в боевых действиях в зоне Персидского залива // *Зарубежное военное обозрение.* – 1991. – № 10. – С. 16–18.

¹² Там само. – С. 18.

¹³ *Денисов В.* Подразделения психологической войны бундесвера // *Зарубежное военное обозрение.* – 1986. – № 2. – С. 91–92.

¹⁴ *Павлов П.* Подготовка бундесвера к ведению психологических операций // *Зарубежное военное обозрение.* – 1985. – № 4. – С. 17.

¹⁵ Там само. – С. 19.

¹⁶ *Владимиров П.* Новая академия бундесвера // *Зарубежное военное обозрение.* – 1988. – № 6. – С. 15–16.

та функції академії¹⁷. Серед завдань академії знову згадано роботу з населенням ФРН, спрямовану на підвищення авторитету бундесверу, зазначено, що ці завдання покладаються головню на відділ аргументації та ведення дискусій академії¹⁸. Найбільш повна інформація щодо консолідувальних психологічних операцій вміщена у статті В. Овсяника та П. Зіміна¹⁹. По суті, вона викладена в одному абзаці, де з покликанням на журнал «Труппенпраксис» визначені завдання сил і засобів психологічної оборони при веденні таких операцій: «навчання відповідних фахівців роботи з місцевим населенням з відвернення антивоєнних акцій, спрямованих на зниження морально-психологічної готовності особового складу збройних сил; узагальнення досвіду роботи; вивчення причин виникнення опозиційних груп, дії яких скеровані проти бундесверу, а також оцінка ефективності їхніх акцій»²⁰. Для порівняння зазначимо, що в статті Є. Шаламберідзе, присвяченій психологічним операціям США, наведено поділ психологічних операцій на стратегічні, оперативного рівня та тактичні, а ось про консолідувальні – взагалі не згадано²¹.

Досить інформативною є стаття І. Джури про психологічні операції у Збройних силах Великобританії²². У ній, зокрема, міститься згадка про низку програм під спільною назвою «За серця й уми людей», реалізованих в Північній Ірландії в 60–70-х рр. минулого століття. Ці програми, за словами автора статті, «спрямовані на ліквідацію впливу прогресивних сил в Ольстері», мали всі риси цивільно-військового співробітництва й не зводились лише до психологічних операцій у вузькому розумінні. Автор також наводить характерні відмінності в організації психологічних операцій Збройних сил Великобританії порівняно зі США та іншими країнами НАТО, насамперед широке залучення до них цивільних сил і засобів як самої Великобританії, так і країн, де їх проводять. На відміну від

¹⁷ Владимиров П. Академия «психологической обороны» бундесвера // Зарубежное военное обозрение. – 1989. – № 12. – С. 15–19.

¹⁸ Там само. – С. 17.

¹⁹ Овсяник В., Зимин А. Силы и средства «психологических операций» бундесвера // Зарубежное военное обозрение. – 1989. – № 11. – С. 3–9.

²⁰ Там само. – С. 9.

²¹ Шаламберидзе Е. «Психологические операции» США // Зарубежное военное обозрение. – 1989. – № 9. – С. 12–16.

²² Джури И. «Психологические операции» в вооруженных силах Великобритании // Зарубежное военное обозрение. – 1986. – № 7. – С. 13–14.

Збройних сил США, які прагнуть до безперервного психологічного впливу, британське військове командування надає перевагу застосуванню підрозділів психологічних операцій уже після успішних воєнних дій. Таке застосування якраз є характерним для цивільно-військового співробітництва. Досить високий рівень невеликої статті пояснюється прямим покликанням на монографію П. Вотсона «Війна умів», яке міститься в матеріалі І. Джурі – більшість аналогічних публікацій «Зарубежного воєнного обозрення» написана на основі журнальних публікацій.

Ще менше уваги в публікаціях журналу звернено на проблематику цивільно-військового співробітництва в країнах, які не належали до НАТО. Цікавою щодо цього є стаття А. Сергеева про систему «психологічної готовності» Швеції²³. У ній автор розглядає питання діяльності єдиного органу управління невійськовими компонентами загальної оборони – Головного управління цивільної готовності (утвореного відповідно до закону від 1 червня 1986 р.) – в галузі забезпечення психологічної готовності населення до оборони країни. Проаналізовано структуру органів психологічної готовності на різних рівнях – центральному, окружному (губерніальному) та місцевому (муніципальному), їхні завдання й механізм функціонування. Також автор згадує питання взаємодії цивільних державних служб, збройних сил та засобів масової інформації в межах державного інформаційного центру. Цей орган, відповідно до шведського законодавства, мав бути створений у воєнний час на базі комітету психологічної готовності. Так, у статті А. Сергеева розглянуто лише один із аспектів цивільно-військового співробітництва – військовий. Але зроблено це на дуже цікавому прикладі – нейтральної країни, вся військова політика якої орієнтується виключно на оборону своєї території. Відповідно, цивільно-військове співробітництво трактоване як співпраця збройних сил з власним населенням.

Підводячи підсумки, зазначимо, що за період з 1984 до 1991 рр. в журналі «Зарубежное военное обозрение» було опубліковано приблизно півтора десятка матеріалів, дотичних до тематики цивільно-військового співробітництва. Переважна їхня більшість, однак, стосувалась лише одного з аспектів цього співробітництва – психологічних операцій. З погляду географічного розподілу, у вказаних статтях розглянуто чотири країни, причому двом із

²³ Сергеев А. Система «психологической готовности» Швеции // Зарубежное военное обозрение. – 1987. – № 4. – С. 15–16.

них – Великобританії та Швеції – присвячено лише по одній статті, а решту відведено Сполученим Штатам Америки та ФРН. Інформація про США більш різностороння – по суті, це єдиний випадок, коли в статтях «Зарубежного воєнного обозрения» наведено дані стосовно організації частин і підрозділів цивільно-військового співробітництва (хоча й досить схематичні). Також у публікаціях є згадки про практичне застосування цих підрозділів, зокрема, під час операції в Панамі та першої війни в Перській затоці – але це лише згадки, дуже короткі (не більше кількох речень) і без жодних подробиць. Подібна згадка є в матеріалі про Великобританію (щодо операції цивільно-військового співробітництва в Північній Ірландії). Ще однією характерною рисою, яку простежуємо в статтях, є постійне підкреслення «агресивної сутності імперіалізму», що деколи навіть призводить до спотворення реального стану речей. Загалом проаналізовані нами статті часопису «Зарубежное военное обозрение» не несуть суттєвого фактологічного навантаження, яке могло б згодитись сучасним дослідникам. Однак вони становлять певний інтерес для вивчення сприйняття проблем військово-цивільного співробітництва тогочасним радянським військово-політичним керівництвом.

Розділ 5
СИСТЕМА ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО
СПІВРОБІТНИЦТВА В УМОВАХ «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ»

Наталія Марцінко

ДІЯЛЬНІСТЬ ОБ'ЄДНАНИХ ЦЕНТРІВ
ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА
ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Діяльність органів цивільно-військового співробітництва відповідно до вимог сьогодення зазнає трансформації. Раніше український контингент брав участь у миротворчих операціях на території колишньої Югославії, що регламентувалося Постановою Верховної Ради України «Про участь батальйону Збройних сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії»¹. Визначальну роль у формуванні поняття співпраці силових структур та цивільних відіграли праці С. Хантінгтона, зокрема його книга «Солдат та держава. Теорія і політика військово-цивільних відносин»². Оскільки функціонування цих структур відбувається у нормативному полі НАТО, то «Довідник НАТО»³ розкриває певні моменти фундаментальних завдань цивільних та військових організацій у спільній роботі. Мету діяльності ЦВС подано в праці «NATO Civil-Military Cooperation (CIMIC) Policy»⁴. Для статті використано матеріали з офіційних сайтів Цивільно-військового співробітництва Збройних сил України (ЗСУ)⁵. Також

¹ Постанова Верховної Ради України «Про участь батальйону Збройних сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2538-12>.

² *Huntington S. The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations.* – Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1957.

³ Довідник НАТО 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nato.int/docu/other/ukr/handbook2001.pdf>.

⁴ NATO Civil-Military Cooperation (CIMIC) Policy. MC 411. – Brussels, Aug. 1997. – Para. 1.

⁵ Управління цивільно-військового співробітництва Збройних сил України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/functions>.

проаналізовано матеріали періодичних видань Національного університету оборони України імені Івана Черняховського⁶ та використано інформацію з інтернету. Дослідження цієї теми не могло б бути повним без вивчення законодавчої бази, яка стосується питання взаємодії цивільних та військових організацій.

У кінці ХХ ст. стався розкол біполярного світу. На геополітичній карті Європи створювались нові країни. Їхнє народження і становлення супроводжувалось збройними конфліктами, гуманітарними та економічними катаклізмами. За таких умов виникала потреба швидко й оперативно на територіях спустошених і виснажених держав налагоджувати повсякденну діяльність. Це привело до побудови постійних впорядкованих цивільно-військових відносин для взаємної всесторонньої співпраці між військовими структурами та цивільним урядом.

Україна є членом-засновником Організації Об'єднаних Націй (ООН) з 1945 р. Проте активно почала працювати в напрямі миротворчої діяльності лише після здобуття незалежності. У 90-х роках ХХ ст. різко погіршилась ситуація на Балканах. Міжнародна спільнота втрутилась у конфлікт. Так, 3 липня 1992 р. Верховна Рада України затвердила Постанову «Про участь батальйонів Збройних сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії»⁷. Українські миротворці в умовах обмеженого фінансування набували реального досвіду військової підготовки за рахунок фінансування ООН у Боснії та Герцеговині, Словенії, Лівані, Сьєрра-Леоне, Лібєрії, Республіці Ірак і в Косові. Це дало змогу сформувати коло фахівців, які працювали з іноземними партнерами за їхніми стандартами, зокрема з цивільними організаціями на звільнених територіях. Також миротворча діяльність сприяла закріпленню за Україною статусу нейтральної держави.

Одним із перших дослідників питання взаємодії та співпраці цивільних і військових організацій був С. Хангтінгтон. У праці «Солдат та держава. Теорія і політика військово-цивільних відносин» він

⁶ Цивільно-військове співробітництво за стандартами НАТО: навч. посіб. – Київ: Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2015. – 87 с.

⁷ Постанова Верховної Ради України «Про участь батальйону Збройних сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2538-12>

розробив систему «об'єктивного контролю», яка врівноважує компетенцію військових та цивільних органів⁸. Міжнародні організації ООН (Організація Об'єднаних Націй), ОБСЄ (Організація з безпеки і співробітництва в Європі) та НАТО (Організація Північноатлантичного договору) допомогли цивільно-військовому співробітництву вийти на новий трансрегіональний рівень.

Зокрема, у Довіднику НАТО (2001) одним із фундаментальних завдань є координація дій між командуванням НАТО та цивільними організаціями, яку забезпечує співпраця військових та цивільних спеціалістів⁹. Це допомагає при вирішенні військових конфліктів враховувати соціальні, політичні, культурні, економічні, релігійні та інші гуманітарні чинники під час планування та проведення міжнародних миротворчих операцій. В нових умовах, які диктує сьогодні, процес мирного врегулювання потребує зведеної, консolidованої, тісної співпраці військових з цивільними органами. Співпраця широкого кола цивільних установ (міжнародних організацій, національних інститутів, громадських та релігійних організацій) щодо розв'язання суперечок повинна сприяти встановленню миру. Крім того, ЦВС здебільшого розглядають як «психологічну операцію», тобто «безпосередньою метою цивільно-військового співробітництва є забезпечення повноцінної співпраці між командувачем НАТО та цивільним населенням й інституціями в межах сфери відповідальності командувача з тим, щоб створити умови, які надади б йому максимально можливі моральні, матеріальні та тактичні переваги»¹⁰.

Зауважимо, що діяльність органів цивільно-військового співробітництва (ЦВС) в межах загальної структури ЗСУ в районах проведення Антитерористичної операції (від травня 2018 року Операція об'єднаних сил) на Сході України значно підвищує довіру цивільного населення до ЗСУ, поліпшує ставлення до дій українських військових у районах дислокації та розширює можливість протидії негативному інформаційному впливу агресора на населення Сходу України. Оскільки система ЦВС ЗСУ молода, вона потребує детального вивчення та планування, як застосовувати ці підрозділи та управляти ними під час миротворчих операцій.

⁸ *Huntington S.* The Soldier and the State...

⁹ Див.: «Довідник НАТО» 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nato.int/docu/other/ukr/handbook2001.pdf>

¹⁰ NATO Civil-Military Cooperation (CIMIC) Policy. MC 411. – Brussels, Aug. 1997. – Para. 1.

Також постає потреба у створенні та запровадженні надійної правової основи для оперативного прийняття рішень і механізму взаємодії військового керівництва з державною владою та цивільним населенням.

Уже сьогодні групи цивільно-військового співробітництва допомагають цивільному населенню, всебічно сприяють діяльності військовим підрозділам ЗСУ, правоохоронним органам, місцевим органам влади, засобам масової інформації та приватного сектора¹¹.

Командувач ООС Сергій Наєв розповів, що допомога цивільному населенню є одним із пріоритетних напрямів діяльності підрозділів ЦВС¹². Так, для прикладу, у селищі Золоте-4 з моменту його звільнення працюють медики, функціонує дільничний пункт поліції, надається гуманітарна допомога. Також представники його структурного підрозділу організують лікування дітей зі складними захворюваннями, організують відпочинок та екскурсії дітей з населених пунктів прифронтової зони, дарують дітям різні подарунки.

Існує гуманітарний проект «Евакуація 200», в якому спільно з Національним військово-історичним музеєм України, Державною службою у справах ветеранів війни та учасників Антитерористичної операції, громадськими й волонтерськими організаціями проводять пошукові роботи з метою встановлення невідомих місць поховань та імен загиблих, померлих (зниклих безвісти) під час проведення Антитерористичної операції, перепоховання їхніх останків¹³. Усі ці дії сприяють позитивному ставленню населення прифронтової зони до ЗСУ й українського уряду.

Уже зараз вироблені певні принципи організації ЦВС.¹⁴ Зокрема, до керівного складу ЦВС входить військовослужбовець, який

¹¹ Управління цивільно-військового співробітництва Збройних сил України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/functions>.

¹² Командувач розповів, від чого залежить перемога України у війні на Донбасі. Економічні новини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.enovosty.com/news_politics/full/1909-komanduyushhij-oos-rasskazal-ot-chego-zavisit-pobeda-ukrainy-v-vojne-na-donbasse

¹³ Про заходи з увічнення пам'яті захисників України на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2015 року № 998-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-2015-r>

¹⁴ Цивільно-військове співробітництво за стандартами НАТО: навч. посіб. – Київ: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2015. – 87 с.

уповноважений координувати діяльність ЦВС та ЗСУ; діяльність ЦВС є невід'ємною частиною плану командувача ЗСУ та має сприяти виконанню завдань з метою якнайшвидшого ефективного досягнення бажаного результату; ЗСУ мають узгоджувати свою діяльність з представниками ЦВС та громадськості на територіях АТО (з травня 2018 року ООС); діяльність ЦВС на окупованих територіях є тимчасовою із подальшою передачею усіх зобов'язань місцевій владі чи відповідним цивільним установам. Практично ці принципи діяльності ЦВС апробовані в Законі України № 1669-VII «Про військово-цивільні адміністрації», який був підписаний 3 лютого 2015 р.¹⁵ Стаття 1 цього Закону роз'яснює, що цивільно-військові адміністрації, які є юридичними особами, призначені для дотримання Конституції та законів України, гарантування безпеки й нормалізації життєдіяльності населення, правопорядку, участі у протидії диверсіям і терористичним актам, недопущення гуманітарної катастрофи та соціальної напруги в районі проведення АТО (з травня 2018 р. ООС), згідно зі стандартами НАТО.

Відповідно до вимог статті 4 Закону України «Про військово-цивільні адміністрації», економічним процесам у функціональному навантаженні ВЦА приділено окрему увагу. Зокрема, до їхніх повноважень належить підготовка та затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць; забезпечення збалансованого економічного розвитку території; залучення на договірних засадах підприємств, установ та організацій, незалежно від форми власності, до участі в комплексному соціально-економічному розвитку населених пунктів; розміщення на договірних засадах замовлень на виробництво продукції, виконання робіт (послуг), необхідних для територіальної громади; складання та затвердження місцевого бюджету та внесення змін до нього; встановлення ставок місцевих податків і зборів відповідно до вимог чинного законодавства України; встановлення тарифів на житлово-комунальні послуги; організація благоустрою населених пунктів, ринків, ярмарків, оскільки відомо, що відновлення економічних процесів та економіки загалом покращує відбудову суспільних психологічних настроїв на територіях Донецька та Луганська.

¹⁵ Про військово-цивільні адміністрації: Закон України від 3 лютого 2015 року № 141-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/141-19>.

Донедавна керівництво обласних військово-цивільних адміністрацій (ВЦА) реалізував керівник Антитерористичного центру при Службі безпеки України та Верховна Рада України. Отже, це свідчить про перехресне підпорядкування, яке ускладнювало якісну роботу ВЦА. Тому Президент України у квітні 2018 р. підписав указ про припинення АТО й початок Операції об'єднаних сил (ООС). Відповідно до цього Закону, підпорядкування ЦВС переходить до Міністерства оборони України, що полегшить діяльність цієї структури та її ефективність.

Спеціалісти військово-цивільного адміністрування є сполучним сегментом між ЗСУ та мирним населенням на території ООС та забезпечують співробітництво обох сторін. Фахівці координують діяльність військових організацій, благодійних, релігійних, міжнародних та інших структур щодо надання допомоги населенню в зоні ведення бойових дій¹⁶. Особовий склад ЦВС, відповідно до його посадових обов'язків, виконує різні завдання, які вимагають від нього високих професійних якостей. Офіцери мають одночасно бути готовими вирішувати завдання декількома способами для досягнення найкращого результату.

Реалії сьогодення, зокрема зовнішня агресія східного сусіда, підтверджують потребу врахування політичних, економічних, соціальних, культурних, релігійних та гуманітарних чинників під час планування та проведення військових операцій. ЦВС полегшує перехід від бойових дій до діяльності цивільних структур і навпаки. Цивільно-військова взаємодія є ефективною і в невійськових операціях, що було доведено практично під час миротворчих операцій на Балканах (розмінування, технічна підтримка).

Існує проблема низького рівня комунікації та погоджених дій між органами влади й суспільством, що викликає маніпуляцію і спотворення громадської думки щодо власної держави. Тому цивільно-військове співробітництво має виступити механізмом, здатним налагодити процес взаємодії силових структур, зокрема ЗСУ та громадянського суспільства. Велику роль у побудові цих відносин відіграють обставини демократизації та міжнародного становища. Виклики глобалізації схиляють український уряд збільшувати роль і місце ЗСУ в забезпеченні цілісності кордонів та підтримці миру на Сході України. Це призводить до зростання економічних

¹⁶ Управління цивільно-військового співробітництва Збройних сил України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/functions>

витрат, проте ці дії однозначно підвищують престиж і авторитет України як на внутрішньому, так і на міжнародному рівні. Необхідні та обов'язкові умови цивільного співробітництва для отримання членства в міжнародних організаціях економічного партнерства і колективної безпеки. Однак діяльність ЗСУ сьогодні на територіях Донецької і Луганської областей потребує доопрацювання методів і способів роботи з населенням відносно стандартів НАТО. Фахівці вважають, що треба розробити стратегію цивільно-військового співробітництва, яка буде спрямована на встановлення довіри до органів державної влади з боку населення Донецької і Луганської областей, а відтак і відновлення нормальної життєдіяльності східного регіону.

Виклики сьогодення вимагають від уряду рішучих дій із вдосконалення законодавчого і практичного забезпечення діяльності підрозділів цивільно-військового співробітництва. Існує проблема обміну інформацією, оскільки цивільні організації максимально прозорі щодо отримуваної інформації, а інформація, якою володіють Збройні сили, є таємною. У майбутньому треба враховувати ці відмінності та знаходити шляхи вирішення таких проблем.

Емілія Казан

ВІЙСЬКОВИЙ МЕДИК В АТО – ФАХІВЕЦЬ, ПСИХОЛОГ, ВОЛОНТЕР

Розгортання навесні 2014 р. агресії проти України з боку Російської Федерації під прикриттям «народних республік» поставило нашу державу і її збройні сили перед обличчям найсерйознішої кризи за всі роки незалежності. Адекватною відповіддю стало оголошення 14 квітня 2014 р. початку Антитерористичної операції (АТО), зона якої охопила Донецьку, Луганську області та Ізюмський район Харківської області. Участь в АТО брали як правоохоронні органи, так і Збройні сили України, а з «поліцейської» акції вона переросла у повномасштабні бойові дії – знову ж таки «завдяки» активному і безпосередньому втручанням Російської Федерації.

АТО прискорила впровадження в Україні системи цивільно-військового співробітництва. Важливу роль у цьому процесі відведено військовим медикам, які одними з перших опинилися в зоні бойових дій. Директор Військово-медичного департаменту Міністерства оборони України В. Андронатій зазначив, що одне із найважливіших завдань медичної служби – перебувати безпосередньо на території проведення АТО. Для цього, за його словами, було мобілізовано всю медичну службу Збройних сил України, а це близько 1,5 тис. медичних працівників (лікарів, медичних сестер, санітарів), з них 245 – військові лікарі. Також залучено мобільні лікарсько-сестринські бригади, які були сформовані на базі клінічних військово-медичних центрів та військових госпіталів. До складу таких кваліфікованих бригад входили 2 хірурги, анестезіолог та 2 медичні сестри¹.

Директор департаменту повідомив, що медичні працівники відразу на полі бою робили все необхідне для відновлення життєвих функцій усіх поранених. Далі, відповідно до складності та характеру поранення, їх скеровували до спеціалізованих лікувальних центрів.

¹ Медичне забезпечення Збройних сил України в зоні АТО: проблемні питання // Аптека. – 2014. – № 30. – 4 серпня.

«Для евакуації поранених часто доводиться використовувати санітарні машини, коли повітряні напрямки заблоковано, або вертольоти, щоб доставити потерпілого до найближчого лікувального закладу швидко», – зазначив В. Андронатій².

У початковий період війни, згідно з офіційними даними станом на 29 липня 2014 р., поранення отримали 1236 бійців, а в госпіталях перебувало 745 (з них 36 у важкому стані)³.

В умовах АТО одним із завдань керівництва нашої держави стало налагодження конструктивної взаємодії між цивільною і військовою гілками медицини. На територіях проведення АТО цивільно-військову взаємодію (медичну сферу) спрямовували на: 1) надання медичної допомоги хворим і пораненим військовослужбовцям у цивільних закладах охорони здоров'я. У 2015 р. тільки в Луганській області у цивільних закладах системи МОЗ медичну допомогу надано 1100 військовослужбовцям, а в закладах охорони здоров'я системи Міністерства оборони – 3000 цивільних осіб; 2) ресурсне забезпечення закладів охорони здоров'я, зокрема лікарськими засобами, виробами медичного призначення, медичним обладнанням тощо; 3) інформаційне забезпечення (було встановлено потребу покращення інформаційного забезпечення військових з боку органів і закладів охорони здоров'я системи МОЗ)⁴.

З метою вирішення проблем медичного забезпечення військово-службовців, які беруть участь в АТО на Сході України, зокрема щодо надання пораненим спеціалізованої та високоспеціалізованої медичної допомоги, а також нормативно-правового врегулювання їхнього лікування; в цивільних закладах охорони здоров'я в МО України разом з фахівцями МОЗ України та НАМН України опрацьовано проект відповідної постанови Кабінету Міністрів України, яка передбачає утворення Тимчасового функціонального об'єднання (ТФО) закладів охорони здоров'я адміністративно-територіальних

² Там само

³ Медичне забезпечення Збройних сил України в зоні АТО: проблемні питання // Аптека. – 2014. – № 30. – 4 серпня.

⁴ Рошнін Г. Г., Мазуренко О. В., Набоченко О. З., Кліменко П. М. Цивільно-оперативний військовий центр як різновид систем управління при подоланні медико-санітарних наслідків надзвичайних ситуацій // Медичне забезпечення антитерористичної операції: науково-організаційні та медико-соціальні аспекти: зб. наук. праць / за заг. ред. В. І. Цимбалюка та А. М. Сердюка. – Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2016. – С. 98.

одиниць для надання спеціалізованої та високоспеціалізованої медичної допомоги пораненим шляхом створення резерву профільних ліжок у найбільш потужних цивільних закладах охорони здоров'я⁵.

ТФО, як зазначають військові медики, – це група закладів охорони здоров'я державної та комунальної форм власності, розташованих на території адміністративно-територіальної одиниці, що виділяють резерв профільних ліжок (до 30 % від загальної ліжкової місткості) для надання спеціалізованої та високоспеціалізованої медичної допомоги пораненим військовослужбовцям ЗСУ та інших військових формувань, їхнього лікування та реабілітації. ТФО мають утворювати обласні державні адміністрації разом з органами місцевого самоврядування за погодженням з МОЗ України і МО України на базі закладів охорони здоров'я, визначених Кабінетом Міністрів України⁶.

Основними завданнями ТФО мають стати: прийом, реєстрація та статистичний облік поранених, що надходять, надання їм своєчасної спеціалізованої та високоспеціалізованої медичної допомоги; лікування та проведення медичної та фізичної реабілітації⁷.

Враховуючи здобутки системи цивільно-військового співробітництва, реалії АТО, поетапно удосконалено управління військово-медичною службою Збройних сил України. «Актуальність міжвідомчої координації зусиль військових і цивільних закладів охорони здоров'я з надання медичної допомоги військовослужбовцям і необхідність створення єдиного медичного простору підтверджена сьогоднішнім і життями багатьох патріотів України, – констатує А. Бакай. – Держава повинна сформувати єдину законодавчу і нормативно-правову базу діяльності медичних служб Збройних сил та інших структур сектора безпеки держави, цивільної системи охорони здоров'я та забезпечити її виконання та фінансове й ресурсне забезпечення відповідно до потреб населення України у воєнний час та в інших надзвичайних ситуаціях мирного часу»⁸.

⁵ Лівінський В. Формування єдиного медичного простору для медичного забезпечення військ і цивільного населення в умовах антитерористичної операції // Медичне забезпечення антитерористичної операції... – С. 104.

⁶ Там само. – С. 105.

⁷ Там само.

⁸ Бакай А. Міжвідомча взаємодія з організації медичної взаємодопомоги в надзвичайних ситуаціях // Медичне забезпечення антитерористичної операції... – С. 114.

На період ведення локальних збройних конфліктів та під час надзвичайних ситуацій при Раді національної безпеки і оборони України було заплановано створення Центру міжвідомчої координації цивільної та військової охорони здоров'я з метою оперативного управління, міжвідомчої координації та контролю в системі медичного забезпечення Збройних сил, інших структур сектора безпеки держави та залучених установ, закладів цивільної охорони здоров'я та медичних організацій інших форм власності в межах єдиного медичного простору⁹.

Попри існування в складі МО України органу управління медичним забезпеченням ЗС України – Військово-медичного департаменту, ще у 2011 р. було створено Центральне військово-медичне управління Збройних сил України (ЦВМУ) з підпорядкуванням Генеральному штабу Збройних сил України. На стратегічному рівні з'явилося два органи управління єдиним процесом медичного забезпечення військ, що призвело до порушення цілісності системи управління медичним забезпеченням¹⁰.

В. Лівінський зауважує, що як варіанти пошуку шляхів вирішення проблем медичного забезпечення військовослужбовців під час АТО можна розглядати створення спочатку при МОЗ України, пізніше – при НАМН України, а згодом і при МО України відповідних штабів, проте рівень їхніх повноважень не дає змоги вирішити наявні системні проблеми, що потребують уваги на загальнодержавному рівні. Позитивну роль у розв'язанні цих питань відіграв Наказ МОЗ України від 18 лютого 2015 р., який визначив завдання з підготовки цивільних закладів охорони здоров'я до роботи в режимі підвищеної готовності, потребу резерву профільних ліжок для надання невідкладної медичної допомоги постраждалим, створення резервів лікарських засобів, виробів медичного призначення та донорської крові. Проте це не вирішує певною мірою проблем з лікуванням поранених у цивільних закладах охорони здоров'я, їхнім побутовим обслуговуванням і харчуванням, а також не позбавляє новостворену систему недоліків організаційного та фінансового характеру¹¹.

Додамо, що з метою поєднання зусиль медичних служб силових відомств із цивільною системою медичного забезпечення було

⁹ Там само.

¹⁰ Еволюція поглядів та розвиток системи лікувально-евакуаційного забезпечення військ – уроки для Збройних Сил України / В. Я. Білий та ін. // Медичне забезпечення антитерористичної операції... – С. 70.

¹¹ Лівінський В. Формування єдиного медичного простору... – С. 103.

створено міжвідомчий Військово-цивільний координаційний штаб медичної допомоги (ВЦКШМД). Головне його завдання – координація діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, пов'язаної з функціонуванням державної системи надання медичної допомоги військовослужбовцям, працівникам правоохоронних органів і цивільному населенню в зоні проведення Антитерористичної операції та на територіях, де введено воєнний стан¹².

Отже, на виконання рішення Кабінету Міністрів України від 27 квітня 2014 р. Наказом МОЗ України від 4 червня 2014 р. було затверджено склад Постійного штабу з питань організації медичного забезпечення населення та учасників АТО. Водночас створення ВЦКШМД відбулося на виконання Указу Президента України від 4 листопада 2014 р. «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України “Про невідкладні заходи із забезпечення державної безпеки”»¹³. ВЦКШМД створено на підставі спільного Наказу Міністерства оборони України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України та Національної академії наук України від 13 травня 2015 р.¹⁴.

Проте, як зазначають учені, відсутність у складі цих утворень дієвого науково-аналітичного підрозділу з можливістю в форматі реального часу збирати та аналізувати інформацію щодо медичної обстановки в зоні АТО, медичних сил і засобів усіх відомств, виділених в інтересах медичного забезпечення сил АТО та населення Донецької та Луганської областей, розпоряджень органів управління військової і цивільної системи охорони здоров'я не дозволило ні Військово-цивільному координаційному штабу медичної допомоги, ні Постійному штабу з питань організації медичного забезпечення населення та учасників АТО належним чином вирішувати покладені на них завдання з «координації дій, спрямованих на забезпечення надання

¹² Бакай А. Міжвідомча взаємодія з організації медичної взаємодопомоги в надзвичайних ситуаціях // Медичне забезпечення антитерористичної операції... – С. 112.

¹³ Про утворення Військово-цивільного координаційного штабу медичної допомоги: Наказ Міноборони, МОЗ, МВС, СБУ, НАМН України. від 13.05.2015 № 207/272/556/311/34 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/10/20/7041381/http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0647-15>.

¹⁴ Корчинська А. Результати роботи військово-цивільного координаційного штабу медичної допомоги та необхідність організації таких штабів в областях // Медичне забезпечення антитерористичної операції... – С. 238.

медичної допомоги військовослужбовцям Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів і цивільному населенню під час проведення Антитерористичної операції»¹⁵.

Відповідно до покладених на нього функцій, ВЦКШМД веде реєстри:

- пораних військовослужбовців та представників інших силових відомств в районі проведення АТО;
- щоденний моніторинг безповоротних та санітарних втрат;
- з жовтня 2015 р. – інформацію щодо трупів, які надходять до моргів бюро судово-медичної експертизи в Донецькій та Луганській областях (дані є інформацією з обмеженим доступом)¹⁶.

У ВЦКШМД зосереджено інформацію та встановлено оперативний зв'язок щодо:

- сил та засобів медичної служби силових структур у зоні АТО: медичної служби штабу АТО, оперативних угруповань, військових мобільних госпіталів, груп підсилення в цивільних лікарнях;
- мобілізаційних карт усіх лікувальних закладів у районі проведення АТО (містять інформацію про ліжковий фонд, обладнання, можливості надання допомоги, медичний персонал, резерви медичних препаратів, здатність до автономної роботи);
- резервів другої та третьої черги бригад екстреної медичної допомоги та медицини катастроф (інформація про вузькопрофільних фахівців, резервістів, автотранспорт);
- резервних медичних бригад Національної академії медичних наук України (висококваліфіковані кадри за основними спеціальностями, готові виїхати на вимогу до зони АТО – 78 фахівців з науково-дослідних інститутів: нейрохірургії, хірургії та трансплантології, травматології, серцево-судинної хірургії);
- резервів ліжкового фонду, евакуаційного транспорту Запорізької, Дніпропетровської, Харківської, Луганської та Донецької областей¹⁷.

¹⁵ Сердюк А. М., Риган М. М., Антоненко Л. П., Скалецький Ю. М. Співпраця державної та відомчих систем охорони здоров'я на особливий період – актуальна проблема для України // Медичне забезпечення антитерористичної операції... – С. 29.

¹⁶ Корчинська А. Результати роботи військово-цивільного координаційного штабу медичної допомоги та необхідність організації таких штабів в областях // Медичне забезпечення антитерористичної операції... – С. 238.

¹⁷ Там само.

Станом на початок 2016 р. було проведено 10 засідань ВЦКШМД, на яких було прийнято 10 рішень з окремих питань. Усі рішення стосувалися проблемних питань медичного забезпечення та координації сил і засобів військової та цивільної медицини і суміжних галузей. Штаб постійно інформував суспільство про перебіг лікування поранених. На екстреному засіданні штабу прийнято рішення про внесення змін до табеля оснащення бригад швидкої допомоги, проведення контролю навичок надання домедичної допомоги працівниками патрульної поліції міста Києва¹⁸. Перспективний напрям роботи ВЦКШМД – створення регіональних відділень Штабу, включення Штабу в єдину систему антитерору в Україні¹⁹.

Створення регіональних штабів громадськість сприйняла позитивно. Для прикладу, Департамент охорони здоров'я Луганської облдержадміністрації вважав доцільним створити Луганський військово-цивільний штаб з координації роботи системи надання медичної допомоги в секторі, підпорядкувавши йому: обласні лікарні, міські лікарні, районні лікарні, ТМО МВС України, поліклініку СБУ, обласний центр екстреної медичної допомоги та медицини катастроф, військовий шпиталь, військові медичні підрозділи²⁰.

Наростання розмаху бойових дій в окремих районах Донецької та Луганської областей, а згодом – переведення збройного конфлікту в затяжну фазу викликало необхідність удосконалення медичного забезпечення в зоні АТО. Однією з основних його ланок стали мобільні госпіталі. Зокрема, в серпні 2014 р. до м. Сватове (Луганська обл.) прибув 59-й мобільний госпіталь, а в лютому 2015 р. до м. Красноармійськ (Донецька обл.) – 66-й мобільний госпіталь, сформовані на базі, відповідно, Вінницького військово-медичного центру та Військово-медичного клінічного центру Західного регіону²¹. Хоча госпіталі готові до функціонування в польових умовах – у наметах,

¹⁸ Корчинська А. Результати роботи військово-цивільного... – С. 239.

¹⁹ Там само.

²⁰ Клименко П. М., Галушка А. М. Медична обстановка в районі проведення антитерористичної операції та її вплив на організацію медичного забезпечення військовослужбовців і цивільного населення // Медичне забезпечення антитерористичної операції... – С. 52.

²¹ З Вінниці в зону АТО відправлено військово-мобільний госпіталь <http://www.5.ua/ato-na-shodi/z-vinnytsi-v-zonu-ato-vidpravleno-viiskovo-mobilnyi-hospital-57434.html>; Військові лікарі завойовують довіру мешканців Донбасу <http://ato.lviv.ua/viyskovi-likari-zavoyuvuyut-doviru-meshkantsiv-donbasu/>

командування постаралося забезпечити їхнє розміщення в стаціонарних спорудах. Так, 59-й госпіталь частково розмістили в школі, а 66-й – в одному крилі залізничної лікарні. Допомогу в обладнанні польових медичних закладів надали зарубіжні партнери України. Зокрема, уряд Канади в липні 2015 р. передав комплект обладнання мобільного військового госпіталю, що надійшов до 59-го госпіталю²².

Сполучені Штати Америки у серпні 2015 р. передали для Високомобільних десантних військ мобільний польовий експедиційний госпіталь другого рівня за кваліфікацією НАТО (EMEDS BASIC)²³. Досвід організації польових госпіталів перейняли в ЗСУ й інші силові структури. Зокрема, в січні 2015 р. у зону АТО вирушила Окрема медична рота національної гвардії імені Миколи Пирогова, сформована за прикладом малих госпітальних підрозділів, які діють при Міністерстві оборони. Місцем дислокації підрозділу чисельністю понад 50 осіб став Артемівськ²⁴.

Надання кваліфікованої з елементами спеціалізованої медичної допомоги організовано в розгорнутих ВМГ, Дніпропетровському ВГ та ВМКЦ Північного регіону, а також 17 центральних районних лікарнях у зоні бойових дій та в Дніпропетровській обласній клінічній лікарні імені І. І. Мечнікова²⁵.

Загалом госпітальне надання медичної допомоги / лікування поранених було розгорнуте в три ешелони: перший (30–100 км від зони АТО) – ВМГ та цивільні ЗОЗ, що розташовані поблизу районів проведення АТО, забезпечували надання кваліфікованої допомоги та проведення невідкладних заходів спеціалізованої медичної допомоги з подальшою евакуацією поранених; другий (150–300 км від зони АТО) представлений на південному евакуаційному напрямку Дніпропетровським військовим госпіталем та Дніпропетровською

²² Канадський мобільний госпіталь вирушає в зону АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://na.mil.gov.ua/19810-kanadskij-mobilnij-gospital-virushaye-v-zonu-ato>

²³ Мобільний госпіталь рятуватиме життя наших десантників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://na.mil.gov.ua/22110-mobilnij-gospital-ryatuvati-tim-zhittya-nashix-desantnikiv>

²⁴ Окрема медична рота імені Пирогова вирушила до зони АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26777400.html>

²⁵ Еволюція поглядів та розвиток системи лікувально-евакуаційного забезпечення військ... – С. 72.

обласною клінічною лікарнею ім. І. І. Мечнікова, на північному – ВМКЦ Північного регіону; третій (тил країни) – представлений НВМКЦ, ВМКЦ регіонів, ВГ, багатопрофільними лікарнями МОЗ України та клінічними ЗОЗ НАМН України, де надавали спеціалізовану і високоспеціалізовану медичну допомогу та проводили спеціалізоване лікування поранених і травмованих²⁶.

Усе ж констатуємо, що, попри старання МОЗ України, у зоні АТО відчувалася нестача медичного персоналу. «Лікарів на фронті недостатньо, – зазначає підполковник медичної служби, лікар С. Сич. – І навіть військові лікарі не завжди готові до того, з чим їм доводиться мати справу: їхню підготовку нам необхідно відновлювати. Але ще більша потреба на передовій – у парамедиках... На нинішній війні немає звичних медпунктів, лікарі працюють поодиночці, у різних місцях. І в групах бійців конче необхідні парамедики, аби грамотно надавати першу медичну допомогу безпосередньо на місці ураження»²⁷.

Подібні твердження висловлюють й інші експерти. «Помилки в стратегії особливо помітні, коли країна потрапляє у форс-мажорні обставини, – констатує академік НАМН України, ректор Одеського національного медичного університету В. Запорожан. – Впевненість у тому, що нас у разі військової загрози захистять інші країни, надія на Будапештський меморандум призвели не тільки до руйнації української армії, а й до спроби ліквідувати систему підготовки військових фахівців, яка здійснювалася на військових кафедрах українських вишів. Три роки тому ці кафедри взагалі ліквідували. У тому числі й у медичних вишах, які з 30-х років минулого століття готували офіцерів-медиків. Сьогодні в зоні АТО найбільше не вистачає військових лікарів»²⁸.

Заходами декількох хвиль мобілізацій вдалося поповнити некомплект медичних служб військових частин і з'єднань, проте опрацьовані штати медичних рот не запроваджені²⁹. Відбір кадрів

²⁶ Верба А. Стан та промені питання медичного забезпечення в зоні проведення антитерористичної операції в різні періоди // Медичне забезпечення антитерористичної операції... – С. 17–18.

²⁷ Тернова С. Медики на війні – як забезпечити готовність «Номер один»? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vz.kiev.ua/mediki-na-vijni-yak-zabezpechiti-gotovnist-nomer-odin/>

²⁸ Там само.

²⁹ Еволюція поглядів та розвиток системи лікувально-евакуаційного забезпечення військ... – С. 74.

на важливі посади з медичного постачання, зокрема на посади провізора відділення медичного забезпечення ОТУ, начальника ПГМП та начальника відділення медичного постачання мобільного госпіталю, відбувається без урахування досвіду роботи на аналогічних посадах, особистих організаторських здібностей тощо³⁰.

Через хронічне недофінансування прогресивно погіршувалося матеріально-технічне забезпечення медичної служби ЗС України, поповнення та оновлення запасів медичного майна і ліків у «недоторканих запасах» не проводили, усе, що залишалося придатним до використання, було вже вилучене на поточне постачання. Станом на кінець 2013 р. медичне обладнання, більшість якого надійшла на забезпечення медичних підрозділів військових частин і з'єднань та військово-медичних закладів ще за радянських часів, морально і фізично застаріло. Медична і санітарна техніка давно відслужила встановлені терміни та використала ресурси, переважно списані та в неробочому стані. Забезпеченість лікарськими засобами і перев'язувальними матеріалами була недостатньою, не було індивідуальних засобів медичного захисту³¹.

Наприкінці серпня 2014 р. забезпеченість медичної служби Збройних сил України лікарськими засобами становила 87 %; перев'язувальними засобами – 93 %; витратними медичними матеріалами – 74 %; медичною апаратурою та обладнанням – 78 %; медичною технікою – 100 %; індивідуальними засобами медичного захисту – 100 %. Відповідно до контракту між Міністерством оборони України та Міністерством оборони США отримано 2000 індивідуальних наборів для надання невідкладної медичної допомоги. Їх відправлено військовослужбовцям підрозділів АТО³².

Отже, АТО продемонструвала всі вади військово-медичної служби Збройних сил України, вивела на порядок денний проблему її реформування, що й відбувається упродовж останніх років. Незважаючи на вжиті заходи, на сьогодні військово-медична служба не відповідає рівню країн НАТО, а чимало ухвал центральних

³⁰ Гульпа В. Організація медичного постачання військових частин та медичних підрозділів сил АТО // Медичне забезпечення антитерористичної операції... – С. 229.

³¹ Еволюція поглядів та розвиток системи лікувально-евакуаційного забезпечення військ... – С. 670.

³² Тернова С. Медики на війні... – Режим доступу: <http://www.vz.kiev.ua/medikina-vijni-yak-zabezpechiti-gotovnist-nomer-odin/>

органів влади не виконують на практиці, вони залишаються декларативними.

Медична служба Збройних сил України навесні 2014 р. перебувала далеко в не найкращому стані. Це стосувалось як кадрового забезпечення (значного скорочення посад в попередні кілька років), так і матеріально-технічного – починаючи від забезпечення бійців сучасними індивідуальними аптечками і закінчуючи обладнанням госпіталів. За час АТО військові медики набули значного досвіду, який часто йшов у розріз із попередніми уявленнями щодо організації медичного забезпечення.

АТО стало серйозним викликом для системи медичного забезпечення Збройних сил України. Досвід медичного забезпечення АТО засвідчив, що нинішня система медичного забезпечення військ не відповідає потребам ЗСУ в можливих варіантах їхнього застосування з огляду на воєнні загрози державі. За таких умов зволікання з реформуванням системи медичного забезпечення військ є неприпустимим³³.

³³ Еволюція поглядів та розвиток системи лікувально-евакуаційного забезпечення військ... – С. 73.

Іванна Чобіт

ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ ГРУПИ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА 24-ї ОМБР НА ТЕРИТОРІЇ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2016–2017 РОКАХ

У зв'язку зі створенням структури цивільно-військового співробітництва у Збройних силах України після виникнення конфлікту на Сході України у штатні розписи військових частин були введені групи цивільно-військового співробітництва (ЦВС). Укомплектовувались вони офіцерами інших військових спеціальностей, яким довелось набувати досвіду, вже безпосередньо виконуючи обов'язки на своїх посадах в зоні Антитерористичної операції (АТО), з 30 квітня 2018 р. – Операція об'єднаних сил (ООС), без попередньої підготовки. Серед таких підрозділів була і група ЦВС 24-ї окремої механізованої бригади (ОМБр). Вивчення особливостей функціонування служби цивільно-військового співробітництва на прикладі конкретних частин (серед них згаданої бригади як оперативно-тактичної ланки) становить значний інтерес не лише з погляду військової історії, але й задля вдосконалення функціонування системи ЦВС на основі набутого досвіду.

Українські дослідники вже звертали увагу на проблематику військово-цивільного співробітництва, а саме: на проблему інформаційного забезпечення, удосконалення системи підготовки фахівців цивільно-військової співпраці та цивільно-військові відносини в країнах НАТО. Відзначимо статті Ю. А. Калагіна¹, І. М. Коротатніка²,

¹ Калагін Ю. А. Система цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України // Матеріали науково-практичної конференції Харківського національного університету Повітряних Сил ім. І. Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект» (Харків, 30 червня 2017 р.). – Харків, 2017. – С. 90–93.

² *Коротатнік І. М.* Проблеми інформаційного забезпечення діяльності групи цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sd-vp.info/2016/problemi-informatsijnogo-zabezpechennya-diyalnosti-grup-tsilnilno-vijskovogo-spivrobitnitstva-zbrojnih-sil-ukrayini/>

С. А. Гаркуші³, Н. В. Васюкової⁴, а також низку колективних робіт⁵. Проте діяльність груп цивільно-військового співробітництва на оперативно-тактичному рівні не досліджена. Автори вказаних праць зосереджуються, головню, на загальних засадах функціонування системи ЦВС, не розглядаючи конкретної роботи органів цієї системи на прикладі військової частини.

Мета статті – на основі особистого досвіду автора розкрити особливості організації роботи групи цивільно-військового співробітництва 24-ї окремої механізованої бригади у 2016–2017 рр. на території Луганської області.

Виклад основного матеріалу. Історія створення структур цивільно-військового співробітництва в органах військового управління збройних сил країн НАТО, яка розпочинається у другій половині 80-х років ХХ ст., пов'язана з численними міжетнічними конфліктами на територіях країн Південної та Східної Європи, для врегулювання яких залучали міжнародні миротворчі контингенти⁶.

Ідея щодо створення такої структури у складі Збройних сил України (ЗСУ) виникла у 2005 р. Для цього періоду характерна активна участь у миротворчих операціях під егідою ООН. Пропозиції щодо введення в склад миротворчих контингентів компонентів СІМІС (civil-military cooperation) були пов'язані з потребою підвищити ефективність виконання завдань національними підрозділами⁷.

Саме з початком Антитерористичної операції на території Луганської та Донецької областей відбулася практична реалізація ЦВС в ЗСУ з метою цивільно-військової співпраці як постійного процесу підтримки та забезпечення своїх сил, налагодження зв'язків з органами місцевого самоврядування, часткова координація та залучення міжнародних

³ Гаркуша С. А., Гулеватий Д. Ю. Проблемні питання взаємодії під час проведення антитерористичної операції // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Військові та технічні науки. – Хмельницький, 2015. – № 1. – С. 19–32.

⁴ Там само.

⁵ Цивільно-військове співробітництво за стандартами НАТО: навч. посіб. – Київ: НУОУ ім. Івана Черняховського, 2015. – 87 с.; Цивільно-військове співробітництво у сучасному збройному конфлікті: навч. посіб. – Львів: НАСВ ім. гетьмана Петра Сагайдачного, 2018. – 140 с.

⁶ Цивільно-військове співробітництво за стандартами НАТО. – С. 12.

⁷ Бессараб С. Цивільно-військовий тандем // Військо України. – Київ: МОУ, 2016. – № 7 (189). – С. 19.

організації до населених пунктів в зоні проведення АТО, населення яких найбільше потребувало гуманітарної допомоги, вивчення культурної спадщини місцевих жителів, формування позитивної громадської думки щодо діяльності ЗСУ, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та інше. Отже, цивільно-військове співробітництво – систематична, планомірна діяльність Збройних сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів, утворених відповідно до законів України для координації та взаємодії з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, організаціями та громадянами у районах дислокації військових частин та підрозділів Збройних сил України з метою формування позитивної громадської думки і забезпечення сприятливих умов для виконання ЗСУ покладених на них завдань та функцій шляхом надання допомоги цивільному населенню у вирішенні проблемних питань життєдіяльності з використанням військових та невійськових сил і засобів⁸.

Особливістю організації цивільно-військового співробітництва в Україні є те, що військовослужбовці виконують завдання на території своєї держави. Таких епізодів історія європейських країн за останні 25 років не знала. Певний досвід, схожий із нашим, набула Великобританія під час конфлікту в Північній Ірландії, Туреччина тощо⁹.

Створення системи ЦВС у ЗСУ відбувалось поетапно. У травні 2014 р. почали реалізовувати пілотний проект зі спрямування груп ЦВС у військові частини Сухопутних військ. У грудні цього ж року на оперативно-стратегічному рівні було створено Управління ЦВС у ЗСУ. На оперативно-тактичному рівні у 2015 р. створили групу ЦВС Об'єднаного оперативного Штабу ЗСУ, відділи в оперативних командуваннях СВ ЗСУ, відділ ЦВС ВМС ЗСУ, відділ ЦВС в командуванні СВ ЗСУ та групи ЦВС, які діють в інтересах керівників оперативно-тактичних угруповань і штабу АТО. Щодо тактичного рівня, то в другій половині 2016 р. у штаги окремих механізованих (мотопіхотних, танкових, гірсько-штурмових) бригад Сухопутних військ ЗСУ було введено групи ЦВС¹⁰.

⁸ Цивільно-військове співробітництво у сучасному збройному конфлікті: навч. посіб. – Львів: НАСВ ім. гетьмана Петра Сагайдачного, 2018. – С. 53.

⁹ Бессараб С. Цивільно-військовий тандем. – С. 20; Цивільно-військове співробітництво у сучасному збройному конфлікті. – С. 52.

¹⁰ Цивільно-військове співробітництво за стандартами НАТО. – С. 41; Калагін Ю. А. Система цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України. – С. 90–93; Постанова Кабінету Міністрів України «Про

Відповідно до згаданих нормативно-правових актів, у 24-й окремії механізованій бригаді імені короля Данила група ЦВС була сформована та почала функціонувати з вересня 2016 р. У повсякденній діяльності в пункті постійної дислокації військової частини (м. Яворів) група безпосередньо підпорядковується командирі бригади та начальнику відділу ЦВС оперативного командування «Захід», а під час виконання завдань у зоні проведення АТО на території Донецької та Луганської областей – командирі бригади та начальнику групи ЦВС відповідного оперативного-тактичного угруповання (ОТУ). До складу групи, згідно зі штатним розписом, входить начальник та офіцер групи цивільно-військового співробітництва бригади. Вони були представниками інших військових спеціальностей без відповідної підготовки та отримували досвід, вже безпосередньо виконуючи обов'язки на своїх посадах у зоні Антитерористичної операції.

Метою діяльності групи ЦВС у 24-й ОМБр є створення сприятливих умов для успішного виконання поставлених завдань та проведення бойових дій шляхом взаємодії між командуванням військової частини й органами місцевого самоврядування, недопущення гуманітарної катастрофи та втрат серед місцевого населення¹¹.

Вищевказану мету втілюють такі аспекти:

- політичний, який містить співпрацю з органами місцевого самоврядування;
- військовий, охоплює виконання завдань за призначенням;
- гуманітарний, полягає у проведенні роботи щодо визначення пріоритетних напрямів гуманітарної допомоги¹².

Зазначена мета передбачає, що група ЦВС, відповідно до основних аспектів, виконуватиме такі завдання:

- підтримка особового складу групи в постійній готовності до виконання завдань за призначенням та сприяння їхньому успішному виконанню;

затвердження Порядку надання гуманітарної та іншої допомоги населенню Донецької та Луганської областей» від 30 січня 2015 року № 21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/go/21-2015-p>

¹¹ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання гуманітарної та іншої допомоги населенню Донецької та Луганської областей» від 30 січня 2015 року № 21.

¹² Закон України «Про гуманітарну допомогу» // Відомості Верховної Ради (далі – ВВР). – Київ, 1999. – № 51, ст. 451 (Із змінами, внесеними згідно із Законом № 2249-VII від 19.12.2017 // ВВР. – 2017. – № 21, ст. 248.0).

- дотримання вимог керівних документів за напрямом діяльності;
- взаємодія з органами місцевого самоврядування, школами, дитсадками, лікарнями, з цивільним населенням, вітчизняними й міжнародними, урядовими, неурядовими організаціями, ЗМІ, представниками духовенства в зоні відповідальності військової частини¹³;
- збір та узагальнення даних, оцінювання ситуації відповідно до місцевих політичних, культурних, історичних, етнічних особливостей, місцевого управління, економічного розвитку, потреб місцевого населення, присутності й діяльності вітчизняних і міжнародних урядових, неурядових організацій, ЗМІ, представників духовенства в зоні відповідальності військової частини;
- проведення роз'яснювальних робіт з питань ЦВС з особовим складом військової частини через командирів підрозділів та з органами місцевого самоврядування, місцевим населенням;
- допомога, взаємодія й проведення робіт з очищення місцевості, об'єктів господарювання та інфраструктури від вибухонебезпечних пристроїв;
- допомога та участь у проведенні державних та релігійних свят, популяризація Збройних сил України;
- співпраця та супроводження волонтерів, концертних груп, міжнародних організацій (МКЧХ, ООН, Unicef та ін.) та інших до місця надання допомоги, проведення заходів в районі відповідальності військової частини;
- формування позитивної громадської думки щодо певного військового угруповання та ЗСУ загалом і забезпечення сприятливих умов для виконання військовою частиною (підрозділами) покладених на неї завдань;
- прогнозування можливих проблем гуманітарного характеру та надання командуванню військової частини, груп ЦВС відповідного ОТУ пропозиції щодо їхньої локалізації та нейтралізації на ранніх стадіях;
- своєчасне реагування групи ЦВС на запити місцевих органів самоврядування, представництв громадських, неурядових, міжнародних організацій в населених пунктах в межах можливостей сил та з урахуванням наявних ресурсів;

¹³ Закон України «Про військово-цивільні адміністрації» // ВВР. – Київ, 2015. – № 13.

- координування допомоги цивільному населенню¹⁴;
- організація, підготовка та передача тіл військовослужбовців, які загинули (померли) в зоні Антитерористичної операції з дотриманням усіх вимог групі «Евакуація 200»¹⁵;
- ведення обліку військовослужбовців військової частини, які зникли безвісти, загинули та невивезені з території бойових дій, і які перебувають у полоні в незаконних збройних формувань, підрозділів Збройних сил Російської Федерації на території тимчасово окупованих Донецької, Луганської областей;
- надання визначених документів для ексгумації тіл військовослужбовців своєї військової частини¹⁶.

У зв'язку з тим, що група цивільно-військового співробітництва 24-ї ОМБр бере участь у процесі планування функціональних завдань бригади, важливою функцією є організація взаємодії з іншими службами забезпечення та структурними підрозділами бригади, що є чи не найважливішим аспектом у діяльності групи. За вказівкою командира бригади група ЦВС виконує спільно завдання з юридичною групою, відділенням морально-психологічного забезпечення, прес-службою, капеланами, медичною службою, розвідувальним відділенням, фінансовою службою, службами тилу й озброєння та іншими.

До моменту введення групи ЦВС у штат 24-ї ОМБр допомогу щодо цивільно-військової співпраці надавали групи координації ЦВС штабів ОТУ «Луганськ» та ОТУ «Донецьк», які безпосередньо взаємодіяли з командиром бригади. Вже у 20-х числах вересня 2016 р. група ЦВС 24-ї ОМБр фактично розпочала своє функціонування. Діяльність групи ми розділяємо на два періоди: період виконання заходів відновлення боєздатності на мирній території та період виконання бойового завдання в зоні проведення АТО, які взаємопов'язані між собою.

Для періоду виконання заходів відновлення боєздатності на мирній території характерна діяльність, спрямована на підтримку

¹⁴ Закон України «Про гуманітарну допомогу» // ВВР. – Київ, 1999. – № 51, ст. 451. (Із змінами, внесеними згідно із Законом № 2249-VII від 19.12.2017 // ВВР. – Київ, 2017. – № 21, ст. 248.0.).

¹⁵ Інструкція про організацію поховання військовослужбовців, які загинули (померли) під час проходження військової служби (зі змінами). Затверджена наказом Міністра оборони України від 05.06.2001 року № 185 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0524-01>

¹⁶ Там само.

наявних та пошуку нових зв'язків із органами місцевого самоврядування, волонтерськими організаціями, представниками духовенства для залучення їх до надання допомоги бригаді та населенню в зоні бойових дій.

У періоді виконання бойового завдання групою ЦВС бригади в зоні проведення АТО (ООС) ми виділяємо такі етапи: початковий, основний та завершальний.

Початковий етап відбувається безпосередньо перед виїздом бригади у смугу її відповідальності в районі виконання завдання з метою сприяння військово-цивільних адміністрацій, органів місцевого самоврядування у розвантаженні і транспортуванні техніки та особового складу та зайнятті бойових позицій. Під час цього етапу група ЦВС 24-ї ОМБр разом із командуванням бригади проводили переговори з Головою цивільно-військової адміністрації міста Попасна та мером міста. В процесі переговорів було озвучено певні домовленості щодо зайняття військовими цивільних будівель та визначених територій в районі Попаснянського району. Також було визначено проблемні питання щодо соціально-політичного, економічного (наприклад, стану місцевої інфраструктури), демографічного, релігійного аспектів та шляхи їхнього вирішення як з боку військових, так і з боку цивільних. Якщо під час процесу зайняття позицій підрозділами бригади в зоні відповідальності виникали певні труднощі, то їх вирішували шляхом досягнення консенсусу з обох сторін, але зазначимо, що військова сторона все ж диктувала свої умови.

Основний етап включає в себе забезпечення сприятливих умов для виконання бригадою покладених завдань та функцій шляхом надання допомоги цивільному населенню у вирішенні проблемних питань життєдіяльності з використанням військових та невійськових сил і засобів. Першочерговим завданням цього етапу для групи ЦВС 24-ї ОМБр було входження у взаємодію з силовими структурами, місцевим самоврядуванням, урядовими й неурядовими організаціями, директорами навчальних та дошкільних закладів та представниками духовенства з метою формування позитивного іміджу 24-ї ОМБр та нівелювання негативних настроїв місцевого населення щодо ЗСУ, на чому були зосереджені основні зусилля.

Зокрема, спільними зусиллями групи ЦВС, волонтерських та міжнародних організацій була зібрана, отримана та доставлена неодноразова гуманітарна допомога (медикаменти, продукти харчування, одяг, канцелярські товари, солодоші) дитячим садкам, школам, інтернатам, малозабезпеченим сім'ям, місцевим жителям

сирої зони у населені пункти Врубівка, Золоте, Катеринівка, Попасна, Новоолександрівка, Новоіванівка, Комишуваха, Новозванівка, Гірське, а також було налаштовано трансляцію українських телеканалів та радіохвиль, розповсюджено українську пресу¹⁷. Знешкоджено снаряди, які не детонували й лежали у дворах або помешканнях мирних жителів, розмінено поля, дороги, залізничні колії в зоні відповідальності бригади. Також за допомогою небайдужих людей та волонтерських організацій провели акції та конкурси: «Схід і Захід разом», «Моя з татом мрія – краща мрія 2017», «Подаруй писанку воїну АТО» та ін. Офіцери групи ЦВС разом із органами місцевої влади організували проведення концертів та святкових заходів, приурочених до Дня Незалежності, Дня Збройних сил України в містах Попасна, Северодонецьк, Лисичанськ, а також супроводжували волонтерські концертні групи до підрозділів бригади.

Завершальний етап полягає у проведенні роботи, пов'язаної з виходом бригади зі смуги відповідальності в пункт постійної дислокації. Він передбачає попередження органів місцевої влади про здійснення маневрів військових підрозділів до станції завантаження техніки та особового складу, передачу орендованих майна та приміщень, передачу оперативної інформації представникам групи ЦВС військової частини, яка прибула на ротацію, інформацію про смугу відповідальності.

Сумним чинником, який притаманний періоду виконання бойового завдання групою ЦВС бригади в зоні проведення АТО (ООС), є організація, підготовка та передача тіл військовослужбовців, які загинули (померли) в зоні бойових дій групі «Евакуація 200»; ведення обліку військовослужбовців військової частини, які зникли безвісти, загинули та невивезені з території бойових дій та які перебувають в полоні у незаконних збройних формувань, підрозділів Збройних сил Російської Федерації на території тимчасово окупованих Донецької, Луганської областей; а також надання визначених документів для ексгумації тіл військовослужбовців своєї військової частини¹⁸.

¹⁷ Калагін Ю. А. Система цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України. – С. 91.

¹⁸ Інструкція про організацію поховання військовослужбовців, які загинули (померли) під час проходження військової служби (зі змінами). Затверджена наказом Міністра оборони України від 05.06.2001 року № 185 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0524-01>

Підбиваючи підсумки нашого дослідження, можемо стверджувати, що особливістю діяльності групи ЦВС 24-ї ОМБр є початок її функціонування в умовах збройного протистояння. Офіцери групи без відповідної підготовки, які були представниками інших військових спеціальностей, отримували досвід, вже безпосередньо виконуючи обов'язки на посадах в зоні бойових дій на території своєї держави. Тому зауважимо, що перелічені чинники протягом певного часу мали негативний вплив на результативність роботи групи. Задля покращення ефективності діяльності структури ЦВС ЗСУ потрібно враховувати досвід групи ЦВС 24-ї ОМБр, проводити попередньо фахову підготовку кадрів ЦВС перед розміщенням їх на посади.

Вивчення досвіду функціонування груп ЦВС частин ЗСУ, що працювали (і працюють) в зоні АТО (ООС), має велике значення для історичної науки, оскільки сприятиме створенню об'єктивного нариса історії збройного протистояння російській агресії.

Павло Артимішин

МОДЕЛІ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ СУСПІЛЬСТВОМ І ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ПОЧАТКУ ОПЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ

Цивільно-військове співробітництво Збройних сил України (ЦВС ЗСУ) сьогодні набуло особливої актуальності. Воно стало формою об'єднання зусиль українського суспільства, вироблення механізмів і застосування новаторських підходів та принципів співпраці українських військових із органами державної влади, громадськими організаціями (серед них і міжнародними) та представництвами іноземних держав в умовах сучасної російсько-української війни.

Уже під час проведення Антитерористичної операції на Сході України (з 14 квітня 2014 р. до 30 квітня 2018 р.), коли комплексом відповідних військових і спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямованих на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань, формально керували співробітники Служби безпеки України (СБУ), цивільно-військове співробітництво було одним із пріоритетів. Від 30 квітня 2018 р. в Операції об'єднаних сил (ООС) «першу скрипку» із керівництва почав відігравати Об'єднаний оперативний штаб ЗСУ, і ця форма співпраці стала ще важливішою та першочерговою. Зрештою, про пріоритетність соціальних військово-цивільних проєктів у контексті проведення ООС та реінтеграції тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей говорив і Командувач об'єднаних сил генерал-лейтенант Сергій Наєв під час брифінгу з нагоди початку проведення ООС¹.

Як і в межах АТО, під час здійснення ООС основним завданням цивільно-військового співробітництва було запобігання створенню передумов гуманітарної катастрофи на тимчасово окупованій Росією частині Донецької та Луганської областей та виникненню соціальної

¹ На Донбасі почалася ООС: брифінг Сергія Наєва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=QDQiKguXuro> (дата звернення 20.10.2018).

напрути загалом на території України, а також формування позитивної громадської думки щодо діяльності ЗСУ під час дії особливого періоду, можливого введення правового режиму воєнного чи надзвичайного стану, в операціях із підтримання миру та безпеки і/чи в часі ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій².

У зв'язку з цими завданнями групи цивільно-військового співробітництва зосередили основні зусилля на трьох напрямках:

- надання допомоги цивільному населенню України, зокрема в зоні проведення ООС;
- сприяння підрозділам ЗСУ;
- організація взаємодії з іншими військовими формуваннями та правоохоронними органами, місцевими органами влади, ЗМІ та приватним сектором (тісно пов'язаний із першими двома напрямами)³.

У межах проведення заходів щодо організації допомоги цивільному населенню в контексті ООС групи цивільно-військового співробітництва зосередились на таких завданнях:

- надання допомоги органам місцевої влади та мешканцям населених пунктів Донецької та Луганської областей, зокрема забезпечення систематичного проведення спільних нарад із представниками обласних державних адміністрацій, головами міських і селищних рад Донецької та Луганської областей;
- залучення гуманітарних вантажів для цивільного населення Донецької та Луганської областей;
- створення умов для повернення представників органів місцевої влади та правоохоронних органів до звільнених населених пунктів;
- залучення сил та засобів місцевих громад та організацій до відновлення інфраструктури населених пунктів Донецької та Луганської областей;
- організація збору та розповсюдження допомоги у школах-інтернатах;
- координація та супроводження постійного відновлення електромереж, газогонів та систем водопостачання в населених пунктах, які страждають від постійних обстрілів;

² Діяльність [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/functions> (дата звернення 20.10.2018).

³ СІМІС. Підсумки та перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=zRAXLofbQTM> (дата звернення 20.10.2018).

- збір інформації щодо проживання інвалідів та організація адресного доставляння їм продуктів харчування;
- підтримка діяльності трьох Об'єднаних центрів цивільно-військового співробітництва ЗСУ (ОЦ ЦВС ЗСУ) у місті Маріуполі Донецької області, місті Северодонецьку Луганської області та місті Краматорську Донецької області;
- проведення соціально спрямованих проектів з метою протидії негативному інформаційному впливу російської пропаганди;
- реалізація спільно з Міжнародним Комітетом Червоного Хреста, Данською Групою розмінування та гуманітарною організацією HALO Trust проекту щодо мінної безпеки та гуманітарного розмінування в районах проведення ООС в Донецькій та Луганській областях.

У контексті організації заходів щодо сприяння підрозділам ЗСУ групи цивільно-військового співробітництва зосередились на таких напрямках:

- впровадження системи пошуку та екстимації тіл загиблих військовослужбовців ЗСУ, правоохоронних органів та інших військових формувань у межах гуманітарного проекту «Евакуація 200» в районі проведення ООС на територіях Донецької та Луганської областей;
- медична евакуація важкопоранених військовослужбовців ЗС України, які перебували на тимчасово окупованій території Донецької та Луганської областей;
- підтримка співпраці з Міжнародним Комітетом Червоного Хреста та Товариством Червоного Хреста України з питань надання першої медичної допомоги під час бойових дій;
- реалізація адресного постачання медикаментів полоненим ЗСУ медичним закладам Донецької та Луганської областей, що не контролюються ЗСУ;
- здійснення обміну інформацією з представниками активних місцевих громад щодо сприяння діяльності підрозділів ЗСУ у відновленні миру та порядку в населених пунктах Донецької та Луганської областей;
- організація доставляння до підрозділів ЗСУ благодійної допомоги (продуктових наборів, предметів першої необхідності та приладдя різноманітного призначення)⁴.

⁴ Діяльність... – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/functions> (дата звернення 20.10.2018).

Нижче пропонуємо на конкретних прикладах розглянути моделі цивільно-військового співробітництва між суспільством і ЗСУ відповідно до вищезазначених напрямів діяльності.

Надання допомоги цивільному населенню України

Надання групами цивільно-військового співробітництва різнобічної підтримки мирним мешканцям теренів Донецької та Луганської областей та України загалом залишалось із початком ООС важливим аспектом їхньої діяльності, яким було і під час проведення АТО. Щобільше, саме цей напрям роботи відігравав чи не найважливішу роль, коли йшлося про створення позитивного іміджу ЗСУ та поглиблення довіри до них з боку цивільного населення і про забезпечення військовими комфортної та безпечної життєдіяльності мирних громадян України.

Насамперед із початком ООС співробітники ЦВС зосереджували свої зусилля на організації регулярних спільних нарад із представниками обласних державних адміністрацій, головами міських і селищних рад Донецької та Луганської областей, громадськими активістами, пересічними мешканцями регіону з нагоди обговорення різноманітних проектів чи подій. Особливо важливими у цьому напрямі, зокрема, задля легітимізації української адміністрації в очах місцевого населення, були зустрічі можновладців із мешканцями нещодавно звільнених від російських окупантів населених пунктів Донеччини й Луганщини. Однією з таких стала зустріч із мешканцями селища Південне (Донецька обл.), що відбулася 31 травня 2018 р. Участь у нараді взяли: заступник командувача Об'єднаного оперативного штабу полковник Володимир Лямзін, радник голови облдержадміністрації Андрій Фещенко, керівник ВЦА м. Торецька Ярослав Руденко, заступник керівника ВЦА м. Торецька Олена Кульбачна, командир 24 ОМБР ім. короля Данила підполковник Валерій Гудзь, народний депутат України Наталія Веселова, представники департаментів Донецької облдержадміністрації, Національної поліції України, ДСНС, групи цивільно-військового співробітництва. Водночас задля надання роз'яснень та безпосередньої допомоги у вирішенні поточних проблем мешканців селища були присутні представники комунальних організацій, соціального та пенсійного забезпечення, об'єктів соціальної сфери, ОБСЕ, представники міжнародної гуманітарної організації Червоний Хрест, «Пролісок», «Право на захист». Під час наради обговорили поточний стан життєдіяльності мешканців Південного, розглянули проблемні питання

електрозабезпечення, обговорили стан надання соціальних послуг, отримання пенсій тощо. Під час наради було визначено місце тимчасового перебування мешканців та надано роз'яснення щодо поточних проблем кожного. Також присутні мешканці селища Південне висловили вдячність українським військовим за налагоджену співпрацю та постійну допомогу у вирішенні проблемних питань⁵.

Групи ЦВС зосереджуються і на нагальних проблемах забезпечення та облаштування побуту цивільних осіб, які постраждали від військових дій на Сході України. Важливим у цьому контексті було залучення груп ЦВС до надання гуманітарної допомоги мирним мешканцям звільнених прифронтових та окупованих територій на Сході України.

Регулярно групи ЦВС разом із представниками державних органів, гуманітарних фондів, волонтерами допомагали доставляти місцевим мешканцям продовольчі набори, засоби гігієни, одягу, медикаменти, свіжу пресу, нерідко ризикуючи своїм життям, потрапляючи під обстріли противника⁶. Наприклад, у травні офіцери групи Cіmic Bahmut разом із офіцером групи з питань гуманітарної допомоги Об'єднаного центру СІМІС штабу ОС Олесею Хитренко супроводжували представників Kiewer Samariter – Спілки самаритян України (Київське об'єднання) з метою відвідування лежачих та важкохворих осіб в 5-кілометровій зоні військових дій. Представники Спілки привезли гуманітарні набори – продукти харчування та засоби гігієни мешканцям населених пунктів Торецьк, Залізне та Південне

⁵ Проблеми мешканців Південного буде вирішено [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/31/19105> (дата звернення 21.10.2018).

⁶ Мешканці Донбасу допомагають своїм землякам, охопленим бідою війни [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/15/18759> (дата звернення 21.10.2018); Російські окупанти обстріляли місцевих мешканців під час отримання гуманітарної допомоги [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/11/18675> (дата звернення 21.10.2018); СІМІС та волонтери доставили у прифронтові села чергову партію гуманітарної допомоги [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/28/20794> (дата звернення 21.10.2018); СІМІС та волонтери постійно допомагають мешканцям Донбасу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/13/18690> (дата звернення 21.10.2018).

Торецької військово-цивільної адміністрації (ВЦА), Жованка та Бахмутка Зайцівської ВЦА⁷. А в липні 2018 р. у межах співпраці групи ЦВС «Волноваха», ГО «Криївка Вільних» та БФ «Агротурбота» було організовано збір, доставку та розподіл понад 500 кілограмів гуманітарної допомоги у вигляді одягу та взуття для мешканців Волноваського району⁸. Прикладом надання допомоги мешканцям окупованих територій було відправлення з підконтрольних Україні територій подарункових наборів з українською національною символікою до Дня Перемоги на терени самопроголошених т. зв. «ДНР» та «ЛНР»⁹.

Значну увагу в СІМІС приділяють і допомозі освітнім закладам прифронтової території, насамперед дитячим садкам, школам, школам-інтернатам. Так, 4 травня 2018 р. група офіцерів Сіміс Svitlodarsk передала навчально-методичну літературу видавничої групи «Основа» до дитячих садків м. Світлодарська та н. п. Новолуганське. Також, на прохання вчителів Світлодарського НВК, для учнів старших класів було проведено практичне заняття з будови, принципу дії та неповної розборки основних видів стрілецької зброї та ознайомлення зі засобами захисту¹⁰. Так само діяли й офіцери групи ЦВС «Волноваха», які упродовж травня декілька разів доставляли підручники в дитячі навчальні заклади та загальноосвітні школи вздовж лінії розмежування в населені пункти Гранітне, Старогнатівка, Миколаївка, Бугас та Новотроїцьке від видавничої групи «Основа»¹¹.

⁷ СІМІС не залишають мешканців прифронтових сіл з їх проблемами на самоті [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/04/19287> (дата звернення 21.10.2018).

⁸ СІМІС та благодійники розподілили півтонни гуманітарної допомоги у Волноваському районі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/07/12/20023> (дата звернення 21.10.2018).

⁹ СІМІС та активісти привітали мешканців тимчасово окупованих територій з Днем Перемоги [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/09/18621> (дата звернення 21.10.2018).

¹⁰ СІМІС передали навчальну літературу до дитячих садочків на Луганщині [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/04/18455> (дата звернення 21.10.2018).

¹¹ СІМІС доставили книжки в навчальні заклади прифронтової зони Волноваського району! [Електронний ресурс] // Цивільно-військове

Подібні акції відбулися й у вересні – на початку нового навчального року. Наприклад, у середині вересня 2018 р. офіцери ОЦ ОТУ «Північ» відвідали Северодонецьку обласну загальноосвітню школу-інтернат I–III ступенів і передали її вихованцям чимало цікавої та корисної літератури від засновника-координатора книжкового Клубу «Подаруй книгу!» Василя Яцури з міста Києва, книги від видавничої групи «Основа», а також дитячу літературу видавництва «Ранок»¹². Тоді ж офіцери ОЦ ЦВС м. Маріуполя завітали до дитячих садків у селищах Новоселівка та Новоселівка Друга, подарувавши тамтешнім дітям солодоці, печиво, згущене молоко, іграшки, літній та теплий одяг, дитячі книги¹³.

13 вересня офіцери групи Cіmic Svitlodarsk разом із українськими та зарубіжними друзями-волонтерами з Чехії, Словаччини та Польщі, ГО «Team for Ukraine», ГО «Гуманітарна допомога Україні» завітали до смт Луганське й відвідали загальноосвітню школу. Під час візиту першокласникам подарували шкільні рюкзаки, канцелярські набори та іграшки¹⁴. 17 вересня офіцери ОЦ ОТУ «Північ» відвідали Рубіжанський навчально-реабілітаційний центр «Кришталік» і вручили першокласникам тематичні щоденники, наліпки з протимінної безпеки, цукерки, соки, навчально-методичну, художню та дитячу літературу¹⁵. 19 вересня офіцери ОЦ ОТУ «Північ» відвідали Новотошківський

співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/31/19074> (дата звернення 21.10.2018); СІМІС продовжують опікуватися проблемами населення на лінії зіткнення [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/07/18522> (дата звернення 21.10.2018).

¹² СІМІС доправили до Северодонецької школи-інтернату навчальну літературу від благодійників [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/09/13/20507> (дата звернення 21.10.2018).

¹³ СІМІС привезли подарунки малечі під Маріуполем [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/09/18/20589> (дата звернення 21.10.2018).

¹⁴ Першокласники з селища Луганське отримали чудові подарунки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/09/14/20545> (дата звернення 21.10.2018).

¹⁵ Гуманітарна ініціатива командування ООС в дії [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/09/17/20580> (дата звернення 21.10.2018).

навчально-виховний комплекс «Загальноосвітній навчальний заклад І–ІІІ ступенів – Дошкільний навчальний заклад» (ясла-садок) № 10 та передали дітям м'яч від волонтерського центру при церкві Вознесіння (м. Львів) навчально-методичну, художню і дитячу літературу, а також інформаційні листівки з протимінної безпеки¹⁶.

Окрім цього, упродовж вересня–жовтня групи ЦВС побували в смт Очеретяне (Ясинуватський р-н, Донецька обл.) у місцевій школі, дитячому садку та бібліотеці¹⁷, а також відвідали: дошкільний навчальний заклад Новоайдарської районної ради Луганської області – Навчально-виховний комплекс «Кримська загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів (с. Кримське, Слов'яносербський р-н, Луганська обл.)¹⁸, Золотівську загальноосвітню школу І–ІІ ступенів № 7 (м. Золоте, Попаснянський р-н, Луганська обл.)¹⁹, Обласний центр денного перебування для дітей та молоді (м. Рубіжне, Луганська обл.)²⁰, дошкільні навчальні заклади в с. Нетайлове (Ясинуватський р-н, Донецька обл.), смт Новгородське (Торецька міська рада, Донецька обл.)²¹, Сватівську обласну спеціальну загальноосвітню

¹⁶ СІМІС передали навчальну та художню літературу до Новотошківського навчального закладу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/19/20614> (дата звернення 22.10.2018).

¹⁷ Авдіївські СІМІС передали у селище Очеретяне навчальну та художню літературу від благодійників [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/20/20642> (дата звернення 31.10.2018).

¹⁸ Військові завжди бажані гості у школах Луганщини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/20/20633> (дата звернення 31.10.2018).

¹⁹ На Луганщині СІМІС завітали до нещодавно звільненого хутору Вільний [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/24/20677> (дата звернення 31.10.2018).

²⁰ Для дітей у Рубіжному передали навчальну літературу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/10/08/21010> (дата звернення 31.10.2018).

²¹ Теплі вчинки у похмурий день, – робота підрозділів СІМІС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/10/29/21270> (дата звернення 31.10.2018).

школу-інтернат I–III ступенів (м. Сватове, Луганська обл.)²². Під час усіх візитів неодмінним атрибутом була передача відповідним закладам навчально-методичних, художніх, пізнавальних дитячих книг, одягу, солодощів, соків, інформаційного матеріалу щодо безпеки життєдіяльності у прифронтових умовах.

Надзвичайно важливою є і практика СІМІС щодо проведення занять для школярів із надання першої медичної допомоги та запобігання надзвичайним ситуаціям. Наприклад, у липні 2018 р. за ініціативи групи цивільно-військового співробітництва «Волноваха» на базі дитячого закладу оздоровлення та відпочинку ім. Кості Бабіна (с. Зелений Гай, Волноваський р-н, Донецька обл.) було проведено комплекс профілактичних заходів з його юними вихованцями із залученням фахівців ЗСУ, Першого добровольчого мобільного шпиталю ім. М. Пирогова, Волноваської центральної районної бібліотеки, Державної прикордонної служби України, Національної поліції України та рятувальників Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Основною метою заходу було забезпечити життя та здоров'я дітей під час літніх канікул та навчити їх правильно реагувати та швидко приймати рішення в різних ситуаціях. Для 167 вихованців дитячого табору було підготовлено насичену програму занять, яку розподілили на різні локації за віковими категоріями. Програма проведення включала в себе: військово-патріотичну підготовку, заняття з надання першої домедичної допомоги, протимінну підготовку з дотримання правил поведіння з вибухонебезпечними предметами. Також із вихованцями провели роз'яснювальну роботу щодо порядку дій у кризових ситуаціях та звернення до кол-центру поліції та інших екстрених служб²³.

19 вересня офіцери групи Сіміс Рорасна спільно з фельдшером підрозділу ЗСУ, який боронить рубежі міста Попасна, провели відповідні заняття у 20-й та 25-й гімназіях і 21-й ЗОШ Попасної серед учнів старших класів. Заняття були спрямовані на розвиток навичок першої домедичної допомоги при різних видах ушкоджень і травм, з

²² СІМІС передали допомогу до Сватівської школи-інтернату [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/10/30/21243> (дата звернення 31.10.2018).

²³ Об'єднані сили беруть активну участь в національно-патріотичному вихованні дітей та молоді Донбасу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/07/13/20066> (дата звернення 01.11.2018).

якими може зіткнутися будь-хто. Особливу увагу приділили вмінню припинити кровотечу²⁴.

Вагомим є і напрям діяльності груп ЦВС щодо патріотичного виховання школярів. Наприклад, із відповідною метою у жовтні СІМІС м. Северодонецька разом із політичним аналітиком та лектором Університету Литовської Республіки Альвідасом Медалінгскасом відвідали Рубіжанський навчально-реабілітаційний центр «Кришталік», Рубіжанську спеціалізовану школу I–III ступенів № 2 та Рубіжанську загальноосвітню школу I–III ступенів № 9. Під час візиту військовослужбовці розповіли дітям про історичну основу заснування Дня захисника України, провели інструктаж з мінної небезпеки, а Альвідас провів урок на тему: «Європейські корені Донбасу». Школярі з цікавістю слухали виступи та брали активну участь у бесіді. Також офіцери ОЦ ОТУ «Північ» передали школам свіжий номер газети «Луганщина.ua» та листівки з інформацією про поводження з невідомими вибуховими предметами²⁵.

Зрештою, робота груп СІМІС у цьому аспекті не обмежувалась лише Донецькою та Луганською областями, а поширювалась і на решту території України. Так, наприкінці вересня 2018 р. у межах відзначення 75-ї річниці визволення Чернігівського району від німецьких загарбників у Другій світовій війні офіцери оперативного командування «Північ» та керівництво району побували в селі Трисвятська Слобода та Хмільниця (Чернігівський р-н, Чернігівська обл.), де військові проінформували учнів загальноосвітніх шкіл та громаду сіл про історію проведення Антитерористичної операції (Операції об'єднаних сил) та роль ЗСУ в цих подіях. Головну увагу було приділено військовим частинам та підрозділам, дислокованим у Чернігівській області. Також під час заходів відбулося вшанування загиблих у Другій світовій війні та захисників незалежної України і показові виступи творчих колективів²⁶.

²⁴ У Попасній СІМІС вчили дітей наданню первинної допомоги [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/09/19/20621> (дата звернення 01.11.2018).

²⁵ На Луганщині викладач Університету Литовської Республіки розповів дітям про Європейські корені Донбасу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/10/07/20982> (дата звернення 01.11.2018).

²⁶ На Чернігівщині СІМІС поінформували молодь про розвиток Збройних Сил України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво

Загалом робота СІМІС з освітньо-виховними закладами прифронтової території Донеччини та Луганщини спрямована на покращення гуманітарної ситуації школярів та педагогів (наскільки це можливо в умовах постійних обстрілів з боку противника), а також є важливою в контексті ведення інформаційної війни з Росією, зокрема в боротьбі за погляди на війну на Сході України серед тамтешньої молоді, ставлення останньої до ЗСУ, з одного боку, та російських окупантів – з іншого.

Варто наголосити і на такому важливому напрямі діяльності груп ЦВС, як надання адресної допомоги малозабезпеченим родинам та людям з інвалідністю. Зокрема, 7 червня 2018 р. офіцери групи ЦВС «Волновах» отримали партію інвалідних візків від волонтерів з Австрії завдяки зусиллям ГО «Народна Самооборона Львівщини», яка постійно надає підтримку цивільним мешканцям і військовим підрозділам в районі проведення ООС, та керівництва Кам'яно-Бузького «району-побратима», що на Львівщині, яке частково вирішило питання щодо оплати доставки вантажу. Всі візки були розподілені у Волноваському районі згідно зі списками інвалідів, які потребували їх від Волноваського територіального центру надання соціальних послуг, і в найкоротший термін доставлені за адресою прописки мешканцям населених пунктів: Волноха, Стрітенка, Новотроїцьке, Бугас, Миколаївка та Старогнатівка²⁷. А 24 вересня 2018 р. офіцери ОЦ ОТУ «Північ» міста Северодонецька побували в селищі Штормове, де відвідали малозабезпечену сім'ю та передали від благодійників з Київщини гуманітарну допомогу, підгузки від волонтерського центру при церкві Вознесіння (м. Львів) та дитячі книги. Водночас СІМІС не оминули увагою і сім'ю загиблого за незалежність України прикордонника та передали його доньці іграшки, солодощі, книги та взуття. А багатодітній малозабезпеченій родині, яка проживає в місті Северодонецьку, від небайдужих людей було передано одяг, іграшки та пізнавальні книги для дітей²⁸.

Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/09/21/20653> (дата звернення 01.11.2018).

²⁷ СІМІС Волноха – команда добрих справ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/07/19333> (дата звернення 01.11.2018).

²⁸ На Луганщині СІМІС надають малозабезпеченим родинам адресну допомогу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/09/24/20704> (дата звернення 01.11.2018).

Принципово необхідним за обставин військової ситуації є і вирішення проблеми відновлення житлового фонду, пошкодженого чи цілком зруйнованого під час війни. Зокрема, 3 травня було урочисто відкрито після реконструкції житловий будинок у Миколаївці (Слов'янський р-н, Донецька обл.), повністю зруйнований під час проведення бойових дій. Активну роль під час реконструкції споруди, крім командування ООС, Донецької обласної державної адміністрації, обласної ВЦА, відіграли безпосередньо й групи ЦВС, завдяки чому вісім сімей, які втратили дах над головою влітку 2014 р., повернулися до своїх домівок²⁹.

Групи ЦВС долучилися й до відновлення житлової інфраструктури у прифронтовій Авдіївці, інтенсивна фаза якого розпочалася влітку 2017 р. і продовжилась і після початку проведення ООС. Абсолютну більшість із 1263 будинків, які зазнали руйнувань за період активних бойових дій, станом на червень 2018 р. вдалося відновити, і водночас 288 будівель, основна частина з яких у зоні постійної небезпеки – на вулицях, розташованих впритул до сумнозвісної авдіївської «промзони», де повсякчас не припиняються вогневі провокації з боку ворога, ще очікують своєї реконструкції³⁰.

Важливою в цьому контексті є робота груп ЦВС із усунення проблем електро-, газо- та водопостачання, які в умовах інтенсивних обстрілів з боку ворога, на жаль, стали сумною повсякденністю прифронтових населених пунктів Донеччини та Луганщини. Наприклад, у червні 2018 р. оперативного вирішення несправності електропостачання потребувало село Троїцьке (Попаснянський р-н, Луганська обл.), і лише завдяки своєчасній реакції працівників РЕМ Попаснянського району, які прибули до села в супроводі офіцерів групи ЦВС «Попасна», після п'яти годин наполегливої роботи вдалося відновити електропостачання. В іншому ж населеному пункті Попаснянського району, який розташований уздовж лінії розмежування, виникла проблема з водою. Попередньо потрібно ще було встановити, де саме трапилась аварія.

²⁹ Мешканці Донбаської Миколаївки повернулися додому [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/03/18429> (дата звернення 01.11.2018).

³⁰ Підрозділи ОС допомагають відновлювати будинки мешканців Авдіївки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/22/19730> (дата звернення 02.11.2018).

Офіцери групи Cіmic Popasna разом з працівниками водоканалу виїхали на це завдання. Попри постійні обстріли з боку противника, завдяки спільним та злагодженим діям цивільних і військових аварія була виявлена та в якнайкоротші терміни усунена, що дало змогу мирному населенню знову повноцінно користуватися водою³¹.

Відновлення житлових споруд, мостів та інших об'єктів інфраструктури, що зазнали руйнувань, стало одним із перших наочних прикладів того, як співпраця цивільного населення та підрозділів військовослужбовців ЗСУ може бути ефективною навіть в умовах перманентної небезпеки і мати добрі наслідки.

Важливими для збереження здоров'я та життя цивільного населення прифронтової зони є спільні дії груп ЦВС та інших організацій (серед них Міжнародного Комітету Червоного Хреста) щодо забезпечення мінної безпеки та гуманітарного розмінування в районах проведення ООС в Донецькій та Луганській областях. Наприклад, у травні 2018 р. офіцери групи Cіmic Svitlodarsk скоординували сумісну роботу військових саперів та працівників «Північної енергетичної системи» для проведення ремонтних робіт електромережі Вуглегірської ТЕС. Група розмінування провела перевірку місцевості на наявність вибухонебезпечних предметів. Сапери виконали свою місію на відмінно, створили безпечні умови роботи ремонтній бригаді, яка відновила пошкоджену високовольтну лінію електропередач³².

У червні 2018 р. офіцери групи ЦВС «Волноваха» разом із групами розмінування ДСНС та ЗС України також співпрацювали, очищаючи від вибухонебезпечних предметів ділянки місцевості в районі населених пунктів Новотроїцьке та Березове (Волноваський р-н, Донецька обл.). Потрібен був високий рівень безпеки, адже роботи проводили в безпосередній близькості до противника³³.

³¹ У будь-який важкій ситуації ми звертаємося до СІМІС, – мешканці Троїцького [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/23/19763> (дата звернення 02.11.2018).

³² Військові та цивільні на Донбасі працюють у тандемі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/17/18846> (дата звернення 02.11.2018).

³³ Тривають роботи щодо розмінування навколо Новотроїцького та Березового [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/05/19310> (дата звернення 02.11.2018).

25–27 вересня 2018 р. у межах проведення заходів щодо підготовки ЗСУ з метою посилення співробітництва між військовими, неурядовим сектором та місцевими органами влади на Київщині відбулися спільні навчання Управління цивільно-військового співробітництва ЗСУ, Товариства Червоного Хреста України (ТЧХУ) та Гірської сільської ради.

Партнери відпрацювали механізм надання допомоги цивільному населенню під час проведення евакуації з районів надзвичайної ситуації, що включає в себе підтримку постраждалих на маршрутах переміщення, надання допомоги мало захищеним верствам населення, що очікують на евакуацію, та людям, які вже перебувають у тимчасових таборах. Кульмінацією навчань стало практичне розгортання табору тимчасового перебування переміщених осіб та проведення занять для школярів Гірської середньої школи.

27 вересня у практичній частині навчання учасники влаштували імітацію потоку біженців, для яких у таборі тимчасового перебування організували процеси реєстрації, надання необхідної медичної допомоги, розміщення та забезпечення гарячим харчуванням в польових умовах (польова кухня).

Навчання супроводжували інтенсивні теоретичні і практичні сесії з різних тем: перша допомога, мінна безпека, психосоціальна підтримка, міжнародне гуманітарне право тощо для дітей та дорослих. До навчань було залучено представників загонів швидкого реагування Червоного Хреста, створених із волонтерів. Мета діяльності загонів – надання допомоги населенню, яке постраждало внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного, природного та соціального характеру, під час збройних конфліктів, а також проведення профілактичних заходів із запобігання надзвичайним ситуаціям. За перебігом навчань також спостерігали представники Київської асоціації військових аташе та міжнародних організацій, які є партнерами Товариства Червоного Хреста України³⁴.

Вагомою складовою підтримки мирного населення залишається задоволення культурних потреб цивільних мешканців регіону, а також національно-патріотичне виховання молоді. Уже 1 травня, наступного після проголошення початку ООС дня, в Попасній, на

³⁴ На Київщині відбулися спільні навчання військових та Товариства Червоного Хреста України (фоторепортаж) [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/09/27/20750> (дата звернення 02.11.2018).

«Алеї майстрів» у парку ім. Калюжного, під патронатом Попаснянської міської ради та Попаснянської районної державної адміністрації, районної ВЦА, відбувся фестиваль-конкурс «Золоті руки Попаснянщини». На фестивалі були представлені роботи майже всіх майстрів Попаснянського району, які, незалежно від їхнього місця перебування і незважаючи на складну ситуацію в регіоні, продовжували творити та підтримувати народну творчість³⁵.

А через декілька днів офіцери групи ЦВС «Волноваха» спільними зусиллями з представниками 93-тньої окремої механізованої бригади (ОМБР), Волноваським РВК, відділом освіти, відділом молоді та спорту Волноваської РДА і Волноваським районним БДЮТ на базі Волноваської ЗОШ № 6 організували проведення військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»). У змаганнях взяло участь 18 команд загальноосвітніх шкіл Волноваського району. Окрім безпосереднього виконання учасниками змагань завдань конкурсу, під час турніру військові провели для всіх охочих майстер-класи з розбирання (збирання) стрілецької зброї, основ безпечного поводження зі зброєю і вибуховими предметами та демонстрували відеофільми на військово-патріотичну тематику, а оркестр 93-тньої ОМБР виступив із концертною програмою³⁶.

Ще один цікавий захід відбувся 2 червня 2018 р. у заповіднику «Кам'яні Могили» (Нікольський р-н, Донецька обл.), де проводили історико-етнографічний фестиваль «Дике поле. Шлях до Європи», до організації якого долучились і офіцери групи СІМІС. Під час фестивалю, окрім концерту, відбулися майстер-класи з ковальства, гончарства, стрільби з лука, верхової їзди, народного співу й танців, а родзинками заходу стали показ військової техніки, де гості свята мали можливість оглянути зсередини бойові машини, та екскурсія кам'яними могилами³⁷.

³⁵ У Попасній відбувся фестиваль-конкурс «Золоті руки Попаснянщини» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/02/18420> (дата звернення 02.11.2018).

³⁶ У Волновасі проведено районну військово-патріотичну гру «Сокіл» («Джура») [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/14/18707> (дата звернення 02.11.2018).

³⁷ На Донеччині відбувся історико-етнографічний фестиваль «Дике поле. Шлях до Європи» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співро-

Групи ЦВС співорганізували й інші культурні заходи, концертні програми яких були спрямовані на національно-патріотичне виховання молоді. У День вишиванки (17 травня 2018 р., Авдіївка) місцеві дитячі садочки та школи підготували виступи, що складались з українських народних пісень і танців³⁸. Під час відзначення 95-ї річниці Мар'їнського району (20 вересня 2018 р., Мар'їнка та Красногорівка), окрім концертів українських виконавців, підготували й виставки народних майстрів і національної української кухні, дитячу та спортивну зони, торговий майданчик³⁹. Для святкування 240-річчя від дня заснування Маріуполя (29–30 вересня 2018 р., Маріуполь) до міста прибули Національний президентський оркестр, Військовий оркестр Військової академії м. Одеси, Військовий оркестр Військово-музичного центру сухопутних військ ЗС України⁴⁰. Вкрай важливими в контексті реінтеграції Донбасу в інформаційний та ментальний простір усєї України були й заходи, пов'язані зі святкуванням 4-ї річниці визволення Маріуполя від російських окупантів (16 червня 2018 р.). Під час заходу містом пройшов військо-вий парад, після чого відбувся концерт⁴¹.

Надання допомоги цивільному населенню групами ЦВС відіграє після початку ООС таку саму роль, яку відігравало і під час проведення АТО, тобто є не лише вагомим інструментом безпосередньої підтримки повсякденної життєдіяльності мирного населення регіону, забезпечення з боку останнього довіри до української влади та війська, але й потужним інструментом на інформаційному полі протистояння з російським агресором та його поплічниками.

бітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/03/19265> (дата звернення 02.11.2018).

³⁸ Свято вишиванки у Авдіївці [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/17/18855> (дата звернення 02.11.2018).

³⁹ Мар'їнський район відзначив свою 95-ту річницю [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/09/21/20693> (дата звернення 02.11.2018).

⁴⁰ У Маріуполі відзначили день міста [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/09/30/20820> (дата звернення 02.11.2018).

⁴¹ Маріуполь відсвяткував 4 річницю визволення міста від російських окупантів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/16/19597> (дата звернення 02.11.2018).

Сприяння підрозділам Збройних сил України

Ще одним головним напрямом діяльності СІМІС в Україні є надання підтримки підрозділам ЗСУ, що беруть безпосередню участь у бойових діях та перебувають на прифронтовій території українського Сходу, а також у забезпеченні серед військовиків позитивної дружньої атмосфери і почуття власної потрібності для українських громадян.

Важливими в цьому напрямі діяльності є заходи із впровадження системи пошуку, ексгумації та евакуації тіл загиблих військово-службовців ЗСУ, правоохоронних органів та інших військових формувань у межах програми «Евакуація 200» на території проведення ООС в Донецькій та Луганській областях, а також медичної евакуації важкопоранених військовослужбовців ЗС України, які перебували на тимчасово окупованій території Донецької та Луганської областей. Зокрема, цінними в цьому контексті є регулярні курси із професійної підготовки та підвищення кваліфікації, під час яких, з-поміж іншого, теперішні та майбутні співробітники СІМІС відпрацьовують і перебіг розшуку та вивезення з території проведення ООС загиблих українських солдат й офіцерів та медичної евакуації важкопоранених військових.

Наприклад, у травні 2018 р. на базі Військової академії (м. Одеса) закінчилися дводенні методичні (фахові) збори з офіцерами структурних підрозділів цивільно-військового співробітництва ЗСУ. Під час зборів слухачі вдосконалили практичні вміння та навички, а також обмінялися досвідом у виконанні завдань, покладених на цивільно-військове співробітництво ЗСУ, та обговорили особливості діяльності в межах гуманітарного проекту «Евакуація 200». Перед офіцерами структурних підрозділів цивільно-військового співробітництва ЗСУ виступили офіцери Управління СІМІС, представники Міжнародного Комітету Червоного Хреста: делегат Майкл Пимбл та радник Ігор Лимаренко, а також військовий капелан і керівник «Карітас Краматорск» – отець Василь⁴².

А в серпні 2018 р. на базі Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського завершилася двотижнева професійна підготовка за програмою СІМІС (цивільно-військового співробітництва) з офіцерами ЗСУ, Національної гвардії України та цивільними. Під час курсів слухачі ознайомилися з порядком

⁴² СІМІС обмінялися досвідом виконання завдань [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/08/18503> (дата звернення 03.11.2018).

медичного вивезення важкопоранених військовослужбовців ЗСУ, ексгумації та евакуації тіл загиблих із зони проведення бойових дій⁴³.

Ціннісною є і підтримка співпраці з Міжнародним Комітетом Червоного Хреста та Товариством Червоного Хреста України з питань надання першої медичної допомоги під час бойових дій. Крім того, представники Міжнародного Комітету Червоного Хреста постійно брали та продовжують брати участь у зустрічах груп ЦВС з мешканцями прифронтових територій⁴⁴, методичних зборах з офіцерами структурних підрозділів цивільно-військового співробітництва ЗСУ⁴⁵, ініціювали реалізацію гуманітарного проекту International Committee of the Red Cross (Міжнародного Комітету Червоного Хреста) зі встановлення пунктів обігріву/охолодження людей у «сірій зоні» конфлікту⁴⁶, допомагали СІМІС під час евакуації та облаштування в місцях тимчасового перебування населення внаслідок вибухів, що сталися на військовому арсеналі поблизу міста Ічня Чернігівської області у ніч з 8 на 9 жовтня 2018 р.⁴⁷, надавали гуманітарну допомогу евакуйованим⁴⁸.

Украй необхідним в умовах постійних обстрілів з боку противника є налагодження стабільної та регулярної системи постачання

⁴³ У Києві відбувся черговий випуск майбутніх СІМІС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/08/19/20199> (дата звернення 03.11.2018).

⁴⁴ Проблеми мешканців Південного буде вирішено [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/31/19105> (дата звернення 03.11.2018).

⁴⁵ СІМІС обмінялися досвідом виконання завдань [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/08/18503> (дата звернення 03.11.2018).

⁴⁶ На КПВВ «Майорське» буде створено комфортні умови для очікування [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/24/18951> (дата звернення 03.11.2018).

⁴⁷ Населення, евакуйоване з населених пунктів навколо 6 арсеналу, отримує гуманітарну допомогу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/10/10/21075> (дата звернення 03.11.2018).

⁴⁸ СІМІС продовжують надавати допомогу населенню, постраждалому від вибухів на 6 арсеналі (фото) [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/10/11/21092> (дата звернення 03.11.2018).

медикаментів військовослужбовцям ЗСУ, які беруть участь у проведенні ООС, а також полоненим ЗСУ медичним закладам Донецької та Луганської областей, що не контролюються ЗСУ.

Наприклад, у травні 2018 р. добровольці з Першого добровольчого мобільного шпиталю ім. Миколи Пирогова отримали медикаменти загального/сезонного використання від волонтерів Ріпкинського «району-побратима» та пристрій для точного вимірювання глюкози в крові від волонтерів з Кропивницького⁴⁹. У червні офіцери групи Сіміс Рораспа спільно з волонтером із Одеси Артемом Филипенко привезли медикаменти (розчини рінгера, глюкозу, антисептичні засоби, бинти, вату, деніпім, цефоперазон) на медичні пункти, підрозділи яких боронять східні рубежі України⁵⁰. У серпні офіцери групи ЦВС «Волноваха» доставили захисникам суттєву допомогу від ГО «Волонтерська Сотня Львова», Військової прокуратури Західного регіону, ГФ «Народна Самооборона Львівщини», ГО «Об'єднання дружин і матерів бійців-учасників АТО», Міністерства інформаційної політики України, а також благодійників з Києва та Чернігівщини. Разом із технічним та господарським інвентарями, засобами особистої гігієни, побутовою хімією, продуктами харчування та пресою підрозділи ЗСУ, Першого добровільного мобільного шпиталю та ДСНС отримали ще й медичні засоби і медикаменти загального використання⁵¹.

Стабільні поставки медикаментів для українських військовослужбовців групи ЦВС продовжували здійснювати і упродовж вересня-жовтня 2018 р. Зокрема, в межах реалізації меморандуму про співпрацю Волноваського та Кам'янка-Бузького «районів-побратимів» офіцери групи ЦВС «Волноваха» доставляли додаткові засоби забезпечення для військових підрозділів, що продовжують

⁴⁹ СІМІС продовжують допомагати підрозділам об'єднаних сил необхідними засобами життєзабезпечення [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimis.com.ua/news/2018/05/30/19062> (дата звернення 03.11.2018).

⁵⁰ «Чудо»-подарунки для військових [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimis.com.ua/news/2018/06/27/19844> (дата звернення 03.11.2018).

⁵¹ Волонтери передали чергову партію підтримки військовим залученим до операції Об'єднаних сил [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimis.com.ua/news/2018/08/21/20209> (дата звернення 04.11.2018).

боронити Українську незалежність на теренах Донбасу⁵². А наприкінці жовтня представники особового складу групи СІМІС «Авдіївка» завезли військовослужбовцям ліки від застуди, нежитю та інших сезонних хворіб⁵³.

Значну роль групи ЦВС відіграють і під час здійснення обміну інформацією з місцевою владою та представниками активних місцевих громад щодо сприяння діяльності підрозділів ЗС України у відновленні миру та порядку в населених пунктах Донецької та Луганської областей. Так, 19 червня 2018 р. офіцери групи СІМІС «Світлодарськ» взяли участь у роботі сесії місцевих депутатів, на якій було проведено інформування органів місцевого самоврядування з питань перебування та переміщення в «червоній» зоні та з'ясовано низку проблемних питань містечка⁵⁴. А на початку жовтня 2018 р. у Краматорську за участю начальника Управління цивільно-військового співробітництва ЗСУ полковника Олексія Ноздрачова відбулася презентація громадськості «Тимчасового порядку перебування осіб, які безоплатно передають товари, лікарські засоби, медичну техніку та вироби медичного призначення, виконують роботи або надають послуги в районі здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі, стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях», метою якого є створення сприятливих умов збереження життя, мінімізації ризиків, підвищення рівня прозорості, соціального захисту, соціальної справедливості та координації діяльності окремих волонтерів, волонтерських організацій та груп у районі проведення ООС.

⁵² Об'єднані сили продовжують підтримувати громадські ініціативи в районах відповідальності [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/10/25/21216> (дата звернення 04.11.2018); СІМІС продовжують робити добрі справи на Світлодарській дузі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/10/08/21019> (дата звернення 04.11.2018).

⁵³ Теплі вчинки у похмурий день, – робота підрозділів СІМІС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/10/29/21270> (дата звернення 04.11.2018).

⁵⁴ Допомога, що надають СІМІС, дуже різноманітна [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/19/19630> (дата звернення 04.11.2018).

Це був перший інформаційний захід для роз'яснення громадськості положень зазначеного документа, а також уникнення непорозуміння та викривлених трактувань, що є особливо важливим у контексті боротьби зі сучасною російською пропагандою⁵⁵. Зрештою, постійну інформаційну підтримку як військових, так і цивільних осіб в зоні збройних конфліктів, а також комунікацію різного роду між військовослужбовцями ЗСУ та мирним населенням здійснюють центри цивільно-військового співробітництва у Северодонецьку, Краматорську та Маріуполі⁵⁶. Така допомога є цінною для розвінчування міфів, які продукує Росія про теперішній стан української армії, ставлення до неї населення Донбасу, відсутності російських військових на Сході України тощо.

Урешті-решт, велике практичне значення має організація зусиллями груп ЦВС доставки до підрозділів ЗСУ благодійної допомоги (продуктових наборів, предметів першої необхідності та приладдя різноманітного призначення), яку здійснюють щонайменше один раз на два тижні. Наприклад, у травні 2018 р. представники ЦВС «Світлодарськ» за сприяння ГО «Бахмут Український» доставили військовослужбовцям, які перебувають на лінії зіткнення, засоби від комах, а також харчові продукти, зокрема хліб, крупи, чай і печиво⁵⁷. У серпні офіцери групи ЦВС «Волноваха» доставили українським військовослужбовцям суттєве речове поповнення у вигляді технічних інструментів, бензопил, маскувальних сіток, господарчого інвентарю, ізоляційної плівки, прального порошку та засобів особистої гігієни, побутової хімії, продуктів харчування, цигарок, напоїв швидкого приготування та кількох десятків найменувань видань

⁵⁵ У Краматорську презентували Тимчасовий порядок роботи цивільних осіб з надання гуманітарної допомоги [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/10/08/21047> (дата звернення 04.11.2018).

⁵⁶ Цивільно-військове співробітництво ЗСУ: вдосконалити механізм захисту й взаємодії із волонтерами в умовах Операції ОС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/08/14/20178> (дата звернення 04.11.2018).

⁵⁷ Офіцери групи ЦВС «Світлодарськ» завітали до захисників нашої Батьківщини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/15/18746> (дата звернення 05.11.2018).

преси⁵⁸. Напередодні святкування Дня українського прапора та Дня Незалежності України активіст та волонтер зі Львова Василь Калиш надіслав СІМІС ОЦ ОТУ «Північ» партію українських національних прапорів та поетичні збірники сучасних львівських поетів, а також посуд та солодощі, які були передані українським військовим на передовій⁵⁹. У жовтні ж офіцери групи ЦВС «Волноваха» доставили українським захисникам засоби особистої гігієни, побутової хімії, медикаменти загального використання, продукти харчування та посуд, який оперативно розподілили між підрозділами та доставили в найкоротші терміни. У цей же час група ЦВС «Максимільянівка» ОТУ «Схід» завдяки «Спілці Десантників Вінниччини» передала військовослужбовцям на лінії розмежування в населених пунктах Мар'їнка та Красногорівка мішки для укріплення позицій⁶⁰.

Назагал всебічна підтримка військових ЗСУ з боку СІМІС, як і виконання останніми ролі своєрідних посередників між представниками силових структур та мирного населення, сприяла формуванню та встановленню взаємних позитивних образів і почуття солідарності та довіри одне до одного.

Отже, за час свого існування в контексті новітньої російсько-української війни підрозділи СІМІС уже встигли довести (і надалі доводять) свою ефективність у подіях на Сході України, вони набули унікального досвіду, який заслуговує на увагу в процесі реформування та розвитку ЗСУ, тим паче, з урахуванням обраного нашою країною курсу на євроатлантичну інтеграцію, посилення гуманітарної складової у ЗСУ та вдосконалення системи демократичного цивільного контролю над воєнною організацією держави. Зрештою, на зло російській пропаганді, впровадження діяльності групи ЦВС

⁵⁸ Волонтери передали чергову партію підтримки військовим залученим до операції Об'єднаних сил [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/08/21/20209> (дата звернення 05.11.2018).

⁵⁹ Львівські благодійники передали на передову поетичні збірники [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/08/23/20352> (дата звернення 05.11.2018).

⁶⁰ Об'єднані сили продовжують підтримувати громадські ініціативи в районах відповідальності [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/10/25/21216> (дата звернення 05.11.2018).

в українському контексті значно підвищило довіру цивільного населення до ЗСУ як державного інституту, допомогло мінімізувати негативний вплив наслідків бойових дій на цивільне населення у районі проведення ООС, посприяло формуванню позитивної громадської думки щодо діяльності ЗСУ в районах дислокації військових частин та підрозділів угруповань військ, розширило та вдосконалило можливості щодо протидії негативному інформаційному впливу противника на населення держави.

**«ВАЖЛИВО, КОЛИ ВІЙСЬКОВА ЛЮДИНА
ПРИНОСИТЬ МИР...»
(замість післямови)**

У новій геополітичній ситуації, контури якої окреслені у 2014 р., позитивний для нашої держави перебіг російсько-української війни залежить від багатьох зовнішньо- та внутрішньополітичних чинників, зокрема й від ефективності впровадження системи цивільно-військового співробітництва. Українська держава, відповідаючи на виклики ХХІ ст., потребує впровадження нових підходів до ведення військових кампаній, одним із елементів яких має стати врахування соціальних, політичних, культурних, релігійних, економічних та гуманітарних чинників у процесі планування / виконання військових операцій.

У своєму розвитку система цивільно-військового співробітництва у Збройних силах України пройшла декілька послідовних етапів: 1) грудень 2014 р. – створення Управління цивільно-військового співробітництва Збройних сил України; 2) квітень 2015 р. – створення груп цивільно-військового співробітництва командувань видів Збройних сил України, оперативних командувань Сухопутних військ Збройних сил України; 3) жовтень 2015 р. – створення відділів цивільно-військового співробітництва оперативних командувань Сухопутних військ Збройних сил України; 4) друга половина 2016 р. – створення груп цивільно-військового співробітництва з'єднань, військових частин Сухопутних військ Збройних сил України.

Починаючи з 2005 р., відповідно до вимог НАТО, з метою підвищення іміджу миротворчого контингенту нашої держави ведеться підготовка фахівців цивільно-військового-співробітництва. На базі Центру підготовки офіцерів для багатонаціональних штабів Національної академії оборони України створено перші навчальні програми і матеріали для нового навчального напрямку – Курсу цивільно-військового співробітництва (СІМІС). З метою підготовки органів ЦВС до належного виконання ними визначених завдань здійснюється систематична підготовка фахівців цивільно-військового співробітництва на базі Національного університету оборони

Україні імені Івана Черняхівського (НУОУ) за участі інструкторів Об'єднаного командування сил НАТО «Брюнсум», центрів підвищення кваліфікації збройних сил ФРН, США, Італійської республіки, представників МВС, СБУ та громадських організацій.

Система цивільно-військового співробітництва в Україні спирається на доволі ґрунтовну українську / міжнародну правову базу, яка (а) дає змогу налагодити механізми взаємодії військових усіх рівнів з органами державної влади та цивільним сектором, (б) створює сприятливі передумови для виконання бойових завдань (зокрема для недопущення гуманітарної катастрофи в районах збройного конфлікту), (в) підвищує ефективність діяльності фахівців цивільно-військового співробітництва, а отже, (г) сприяє формуванню позитивної громадської думки щодо діяльності Збройних сил України та інших військових формувань, створених відповідно до Конституції та законів України.

Організована в 2014 р. у Збройних силах України система цивільно-військового співробітництва є основою взаємовідносин по лінії «суспільство – Збройні сили» в районах ведення бойових дій. Як свідчить досвід України, її впровадження сприяло підвищенню довіри цивільного населення до Збройних сил України, вивело на якісно вищий рівень протидію негативному інформаційному впливу російських ЗМІ на населення регіону та військовослужбовців, які беруть безпосередню участь у відсічі та стримуванні агресії Російської Федерації у східних областях України.

Українська держава, запроваджуючи систему цивільно-військового співробітництва у Збройних силах України, перейняла досвід провідних європейських держав, для яких налагодження співпраці між військовими та цивільним населенням уже давно стало невід'ємною частиною багатовимірних військових операцій. Такий діалог у конфліктній ситуації полегшує виконання бойових завдань, сприяє досягненню очікуваного результату з мінімальними людськими жертвами та технічними втратами. Реалії АТО, ОСС свідчать, що реалізація мети цивільно-військового співробітництва спрямована на: (а) створення умов мирного життя населення; (б) відновлення системи державного управління; (в) відновлення інфраструктури регіону; (г) здійснення гуманітарної допомоги.

Як показує практика, в умовах гібридної війни основне завдання підрозділів цивільно-військового співробітництва полягає насамперед у підтриманні постійних контактів із цивільними суб'єктами на певному рівні, обміні інформацією між військовими і цивільними в

умовах бойових дій та після їхнього завершення, участі у плануванні військових операцій, а також моніторингу середовища, аналізі наявних можливостей для вирішення проблем місцевого населення тощо.

У відповідь на загрози національній безпеці в Україні має бути створено систему цивільно-військового співробітництва, яка інтегруватиметься в процес планування та застосування Збройних сил, управління ними під час бойових дій та операцій, ліквідації збройного конфлікту та у ході відсічі збройній агресії, а також постконфліктного врегулювання та відновлення постраждалих регіонів. Сьогодні триває робота із вдосконалення структур ЦВС.

Іван Патер, Олег Муравський

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдіївські СІМІС відзвітували про свою роботу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 23 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/11/23/21568>
2. Авдіївські СІМІС передали у селище Очеретяне навчальну та художню літературу від благодійників [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 20 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/09/20/20642>
3. Авдіївські СІМІС передали чергову партію гуманітарної допомоги від небайдужих українців [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 24 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/24/19795>
4. Авдіївські СІМІС супроводжують енергетиків [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 19 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/08/19/14019>
5. Авдіївські школярі отримали у подарунок канцелярські набори [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 2 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/10/02/20853>
6. Автошляхи, мости та інфраструктура були оглянуті в околицях Авдіївки, – група ЦВС ОТУ «Донецьк» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 20 травня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/05/20/3832>
7. *Адамович С.* Станиславів у часи лихоліть Великої війни (1914–1916 рр.). – Івано-Франківськ, 2013.
8. Акція під назвою «Озеленення міста» пройшла в Новоайдарі Луганської області за сприяння групи ЦВС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил

- України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 11 квітня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/04/11/2939>
9. Американський шериф завітав у гості до СІМІС «Волноваха» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 6 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/10/06/15417>
 10. Арміїці подбали про дітей загиблих учасників АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 18 січня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/01/18/2560>
 11. Арміїці та волонтери відвідали прифронтові селища Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 11 квітня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/04/11/2955>
 12. *Achmatowicz A. Polityka Rosji w kwestii polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny 1914–1915. – Warszawa, 2004.*
 13. Багатодітній родині з Волновахи передали гуманітарну допомогу від небайдужих українців [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 8 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/07/08/13245>
 14. *Бахтуріна А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны: монография / А. Ю. Бахтуріна. – Москва: [АИРО-XX], 2000. – 263 с.: ил.*
 15. Без води немає життя [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 21 травня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/21/18906>
 16. Безпечні канікули [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 21 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/21/19650>
 17. Бібліотека Красногорівки отримала книги від мешканців Кременчука [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 8 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/12/08/16723>
 18. Бібліотека Станиці-Луганської отримала нові українські книжки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове

- співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 12 березня. – Режим доступу: <https://cimis.com.ua/news/2018/03/12/17639>
19. Бібліотеки Волноваського району поповнилися новою дитячою літературою [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 13 червня. – Режим доступу: <https://cimis.com.ua/news/2018/06/13/19492>
 20. Бізнесмен з Донеччини допомагає військовим облаштувати позиції у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 18 серпня. – Режим доступу: <https://cimis.com.ua/news/2017/08/18/14011>
 21. Біля пошкодженого обстрілами старовинного храму на Луганщині встановили хрест єднання [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 26 жовтня. – Режим доступу: <https://cimis.com.ua/news/2016/10/26/8236>
 22. Благівісники [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – Режим доступу: <https://crs-center.org/pidrozhdilyhsp/ryakuvalnyky/>
 23. Благодійна допомога для малозабезпечених верств населення є дуже доречною [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 17 грудня. – Режим доступу: <https://cimis.com.ua/news/2018/12/17/21931>
 24. Благодійна організація «Адра» доправила воду та гігієнічні набори для мешканців сіл на лінії розмежування, — ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 вересня. – Режим доступу: <https://cimis.com.ua/news/2016/09/01/6322>
 25. Благодійний фонд «Жовто-блакитні крила» допоможе реабілітувати дітей з Луганщини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 4 листопада. – Режим доступу: <https://cimis.com.ua/news/2017/11/04/16071>
 26. Благодійники за допомогою СІМІС провели у Торезьку заняття з психосоціальної підтримки школярів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил

- України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 21 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/11/21/16254>
27. Благодійники з ГО «Маріупольська спілка молоді» та офіцери ЦВС ОТУ «Маріуполь» роздали мешканцям прифронтових сіл більше 700 продуктових наборів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/07/27/5711>
 28. Благодійники розпочали ремонт шкіл, які постраждали внаслідок обстрілів бойовиків, — ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/08/27/6303>
 29. Благодійники та військові доставили мешканцям Бердянського понад однієї тони питної води [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 19 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/08/19/6108>
 30. Благодійники та фахівці ЦВС “Волноваха” доставили 45 кілограм медичних засобів до Волноваської ЦРБ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 24 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/07/24/5660>
 31. *Ботушанський В.* Російські плани інкорпорації Буковини (1914–1916 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 229–230. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2004.
 32. *Брусилов А.* Мои воспоминания А. А. Брусилов. – 4-е изд. – Москва, 1946. – 262, [4] с.: схемы, карта.
 33. Будні ХСП-Авдіївка: лекції з тактичної медицини та мінної небезпеки для школярів, Великодні подарунки для дітей, допомога мешканцям у відновленні втрачених документів [Електронний ресурс] // Християнська слуба порятунку. – 2017. – 26 квітня. – Режим доступу: <https://crs-center.org/budni-hsp-avdiyivka-lektsiyi-z-taktychnoyi-medytyny-ta-minnoyi-nebezpeky-dlya-shkolyariv-velykodni-podarunky-dlya-ditej-dopomoga-meshkantsyam-u-vidnovlenni-vtrachenyh-dokumentiv/>
 34. *Barton C.* A Story of the Red Cross: Glimpses of Field Work. – New York; London, 1917.

35. *Barton C.* The Red Cross in Peace and War. – Washington, 1906.
36. *Bennet A.* The Geneva Convention. The Hidden Origin of the Red Cross. – Sutton, 2006. – 240 p.
37. *Boardman M. T.* Under The Red Cross Flag at Home and Abroad. – Philadelphia; London, 1915.
38. В Авдіївці пройшли спортивні змагання між військовими та студентами навчальних закладів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 2 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/02/2794>
39. Василь Вірастюк провів змагання серед військовослужбовців у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 18 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/18/6715>
40. Вдвічі збільшено доставку питної води до селища Водяне [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 31 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/07/31/13616>
41. Велопробіг на честь Дня Державного прапора України відбувся в Старобільську [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 23 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/08/23/1633>
42. Вертеп на Схід-2018 [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 11 січня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/01/11/17149>
43. Взаємодопомога і співпраця під час служіння рятувальників ХСП у Авдіївці [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2017. – 14 лютого. – Режим доступу: <https://crs-center.org/vzayemodopomoga-i-spivpratsya-pid-chas-sluzhinnya-ryatuvальnykiv-hsp-u-avdiivtsi/>
44. Видавнича група «Основа» передала сучасні навчально-методичні посібники до школи у прифронтовій Мар'їнці [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 5 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/05/18041>
45. Видання Луганщина.ua про співпрацю СІМІС та цивільних [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво

- Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 11 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/12/10/21882>
46. Видатний футболіст Владислав Ващук відвідав Волноваху [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 25 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/25/6934>
47. Виконання мінських домовленостей не позбавляє нас права на захист, – Командувач ООС Сергій Наєв [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 12 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/12/19436>
48. Высочайшая благодарность Ставропигий // Прикарпатская Русь (Львовь). – 1914. – № 1629. – 28 апреля.
49. Виступ полковника Олександра Савенка щодо роботи груп цивільно-військового співробітництва в Луганській області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/21/5521>
50. Вихованці Старобільського дитячо-юнацького клубу «Орля» передали для воїнів ляльки-мотанки та святкові малюнки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 7 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/07/7452>
51. Вишиванка у подарунок [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 1 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/01/19202>
52. Відбулась чергова ротація офіцерів ЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 9 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/09/8871>
53. Відбулася чергова ротація СІМІС ОТУ “Луганськ” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 9 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/09/74>
54. Відбулася чергова ротація СІМІС ОТУ “Маріуполь” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/12/9491>

55. Відзначення Дня перемоги над нацизмом в роки Другої світової війни в Попасній Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 9 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/09/3518>
56. Відзначення Дня перемоги над нацизмом в Старобільську Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 9 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/09/3539>
57. Відзначення 71-ї річниці з Дня перемоги над нацизмом в роки Другої світової війни в Новоайдарі Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 9 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/09/3529>
58. Відкриття дитячого садочку на базі Євсузької ЗОШ I-III ступенів Біловодського району Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 23 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/08/23/1664>
59. Відновлення газопроводу до н.п. Марінка та Красногорівка триває. Газопровід проходить перевірку стиснутим повітрям [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 17 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/02/17/2618>
60. Відновлено електропостачання до Авдіївки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 23 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/23/5583>
61. Відновлено електропостачання до селища Золоте-4 на Луганщині [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 18 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/07/18/13423>
62. Відновлено електропостачання у селищі Верхньокам'янське Бахмутського району, — ЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 6 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/06/5123>
63. Відновлено електропостачання у селищі Троїцьке [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних

- Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 16 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/16/13920>
64. Візит надзвичайного і повноважного посла Латвійської республіки в Україні до Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 27 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/09/27/2138>
 65. Військовим і місцевим на Донеччині передано необхідні речі та їжу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 9 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/09/7495>
 66. Військовим на Луганщині передали ліки від українських виробників [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 17 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/17/6690>
 67. Військовим під Волновахою доправили партію медикаментів для боротьби з сезонними хворобами [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 15 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/15/16140>
 68. Військовим під Маріуполем передали близько 5 тон гуманітарної допомоги від українських патріотів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 29 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/29/9264>
 69. Військовим та цивільним під Донецьком доставили українські періодичні видання, — група ЦВС «Авдіївка» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 11 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/11/5282>
 70. Військовим та цивільним у зоні АТО доправлено чергову партію гуманітарної допомоги, - ЦВС «Бахмут» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 11 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/11/14684>
 71. Військовим та цивільним у зоні АТО дуже важлива матеріальна та інформаційна підтримка [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2017. – 15 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/15/13899>
72. Військові взяли участь у класній години мужності і слави у Краматорську та відвідали Центр соціально-психологічної допомоги дітям міста Лиман [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 16 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/16/7813>
73. Військові готують учнів Луганщини до військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура») [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/12/2988>
74. Військові готують школярів Маріуполя до Всеукраїнської військово-патріотичної дитячо-юнацької гри «Джура-2017» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 29 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/29/9274>
75. Військові допомагають готувати школи Луганщини до навчального року [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 23 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/23/5568>
76. Військові допомогли влаштувати свято для дітей з обмеженими можливостями зі Світлодарська [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 27 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/27/15963>
77. Військові доставили пісок для малюків дитячого садочку селища Кальчик,- ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 19 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/19/5477>
78. Військові завжди бажані гості у школах Луганщини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 20 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/20/20633>
79. Військові зібрали та передали книги для бібліотек у населених пунктах на лінії зіткнення [Електронний ресурс] //

- Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 22 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/22/14916>
80. Військові ЗСУ привітали учнів Маріупольської школи-інтернат № 2 зі святом «Останнього дзвоника» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 31 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/31/4106>
81. Військові ЗСУ прийняли участь в чемпіонаті Новоайдарщини з волейболу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 10 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/10/3490>
82. Військові інженери допомагають місцевому населенню та вдосконалюють бойові позиції на Луганщині [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 13 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/13/2999>
83. Військові капелани передали у підрозділи на лінії розмежування дощовики – ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 23 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/23/5609>
84. Військові лікарі на Донеччині врятували життя двох місцевих мешканців [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 20 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/20/19612>
85. Військові лікарі провели амбулаторний прийом хворих селища Саргана [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/27/5702>
86. Військові медики продовжують надавати допомогу місцевому населенню у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 24 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/24/6916>
87. Військові надали допомогу малозабезпеченим сім'ям з селища Орловське під Маріуполем [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2016. – 19 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/12/19/9547>
88. Військові надають допомогу мешканцям Красногорівки, що постраждали внаслідок обстрілів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 19 квітня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/04/19/3106>
89. Військові облаштовують класи військово-патріотичного виховання в школах Луганщини, – ОЦЦВС «Северодонецьк» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 19 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/06/19/12819>
90. Військові передали гуманітарну допомогу в н.п. Золоте та Гірське Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 7 квітня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/04/07/2914>
91. Військові поділилися питною водою з мешканцями Кирилівки, – ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 22 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/07/22/5550>
92. Військові поділилися продуктами з дитячими садками Попасної [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 30 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/08/30/14361>
93. Військові подякували працівникам соціальної сфери Старобільського району на Луганщині [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 4 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/columns/2016/11/04/8787>
94. Військові правоохоронці по гарячих слідах затримали гвалтівника в Северодонецьку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 20 травня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/05/20/3852>
95. Військові провели заняття з мінної безпеки із викладацьким складом Краматорської ЗОШ [Електронний ресурс] //

- Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 28 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/28/9685>
96. Військові провели урок мужності для дітей які щоденно відчують на собі дихання війни [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 23 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/23/16283>
97. Військові провели урок на тему «Мінна безпека» з учнями Старобільської ЗОШ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 11 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/11/3557>
98. Військові продовжують допомагати вирішувати проблеми з централізованим водопостачанням сіл Донеччини, – ЦВС ОТУ “Маріуполь” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 18 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/18/5417>
99. Військові продовжують допомагати мешканцям населеного пункту Широкине вивозити вціліле майно зі зруйнованих бойовиками будинків [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 3 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/03/5893>
100. Військові та благодійники встановили дитячий майданчик в Попасній Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 31 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/31/4127>
101. Військові та волонтери на Донеччині відсвяткували свята плідною працею [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Офіційний веб-сайт. – 2016. – 7 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/07/9399>
102. Військові та ДСНС спільно рятують місцевих у зоні АТО від пожеж [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 21 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/21/14084>

103. Військові та парамедики продовжують навчати місцеве населення у зоні проведення АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 4 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/04/8762>
104. Військові та цивільні з зони АТО дякують усім небайдужим українцям за увагу та допомогу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 31 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/31/14397>
105. Військові та цивільні на Донбасі працюють у тандемі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 17 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/17/18846>
106. Військові та цивільні на Світлодарській дузі отримали чергову партію необхідної допомоги [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 30 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/10/30/21252>
107. Військовослужбовці допомогли відремонтувати школу до початку нового навчального року [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 6 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/09/06/1982>
108. Військовослужбовці «Залізної» бригади на Дні здоров'я в Кременський школі-гімназії [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 11 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/09/11/1991>
109. Військовослужбовці ЗСУ взяли участь у дитячій арт-майстерні, — ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 14 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/14/12684>
110. Військовослужбовці ЗСУ допомагають мешканцям Широкиного в евакуації свого майна до безпечних населених пунктів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 10 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/10/4445>

111. Військовослужбовці навідалися до ДНЗ на Луганщині, — ОЦЦВС «Северодонецьк» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 20 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/20/12838>
112. Військовослужбовці нікого не залишають на одинці з бідю. Пенсіонеру з Авдіївки придбали слуховий апарат [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/03/12/2684>
113. Військовослужбовці ОТУ «Маріуполь» координували перевезення дітей до санаторію «Бердянський» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 18 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/02/18/2632>
114. Військовослужбовці привітали школярів в Луганській області із Днем знань [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 1 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/09/01/1939>
115. Військовослужбовці провели урок присвячений мужності та людській гідності у Кременської гімназії [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 10 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/02/10/2607>
116. Військовослужбовцям [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/4servicemen>
117. Військовослужбовцями ЗСУ в Луганській області активно проводяться «Уроки Гідності» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 22 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/22/3175>
118. Вітаємо зі святом Останнього дзвоника [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 25 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/2018/05/25>
119. Вітаємо мешканців Слов'янська та Краматорська з Днем звільнення від російських окупантів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України.

- Офіційний веб-сайт. – 2017. – 5 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/07/05/13187>
120. В Києві завершився курс цивільно-військового співробітництва [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 3 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/10/03/7288>
121. В Києві пройшли Всеукраїнські збори пошуковців в рамках гуманітарного проекту ЗСУ “Евакуація-200” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 28 квітня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/04/28/3345>
122. В Луганському національному університеті ім. Т. Шевченка відмітили Всесвітній день вишиванки, — група ЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 19 травня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/05/19/3796>
123. В Маріуполі відкрили пам’ятник з іменами воїнів-прикордонників, які загинули 14 червня 2014 року, – ЦВС «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 19 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/06/19/12809>
124. В Маріуполі обговорили шляхи вирішення найгостріших проблем азовського регіону [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/06/21/4564>
125. В Маріуполі презентували фільм про участь українських жінок у війні з Росією «Невидимий батальйон» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 12 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/09/12/20477>
126. В Міноборони відбувся брифінг, присвячений організації цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 7 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/06/07/4358>
127. В місті Попасна Луганської області організовано видачу гуманітарної допомоги людям похилого віку, — група ЦВС ОТУ

- «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 25 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/25/3934>
128. В н.п. Калаус Луганської області офіцери ЦВС взяли участь у зборах громади села [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 17 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/17/3709>
129. В Об'єднаних силах продовжується робота щодо інформування цивільного населення [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 10 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/07/10/19985>
130. В Об'єднаних силах продовжується робота щодо надання допомоги місцевому населенню, яке проживає на лінії розмежування [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 16 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/07/16/20118>
131. В Одеській області розпочалися пошуки пілота Військово-повітряних сил США [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 15 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/15/5387>
132. Волонтери [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – Режим доступу: <https://crs-center.org/pidrozdiy-hsp/volontery/>
133. Волонтери “Арт-десанту” передали гуманітарну допомогу медичним закладам Волновахи [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/21/6787>
134. Волонтери ГО «ХСП» та офіцери ЦВС надали адресну допомогу мешканцям села Орловське [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 16 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/16/6065>
135. Волонтери закупили автомобіль для підрозділу СІМІС у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2016. – 14 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/14/5343>
136. Волонтери Київщини надіслали іграшки та книжки для дитячого садку на лінії зіткнення [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/21/8084>
137. Волонтери Полтавщини передали допомогу дітям-сиротам з Кременної, – ОЦЦВС ОТУ “Луганськ” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 20 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/20/3818>
138. Волонтери продовжують допомагати військовим та СІМІ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 2 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/02/16033>
139. Волонтери проекту “Польова пошта” доправили допомогу багатодітним родинам населених пунктів Гнучого та Новоселівка 1 [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 28 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/28/5749>
140. Волонтери проекту «Польова пошта» та офіцери групи ЦВС ОТУ «Маріуполь» передали дитсадку у Новоселівці Другій понад 300 книг [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 6 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/06/5988>
141. Волонтери та військові надають допомогу мешканцям Авдіївки та Красногорівки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/12/2974>
142. Волонтери, які прибули «Потягом Єднання», разом із капеланом відвідали військовослужбовців ЗСУ на лінії розмежування, — ОЦЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 25 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/25/3941>

143. Волонтерська група «HELP ARMY» відвідала підрозділи Збройних Сил України на передових позиціях у зоні АТО з концертною програмою (Фото) [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 4 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/04/5940>
144. Волонтерська підтримка [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – Режим доступу: <https://crs-center.org/pro-hrystyuanSKU-sluzhbu-poryatunku/osnovni-napryamudiyalnosti/volonterska-pidtrymka/>
145. «Волонтерська Сотня Львова» завітала на передову під Вольновахою [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 4 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/07/04/19935>
146. Волонтерський тил ХСП: віра без діл мертва [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2017. – 17 серпня. – Режим доступу: <https://crs-center.org/volonterskyj-tyl-hsp-vira-bez-dil-mertva/>
147. Вони – на своєму посту, – ЗМІ про СІМІС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 4 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/functions/2018/12/04/21792>
148. Ворог не здатний на гуманність [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 19 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/19/17712>
149. В рамках проведення курсу з ЦВС на телеканалі “Україна” відбувся телевізійний майстер-клас для майбутніх офіцерів СІМІС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 29 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/functions/2016/06/29/4853>
150. В рамках проведення навчань «Рубіж — 2016» мешканцям Донбасу доправили понад п’ять тон гуманітарного вантажу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/21/8061>
151. В рамках проекту «Схід і Захід разом» перевірено умови відпочинку дітей у Волноваському районі [Електронний ресурс] //

- Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 23 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/23/5602>
152. В Рубіжному відсвяткували 79-ту річницю створення Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 5 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/05/12442>
153. В селищах Піски та Карлівка з'явився радіосигнал «Армія FM» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 8 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/08/13787>
154. В Северодонецьку та Кременній відмітили День захисника України. Фото, відео [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 14 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/10/14/2188>
155. В Троїцькому військовій допомагають у відновленні дитячого майданчика до Дня захисту дітей [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 31 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/31/4133>
156. В Україні відзначили День Святого Миколая [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 19 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/12/19/16895>
157. В Управлінні цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України підписано меморандум про співпрацю з благодійним фондом “МИР І КО” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 10 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/10/8910>
158. В Управлінні цивільно-військового співробітництва ЗС України підписано меморандум про співпрацю з «Київською міською Спілкою ветеранів Афганістану» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 6 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/07/06/13197>
159. В Управлінні цивільно-військового співробітництва ЗС України підписано меморандум про співпрацю з Молодіжним

- центром Атлантичної Ради України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 11 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/07/11/13312>
160. Вчителі та учні Євсуга виготовили святкові паски для бійців до Великодня [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/01/3377>
161. Wells G. The war that will end war. – London, 1914. – 112 р.
162. Гаврилюк Т. «Воськове діло Гуцулію вбити, а наше діло її поховати». Перша світова війна у творах українських письменників Галичини // Письменство Галичини в міжкультурній взаємодії / за ред. Т. Гаврилюка. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2015.
163. Газети, книги і Святе Письмо для мешканців та військових у Щасті [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/27/5689>
164. Газопостачання у Чермалику відновлено в повному обсязі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 19 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/19/9064>
165. Галиция. Временный военный генерал-губернатор. Отчет временного военного генерал-губернатора Галиции по управлению крем с 1-го сентября 1914 года по 1-е июля 1915 года. Приложение 6. – Киев, 1916.
166. Генерал-лейтенант Сергій Наєв виконує обіцянки щодо гуманітарної складової операції Об'єднаних сил [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 23 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/23/18294>
167. ГО «Допомога Дніпра» передає допомогу мешканцям Ново-тошківки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 19 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/10/19/2212>
168. ГО «Допомога Дніпра» та група цивільно-військового співробітництва допомагає малозабезпеченим верствам населення

- у Біловодському районі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 24 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/09/24/2135>
169. *Голик Р.* Війна і Русь: Еволюція уявлень про збройні конфлікти у середньовічній та ранньомодерній культурі та їх рецепція у модерній Галичині // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20. – С. 212–236.
170. *Голик Р.* Місто і війна: реалії та стереотипи періоду нацистської окупації в ментальності львів'ян // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. – Львів, 2011. – № 693. – С. 216–222.
171. *Голик Р.* Радянська влада та український визвольний рух у Галичині в контексті ідеологічних стереотипів // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2012. – Вип. 22. – С. 191–208.
172. *Голик Р.* Lwów проти Львова: боротьба за місто 1918–1919 років в уявленнях українців та поляків Галичини міжвоєнного періоду // Львів: місто – суспільство – культура: зб. наук. праць. Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. – Львів, 2012. – Т. 8. ч. 1. – С. 421–453.
173. Голова Донецької обласної ВЦА зустрівся з мешканцями звільненого Травневого [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 1 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/01/17500>
174. Голова Донецької обласної державної адміністрації відвідав Авдіївку, Опитне, Тоненьке та Водяне [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 29 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/29/7140>
175. Головне це дитячі посмішки, – СІМІС ОТУ “Північ” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 27 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/27/20785>
176. Головне щоб черешню помили, — Сіміс Avdeevka [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 16 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/15/19541>

177. Головний секретар Міністерства оборони Латвійської Республіки відвідав прифронтову Мар'їнку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 12 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/11/12/21399>
178. *Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є.* Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. / ред. кол.: В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, О. П. Реєнт, О. Є. Лисенко (відп. ред.), В. В. Стецкевич, О. В. Потильчак, М.Р. Литвин, В. К. Баран, О. С. Рубльов, Т. В. Заболотна (відп. секретар) НАН України. Інститут історії України. – Київ, 2014. – 151 с.
179. *Горелов Д. М., Корнієвський О. А.* Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналітична доповідь. – Київ, 2015.
180. Готуємось до Дня Конституції України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/27/4749>
181. Громадські організації не залишаються байдужими до проблем Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 13 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/09/13/2018>
182. Громадяни Литовської Республіки передали гуманітарну допомогу для Луганського обласного будинку дитини у Северодонецьку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 7 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/07/14602>
183. Громадяни Федеративної республіки Німеччина передали гуманітарну допомогу дітям Донеччини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 3 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/2016/11/03>
184. Громадяни, які пересікають лінію розмежування через КПВВ “Пищевик” та “Мар’їнка” забезпечені питною водою, – ЦВС ОТУ “Маріуполь” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил Україн. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 13 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/13/5298>

185. Група ЦВС “Авдіївка” відвідала соціально незахищені, мало-забезпечені та багатодітні сім’ї Авдіївки та сусідніх населених пунктів в “сірій зоні” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/27/5682>
186. Група ЦВС відвідує дитячий будинок у м. Северодонецьк [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 10 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/10/1235>
187. Група ЦВС в Луганській області відгукнулась на прохання школи-інтернату в н.п. Гірське, — телеканал ЛОТ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 19 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/02/19/2634>
188. Група ЦВС в Луганській області починає тісну співпрацю із редакцією тижневика «Вісник Старобільщини» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 14 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/14/1246>
189. Група ЦВС “Волноваха” продовжує активно співпрацювати з волонтерами, щодо надання допомоги військовим підрозділам [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 21 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/12/21/16873>
190. Група ЦВС доставила 36 тон твердого палива для жителів Луганського [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 січня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/01/12/2486>
191. Група ЦВС «Мар’їнка» передала навчальну та художню літературу до бібліотек міст Донеччини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 24 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/24/15845>
192. Група ЦВС організувала перепховання бійця батальйону “Айдар” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 7 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/07/2911>

193. Група ЦВС організувала початок відновлення газопроводу поблизу н.п. Кримське в Луганській області. Карта [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 22 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/09/22/2064>
194. Група ЦВС ОТУ “Луганськ” привітала ліцеїстів Луганського обласного ліцею із 23-ю річницею [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 24 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/24/3215>
195. Група ЦВС «Попасна» доправила допомогу у малозабезпечені сім’ї [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 21 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/21/14898>
196. Група ЦВС “Попасна” передала матеріали для закінчення ремонту в дитячому садку Троїцького та в знак подяки отримала ікони [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Офіційний веб-сайт. – 2016. – 4 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/04/5050>
197. Група ЦВС працює в н.п. Камишово [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 3 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/09/03/1969>
198. Група ЦВС прийняла участь в прес-конференції речника АТО в секторі «А» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 6 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/08/06/1503>
199. Група ЦВС продовжує відновлення інфраструктури та надання гуманітарної допомоги в Луганській області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 19 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/19/1020>
200. Група ЦВС продовжує опікатися життєвими проблемами в н.п. Червоний Деркул, Красна Талівка, Герасимівка [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 11 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/08/11/1522>

201. Група ЦВС супроводжує волонтерську допомогу до Луганського обласного будинку дитини №2 [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 23 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/23/1312>
202. Група ЦВС супроводжує гуманітарну допомогу до населених пунктів Нижнє та Гірське [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 28 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/09/28/2162>
203. Група ЦВС турбується про людей похилого віку у н.п. Євсут [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 1 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/10/01/2161>
204. Група ЦВС, що відновлює газопровід до н.п. Марі'їнка вчоргове потрапила під обстріл снайпера [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/03/12/2690>
205. Група цивільно-військового співробітництва бере участь у підготовці до запуску логістичного центру в смт Новотошківське [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 31 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/31/1405>
206. Група цивільно-військового співробітництва бере участь у святкуванні Міжнародного дня миру у м. Кременій [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 21 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/09/21/2103>
207. Група цивільно-військового співробітництва відвідує продовольчі магазини м. Старобільська [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 21 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/21/1268>
208. Група цивільно-військового співробітництва з громадською організацією «Крила щедрості та турботи» у н.п. Кримське [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 7 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/08/07/1515>

209. Група цивільно-військового співробітництва здійснює моніторинг ситуації в н.п. Райгородка і Бахмутівка [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 13 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2015/09/13/2009>
210. Група цивільно-військового співробітництва з представниками ГО «Будуймо Україну разом» надає допомогу населеним пунктам Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 19 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2015/09/19/2026>
211. Група цивільно-військового співробітництва налагоджує контакти з засобами масової інформації Новоайдарського району [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 14 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2015/07/14/1242>
212. Група цивільно-військового співробітництва працює в н.п. Кримське Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 5 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2015/08/05/1493>
213. Група цивільно-військового співробітництва привітала Кримську загальноосвітню школу з Міжнародним днем миру [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 22 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2015/09/22/2117>
214. Група цивільно-військового співробітництва продовжує здійснювати моніторинг у населених пунктах Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 19 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2015/09/19/2031>
215. Група цивільно-військового співробітництва успішно виконує поставлені задачі в Станиці Луганській Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 19 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2015/07/19/1012>
216. Група цивільно-військового супроводжує волонтерів ГО «Грані допомоги» до н.п. Комишне та Колесніківка Станично-Луганського району [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2015. – 19 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/09/19/2115>
217. Групою ЦВС в Секторі «А» створено обласний інформаційний ресурс [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 5 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/11/05/2247>
218. Групою ЦВС ОТУ «Маріуполь» розпочато відновлення стадіону в селищі Приазовське Володарського району [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 10 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/10/5252>
219. Гуманітарна допомога від ГО «МАК» надійшла в населені пункти Гірське та Євсуг [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 27 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/10/26/2219>
220. Гуманітарна допомога для сім'ї Амірових з Гірського [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 30 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/30/15978>
221. Гуманітарна місія [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – Режим доступу: <https://crs-center.org/pro-hrystyuyansku-sluzhbu-poryatunku/osnovni-napryamy-diyalnosti/gumanitarna-misiya/>
222. Гуманітарна та інформаційна допомога [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 22 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/22/4630>
223. Гурт «Вертеп» та СІМІС подарували військовослужбовцям та жителям прифронтових міст Донбасу святкові концерти [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 14 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/14/15683>
224. Два тижні «миру» для дітей та дорослих із Зайцевого [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 30 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/07/30/20152>
225. Делегація представників Київської асоціації військових аташе, ЄС та офісу зв'язку НАТО в Україні відвідала район АТО

- [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 22 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/22/6836>
226. Делегація Управління Верховного комісара ООН відвідала КПВВ «Мар'їнка» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 12 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/12/15611>
227. День Захисника України на передовій [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 15 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/15/7859>
228. День захисту дітей пройшов у Трьохізбенці Луганської області, — група ЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/01/4158>
229. День знань у Маріуполі та посвячення у студенти (фото) [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 3 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/03/14487>
230. День Конституції в ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 28 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/28/13087>
231. День конституції у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 28 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/28/4837>
232. День міста Щастя [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 19 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/19/6777>
233. “День молоді” та “Міжнародний Олімпійський день” на Луганщині [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/27/4764>
234. День пам'яті та примирення у Бахматі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України.

- Офіційний веб-сайт. – 2018. – 8 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/08/18573>
235. День Святого Миколая у Волноваському районі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 19 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/19/9538>
236. Депутати Європарламенту здійснили робочий візит в Луганську та Донецьку області, – Група координації ЦВС. Фоторепортаж [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 26 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/26/12990>
237. Держава централізовано, в тому числі з використанням підрозділів ЗСУ, відновлює нормальне життя Сходу України, — полковник Олексій Ноздрачов [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 23 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/23/9146>
238. Державний прапор України — символ миру і добра! [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 23 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/08/23/20362>
239. Державний секретар закордонних справ Швейцарії Ів Россьє відвідав Широкине [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/21/6809>
240. Десять принципів присутності ХСП на прифронтовій території, яку ми називаємо Місійною Землею [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – Режим доступу: <https://crs-center.org/pro-hrystyuyansku-sluzhbu-poryatunku/desyat-pryntsyypiv-prysutnosti-hsp-na-pryfrontovij-terytoriyiyaku-my-nazyvayemo-misijnoyu-zemleju/>
241. Дитячі садки Торецька та Новгородського забезпечили ємностями для зберігання питної води [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 4 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/04/13713>
242. Діти з Мирного та Гранітного повернулися додому після відпочинку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво

- Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 2 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/12/02/9361>
243. Діти з Торецької школи-інтернату обмінялися малюнками з дельфінами Київського дельфінарію «Немо» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 11 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/06/11/12644>
244. Діти Мар'їнки отримають подарунки від «Військових капеланів Волині» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 19 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/11/19/16224>
245. Діти — наше майбутнє! [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 27 лютого. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/02/27/17421>
246. Дітям звільненої Катеринівки передали речі необхідні для навчання та відпочинку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 1 березня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/03/01/17485>
247. Дітям на Луганщині СІМІС та волонтери влаштували дискусійний кіноклуб [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 10 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/10/10/15532>
248. Для дітей у Рубіжному передали навчальну літературу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 8 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/10/08/21010>
249. Добрі справи потреба душі СІМІ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 22 лютого. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/02/22/17388>
250. *Єфремов С.* До історії галицької руїни (меморіал К. Паньківського) // Наше минуле (Київ). – 1918. – Числ. 1. – С. 64.
251. Донбас: як спецпідрозділ ЗСУ допомагає людям у часи конфлікту, – Deutsche Welle [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2018. – 9 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/09/18101>
252. Донецький академічний обласний драматичний театр дав виставу для військових [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 1 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/07/01/19900>
253. Допомога самотнім багатодітним матерям одне з пріоритетних завдань, - ЦВС «Волноваха» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 15 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/15/13879>
254. Допомога цивільному населенню — одне із головних завдань СІМІ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 12 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/12/17605>
255. Доставлено адресну допомогу у Новгородське, — ЦВС «Торецьк» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 29 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/29/14333>
256. Доставлено гуманітарну допомогу до шкіл Часового Яру та Чермалика [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 15 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/15/8991>
257. Доставлено гуманітарну допомогу Зорянській та Гранітненській загальноосвітнім школам — ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 14 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/14/8966>
258. Достовірна інформація важлива як набой [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 31 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/07/31/13604>
259. Дитячий садок у Старогнатівці отримав від благодійників дитячу літературу українською мовою [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 10 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/10/6030>

260. Дитячі іграшки отримали вихованці дитячого садочка в н.п. Луганське Донецької області від військовослужбовців групи ЦВС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 5 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/02/05/2591>
261. Дитячі листівки зігривають серця бійців у найлютіші морози [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 28 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/02/28/17493>
262. «Дії громадян при знаходженні підозрілих вибухонебезпечних предметів» — ЦВС та ДСНС провели урок з мінної безпеки в Мар'їнці [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 18 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/18/3090>
263. Діти в Мар'їнці отримали канцелярські набори і книги від військових [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/21/3136>
264. Діти з Авдіївки відправилися у «Смарагдове місто» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 29 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/29/19035>
265. Діти з Авдіївки повернулися після відпочинку додому [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 18 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/18/19586>
266. Діти з Авдіївки поїхали на відпочинок у Івано-Франківську область, — група ЦВС ОТУ «Донецьк» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 5 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/05/5092>
267. Діти з Волноваського району поїхали на відпочинок до міста Лева [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 3 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/03/12406>
268. Діти з населених пунктів Гранітне та Мирне вирушили на відпочинок у дитячий санаторій “Бердянський” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил

- України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 8 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/08/8851>
269. Діти з прифронтового Гірського відправилися до спортивно-оздоровчого табору в Рівненській області, — ЦВС «Новоайдар» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 19 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/19/6113>
270. Діти з Херсонщини передали подарунки бійцям на передову [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 18 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/12/18/21972>
271. Діти Івано-Франківська передали подарунки дітям Волновахи [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Офіційний веб-сайт. – 2016. – 7 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/07/5190>
272. Діти із особливими потребами не залишаються без уваги на Донеччині, – ЗСУ піклується про дошкільнят [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 19 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/19/3101>
273. Діти Луганщини вдячні захисникам Батьківщини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/27/3324>
274. Діти Мар'їнки і Красногорівки отримали книги та розмальовки від небайдужих українців [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 7 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/07/07/13227>
275. Діти отримують різдвяні солодощі від армійців [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 6 січня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/01/06/2522>
276. Діти прифронтових шкіл Донбасу отримали сучасну україномовну літературу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 30 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/30/19877>

277. Діти прифронтової Мар'їнки повернулися з відпочинку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 2 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/02/8661>
278. Діти, які постраждали від конфлікту на Сході, зможуть пройти реабілітацію в інших регіонах України, — полковник Олексій Ноздрачов [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 22 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/22/18921>
279. Дітям віддалених населених пунктів Луганщини привітали із Великодніми святами [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 24 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/24/3200>
280. Дітям Мар'їнського району передали патріотично-виховну літературу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 10 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/12/10/16774>
281. Дітям-сиротам Зорянської школи подарували шкільне приладдя [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 11 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/11/6421>
282. Дітям у Новоселівському дошкільному закладі «Теремок», що на Донеччині, подарували іграшки та канцелярське приладдя [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 15 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/15/6606>
283. Діяльність [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/functions>
284. Для мешканців Луганщини проводять заходи соціально-психологічної реабілітації [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 27 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/27/15936>
285. Для успішного вирішення завдань СІМІС співпрацюють з усіма силовими структурами [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2018. – 2 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/02/02/17262>
286. До Авдіївської школи доставили сучасні підручники видавництва «Основа» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 1 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/01/17512>
287. Добрих справ багато не буває! – група ЦВС Авдіївка [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 6 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/06/19317>
288. Добрі справи день за днем [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 30 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/30/4887>
289. Добрі справи робити легко, – група ЦВС «Авдіївка» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 1 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/01/19184>
290. Довіра Донбасу до ЗСУ колосально зростає, – полковник Олексій Ноздрачов [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 7 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/07/2897>
291. Довіра до українських військових на Донбасі зростає кожен день [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 15 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/15/6591>
292. До Гранітного, що знаходиться до Гранітного, що знаходиться на лінії зіткнення доправлено лікарів та волонтерів, – ЦВС ОТУ “Маріуполь” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 13 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/13/6524>
293. До дитячого санаторію “Бердянський” доправлено ще 54 дитини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 10 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/10/8893>

294. До Лисичанську прибув «Потяг єднання», — група ЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 24 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/24/3897>
295. До населених пунктів Донеччини доставлено необхідну допомогу, — ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 24 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/24/8142>
296. До Нижньотеплівського дитячого садочка доставлено дитяче харчування, – ЦВС «Щастя» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 26 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/26/15039>
297. Допомога що надають СІМІС дуже різноманітна [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 19 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/19/19630>
298. Дорога для мешканців Новогригорівки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/21/4543>
299. Дорогу – за два тижні [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 30 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/30/4903>
300. До селищ розташованих поблизу лінії розмежування доставили свіжий хліб та пресу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/12/9481>
301. Доставка гуманітарної допомоги від ГО «Рема» та «МАК» в Кримське Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 18 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/08/18/1601>
302. Доставка гуманітарної допомоги в Станицю Луганську [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 30 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/08/30/1936>

303. Доставлено адресну допомогу інвалідам у Гнучово, — ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 29 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/29/7130>
304. Доставлено допомогу літнім людям у Новомихайлівський Будинок милосердя [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 13 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/13/6554>
305. Доставлено їжу, теплі речі та медикаменти населенню, яке мешкає неподалік від лінії зіткнення та у сірій зоні, – ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 3 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/03/7305>
306. Доставлено продукти та медикаменти у шість населених пунктів на лінії розмежування, — ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 17 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/17/6682>
307. Достовірна інформація – запорука перемоги у інформаційній війні [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 14 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/14/16131>
308. Дошкільному закладу «Берізка» що у Новоселівці другий, на Донеччині передали дитячі канцелярські набори [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 16 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/16/6637>
309. Дошкільнята Павлополя отримали дитячу літературу від благодійників, — ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 23 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/23/6284>
310. Друга річниця звільнення Северодонецька. Фоторепортаж [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 22 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/22/5590>

311. Друга світова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [упоряд. Л. Герасименко, Р. Пилипець]. – Київ; Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 247 с. + 22 с. іл.
312. “Дружбанчик” незважаючи на жодні життєві перешкоди залишається життєрадісним та порядним хлопчиною [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 30 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/03/30/2823>
313. Духовна війна [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – Режим доступу: <https://crs-center.org/pro-hrystyansku-sluzhbu-poryatunku/osnovni-napryamy-diyalnosti/duhovna-vijna/>
314. Духовна війна ХСП: невидимі грані [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2017. – 8 травня. – Режим доступу: <https://crs-center.org/duhovna-vijna-hsp-nevydymi-grani/>
315. Душпастирська опіка у АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 30 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/30/4880>
316. Дюнан А. Воспоминание о битве при Сольферино. 3-е изд., без изменений. – Москва, 2009. – 108 с.
317. Дякуємо за допомогу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 27 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/27/18389>
318. Дякуємо за захист! — телеканал «Прямий» презентував соціальний ролик до Дня Збройних Сил України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 6 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/12/06/21833>
319. Дякуємо Рівненським будівельникам за допомогу! [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 7 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/07/07/19950>
320. Дякуємо Рівненській будівельній групі “Стоград” за допомогу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 22 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/22/19700>

321. Дякуємо усім за допомогу, – пошукова група гуманітарного проєкту ЗС України «ЕВАКУАЦІЯ 200» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 6 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/02/06/17270>
322. *Davis R. H. The Red Cross girl.* – New York, 1917.
323. Електропостачання звільнених Травневого і Гладосового буде відновлено як тільки вдасться домовитися з ворогом про встановлення режиму «тиші», – ЦВС «Світлодарськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 29 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/29/16449>
324. Естонські журналісти розкажуть Європі про війну в Україні [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 26 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/26/9657>
325. *Epstein B. W., Epstein S. The Story of the International Red Cross.* – New York, 1963.
326. “Если не мы, то кто” [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2017. – 27 березня. – Режим доступу: <https://crs-center.org/esly-ne-my-to-kto-pomozhet-sluzhytel-hsp-korinna-meshkanka-avdiyivky-olena-pro-motyvatsiyu-doromadaty/>
327. Жителі населених пунктів Бахмутівка, Жованка, Піски та Майорськ з жовтня отримуватимуть пенсії та соціальні виплати [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 28 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/28/7066>
328. Жителі прифронтових населених пунктів не залишаються на одинці зі своїми проблемами [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 26 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/26/15872>
329. Життя і смерть – дві протилежності цього світу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 30 червня. Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/30/4893>
330. Жовтень. Його обов'язки і права. Причини і ціль війни. – Відень, 1916.

331. Журналісти Київських інтернет-видань та регіональних телекомпаній ознайомилися з роботою СІМІС у районі проведення АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 9 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/10/09/15552>
332. Журналісти телеканалу СТБ провели тренінг зі слухачами Курсу цивільно-військового співробітництва щодо особливостей роботи зі ЗМІ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 17 травня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/05/17/3695>
333. Журналісти 5 каналу провели показові заняття із начальниками підрозділів цивільно-військового співробітництва ЗС України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 6 травня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/05/06/3452>
334. Завершено аварійно-відновлювальні роботи на відрізку магістральної лінії електропередач ПЛ-200 кВ “Михайлівка-Лисичанська, – УВС ОТУ “Луганськ” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 16 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/08/16/6069>
335. Завдяки військовим діти зі школи-інтернату відпочили на морі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 3 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/07/03/13098>
336. Завдяки роботі СІМІС і волонтерів у Гладосовому та Травневому вдалося подолати гуманітарну кризу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 5 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/12/05/16583>
337. Завдяки роботі СІМІС та ДТЕК у Травневому світло вже є у кожній домівці [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 11 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/12/11/16787>
338. Завдяки СІМІС у дитячому будинку Маріуполя з’явилася футбольна команда [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2017. – 18 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/18/13983>
339. Задерей Іван. Цивільно-військове співробітництво ЗСУ: вдосконалити механізм захисту й взаємодії із волонтерами в умовах Операції ОС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 14 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/08/14/20178>
340. За єдність церков і народу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 24 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/24/4729>
341. За ініціативою командування ООС учні з Луганщини відпочиватимуть на морі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 10 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/10/19390>
342. Закон України Про військово-цивільні адміністрації [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Офіційний веб-сайт. – 2015. – 30 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/4people/2015/08/30/1843>
343. За підтримки місцевої влади військові вже другий місяць проводять військово-патріотичне виховання молоді Рівненщини, – ОК «Захід» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 26 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/26/12986>
344. Запрошення до конструктивної співпраці [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 4 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/08/04/20168>
345. Запрошуємо долучитися до акції “Я захищаю свою Україну” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 13 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/13/19449>
346. Запрошуємо допомогти здійснити дитячі мрії [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 15 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/15/16164>

347. За сприяння штабу Повітряних Сил ЗСУ в АТО відправлено чергову партію гуманітарки, — група ЦВС КПС ЗСУ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 14 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/14/12690>
348. Заступник голови Рівненської обласної ради розповів про свою роботу офіцера СІМІС у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 16 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/16/5397>
349. Заступник Міністра оборони України Ігор Долгов перевірив роботу Об'єднаного центру цивільно-військового співробітництва у Маріуполі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 22 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/22/6231>
350. Захисники Маріуполя отримали новорічні подарунки від «People's Project» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 29 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/29/9724>
351. Захисники України поздоровили мешканців Часів Яру з подвійним святом [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 17 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/07/17/13396>
352. Захищаємо мешканців Донбасу не тільки силою, а й добром – кілька історій з роботи СІМІС у АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/27/7000>
353. Захищати Батьківщину війську допомагає уся Україна [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 14 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/14/17666>
354. Захід небайдужий до проблем Сходу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/27/4740>
355. Заходи у рамках навчань «Південний вітер-2016» на Херсонщині тривають згідно плану [Електронний ресурс] //

- Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 25 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/25/5636>
356. За час роботи Гуманітарного проекту ЗСУ “Евакуація-200” в районі АТО знайдено та евакуйовано близько 700 тіл загиблих [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 26 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/26/3972>
357. «За 2015 рік підрозділами СІМІС надано більше ніж 2,5 тисячі тон гуманітарної допомоги» — полковник Олексій Ноздрачов газети «Українська правда. Життя» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 29 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/03/29/2434>
358. Збережемо дітей разом [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 23 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/23/4685>
359. Збільшено технічні можливості пошукової групи гуманітарного проекту Збройних Сил України «ЕВАКУАЦІЯ200» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 17 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/17/18161>
360. Збройні Сили України допомагають Донбасу у відновленні зруйнованої інфраструктури [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 30 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/30/9308>
361. Збройні Сили України тісно співпрацюють з мешканцями Херсонської області в рамках проведення стратегічних командно-штабних навчань «Рубіж — 2016» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 20 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/20/8005>
362. Звернення до мешканців прифронтових населених пунктів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 28 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/28/14278>
363. Звичайний день групи Об’єданого центру ЦВС м. Севе-родонецьк [Електронний ресурс] // Цивільно-військове

- співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 4 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/04/13695>
364. Звільнені Травневе та Гладосове залишаються під особливою увагою СІМІ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 18 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/18/18178>
365. З Вінниці до району проведення ООС відправили черговий гуманітарний вантаж [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 19 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/19/19578>
366. Звіт про поточну роботу груп СІМІС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/21/6793>
367. З dna річки Айдар вилучили велику кількість боєприпасів, — ЦВС «Новоайдар» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 15 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/15/5376>
368. Зі святом, Україно! — ОЦ ЦВС Маріуполь [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 9 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/09/18586>
369. Злочини російських окупантів на Донбасі фіксує правозахисна організація «Truth Hounds» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 19 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/19/18277>
370. Злочини російських окупантів не залишаться безкарними [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 11 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/11/18684>
371. Зменшити кількість постраждалих від вибухів може не лише робота саперів, а й освіта дітей, — ОЦ ЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 1 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/12/01/16516>

372. З початком операції Об'єднаних сил цивільно-військове співробітництво набуло нового значення, – полковник Олексій Ноздрачов [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 22 травня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/22/18916>
373. Зростаємо українцями: офіцери ЗСУ прийняли участь в проведенні дитячого квесту в Северодонецьку, — ОЦЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 15 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/06/15/12725>
374. ЗСУ допомагають багатодітній родині на Луганщині [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 24 квітня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/04/24/3206>
375. ЗСУ піклуються про людей похилого віку в зоні проведення АТО, – ЦВС ОТУ “Луганськ” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 3 квітня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/04/03/2838>
376. ЗСУ проводять інформування мешканців Луганського, що на «Світлодарській дузі», з метою уникнення зайвої паніки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 23 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/12/22/9565>
377. З турботою про пенсіонерів Донбасу, – у Чермалику відкрили пункт обслуговування пенсійного фонду України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 17 березня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/03/17/17744>
378. Зустріч групи ЦВС з представниками МКЧХ щодо надання «зелених коридорів» для пересування гуманітарних вантажів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 8 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2015/07/08/1213>
379. Зустріч групи ЦВС з представниками Станично-Луганської селищної ради з питань водопостачання, водовідведення та електропостачання на прилеглих територіях [Електронний

- ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 8 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/08/1216>
380. Зустріч із заступником керівника Луганської військово-цивільної адміністрації — Клименком Ю.Ю. [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 10 липня – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/10/1238>
381. З учнями двох шкіл в м. Щастя проведено заняття з протимінної безпеки, — група ЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 19 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/19/3775>
382. З учнями Маріупольського аграрного ліцею проведено заняття з надання першої медичної допомоги та протимінної безпеки, — ОЦЦВС ЗСУ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 18 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/18/3734>
383. З учнями Новоайдарського району офіцерами ЦВС проведено тренування до всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Джура» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/12/3578>
384. З учнями шкіл та ліцеїв в місті Щастя проведено навчально-профілактичні заняття щодо забезпечення їхньої безпеки, — група ЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 25 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/25/3928>
385. Изъ истории Ставропигійского Института въ 1914–1922 гг. // Временникъ Ставропигійского Института съ мѣсяцесловомъ на 1923 годъ. – Львовъ, 1922.
386. *Іваничук Р.* Голоси з-над вод Генісарета: колаж. Я ще не писав про Донбас: рефлексії. – Львів, 2016. – 168 с.
387. Із БО The HALO Trust обговорили питання щодо розмінування сільгоспугідь в Донецькій області загальною площею 2909 Га, — група координації ЦВС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2016. – 9 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/09/4420>
388. «Із мрією в серці про мир в Україні!» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 17 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/17/18114>
389. Інженерні війська ЗСУ розпочали роботи по відновленню мосту через річку Калець в зоні селища Перемога, – група ЦВС ОТУ “Маріуполь” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 29 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/29/4060>
390. Іноземні радники при Міністерстві оборони та Збройних Силах України спостерігають значний прогрес у розвитку цивільно-військового співробітництва [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 12 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/07/12/13326>
391. Інструктор з Полтавського центру виживання та спеціальної підготовки «Seal» провів заняття з тактичної медицини з військовими у АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 3 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/03/4992>
392. Інструкція для волонтерів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/normativno-pravova-baza/instruktsiya-dlya-volonteriv>
393. Інструкція з організації акредитації волонтерської діяльності у районі здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 13 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/08/13/20175>
394. Інтерв'ю начальника групи ЦВС в Луганській області «Віснику Старобільщини» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 25 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/25/1343>

395. Інформаційний наступ на Луганщині [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 29 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/29/4828>
396. Інформація про виявлення в районі Дебальцевого поховання бійців ЗСУ не підтверджується, — полковник Олексій Ноздрачов [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 5 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/05/2859>
397. Інформування дітей про вибухонебезпечні предмети прискорить розмінування Донбасу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 4 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/10/04/20896>
398. Їй потрібна підтримка і добре, що наші ЗСУ – справді Наші, — ОЦЦВС «Северодонецьк» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Офіційний веб-сайт. – 2017. – 22 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/22/12938>
399. Йога від військових: офіцери ЗСУ прийняли участь у фізкультурному дозвіллі дітлахів Северодонецька, — ОЦ ЦВС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 23 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/23/12968>
400. Кава та печиво для «Шалених котів» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 15 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/15/13857>
401. Калинове Волноваського району відсвяткувало свою 214 річницю [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 19 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/19/14877>
402. Капелани надали допомогу військовослужбовцям ЗС України у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 5 липня. Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/05/5084>

403. Капеланське служіння [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – Режим доступу: <https://crs-center.org/pro-hrystyuyansku-sluzhbu-poryatunku/osnovni-napryamy-diyalnosti/kapelanske-sluzhinnya/>
404. Капелан ХСП: “Я хочу розповісти про Славу Божу, яку ми бачили за останні роки, роки цієї війни” [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2017. – 20 листопада. – Режим доступу: <https://crs-center.org/kapelan-hsp-ya-hochu-rozpovisty-pro-slavu-bozhu-yaku-my-bachyly-za-ostanni-roky-roky-tsiyeyi-vijny/>
405. Капелани ХСП у Мар’їнці: служіння на сторожі сердець [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2017. – 15 червня. – Режим доступу: <https://crs-center.org/kapelany-hsp-u-mar-yintsi-sluzhinnya-na-storozhi-serdets/>
406. Керівник Донецької ОДА здійснив робочу поїздку по лінії зіткнення [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 5 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/05/18471>
407. Керівник проекту «Тризуб Дентал» надав СІМІС власне авто у тимчасове користування [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 1 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/01/14459>
408. Київська асоціація військових аташе допомогла закінчити відновлення пошкодженого дитячого садочку у Луганському [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 28 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/12/28/16958>
409. Київські волонтери надали допомогу дитячому будинку на Луганщині [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 12 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/12/20467>
410. Київські волонтери провели заняття з екстреної медичної допомоги [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 26 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/26/19828>

411. Книжковий марафон завершено! [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 23 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/23/18944>
412. Кожен день ми працюємо з людьми, – СІМІС «Калинове» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 5 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/05/15396>
413. Кожна поїздка СІМІС пов'язана з розв'язанням різноманітних проблем [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 5 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/11/05/21362>
414. Колектив дитячо-юнацької бібліотеки міста Старобільська долучився до акції “Війна і мир дитячими очима” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 16 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/16/9015>
415. Коли робиш добрі справи втоми непомітно, – група ЦВС «Авдіївка» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 5 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/05/18056>
416. Командир групи цивільно-військового співробітництва взяв участь у спільній прес-конференції з речником АТО в Луганській області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 31 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/31/1401>
417. Командир ОТУ «Маріуполь» відвідав одну із військових частин, яка захищає Маріуполь [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 23 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/23/6295>
418. Командою Гуманітарна місія «Проліска» у 2017 році реалізовано 52 проекти у населених пунктах неподалік лінії зіткнення [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 20 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/02/20/17375>
419. Командування ОТУ “Маріуполь” привітало ЗОШ № 2 з 36-ю річницею від дня створення [Електронний ресурс] //

- Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 2 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/02/2830>
420. Командувач Об'єднаних сил поділився планом повернення окупованих територій під контроль України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 2 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/02/18394>
421. Концерт для людей похилого віку влаштували діти Красногорівки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 18 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/18/3096>
422. Корпус військових капеланів [Електронний ресурс] // Християнська слуба порятунку. – Режим доступу: <https://crs-center.org/pidrozdily-hsp/korpus-vijskovyh-kapelaniv/>
423. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 660 с.
424. Къ открытію русскихъ обществъ // Львовское военное слово (Львовь). – 1914. – 1 ноября. – № 31.
425. Краматорським учням розповіли про Збройні Сили України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 5 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/12/05/16567>
426. Красногорівська музична школа, що знаходиться на лінії зіткнення, відсвяткувала свою 25 річницю [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 26 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/26/9634>
427. *Крушельницький А.* Школа під російською окупацією. – Львів, 1917.
428. *Кульчицький В., Бойко І., Настюк М., Мікула О.* Апарат управління Галичиною в складі Австро-Угорщини. – Львів, 2002. – 88 с.
429. Курс підготовки офіцерів за напрямком цивільно-військового співробітництва завершився у Києві [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 22 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/22/6244>
430. Курс підготовки офіцерів ЦВС за програмою «Train the trainers» пройшов під керівництвом інструкторів з НАТО [Електронний

- ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 18 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/02/18/2623>
431. Combined Joint Task Force – Horn of Africa [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Combined_Joint_Task_Force_%E2%80%93_Horn_of_Africa
432. Cook E. The Life of Florence Nightingale. – London, 1913. – Vol.1. – 507 p.
433. Левченко Ю. Утвердження адміністративно-територіального поділу України під час окупації 1941–1942 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія / голов. ред. І. Зуляк; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак. – Тернопіль, 2013. – Вип. 1: у 2 ч., ч. 2. – С. 38–45.
434. Лисенко О. Система управління окупованими територіями України // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття : іст. нариси / ред. кол.: В. А. Смолій (голова редкол.), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.) [та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – Київ : Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – С. 321–367 (у співавт.)
435. Лисенко О., Нестеренко В. Окупаційний режим в Україні 1941–1943: адміністративний аспект // Архіви України 1941–1944. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. – С. 762–769.
436. ЛИТПОЛУКРБРИГ засвоює американський досвід цивільно-військового співробітництва [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/21/3142>
437. Ліки, хліб та необхідні речі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 2 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/07/02/19911>
438. Лозовская Е. Г., Новак Е. С., Краснова В. Г. История социальной работы в России. Учебно-методическое пособие для студентов по специальности «Социальная работа». – Волгоград, 2001. – 72 с.
439. Луганщина готується до святкування Дня захисника України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 10 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/10/7584>

440. Львівські благодійники передали на передову поетичні збірки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 23 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/08/23/20352>
441. Львів'яни передали теплі речі та медикаменти військовим на Луганщині [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/11/21/9091>
442. Львів'янка передала Северодонецькому Центру соціальної реабілітації для дітей інвалідів переносний масажний стіл [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 22 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/09/22/6840>
443. Любченко В. Б. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині / Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Київ, 2013. – С. 248–300.
444. Мазур О., Патер І. Перша світова війна // Історія Львова: у 3-х т. – Львів, 2007. – Т. 2. – С. 501–525.
445. Маленький вклад у майбутнє нашої України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 24 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/06/24/4715>
446. Маленькі українці з Северодонецького “Світанку” влаштували свято для військових [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 15 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/columns/2016/11/15/8997>
447. Малечі з дитячого будинку Маріуполя подарували речі необхідні для розвитку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 6 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/10/06/7394>
448. Малозабезпечені сім'ї не залишаються без турботи в м. Мар'їнка — офіцери ЗСУ доставляють гуманітарну допомогу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 7 січня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/01/07/2525>
449. Маразм крепчает. Велоспорт в т.н. ЛНР — заперещений вид спорта [Електронний ресурс] // Цивільно-військове

- співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 26 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/antifake/2015/08/26/1763>
450. Маріуполь відсвяткував третю річницю звільнення від російських окупантів парадом військових оркестрів ЗСУ, — ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 14 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/14/12707>
451. Маріуполь відсвяткував 4 річницю визволення міста від російських окупантів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 16 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/16/19597>
452. Маріупольській школі-інтернат передали навчальну літературу та іграшки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 15 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/15/12771>
453. Маріупольські СІМІС завітали в гості до «Центру опіки» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 1 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/01/19124>
454. Маріупольські школярі взяли участь у акції, присвяченій 25-й річниці Незалежності України, – ЦВС ОТУ “Маріуполь” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 23 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/23/6271>
455. Мар’їнський район відзначив свою 95-ту річницю [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 21 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/21/20693>
456. Маскувальні сітки з Київщини дісталися Луганщини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 11 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/11/20450>
457. Маскувальні сітки, теплі речі, домашні смаколики та нагороди, — СІМІС продовжують доставляти передноворічні дарунки військовим [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2017. – 29 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/12/29/17009>
458. *Машикин А.* Третье отделение в Галиции // Секретные материалы. – Киев, 2008. – № 6.
459. Медики з Рівненщини лікували місцевих та військових у Водяному [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт]. – 2018. – 11 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/07/11/20000>
460. Медична опіка в УПА // Літопис УПА. – Торонто; Львів. – 1992–1993. – Т. 23.
461. Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств. 1878–1917. – Серия 3. – Москва, 1935. – Т. VI, ч. 1.
462. Мелітопольці привезли школярам Гранітного необхідне шкільне приладдя [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 6 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/06/7405>
463. Мета діяльності [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – Режим доступу: <https://crs-center.org/pro-hrystyuyansku-sluzhbu-poryatunku/meta-diyalnosti/>
464. Мета нашої операції – звільнення Донбасу від російських загартників, – командувач Об'єднаних сил генерал-лейтенант Сергій Наєв [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 20 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/20/17758>
465. Методичні заняття заступників командирів підрозділів по роботі з особовим складом відбулись в Новоайдарі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 14 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/08/14/1589>
466. Методичні збори із начальниками підрозділів цивільно-військового співробітництва проходять у Києві [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 6 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/06/3440>
467. Мешканка тимчасово окупованого Донецька передала подарунок для українських військових [Електронний ресурс] //

- Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 27 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/12/27/16977>
468. Мешканців повернутого під контроль державних структур України Новолуганського поінформували про події на Світлодарській дузі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 26 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/26/9644>
469. Мешканців прифронтових населених пунктів стабільно забезпечують питною водою [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 28 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/28/16415>
470. Мешканці Дніпропетровщини передали гуманітарну допомогу для Попаснянського району Луганщини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 22 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/12/22/16919>
471. Мешканці Донбасу допомагають своїм землякам охопленим бідою війни [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 15 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/15/18759>
472. Мешканці Донбаської Миколаївки повернулися додому [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 3 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/03/18429>
473. Мешканці Золотого, на Луганщині, отримали необхідне паливо для зимового періоду, — ЦВС ОТУ “Луганськ” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 7 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/07/5199>
474. Мешканці Красногорівки та Мар’їнки Донецької області відвідали канцерт патріотів з Харкова [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 5 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/05/2852>
475. Мешканці Маріуполя та побратими провели в останню путь загиблих військовослужбовців ЗСУ, які загинули на передових

- позиціях поблизу міста [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 2 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/02/4172>
476. Мешканці Мар'їнки готуються до зими [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/01/7235>
477. Мешканці населених пунктів на Маріупольському напрямку завжди можуть розраховувати на підтримку ЗСУ, — ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 14 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/14/12677>
478. Мешканці населених пунктів поблизу лінії розмежування отримали продукти та медикаменти від благодійної організації «Час робити добро» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 13 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/13/6050>
479. Мешканці населених пунктів Світлодарської дуги отримали гуманітарну допомогу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 4 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/12/04/21795>
480. Мешканці Попасної готуються до відзначення 2-ї річниці визволення міста, — офіцери ЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/21/5518>
481. Мешканці прифронтових сіл найбільше чекають на українські новини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 30 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/30/19044>
482. Мешканці прифронтового селища на Луганщині отримали допомогу у рамках проекту «Папа для України» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 3 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/02/03/17250>

483. Мешканці селища Опитне отримали питну воду [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 28 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/11/28/21644>
484. Мешканці Чернігівщини подарували книжки Захисникам України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 21 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/21/19665>
485. Мешканці Широкиного бачать власні домівки лише на світлинах [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 13 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/07/13/20087>
486. Мешканцям Водяного доставили будівельні матеріали для ліквідації наслідків обстрілів з боку російських окупантів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 4 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/04/14516>
487. Мешканцям Гранітного доставлено близько 10 тон продуктових наборів, – ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 10 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/10/5259>
488. Мешканцям населених пунктів неподалік лінії зіткнення роздали більше 500 продуктових наборів, — ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/27/6992>
489. Мешканцям Новотошківки подарували сучасну радіоапаратуру [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 11 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/11/7600>
490. Мешканцям селища Піски дали змогу оглянути свої будинки, – група ЦВС ОТУ “Донецьк” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил Україн. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 2 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/02/4255>
491. Мешканцям селища Славне, Мар’їнського району Донецької області, доставлено паливні брикети [Електронний ресурс] //

- Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 3 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/03/8750>
492. Мешканцям Сопиноного доставлено питну воду [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 15 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/15/6618>
493. Мешканцям Троїцького доставлено благодійну допомогу від Міжнародної благодійної організації «Погляд», – ЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 15 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/15/5366>
494. Ми завжди прийдемо на допомогу, – СІМІС Калінове [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 2 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/02/13659>
495. Мирним мешканцям українського Донбасу продовжує надходити допомога [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 24 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/02/24/2647>
496. Ми намагаємося полегшити життя цивільних на нашій території, – група ЦВС «Бахмут» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 25 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/25/18357>
497. Ми славимо тих, хто спокій береже і захищає. У зоні АТО відсвяткували День захисника України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 15 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/15/15709>
498. Митрополит Луцький і Волинський Михаїл освятив місце, на якому буде збудований православний український храм у Волновасі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 23 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/23/9590>
499. Ми – українці! Офіцери провели урок патріотичного виховання з учнями Донеччини, — ЦВС «Маріуполь» [Електронний

- ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 19 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/19/12802>
500. Міжнародна неурядова організація HelpAge International вивчила можливості забезпечення сприятливих умов для життя людей похилого віку у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 16 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/16/5411>
501. Міжнародний благодійний фонд «Карітас України» за сприяння групи ЦВС здійснює моніторинг в н.п. Трьохізбенка, Лобачеве, Лопаскине [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 8 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/10/08/2198>
502. Міжнародний день Миру у Кременінній та Краматорську [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 23 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/23/6877>
503. Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України та Управління цивільно-військового співробітництва ЗСУ домовилися про співпрацю [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 18 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/18/9060>
504. Міністр з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб Вадим Черниш відвідав населені пункти на лінії зіткнення [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 9 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/09/7474>
505. Міністр освіти і науки України свій подарунок на день народження передала дітям Донбасу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 25 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/25/19786>
506. Мінна безпека – пріоритетний напрямок позашкільної роботи влітку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2017. – 17 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/07/17/13408>
507. Місіонерське служіння [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – Режим доступу: <https://crs-center.org/pro-hrystyuanSKU-sluzhbu-poryatunku/osnovni-napryamy-diyalnosti/misionerske-sluzhinnya/>
508. Міс Хлібодарівка – 2017: офіцери ЦВС долучилися до визначення переможців конкурсу краси на Донеччині [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 27 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/06/27/13015>
509. Місцеві завжди радіють коли бачать українських військових [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 23 березня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/03/23/17846>
510. Місцеві з міста Щастя дякують українським військовим за допомогу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 5 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/09/05/14525>
511. Місцеві у Писках під особливою увагою, — ЦВС «Калинове» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 12 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/08/12/13830>
512. Місцевою владою, благодійниками та військовими організовано яскраві культурно-виховні та оздоровчі заходи для дітей Донеччини. Фоторепортаж [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/06/01/4148>
513. *Митерев Г. А.* Советский Красный Крест. – 2 -е изд. – Москва, 1962.
514. *Михутина И. В.* Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – Москва, 2003.
515. Мобільний оператор «Vodafone Україна» продовжує відновлювати пошкоджене обладнання у Луганській області, — СЦКК [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2018. – 1 березня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/03/01/17525>
516. Молитовники [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – Режим доступу: <https://crs-center.org/pidrozdily-hsp/molytovnyku/>
517. Молодь Станиці Луганської живе спортивним життям – група ЦВС взяла участь у проведенні “Джури” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 24 квітня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/04/24/3187>
518. Мольберт та краски для Ксенії [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 26 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/09/26/15032>
519. Моніторинг ситуації в н.п. Лопаскине та Лобачеве [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 23 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2015/09/23/2093>
520. Моніторинг ситуації в н.п. Муратове, Капітанове, Боброве [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 22 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2015/07/22/1290>
521. Моніторинг ситуації у м. Щастя [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 3 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2015/09/03/1961>
522. Морпіхам на Новий рік подарували телевізори та солодоші [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 30 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/12/30/9779>
523. Морпіхам під Маріуполем передали допомогу від українських патріотів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 28 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/10/28/8358>
524. Музей «Історії школи» Біловодської ЗОШ поповнився новим експонатом, — офіцери передали шеврон СІМІС до наявної колекції [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 14 травня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/05/14/3649>

525. *Mumford E. Medical Sociology: Patients, Providers and Policy.* – New York, 1983. – P. 528.
526. На базі Національного університету оборони України розпочався перший у 2018 році курс СІМІ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 19 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/02/19/17342>
527. На боці України весь цивілізований світ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 5 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/10/05/20923>
528. Надання гуманітарної допомоги населенню в зоні проведення АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 28 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/28/1394>
529. Надання допомоги загальноосвітній школі № 2 м. Щастя [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 3 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/09/03/1965>
530. Надзвичайний і Повноважний Посол Канади в Україні зустрівся з військовими у Северодонецьку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 2 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/10/02/20887>
531. На Донбасі почалася ООС: брифінг Сергія Наєва [Електронний ресурс] // Youtube. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=QDQiKguXuro>
532. На Донбасі СІМІС проводять гуманітарну акцію для осіб з обмеженими можливостями [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 5 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/12/05/21810>
533. На Донбасі триває відновлення навчальних закладів пошкоджених російськими окупантами [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 10 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/10/20412>
534. На Донбасі триває підготовка до святкування Дня Перемоги [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво

- Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 6 травня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/06/18481>
535. На Донеччині відбувся історико-етнографічний фестиваль «Дике поле. Шлях до Європи» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Офіційний веб-сайт. – 2018. – 3 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/03/19265>
536. На Донеччині відбувся молодіжний форум «Змінимо країну разом» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 30 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/30/19871>
537. На Донеччині відсвяткували День села неподалік від лінії зіткнення [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 18 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/09/18/6694>
538. На Донеччині і Луганщині тривають роботи з відновлення постачання води та електроенергії [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 8 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/07/08/5208>
539. На Донеччині лунають відомі українські пісні [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 21 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/10/21/15809>
540. На Донеччині місцева громада запросила українських танкістів на День селища [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 8 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/10/08/15430>
541. На Донеччині набирає обертів відновлення об'єктів загальногo користування [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 23 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/09/23/6864>
542. На Донеччині продовжується гастрольний тур Заслуженого академічного зразково-показового оркестру Збройних Сил України та гурту «Шабля» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2018. – 20 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/20/18245>
543. На Донеччині СІМІС доправили навчальну літературу до Новгородської середньої школи [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 15 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/11/15/21501>
544. На Донеччині СІМІС і волонтери надають допомогу військовим та цивільним [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 27 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/11/27/21629>
545. На Донеччині СІМІС отримали подяку від місцевих [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 17 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/07/17/20136>
546. На Донеччині СІМІС передали військовим та цивільним гуманітарну допомогу від Вінничан [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 21 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/21/14904>
547. На Донеччині СІМІС прийняли участь у патріотично-розважальному дійстві «КОЗАЦЬКІ РОЗВАГИ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 11 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/11/15590>
548. На Донеччині СІМІС продовжують надавати допомогу військовим та місцевим [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 5 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/05/14531>
549. На Донеччині СІМІС разом із освітянами провели захід з військово-патріотичного виховання молоді [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 24 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/24/16313>
550. На Донеччині та Луганщині готуються до святкування Дня захисника України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2016. – 30 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/30/7187>
551. На Донеччині та Луганщині продовжуються заходи до Дня захисника України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 4 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/04/7338>
552. На Донеччині та Луганщині триває акція «Стоп комах» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 21 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/21/19642>
553. На Донеччині триває проект “Патріотична школа – 2018” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 5 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/10/05/20929>
554. На Донеччині у селищі Березове запущено Оленівську насосну станцію [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 12 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/12/15634>
555. На Донеччині хворий хлопчина започаткував домашню бібліотеку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 22 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/02/22/17393>
556. Наймолодшим вихованцям загальноосвітньої школи селища Бахмутівка передали одяг з Італійського міста Рим [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 17 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/17/9043>
557. На каналі іномовлення UATV розповіли про роботу СІМІ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 24 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/24/18998>
558. На Київщині відбулися спільні навчання військових та Товариства Червоного Хреста України (фоторепортаж) [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 27 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/27/20750>

559. На КПВВ «Майорське» буде створено комфортні умови для очікування [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 24 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/24/18951>
560. На КПВВ Станиця-Луганська встановили інформаційні банери з мінної безпеки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 23 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/23/9128>
561. Налагоджено безперебійну доставку води до населених пунктів Ясинуватського району, – ЦВС «Калинове» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 15 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/15/15723>
562. На Луганщині викладач Університету Литовської Республіки розповів дітям про Європейські корені Донбасу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 7 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/10/07/20982>
563. На Луганщині відзначили Всеукраїнський День бібліотек [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 28 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/28/7092>
564. На Луганщині відкрито всеукраїнський воєнізований вишкіл майбутніх захисників [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/21/4570>
565. На Луганщині відновлено пошкоджену противником лінію електропередач [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 2 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/02/17535>
566. На Луганщині відновлено роботу КПВВ «Золоте» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 20 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/20/15775>
567. На Луганщині військові беруть активну участь у вихованні молоді [Електронний ресурс] // Цивільно-військове

- співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 13 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/13/15665>
568. На Луганщині військові отримали подарунки у рамках акції «Подарунок_Захиснику_Незалежності» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 17 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/17/13968>
569. На Луганщині військові та місцева влада спільно шукали напрямки розв'язання гуманітарних проблем [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 31 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/31/8426>
570. На Луганщині військові та цивільні допомагають одне одному [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 16 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/16/15749>
571. На Луганщині вшанували пам'ять про жертв Голодомору [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 28 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/28/9213>
572. На Луганщині діти передали військовим вітальні листівки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 15 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/15/15729>
573. На Луганщині до Дня Збройних Сил України відбулися спортивні змагання [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 7 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/12/07/16706>
574. На Луганщині знімають документальний фільм про проблеми інформаційної підтримки наших громадян [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 7 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/07/8838>
575. На Луганщині молоді розповіли про мінну безпеку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 20 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/20/17764>

576. На Луганщині обмінялися досвідом як допомогти дітям та батькам, що постраждали від війни [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 20 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/20/6752>
577. На Луганщині офіцери СІМІС організували перепоховання бійця Айдару, що героїчно загинув біля міста Щастя [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 18 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/18/3079>
578. На Луганщині представники проекту «ЕВАКУАЦІЯ 200» передали на тимчасово непідконтрольну територію останки чотирьох осіб для проведення поховання у ОРЛО та РФ // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 9 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/02/09/17280>
579. На Луганщині презентували виставу про війну на сході України! [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 2 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/11/02/21315>
580. На Луганщині продовжуються заходи військово-патріотичного виховання молоді [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 4 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/04/15380>
581. На Луганщині росте кількість патріотично налаштованої молоді [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 5 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/05/9382>
582. На Луганщині СІМІС беруть активну участь у заходах патріотичного виховання молоді [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 26 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/26/15024>
583. На Луганщині СІМІС допомагають реалізувати Всеукраїнську благодійну програму «Добро-людям» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 14 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/11/14/21471>

584. На Луганщині СІМІС допомогли розчистити дороги від небезпечних дерев [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 19 березня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/03/19/17719>
585. На Луганщині СІМІС завітали до нещодавно звільненого хутору Вільний [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 24 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/09/24/20677>
586. На Луганщині СІМІС надають допомогу дитячим будинкам та інтернатам [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 26 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/11/26/21594>
587. На Луганщині СІМІС надають людям з особливими потребами можливість рухатися [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 10 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/11/10/21393>
588. На Луганщині СІМІС надають малозабезпеченим родинам адресну допомогу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 24 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/09/24/20704>
589. На Луганщині СІМІС отримали нагороди від місцевих за свою діяльність [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 18 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/09/18/14842>
590. На Луганщині СІМІС передали дітям гуманітарну допомогу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 13 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/09/13/14708>
591. На Луганщині СІМІС передали необхідну допомогу військовим та цивільним [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 18 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/11/18/16218>

592. На Луганщині СІМІС передали нужденним теплі речі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 1 квітня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/04/01/18003>
593. На Луганщині СІМІС передали подарунки дітям що проходять реабілітацію [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 3 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/10/03/15328>
594. На Луганщині СІМІС проводять заняття з військово-патріотичного виховання [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 10 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/10/10/15521>
595. На Луганщині СІМІС проводять заняття присвячені Дню захисника України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 1 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/10/01/20842>
596. На Луганщині СІМІС проводять з дітьми інструктажі з мінної безпеки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 27 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/11/27/21608>
597. На Луганщині СІМІС продовжують заняття з військово-патріотичного виховання молоді [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 17 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/11/17/16202>
598. На Луганщині СІМІС та «The HALO TRUST» проводять заняття з мінної безпеки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 27 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/10/27/15926>
599. На Луганщині служителі ХСП моляться з місцевими мешканцями за потреби людей і закликають до примирення [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2016. – 11 грудня. – Режим доступу: <https://crs-center.org/na-luganshhyini-sluzhyteli-hsp-molyatsya-z-mistsevymy-meshkantamy-za-potreby-lyudej-i-zaklykayut-do-prymyrennya/>

600. На Луганщині та Донеччині відзначили День українського добровольця [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 15 березня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/03/15/17692>
601. На Луганщині триває акція «Зроби подарунок Захиснику Вітчизни» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 1 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/08/01/13635>
602. На Луганщині триває відновлення об'єктів інфраструктури [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 22 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/09/22/6817>
603. На Луганщині триває підготовка до 25 річниці Збройних Сил України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/11/21/9101>
604. На Луганщині триває проект “Психосоціальна стабілізація постраждалих від конфлікту в Україні” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 13 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/11/13/16122>
605. На Луганщині триває робота щодо покращення соціального захисту місцевого населення [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 22 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/08/22/20291>
606. На Луганщині тривають заходи з інформування дітей про мінну безпеку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 14 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/07/14/13351>
607. На Луганщині тривають роботи з підготовки навчальних закладів до навчального року [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 6 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/08/06/6002>
608. На Луганщині українські військові та місцеві мешканці вшанували пам'ять загиблих у роки Другої Світової Війни

- [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 18 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/18/5442>
609. На Луганщині, у селищах Новоахтирка та Гричишкино проведено роботу, щодо соціального та правового захисту дітей [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 14 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/14/6582>
610. На місцевому телеканалі Маріуполя створять медіа-площадку для військових [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 6 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/06/5131>
611. Нам подобається робити дітей щасливими, – СІМІ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 15 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/15/17677>
612. На передовій відсвяткували 4 річницю створення підрозділу з Дніпропетровщини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 22 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/22/18335>
613. На передову доправили чергову партію допомоги від Вінничан [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 22 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/22/19680>
614. На передову доправили чергову партію маскувальних сіток, – ЦВС «Волноваха» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 26 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/02/26/17410>
615. На передову під Маріуполем доставили «Каравай Миру» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 25 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/25/14228>
616. На передову під Маріуполем доставлено пересувні житлові модулі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 28 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/28/8334>

617. На передову під Щастям доставили смаколики та медикаменти [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 15 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/12/15/16784>
618. На передову продовжують надходити привітання з нагоди новорічних свят [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 30 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/12/30/17051>
619. Напередодні «Міжнародного дня волонтера» СІМІС допомогли доправити медичне обладнання до військових шпиталів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 4 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/12/04/16530>
620. Напередодні 1 вересня першокласники з Трьохізбенки отримали у подарунок шкільне приладдя [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 1 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/09/01/14419>
621. На «П'ятому каналі» обговорили ситуацію на Донбасі та досвід роботи СІМІС у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 2 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/06/02/12377>
622. На радіостанції “Радіо Донбасу” розповіли про роботу СІМІС у зоні АТО (аудіо) [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 5 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/08/05/5977>
623. На Рівненщині тривають заходи з національно-патріотичного виховання молоді [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 16 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/11/16/21527>
624. “Народный Домъ” в 1914–1920 гг. // Вѣстник “Народнаго дома”. – Львовъ, 1921.
625. Населені пункти на лінії зіткнення під нашою особливою увагою, – ЦВС «Бахмут» // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2018. – 13 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/13/18729>
626. Настоятель церкви в Авдіївці організовує приготування їжі на польовій кухні для незабезпечених сімей та людей похилого віку, — група ЦВС в Авдіївці [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 19 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/19/3746>
627. На телеканалі “Еспресо” розповіли про гуманітарний проєкт Збройних Сил України “Евакуація-200” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 11 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/11/7615>
628. На телеканалі «ИРТА» розповіли як працюють СІМІС у Луганській області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 16 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/16/5401>
629. Начальник групи ЦВС ОТУ «Луганськ розповів про роботу свого підрозділу в Луганській області в ефірі телеканалу ЛОТ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 20 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/20/3826>
630. Начальник групи ЦВС працює в складі групи по відкриттю пішохідного переходу «Луганськ — Станція Луганська» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 2 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/10/02/2178>
631. На Чернігівщині СІМІС поінформували молодь про розвиток Збройних Сил України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 21 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/21/20653>
632. На Чернігівщині СІМІС проводять заходи з національно-патріотичного виховання [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 13 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/10/13/21151>
633. На Чернігівщині СІМІС розпочали заходи з молоддю до Дня Збройних Сил України [Електронний ресурс] //

- Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 29 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/11/29/21686>
634. Наша повсякденна робота це вирішення нагальних проблем військових та цивільних, – ЦВС «Бахмут» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 9 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/09/15494>
635. Наша робота допомагає людям стати щасливішими, – ЦВС «Щастя» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 27 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/27/15902>
636. Небайдужі кияни допомагають школі та дитячому садочку в Кримському [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 28 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/08/28/1931>
637. Небайдужі українці та СІМІС продовжують допомагати військовим і цивільним у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 22 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/12/22/16908>
638. Небезпечні грузи для вимушених переселенців [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 24 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/24/4705>
639. Незважаючи на перешкоди військовослужбовці ЗСУ продовжують відновлення ділянки газопроводу “Мар’їнка-Красногорівка” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 6 січня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/01/06/2517>
640. Немов батько: офіцери ЗСУ продовжують піклуватися про юних Донеччан, — ЦВС «Волноваха» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 21 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/21/12924>
641. Не такою я уявляв собі роботу волонтерів, – о. Микола Орач [Електронний ресурс] // Християнська служба

- порятунку. – 2017. – 13 лютого. – Режим доступу: <https://crs-center.org/ne-takoju-ya-uvavlyav-sobi-robotu-volonteriv-o-mykola-orach/>
642. «Нове життя» та група цивільно-військового співробітництва надають допомогу у Станиці Луганській [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 25 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/08/25/1800>
643. Новий рік в АТО: Військовий Дід Мороз та Снігуронька привітали малечу Донецької області із наступаючими святами [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 30 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/30/9753>
644. Новий рік в АТО: Діти, що мешкають неподалік від Світлодарської дуги отримали новорічні подарунки від військових [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 30 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/30/9768>
645. Новорічні свята не привід для бездіяльності [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 2 січня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/01/02/17063>
646. Норвезька рада у справах біженців допоможе відновити будинок місцевого жителя у Станиці Луганській [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/27/7046>
647. *Nightingale F. Notes on Nursing: What it is, and what it is not.* – London, 1946. – 100 p.
648. Об'єднаний центр цивільно-військового співробітництва [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 30 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/4people/2015/08/30/1905>
649. Об'єднані сили беруть активну участь в національно-патріотичному вихованні дітей та молоді Донбасу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 13 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/07/13/20066>
650. Об'єднані сили продовжують підтримувати благодійні соціальні проекти в районі проведення операції [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил

- України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 24 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/24/20725>
651. Об'єднані Сили продовжують підтримувати громадські ініціативи в районах відповідальності [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 25 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/10/25/21216>
652. Одеська фармацевтична компанія передала медикаменти для Центру соціальної реабілітації дітей-інвалідів в Сєверодонецьку, – ОЦ ЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 8 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/08/4375>
653. Одне з головних завдань підрозділів СІМІС — забезпечити зв'язок між армією та цивільним населенням [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 4 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/12/04/16560>
654. Ознайомчий курс ЦВС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/course>
655. Оксана Гаврилюк: “Діти віддячили нас своїми посмішками і концертом” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 2 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/03/02/2657>
656. «Окупований Донбас почує Україну» — телевежа на горі Карачун розпочала роботу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 7 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/07/9411>
657. Окуповані території захлеснула хвиля вбивств. Карта [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/01/8568>
658. Організація та проведення Дня фізичної культури та спорту в Євсузі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 11 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/09/11/2012>

659. Орлевич І. Галицьке русофільство під Першої світової війни // Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарні науки. – Львів, 2011. – Вип. 10. – С. 35–249.
660. Орлевич І. Співпраця русофільських товариств з російською владою під час Першої світової війни: релігійно-культурний аспект // Історія релігій в Україні. – Львів, 2009. – Кн. 1. – С. 508–519.
661. Орлевич І. Термінологія русофілів як індикатор самоідентифікації / Національна ідентифікація українців Галичини у ХІХ – на початку ХХ століття (еволюція етноніма) / наук. ред. І. Орлевич. – Львів, 2016. – С. 188–222.
662. Орлевич І. Товариство “Народний дім” у Львові в 1914–1921 роках // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера.
663. Освітня місія [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – Режим доступу: <https://crs-center.org/pro-hrystyiansku-sluzhbu-poryatunku/osnovni-napryamy-diyalnosti/osvitnya-misiya/>
664. Отчет временного военного генерал-губернатора Галиции в период с 19 августа 1914 г. по 1-е июля 1915 г. – Киев, 1916.
665. Офіцера відділу пошукової роботи УВС ЗС України нагороджено відзнакою Міністерства оборони США [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/01/9350>
666. Офіцерами ЦВС встановлено радіоточку в Кримському Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 6 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/06/4298>
667. Офіцерами ЦВС проведено заняття з предмету «Захист Вітчизни» з учнями Новоайдарської школи-гімназії [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/01/2733>
668. Офіцери групи ЦВС “Бахмут” вдосконалили навички з вогневої підготовки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 17 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/17/9532>

669. Офіцери групи ЦВС «Бахмут» та 54 окремої механізованої бригади відвідали військовий шпиталь у Бахмуті [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 23 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/23/9596>
670. Офіцери групи ЦВС взяли участь у проведенні 20-х ювілейних змагань Старобільського району «Санітарні Пости» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 2 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/02/4263>
671. Офіцери групи ЦВС «Волноваха» приймали волонтерів з Кропивницького [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 28 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/28/15123>
672. Офіцери групи ЦВС «Волноваха» спільно з керівництвом району та благодійниками перевірили готовність закладів освіти до навчального року [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Офіційний веб-сайт. – 2016. – 20 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/20/5501>
673. Офіцери групи ЦВС «Волноваха» супроводили міжнародну делегацію з представників української діаспори дев'яти країн світу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 20 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/20/14103>
674. Офіцери групи ЦВС допомагають жителям, яким довелося покинути свої домівки в Широкине [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 14 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/14/3669>
675. Офіцери групи ЦВС з волонтерами ГО «Допоможемо нашим захисникам разом» побували у с. Кримське [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 23 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/23/1322>
676. Офіцери групи ЦВС «Курахово» спільно з представниками пошукової групи «Евакуація 200» передали гуманітарну допомогу до Територіального центру соціального обслуговування у місті

- Гірник, Донецької області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 29 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/29/9741>
677. Офіцери групи ЦВС ОТУ «Луганськ» допомогли колективу Луганської обласної організації інвалідів з підготовкою до зими [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 22 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/22/8108>
678. Офіцери групи ЦВС ОТУ «Луганськ» надали допомогу у відновленні дитячого майданчику [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 14 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/14/5334>
679. Офіцери групи ЦВС ОТУ “Луганськ” передали до музею Старобільської гімназії експонати з зони АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/01/9345>
680. Офіцери групи ЦВС ОТУ «Маріуполь» доставили гуманітарну допомогу у дитячий садок селища Асланове [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 26 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/26/5667>
681. Офіцери групи ЦВС ОТУ «Маріуполь» і волонтери «Польової пошти» доправили допомогу у Маріуполь, Старогнатівку та Сопине [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 3 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/03/5000>
682. Офіцери групи ЦВС ОТУ “Маріуполь” провели заняття з мінної безпеки для учнів Чермаликської школи Волноваського району [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 2 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/02/4180>
683. Офіцери групи ЦВС ОТУ “Маріуполь” продовжують надавати гуманітарну допомогу місцевому населенню у зоні відповідальності [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2016. – 17 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/17/9033>
684. Офіцери групи ЦВС «Попасна» провідали наших захисників, які несуть службу на передових позиціях [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 23 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/23/14930>
685. Офіцери групи ЦВС «Світлодарськ» завітали до захисників нашої Батьківщини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 15 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/15/18746>
686. Офіцери групи ЦВС «Торецьк» доставили допомогу від Вінничан адресатам [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 14 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/14/14723>
687. Офіцери групи ЦВС штабу ОТУ «Маріуполь» відвідали юних вихованців дитячих садочків у населених пунктах Новоселівка та Новоселівка — 1 [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 10 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/07/10/13273>
688. Офіцери групи ЦВС «Щастя» завітали до Дмитрівської загальноосвітньої школи I-III ступенів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 29 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/29/9281>
689. Офіцери групи цивільно-військового співробітництва «Бердянське» власним коштом відновили водопостачання у Бердянському [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 8 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/08/8862>
690. Офіцери групи цивільно-військового співробітництва ОТУ «Луганськ» (н.п. Новоайдар) постійно проводять моніторинг соціально-економічних проблем району [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 19 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/19/6736>

691. Офіцери групи цивільно-військового співробітництва ОТУ «Маріуполь» надають допомогу мешканцям сіл неподалік лінії розмежування [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 13 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/07/13/5292>
692. Офіцери груп ЦВС прийматимуть участь у заходах з військово-патріотичного виховання молоді у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 7 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/09/07/6361>
693. Офіцери груп цивільно-військового співробітництва власною працею вирішують проблеми мешканців у зоні проведення АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 29 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/07/29/5769>
694. Офіцери з Канади, Данії, Чорногорії та Словаччини проінспектували ситуацію в Луганській області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 3 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2015/08/03/1433>
695. Офіцери ЗСУ готують учнів Кремінської ЗОШ до участі в «Джурі» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 квітня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/04/21/3131>
696. Офіцери ЗС України провели у Лисичанській школі «Урок мужності та патріотичного виховання» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 31 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/10/31/8406>
697. Офіцери ЗСУ навідалися до школи-інтернату із подарунками, – ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 27 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/06/27/13027>
698. Офіцери ЗСУ надають допомогу населенню після нічних обстрілів російських окупантів, — ЦВС «Волноваха» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 14 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/06/14/12697>

699. Офіцери ЗСУ посприяли в організації концерту талановитого виконавця на Донеччині. Його голос вразив зал [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 20 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/20/12853>
700. Офіцери ЗСУ привітали учнів Трьохізбенки із закінченням навчального року, – група ЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 11 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/11/4476>
701. Офіцери ЗСУ приймають активну участь у вихованні молоді Донеччини, — ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 20 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/20/12829>
702. Офіцери ЗСУ прийняли участь в урочистостях до Дня Конституції України в Маріуполі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 29 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/29/13053>
703. Офіцери ЗСУ провели патріотичний захід з вихованцями Маріупольського дитячого садка [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 19 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/19/6118>
704. Офіцери ЗСУ провели урок гідності з учнями місцевої школи, — ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 15 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/15/12759>
705. Офіцери ЗСУ продовжують військово-патріотичне виховання молоді Донеччини, – ЦВС «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 21 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/21/12887>
706. Офіцери ЗСУ розсудили фінальний етап «Джури» в Біловодську Луганської області. Фоторепортаж [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/12/3591>

707. Офіцери ЗСУ урочисто відкрили черговий етап «Джури» в Кременній Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 17 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/17/3716>
708. Офіцери Об'єднаного центру ЦВС ОТУ “Луганськ” передали благодійну допомогу від Фабрики дитячого одягу «СиноТекс» маленьким вихованцям Луганського обласного будинку дитини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 31 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/31/4111>
709. Офіцери Об'єднаного центру ЦВС ЗСУ передали маріупольським дітям близько 500 святкових наборів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/01/3392>
710. Офіцери ОЦ ЦВС ЗСУ взяли участь в заходах скорботи із вшанування пам'яті жертв політичних репресій в Северодонецьку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 13 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/13/3624>
711. Офіцери ОЦ ЦВС ОТУ «Луганськ» нагородили учасників ІХ конкурсу малюнків-листівок, поробок і творів-мініатюр [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/21/3125>
712. Офіцери ОЦ ЦВС ОТУ “Луганськ” передали благодійну допомогу від Фабрики дитячого одягу «СиноТекс» дітям-сиротам Кременської обласної школи-інтернату [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 6 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/06/4325>
713. Офіцери ОЦ ЦВС ОТУ “Луганськ” прийняли участь у дитячо-юнацькій військово-патріотичній грі “Сокил” (“Джура”) Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 2 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/02/4279>
714. Офіцери провели «Урок гідності» зі студентами 1-го курсу ЛНУ ім. Т. Шевченка [Електронний ресурс] // Цивільно-військове

- співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 11 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/11/3552>
715. Офіцери СІМІС «Авдіївка» продовжують надавати допомогу місцевому населенню прифронтової зони [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 18 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/18/7903>
716. Офіцери СІМІС доставлятимуть газети мешканцям населених пунктів поблизу лінії розмежування [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 9 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/09/6373>
717. Офіцери СІМІС завжди готові прийти на допомогу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 15 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/15/18126>
718. Офіцери ЦВС відвідали дитячі садки для дітей з вадами зору у Маріуполі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 4 січня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/01/04/2499>
719. Офіцери ЦВС «Волноваха» доправили підручники для навчальних закладів Волновахи та сіл району [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/01/6330>
720. Офіцери ЦВС «Волноваха» спільно з представниками благодійних організацій обстежили житлові приміщення, ушкоджені внаслідок обстрілів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 15 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/15/5355>
721. Офіцери ЦВС ЗСУ встановили радіоточку в Трьохізбенці Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 11 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/11/3564>
722. Офіцери ЦВС ЗСУ привітали школярів Старобільська із “Останнім дзвоником” [Електронний ресурс] // Цивільно-

- військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/27/4017>
723. Офіцери ЦВС ЗСУ прийняли участь в багатонаціональних навчаннях «Combined Resolve VII», що пройшли в ФРН [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 16 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/16/6648>
724. Офіцери ЦВС «Луганськ» відсвяткували День Конституції України із юнаками дитячого табору [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 29 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/29/13064>
725. Офіцери ЦВС ОТУ «Маріуполь» передали діткам із соціально вразливих родин одяг та взуття [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 4 серпня. Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/04/5932>
726. Офіцери СІМІС передали навчальну літературу освітнім закладам Мар'їнського району на Донеччині [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 4 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/04/7356>
727. Офіцери ЦВС піклуються про дітей Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 6 січня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/01/06/2514>
728. Офіцери ЦВС разом з волонтерами завітали до військовослужбовців [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 23 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/23/1327>
729. Офіцери ЦВС Северодонецька прийняли участь в заходах присвячених Дню скорботи і вшанування пам'яті жертв війни [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 23 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/23/12961>
730. Офіцери ЦВС штабу АТО привітали з Новорічними святами вихованців Центру соціально-психологічної реабілітації дітей

- міста Слов'янська та дітей-інвалідів з міста Краматорська [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 26 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/26/9649>
731. Офіцери центрів та груп цивільно-військового співробітництва продовжують допомагати відновлювати інфраструктуру у зоні проведення АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/01/5830>
732. “Офіцери VS Школярі” – футбольний матч в прифронтовому Виноградному Донецької області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 15 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/15/3034>
733. Odezwy i rozporządzenia z czasów okupacji rosyjskiej Lwowa 1914–1915. – Lwów, 1916.
734. Пам'ятка цивільному населенню в районі проведення Анти-терористичної операції щодо мінної безпеки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/danger>
735. *Паньківський К.* Роки німецької окупації 1941–1944. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. – 479 с.
736. Пастирська опіка [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – Режим доступу: <https://crs-center.org/pro-hrystyyansku-službu-poryatunku/osnovni-napryamy-diyalnosti/pastyrska-opika/>
737. *Патриляк І. К., Боровик М. А.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
738. *Патриляк І. К.* Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках / Київський національний університет ім. Т. Шевченка; Інститут історії НАН України. – Київ, 2004. – 598 с.
739. *Патриляк І.* «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): монографія. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.
740. *Патриляк І.* «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. – Львів: Часопис, 2012. – 512 с.

741. Патріоти з Рівненщини отримали відзнаки за мужність і патріотизм [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 2 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/07/02/19929>
742. Патріоти України допомагають військовим укріплювати позиції під Світлодарськом [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 22 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/22/16267>
743. Патріоти України продовжують допомагати своїм захисникам [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 13 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/07/13/20057>
744. Первый народный праздник свободной Карпатской Руси // Прикарпатская Русь (Львовъ). – 1914. – 30 ноября (13 декабря). – № 1486.
745. Педагоги Чермалика та Новоселівки отримали подарунки до Дня знань [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 29 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/29/14289>
746. Передовий досвід країн-членів НАТО: Підрозділи СІМІС з Німеччини працюють на півночі Малі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/01/2782>
747. Переїнятися духом міста – ЦВС працює в Старобільську [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 23 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/23/1301>
748. *Перелигіна О.* Російська окупація. Музеї // Галицька брама (Львів). – 2007. – №7–8.
749. Перемога залежить від кожного! [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 13 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/02/13/17310>
750. Переселенці з окупованих територій Донецької та Луганської областей зібрали 13 кілограмів пластикових кришок на протези для поранених військових [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2016. – 23 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/23/9139>
751. Переселенці з окупованого Дебальцевого подарували СІМІС власноруч вишиту ікону [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 18 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/18/14857>
752. Переселенці Луганщини отримала гуманітарну допомогу від благодійників, – ОЦЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 27 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/27/13005>
753. Перший заступник голови спеціальної моніторингової місії ОБСЄ відвідав звільнені Чагарі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 7 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/07/19411>
754. Першокласники з селища Луганське отримали чудові подарунки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 14 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/14/20545>
755. *Петрович Іван [І. Крип'якевич]*. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915 р. – [Б. м.], 1915. – 116 с.
756. Під Маріуполем бійці отримали захисні окуляри та сучасну літературу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 2 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/02/4952>
757. Під Маріуполем проводяться заходи з мінної безпеки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/27/8302>
758. Під Маріуполем СІМІС передали військовим та місцевим гуманітарну допомогу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 16 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/16/9513>
759. Підполковник Андрій Рисюк про діяльність групи ЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове

- співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 8 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/02/08/2597>
760. Підтримка України з боку іноземних партнерів зростатиме [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 10 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/10/12618>
761. Підтримка українців бійцям завжди у нагоді [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 12 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/12/17602>
762. Підрозділи ОС допомагають відновлювати будинки мешканців Авдіївки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 22 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/22/19730>
763. Підрозділи СІМІС продовжують надавати різноманітну допомогу військовим та цивільним по всій зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 10 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/10/13800>
764. Підрозділи СІМІС разом із волонтерськими організаціями продовжують надавати допомогу цивільним та військовим у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/01/7239>
765. Підсумки реалізації гуманітарного проекту ЗС України “Евакуація-200” протягом 2014–2015 років будуть підбиті сьогодні у Києві [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 28 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/28/3342>
766. Під час проведення робіт з відновлення газопроводу в н.п. Мар’їнка групи ОБСЄ та ЦВС потрапили під обстріл снайпера [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 17 січня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/01/17/2548>
767. *Пілінкевич А.* Львів в умовах російської окупації // Галицька Брама (Львів). – 2007. – № 7–8.

768. Після ворожого обстрілу залишки нерозірваних ракет ПАРК “Конкурс” знешкоджені в районі Лебединського на Маріупольському напрямку, – група ЦВС ОТУ “Маріуполь” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 10 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/10/4436>
769. Поблизу Кримського на Луганщині вилучено останки двох невідомих військовослужбовців, — «Евакуація-200» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 11 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/11/4451>
770. Подарунки військовим та меблі у дитячий садочок. Один день СІМІС «Попасна» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 13 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/13/16091>
771. Подарунки до Різдва для дітей в зоні АТО презентували військовослужбовці групи ЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 9 січня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/01/09/2536>
772. Подарунки з Рівненщини для підлітків Луганщини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 19 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/19/5469>
773. Пожежу у Опитному ліквідували швидко та майстерно [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 15 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/15/13870>
774. Пожежу у селищі Лопаскіне повністю локалізовано, – група ЦВС “Новоайдар” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 19 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/19/5459>
775. Покликання священика на страждаючому Сході [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2017. – 10 лютого. – Режим доступу: <https://crs-center.org/poklykannya-svyashhenyuka-na-strazhdayuchomu-shodi/>
776. Полковник В’ячеслав Попов про тематичний форум місії ОБСЄ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво

- Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 18 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/18/965>
777. Понад 200 авто взяло участь в автопробігу зі Слов'янська до Меморіального комплексу на честь загиблих пілотів Повітряних Сил ЗСУ, — група координації ЦВС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 6 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/06/4302>
778. Понад 200 учнів Северодонецька відвідали урок військово-патріотичного виховання [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 8 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/08/2928>
779. Попаснянські СІМІС допомогли відновити електропостачання до населеного пункту Вискрива [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 29 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/29/16424>
780. Поповнено книжковий фонд Кременської районної бібліотеки, – ОЦ ЦВС “Северодонецьк” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 26 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/26/9627>
781. Послуга з оформлення електронних переусток на непідконтрольну України територію є безкоштовною [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 22 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/4people/2016/09/22/6849>
782. Посол Ватикану в Україні відвідав населені пункти на лінії розмежування під Маріуполем [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 28 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/28/8321>
783. Посол Франції передала маріупольцям настрій цілісності та єдності [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 12 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/07/12/20044>
784. Потяг Єднання України «Труханівська Січ» завітав на Луганщину [Електронний ресурс] // Цивільно-військове

- співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 9 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/07/09/20007>
785. Пошук зниклих безвісти та загиблих «Евакуація 200» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/poisk>
786. Пошуковою групою “Евакуація-200” вилучено останки невідомого військовослужбовця в Лиманському районі Донецької області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 2 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/02/4244>
787. Працівники Старобільського Центру психологічної адаптації надають допомогу в адаптації бійців після бойових дій [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/01/3381>
788. Представники групи ЦВС ОТУ “Маріуполь” отримали сертифікати інструкторів з інформування про мінну небезпеку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 14 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/14/5327>
789. Представники Збройних Сил України відвідали Луганський обласний краєзнавчий музей [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/columns/2016/11/01/8586>
790. Представники НАТО поділилися досвідом з українськими колегами [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 28 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/28/9249>
791. Представники Об’єданого центру цивільно-військового співробітництва ОТУ «Маріуполь» разом із військовослужбовцями полку «Азов» відвідали дитячий будинок «Сонечко» у Маріуполі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/27/4002>

792. Представники Повітряних Сил Збройних Сил України спільно з громадськими організаціями Вінниччини доставили в район проведення АТО більше 10 тонн гуманітарного вантажу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 24 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/24/9162>
793. Представники СІМІС взяли участь у науково-практичній конференції «Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 15 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/15/19567>
794. Представники СІМІС долучилися до святкування дня селища Петропавлівка [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 1 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/01/15311>
795. Представники Угорського парламенту відвідали зону АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 10 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/10/14680>
796. Представники цивільно-військового співробітництва завітали до Центру позашкільної роботи та Станції юних техніків у Краматорську (фото) [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/12/7640>
797. Представники шкіл Северодонецька змагалися за перемогу у інтелектуально-спортивному турнірі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 21 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/21/15819>
798. Представників СІМІС місцеві зустрічають привітно [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 13 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/12/13/21909>
799. Представник Уповноваженого Верховної Ради з прав людини з питань захисту прав військовослужбовців Святослав Стеценко відвідав військові частини та підрозділи, які знаходяться

- на лінії розмежування [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 18 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/18/7846>
800. Президент України відкрив у Северодонецьку Луганський обласний театр [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 22 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/22/14158>
801. Президент України завітав до Волновахи [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 1 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/01/17972>
802. Прес-конференція речника АТО за участі заступника начальника групи ЦВС відносно рівня довіри місцевого населення до ЗСУ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 20 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/08/20/1612>
803. Прикрасити світ навколо себе [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 7 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/09/07/1976>
804. Присяга дається лише один раз і назавжди, – командир групи ЦВС ОТУ “Луганськ” лицейцям кадетського корпусу в м. Кремінна [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Офіційний веб-сайт. – 2016. – 18 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/02/18/2627>
805. Прифронтowa Авдіївка очима молитовників: грані пережитого [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2017. – 15 червня. – Режим доступу: <https://crs-center.org/pryfrontova-avdiyivka-ochyma-molytovnykiv-grani-perezhytogo/>
806. Прифронтowі села та містечка отримали допомогу у вигляді продуктових наборів та духовної підтримки від ЗСУ та небайдужих українців [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 22 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/22/3172>
807. Пріоритетами Командування Об’єднаних сил у гуманітарній сфері при проведенні військової операції на сході України

- є захист цивільного населення, – генерал-лейтенант Сергій Наєв [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 24 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/24/17903>
808. Пріоритетне питання СІМІС – допомога військовим та цивільним у зоні відповідальності, – ЦВС Бахмут [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 17 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/17/14806>
809. Проблеми мешканців Південного буде вирішено [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 31 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/31/19105>
810. Проведено ексгумацію тіл загиблих під час бойових дій у зоні проведення АТО між н.п. Спірне та Грубівка Донецької області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 14 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/14/3006>
811. Проведено ротацію особового складу груп ЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 8 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/08/2920>
812. Проведено «Урок гідності» та урок з «Мінної безпеки» з учнями Біловодської ЗОШ, — група ЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 14 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/14/3640>
813. Продовжуємо допомагати військовим та цивільним [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 29 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/29/16444>
814. Продовжуємо роботу з вирішення нагальних проблем місцевого населення, – СІМІС «Бахмут» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 27 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/07/27/13566>
815. Продовжуються відновлювальні роботи на магістральній електричній мережі “Михайлівка-Лисичанська” – група ЦВС

- “Попасна” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 5 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/05/5952>
816. Продовжуються роботи з відновлення газопостачання в Донецькій області, – перші метри нової газової труби торкнулись дна викопаної для неї траншеї [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/02/01/2584>
817. Проект прокладання газопроводу до Мар’їнки та Красногорівки завершено, — група ЦВС «Курахове» ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 6 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/06/4332>
818. Про законопроект н.д. ВР України Ю. Мамчура щодо надання ЗСУ функції ЦВС та про діяльність груп ЦВС в ефірі «Радіо Вісті» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/21/3158>
819. Про події на Маріупольському напрямку разом із офіцерами цивільно-військового співробітництва ЗСУ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016 – 8 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/08/4369>
820. Протягом дня виявлено та знешкоджено вибухонебезпечні предмети у н.п. Красногорівка, Мар’їнка, Цукурине та Курахове [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/02/12/2611>
821. Профільні військові медики здійснили виїзд у прифронтові селища на Маріупольському напрямку, — група ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 9 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/09/4387>
822. Профільні фахівці: хірург, терапевт, окуліст та отоларинголог оглянули близько 50 жителів селища Орловське в прифронтовій зоні, – група ЦВС ОТУ “Маріуполь” [Електронний

- ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 2 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/02/4186>
823. Психологічна допомога учасникам АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 9 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/09/1220>
824. *Przysiecki F.* Rządy rosyjskie w Galicji Wschodniej. 1914–1915. – Piotrków, 1915.
825. Разом допомогти — значить перемогти [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 24 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/24/4725>
826. Реалізація освітньої місії ХСП у “сірій зоні” [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2018. – 5 жовтня. – Режим доступу: <https://crs-center.org/realizatsiya-osvitnoyi-misiyi-hsp-u-siriy-zoni/>
827. «Революція гідності та подвиги героїв АТО», — в Луганській області офіцери продовжують проводити уроки патріотичного виховання [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/12/3587>
828. *Рекотов П. В.* Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – № 3.
829. Рівненські волонтери та меценати направили гуманітарну допомогу на Луганщину, — офіцер ЦВС ЗСУ підполковник А.Рисюк (м. Рівне) [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 24 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/24/3236>
830. Річниця визволення міста Лисичанськ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 24 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/24/1336>
831. Робимо гарні справи разом [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 28 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/28/20802>

832. Робота групи ЦВС в н.п. Кримське та в н.п. Біловодську [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 21 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/21/1276>
833. Робота групи ЦВС із волонтерами з міста Запоріжжя у н.п. Комишне та Колесниківка [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 22 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/22/1284>
834. Робота групи цивільно-військового співробітництва в Станиці Луганській. Вирішення нагальних проблем [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 31 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/31/1413>
835. Робота СІМІС на Луганщині [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 8 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/08/5227>
836. Роботи по підготовці до відкриття КПВВ Золоте Папаснянського району тривають [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 9 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/03/09/2670>
837. Робоча група штабу АТО зустрілась з головою Міжнародного комітету Червоного Хреста [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 30 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/30/17964>
838. Розглядається питання переміщення Мар'їнської школи-інтернату №3, знищеної внаслідок обстрілів російськими окупантами [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/12/7623>
839. Розпочалось відновлення лінії електропередач Луганська ТЕС – Ювілейна 220 кВ на ділянці поблизу н.п. Кримське [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 20 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/10/20/2204>
840. Розпочаті роботи по ремонту та відновленню спортивного комплексу ДЮСШ м. Мар'їнка [Електронний ресурс] //

- Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 13 січня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/01/13/2494>
841. *Романюк Р.* Арсен Аваков: У мене є план. Умовно, взяти спочатку окремо Горлівку [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2018. – 16 квітня. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/04/16/7177768/>
842. Російська сторона СЦКК сприяє виникненню гуманітарній та екологічній катастроф на Донеччині [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 31 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/31/8393>
843. Російські окупанти знову намагаються залякувати місцевих мешканців [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 30 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/30/19050>
844. Російські окупанти знову обстріляли житлові квартали селища Зайцеве [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 2 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/02/15276>
845. Російські окупанти знову обстріляли приватні будинки мешканців Жованки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 3 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/03/17560>
846. Російські окупанти знову обстріляли СІМІС під час виконання завдань [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 17 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/17/13975>
847. Російські окупанти на знак помсти знищують будинки цивільного населення у Травневому [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 6 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/12/06/16668>
848. Російські окупанти обстріляли з мінометів домівки місцевих у селищі Луганське [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2018. – 24 лютого. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/02/24/17417>
849. Російські окупанти обстріляли місцевих мешканців під час отримання гуманітарної допомоги [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 11 травня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/11/18675>
850. Російські окупанти обстріляли Попасну з важкої артилерії [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 26 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/10/26/8309>
851. Російські окупанти обстріляли школу у Світлодарську [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 17 травня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/17/18822>
852. Російські окупанти черговим обстрілом зірвали виставу Харківських артистів та волонтерів для дітей у Новолуганському [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 21 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/12/21/16886>
853. Рубіжне – це Україна. Група ЦВС бере участь у святкуванні Дня визволення м. Рубіжне [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 21 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2015/07/21/1256>
854. *Русначенко А.* Нариси новітньої історії України. – Київ: Видавець Олег Філюк, 2015. – Кн. 3. – 627 с.
855. Рятувальна місія [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – Режим доступу: <https://crs-center.org/pro-hrystyyansku-sluzhbu-poryatunku/osnovni-napryamy-diyalnosti/ryatuvalna-misiya/>
856. *Савченко В.* Восточная Галиция в 1914–1915 годах // Отечественная история. – Москва, 2002. – № 5.
857. *Савченко В.* Восточная Галиция в 1914–1915 годах (этносоциальные особенности и проблема присоединения к России) // Вопросы истории. – Москва, 1996. – № 11–12.
858. *Савченко В.* Восточная Галиция в 1914–1915 годах (национально-политическая ситуация и политика российской администрации) // Отечественная история. – Москва, 2009. – № 5.

859. *Санига О. П.* Медична та санітарна служба в Українській Галицькій Армії (1918–1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22. “Військова історія”. – Львів, 2011.
860. Свіжа преса завжди у нагоді [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 14 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/14/20529>
861. Свіжий хліб для мешканців прифронтових селищ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 7 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/07/13754>
862. Свіжий хліб у населені пункти на лінії зіткнення цивільним доставляють військові [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України Офіційний веб-сайт. – 2018. – 2 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/02/19217>
863. Світлодарський «Іжачок» знову допомагає робити добрі справи [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 5 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/05/19300>
864. Святий Миколай завітав у Попаснянський район Луганщини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 19 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/12/19/22006>
865. Святий Миколай завітав у Трьохізбенку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 19 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/12/19/22018>
866. Святкова хода «За єдність України» в День вишиванки пройшла центральними вулицями Маріуполя, — ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 20 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/20/3812>
867. Святкування Дня вишиванки в Новоайдарі Луганської області пройшло за участі офіцерів ЗСУ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 19 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/19/3784>

868. Святкування дня народження Кременської школи-гімназії [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 11 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/11/6427>
869. Свято вишиванки у Авдіївці [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 17 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/17/18855>
870. Свято захисника України у дитячому садочку “Світанок” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 15 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/15/7836>
871. Семінар присвячений постконфліктній стратегії дій на Близькому Сході пройшов в Гаазі на базі Центру самовдосконалення з питань ЦВС НАТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 15 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/15/3040>
872. Сергій Грабський в ефірі “Радіо Вісті” розповів про роботу груп СІМІС в зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 24 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/24/3233>
873. Северодонецький благодійний фонд “Діти райдуги” переїхав у нове приміщення [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 14 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/14/8947>
874. СІМІС «Авдіївка» продовжують марафон добрих справ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 7 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/07/19363>
875. СІМІС байдужим не буває [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 23 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/23/4694>
876. СІМІС «Бахмут» кожен день встигають зробити кілька добрих справ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 22 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/22/14130>

877. СІМІС беруть активну участь у вихованні молоді // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 10 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/10/12609>
878. СІМІС беруть активну участь у роботі з молоддю в Маріуполі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 28 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/07/28/13593>
879. СІМІС взяли участь у заходах з нагоди Дня працівника освіти [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 29 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/29/15203>
880. СІМІС взяли участь у науково-практичній конференції у Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 28 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/28/16405>
881. СІМІС взяли участь у святкуванні Дня селища Борівське Луганської області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 24 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/24/14965>
882. СІМІС вирішують нагальні проблеми громадян які мешкають на лінії зіткнення [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 21 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/21/17793>
883. СІМІС відвідали мешканців населеного пункту Пищевик [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 16 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/16/17704>
884. СІМІС візьмуть участь у розробці стратегії щодо попередження випадків сексуального насильства [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 1 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/01/16007>
885. СІМІС влаштували справжнє свято у Будинку милосердя «Віфеза» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове

- співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 5 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/02/05/17206>
886. СІМІС Волноваха – команда добрих справ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 7 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/07/19333>
887. СІМІС “Волноваха” продовжують підтримувати найуразливіші верстви населення Донбасу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 5 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/12/05/21820>
888. СІМІС встигають всюди [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 9 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/09/19401>
889. СІМІС в черговий раз відвідали Центр соціальної реабілітації дітей-інвалідів «Іскорка» у Авдіївці [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 2 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/02/17567>
890. СІМІС довели що українська армія є справжнім гарантом миру та безпеки на сході України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 2 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/02/19177>
891. СІМІС долучилися до перевірки умов проживання дітей у неблагополучних сім'ях [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 3 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/07/03/13106>
892. СІМІС допомагають видавництвам “Основа” та “Ранок” забезпечувати навчальною літературою навчальні заклади Донбасу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 26 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/10/26/21230>
893. СІМІС допомагають вирішувати нагальні проблеми у Золотому-4 [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2018. – 12 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/07/12/20030>
894. СІМІС допомагають вирішувати соціальні проблеми мешканцям звільнених населених пунктів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 19 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/19/18261>
895. СІМІС допомагають виховувати майбутніх захисників Вітчизни [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 27 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/02/27/17433>
896. СІМІС допомагають відновлювати дорогу до звільнених Травневого та Гладосового [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 28 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/02/28/17441>
897. СІМІС допомагають відновлювати учбово-виховний комплекс у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 9 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/09/13793>
898. СІМІС допомагають місцевим на Донбасі виживати в умовах російської збройної агресії [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 8 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/08/18559>
899. СІМІС допомагають місцевим щодо встановлення реального стану їх помешкань на лінії зіткнення [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 11 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/11/13813>
900. СІМІС допомагають нашим військовим готувати позиції до осінніх злив [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 14 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/14/13840>
901. СІМІС допомагають створювати польові бібліотеки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 29 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/29/15170>

902. СІМІС допомогли відновити подачу електроенергії у ЗОЛОТОМУ-4 [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт – 2017. – 28 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/11/28/16397>
903. СІМІС допомогли вчасно загасити пожежу у Луганському [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 18 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/08/18/13998>
904. СІМІС допомогли доправити гуманітарну допомогу мешканцям населених пунктів на лінії зіткнення [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 14 березня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/03/14/17651>
905. СІМІС допомогли доправити мешканцям сіл на лінії зіткнення насіння для городу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 22 березня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/03/22/17816>
906. СІМІС допомогли доставити до прифронтових населених пунктів 68 тон паливних брикетів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 23 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/10/23/15834>
907. СІМІС допомогли загасити пожежу під Волновахою [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 16 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/08/16/13945>
908. СІМІС допомогли ліквідувати пожежу у Бердянському [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 11 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/07/11/20037>
909. СІМІС допомогли мешканцям Донбасу отримати газ та їжу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 8 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/07/08/5216>
910. СІМІС допомогли мешканцям Жованки отримати кваліфіковану медичну допомогу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2018. – 3 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/03/17551>
911. СІМІС допомогли мешканцям Травневого з отриманням ву-гілля для опалення домівок [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 30 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/30/16485>
912. СІМІС допомогли подарувати краплинку щастя молоді пів-дня Донеччини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 22 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/08/22/20339>
913. СІМІС допомогли розпочати концертний сезон переміщено-му з тимчасово окупованого Луганську театру [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 19 серпня. – Режим до-ступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/19/14035>
914. СІМІС допомогли усунути прорив водогону на ділянці «Горлівка-Майорськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 21 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/21/18253>
915. СІМІС допоможуть в організації розмінування полів у Бахмут-ському районі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 13 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/13/13837>
916. СІМІС доправили гуманітарну допомогу до притулку у Мирно граді [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітни-цтво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 8 січ-ня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/01/08/17112>
917. СІМІС доправили до Катеринівки гуманітарну допомогу [Елек-тронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Зброй-них Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 27 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/26/20685>
918. СІМІС доправили до Северодонецької школи-інтернату на-вчальну літературу від благодійників [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 13 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/13/20507>

919. СІМІС доправили на передову матеріали для дообладнання позицій [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 13 березня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/03/13/17644>
920. СІМІС доправили теплі речі до населених пунктів Луганщини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 12 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/11/12/16086>
921. СІМІС доставили гуманітарну допомогу малозабезпеченим мешканцям Світлодарської дуги [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 19 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/19/19616>
922. СІМІС доставили гуманітарну допомогу цивільним та військовим на Світлодарському напрямку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 14 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/14/19520>
923. СІМІС доставили книжки в навчальні заклади прифронтової зони Волноваського району! [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 31 травня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/31/19074>
924. СІМІС доставили на передову захист від ворожих очей [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 16 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/10/16/15738>
925. СІМІС доставили на передову чергову партію маскувальних сіток від патріотів з Донеччини та Львівщини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 6 квітня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/04/06/18047>
926. СІМІС доставили на Світлодарську дугу подарунки з міста Лева [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 7 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/10/07/21001>
927. СІМІС дякують мешканцям населених пунктів, які знаходяться на лінії зіткнення за стійкість та витримку [Електронний

- ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 27 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/02/27/17468>
928. СІМІС забезпечують мешканців прифронтових населених пунктів хлібо-булочними виробами [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 24 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/24/18311>
929. СІМІС завжди тримають обіцянки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 7 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/07/17628>
930. СІМІС завітали у Новотошківку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 2 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/11/02/21292>
931. СІМІС запросили до Києва дітей з Торецької школи-інтернату [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 10 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/10/12628>
932. СІМІС за стандартами НАТО: представники збройних сил Італії та Польщі провели заняття зі слухачами курсу цивільно-військового співробітництва ЗСУ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 26 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/26/6932>
933. СІМІС з Маріуполя подарували дитячі іграшки вихованцям дитсадків Новоселівки та Новоселівки 1 [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 2 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/02/5879>
934. СІМІС знову завітали до Центру опіки у Маріуполі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 4 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/04/18440>
935. СІМІС знову на передовій [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 26 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/07/26/1367>

936. СІМІС зробили бабі Соні з Писків «all inclusive» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 14 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/14/19504>
937. СІМІС зустрілися з представниками Северодонецького осередку Національної скаутської організації «Пласт» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 3 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/12/03/16648>
938. СІМІС і волонтери допомагають відновлювати позиції арміяців та пошкоджені домівки цивільних [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 27 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/09/27/15056>
939. СІМІС і волонтери надають військовим та цивільним інформаційну підтримку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 5 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/11/05/21375>
940. СІМІС і волонтери продовжують допомагати військовим та цивільним у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 27 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/11/27/16355>
941. СІМІС ініціювали підписання угоди про співпрацю щодо здійснення гуманітарних проектів в Україні [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 22 квітня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/04/22/18291>
942. СІМІС інформують місцеве населення про процеси що відбуваються в Україні та перебіг операції Об'єднаних сил [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 16 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/11/16/21533>
943. СІМІС «Калинове» завершили проект «Подаруй прапор захиснику» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 24 серпня. – Режим доступу : <https://cimic.com.ua/news/2017/08/24/14198>
944. СІМІС кожного дня передають військовим на передову підтримку від українців [Електронний ресурс] // Цивільно-військове

- співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 14 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/14/19453>
945. СІМІС Луганщини виконали свої обіцянки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 7 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/10/07/7428>
946. СІМІС нагадали окупантам що Донбас — це Україна [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 5 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/10/05/15405>
947. СІМІС надали мешканцям взятих під контроль українськими військовими Травневого та Гладосового гуманітарну допомогу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 24 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/11/24/16324>
948. СІМІС надають дітям знання що допоможуть зберегти їх життя [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 13 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/11/13/21448>
949. СІМІС надають допомогу у створенні музею АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 23 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/09/23/14983>
950. СІМІС надають мешканцям Донбасу можливість залишатись в українському інформаційному полі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 9 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/09/19425>
951. СІМІС на «Репід Трайдент – 2018» — впевнений крок уперед [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 12 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/09/12/20483>
952. СІМІС на “Combined Resolve XI” – Перемога у боротьбі за свідомість це ключ до перемоги у майбутніх боях [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 20 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/12/20/22041>

953. СІМІС не вміють бути осторонь проблем [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 21 лютого. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/02/21/17398>
954. СІМІС не залишають мешканців прифронтових сил з їх проблемами на самоті [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 4 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/04/19287>
955. СІМІС обмінялися досвідом виконання завдань [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 8 травня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/08/18503>
956. СІМІС опікуються проблемами військових та цивільних у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 8 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/08/08/13768>
957. СІМІС ОТУ “Північ” постійно опікуються молоддю Луганщини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 29 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/11/29/21693>
958. СІМІС передали бійцям під Попасною маскувальні сітки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 11 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/07/11/13321>
959. СІМІС передали дітям Трьохізбенки художню та навчальну літературу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 22 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/12/22/22063>
960. СІМІС передали до військового шпиталю подарунки від мешканців Северодонецька [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 24 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/10/24/15863>
961. СІМІС передали до Маріупольського дитячого будинку допомогу з Полтави та Чуднів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2017. – 19 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/07/19/13435>
962. СІМІС передали допомогу до Сватівської школи-інтернату [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 30 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/10/30/21243>
963. СІМІС передали допомогу малозабезпеченим мешканцям Трьохізбенки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 13 січня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/01/13/17130>
964. СІМІС передали літературу до Попаснянської дитячої бібліотеки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 4 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/04/15365>
965. СІМІС передали мешканці знищеного під час обстрілу Жованки будинку необхідні речі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 4 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/04/15350>
966. СІМІС передали навчальну літературу до дитячих садочків на Луганщині [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 4 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/04/18455>
967. СІМІС передали навчальну та художню літературу до Новотошківського навчального закладу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 19 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/19/20614>
968. СІМІС передали наочну агітацію для сільської школи під Маріуполем [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 22 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/22/14141>
969. СІМІС передали на передову гуманітарну допомогу з Чернігівщини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2017. – 6 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/07/06/13192>
970. СІМІС передали подарунки від Святого Миколая вихованцям дитсадка у Краматорську [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 19 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/12/19/22026>
971. СІМІС передали подарунки зібрані для військових небайдужими українцями [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 23 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/12/23/16926>
972. СІМІС передали у Нетайлівську школу художню та пізнавальну літературу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 24 березня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/03/24/17890>
973. СІМІС передали чергову партію гуманітарки військовим та місцевим під Маріуполем [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 21 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/07/21/13469>
974. СІМІС передали шкільне приладдя дітям у прифронтовому селищі Луганське [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 15 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/09/15/14742>
975. СІМІС передають мешканцям Донбасу вітання з Новорічними святами від небайдужих українців з мирних регіонів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 29 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/12/29/17032>
976. СІМІС. Підсумки та перспективи [Електронний ресурс] // Youtube. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=zRAXLofbQTM>
977. СІМІС піклуються про підростаюче покоління [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 23 березня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/03/23/17855>
978. СІМІС поглиблюють співпрацю з Центром психосоціальної адаптації у Северодонецьку [Електронний ресурс] //

- Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 5 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/07/05/13176>
979. СІМІС познайомилися з багатодітним батьком Герасимом та його родиною [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 28 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/28/14255>
980. СІМІС покращують інформаційну та просвітницьку складову своєї діяльності [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 28 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/07/28/13579>
981. СІМІС «Попасна» доправили гуманітарну допомогу малозабезпеченим та майбутнім першокласникам [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 25 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/25/14214>
982. СІМІС попереджають про мінну небезпеку у зоні проведення АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 29 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/29/7116>
983. СІМІС постійно допомагають багатодітним родинам у вихованні дітей [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 24 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/24/17883>
984. СІМІС постійно допомагають цивільним, постраждалим від наслідків ведення бойових дій [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 20 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/20/16229>
985. СІМІС постійно займаються вирішенням гуманітарних питань у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 18 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/18/15759>
986. СІМІС постійно надають допомогу тим хто її потребує [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво

- Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 15 січня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/01/15/17179>
987. СІМІС постійно опікуються навчальними закладами Донбасу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 22 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/10/22/21178>
988. СІМІС постійно опікуються проблемами найбільш незахищених верств населення [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 5 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/12/05/16616>
989. СІМІС практично застосували досвід участі в АТО та ООС під час навчань «Репід Трайдент – 2018» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 13 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/09/13/20505>
990. СІМІС працюють за будь-якої погоди [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 4 березня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/03/04/17587>
991. СІМІС працюють за будь-якої погоди [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 19 березня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/03/19/17770>
992. СІМІС працюють й у День перемоги [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 9 травня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/09/18610>
993. СІМІС привезли бійцям на передову домашню їжу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 16 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/11/16/16191>
994. СІМІС привезли військовим на передову теплі подарунки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 3 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/12/03/21752>
995. СІМІС привезли іграшки для маленького Єгори [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 15 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/08/15/13851>

996. СІМІС привезли на передову «військові скарби» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 21 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/21/16262>
997. СІМІС привезли на передову волонтерське ноу-хау [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 22 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/10/22/21190>
998. СІМІС привезли подарунки малечі під Маріуполем [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 18 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/18/20589>
999. СІМІС привітали героїв сьогодні [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 23 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/23/18985>
1000. СІМІС привітали дітей у дошкільних закладах Северодонецька та Комишувахи [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 21 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/12/21/22048>
1001. СІМІС привітали з Новорічними святами вихованців будинку дитини у Северодонецьку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 1 січня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/01/01/17079>
1002. СІМІС привітали Червоний Хрест України із Міжнародним днем волонтера [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 7 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/12/07/21857>
1003. СІМІС приймають активну участь у вихованні молоді на Луганщині [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 28 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/28/15109>
1004. СІМІС прийшли на допомогу Вінницьким волонтерам у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 25 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/25/14992>

1005. СІМІС провели благодійну акцію для багатодітних родин на Луганщині [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 25 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/07/25/13544>
1006. СІМІС провели заняття з військово-патріотичного виховання у Старобільському гуманітарно-педагогічному коледжі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 25 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/25/9178>
1007. СІМІС провели у Маріуполі флешмоб — «Сонячні промінчики» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 7 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/07/12524>
1008. СІМІС провели “Урок гідності” з учнями 8–11 класів на Луганщині [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 15 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/15/3063>
1009. СІМІС провели у Северодонецьку «Урок мужності» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 15 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/15/14732>
1010. СІМІС продовжують відновлювати інфраструктуру та доправляти необхідну допомогу мешканцям у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 18 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/18/5432>
1011. СІМІС продовжують допомагати відновлювати пошкоджені домівки та обладнувати позиції [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 16 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/16/14782>
1012. СІМІС продовжують допомагати військовим та цивільним [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 12 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/07/12/13332>
1013. СІМІС продовжують допомагати забезпечувати мешканців прифронтових сіл насінням [Електронний ресурс] //

- Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 2 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/02/17989>
1014. СІМІС продовжують допомагати місцевому населенню Донбасу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2108. – 10 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/07/10/19969>
1015. СІМІС продовжують допомагати підрозділам об'єднаних сил необхідними засобами життєзабезпечення [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 30 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/30/19062>
1016. СІМІС продовжують допомагати робити гарні справи [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 1 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/01/17478>
1017. СІМІС продовжують доставляти на передову усе необхідне [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 13 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/13/15663>
1018. СІМІС продовжують займатись військово-патріотичним вихованням молоді Донбаса [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 29 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/29/16428>
1019. СІМІС продовжують інформувати місцеве населення у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 3 січня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/01/03/17093>
1020. СІМІС продовжують інформувати молодь Луганщини про міну безпеку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 15 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/11/15/21492>
1021. СІМІС продовжують надавати гуманітарну допомогу населенню у зоні АТО у вигляді речей, продуктів харчування та свіжої преси [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2017. – 16 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/16/13931>
1022. СІМІС продовжують надавати допомогу там де вона найбільш потрібна [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 20 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/20/17780>
1023. СІМІС продовжують опікуватись багатодітними родинами [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 7 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/07/13742>
1024. СІМІС продовжують опікуватися малозабезпеченими сім'ями у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 18 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/18/13989>
1025. СІМІС продовжують опікуватися проблемами населення на лінії зіткнення [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 7 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/07/18522>
1026. СІМІС продовжують піклуватися про багатодітні родини у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 30 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/30/14372>
1027. СІМІС продовжують робити добрі справи [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 11 січня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/01/11/17139>
1028. СІМІС продовжують робити добрі справи [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 25 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/25/18408>
1029. СІМІС продовжують робити добрі справи на Світлодарській дузі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 8 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/10/08/21019>
1030. СІМІС продовжують роботу щодо спільного опрацювання механізму взаємодії військового командування та

- волонтерського руху [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 20 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/08/20/20195>
1031. СІМІС продовжують свою роботу на лінії розмежування [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 17 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/17/20569>
1032. СІМІС разом зі студентами та представниками церкви і громадами допомогли заготовити дрова для помешкань вимушених переселенців у Старобільську [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 1 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/12/01/16499>
1033. СІМІС роблять свою справу незважаючи на загострення ситуації [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 22 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/22/18928>
1034. СІМІС розповідають молоді про героїв сьогодні [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 1 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/12/01/21738>
1035. СІМІС розповіли про взаємини між військовими та цивільними на Донбасі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 16 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/16/18784>
1036. СІМІС розповсюдили свіжу пресу під Маріуполем [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 26 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/26/19819>
1037. СІМІС розроблятимуть банери для Луганського обласного краєзнавчого музею [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 14 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/14/6567>
1038. СІМІС стали учасниками флешмобу “Усиновлення – це любов назавжди” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2018. – 30 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/30/20832>
1039. СІМІС супроводили медиків до звільнених Травневого та Гладосово [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 20 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/02/20/17379>
1040. СІМІС та активісти привітали мешканців тимчасово окупованих територій з Днем перемоги [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 9 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/09/18621>
1041. СІМІС та артисти цирку «Сфера» подарували щасливі і незабутні враження маленьким мешканцям Донеччини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 21 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/21/16241>
1042. СІМІС та благодійники власноруч відремонтували ігровий майданчик у дитячому садочку на Луганщині [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 5 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/05/13728>
1043. СІМІС та благодійники розподілили півтонни гуманітарної допомоги у Волноваському районі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 12 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/07/12/20023>
1044. СІМІС та волонтери допомагають нашим військовим маскуватися та готувати позиції до зими [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 11 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/11/15580>
1045. СІМІС та волонтери допомогли покращити надання медичної допомоги на Світлодарський дузі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 13 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/11/13/21460>
1046. СІМІС та волонтери доставили у прифронтові села чергову партію гуманітарної допомоги [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України.

- Офіційний веб-сайт. – 2018. – 28 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/28/20794>
1047. СІМІС та волонтери моніторять ситуацію щодо отримання соціальних виплат на лінії розмежування [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 25 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/25/19808>
1048. СІМІС та волонтери постійно допомагають мешканцям Донбасу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 13 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/13/18690>
1049. СІМІС та волонтери у Новогнатівці вчили дітей надавати домедичну допомогу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 24 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/24/17909>
1050. СІМІС та громадські організації продовжують надавати допомогу місцевим та військовим у зоні АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 25 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/25/6921>
1051. СІМІС та керівники розважальних закладів влаштували “День розваг” для дітей з прифронтового Павлопілля [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 21 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/08/21/20263>
1052. СІМІС та меценати подарували незабутні враження малечі з дитячого будинку Маріуполя [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 2 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/11/02/21305>
1053. СІМІС та морпіхи у “Республіці Пілігрим” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/21/4556>
1054. СІМІС та ремонтники відновили електропостачання у Троїцькому [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 30 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/30/15973>

1055. СІМІС «Торецьк» завжди у центрі уваги [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 22 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/08/22/14110>
1056. СІМІС – це завжди допомога: своєчасно, кваліфіковано, предметно [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 7 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/07/07/13218>
1057. СІМІС Field Handbook [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: https://cimic.com.ua/img/CIMIC_Field_Hand_book.pdf
1058. Служителі Християнської Служби Порятунку освятили Авдіївку [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2017. – 16 лютого. – Режим доступу: <https://crs-center.org/sluzhyteli-hrystyyanskoyi-sluzhby-poryatunku-osvyatyly-avdiyivku/>
1059. Служитель ХСП-Бахмут: По-прежнему остается нужда в хлебе, воде, бензине и свечах, а также нужны строительные материалы [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2017. – 16 лютого. – Режим доступу: <https://crs-center.org/sluzhytel-hsp-bahmut-po-prezhnemu-ostaetsya-nuzhda-v-hlebe-vode-benzynе-y-svechah-a-takzhe-nuzhny-stroytelnye-materyaly/>
1060. Служіння ХСП в Авдіївці – допомагати людям [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2017. – 31 березня. – Режим доступу: <https://crs-center.org/sluzhinnya-hsp-v-avdiyivtsi-dopomagaty-lyudyam/>
1061. Соколова В. А. Российское общество Красного Креста (1867–1918 гг.): лисс. канд. ист. наук: спец. 07.00.02. “Отечественная история”. – Санкт-Петербург, 2014.
1062. Сопине та Бердянське повертаються до мирного життя [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/06/27/4807>
1063. Спекотна неділя Авдіївських СІМІС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 11 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/11/19477>
1064. Співпраця зі ЗМІ допомагає СІМІС робити гарні справи [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво

- Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 27 березня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/03/27/17925>
1065. Співпраця СІМІС та благодійників спрямована на допомогу людям [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 17 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/12/17/21938>
1066. Спікер Сейму Латвійської Республіки відвідала КПВВ «Майорське» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 17 травня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/17/18840>
1067. Спільна робота ЦВС та ГО «Будуймо Україну Разом» розпочата [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 21 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2015/07/21/1188>
1068. Спільно із The HALO TRUST проведено заняття з мінної безпеки із школярами в Сватово, — ОЦЦВС ОТУ «Луганськ». ФОТО-ВІДЕОрепортаж [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 21 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/06/21/12904>
1069. Старобільська дитячо-юнацька бібліотека відсвяткувала двадцятиріччя [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 20 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/10/20/8022>
1070. Старобільчани та офіцери ЗСУ встановили рекорд України “Найбільша кількість писанок, розмальованих дітьми на одній локації” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 29 квітня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/04/29/3356>
1071. Старт нового етапу в служінні ХСП у Авдіївці даний єпископом Ширококорядюком [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2018. – 13 вересня. – Режим доступу: <https://crs-center.org/start-novogo-etapu-u-sluzhinni-hsp-u-avdiyivtsi-daniy-episkopom-shirokoradyukom/>
1072. Стоп міні!: У зоні АТО з’явилися знаки, що попереджають про мінну небезпеку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове

- співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 4 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/04/5066>
1073. Студенти факультету військової підготовки ВІКНУ імені Тараса Шевченка через групу ЦВС допомагають школярам Луганщини розпочати навчальний рік [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 4 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/08/04/1481>
1074. Студентська організація Українського Католицького Університету “Україна – єдина” відвідала Волноваський район з проектом “Радіємо разом” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 19 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/19/18181>
1075. Супровід волонтерів в Станицю Луганську [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 13 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/08/13/1542>
1076. Суспільно-політична ситуація в окремих районах Луганської області задовільна, – ЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 16 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/16/6624>
1077. Сучасний капелан в АТО: хто він? [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2017. – 28 лютого. – Режим доступу: <https://crs-center.org/suchasnyj-kapelan-v-ato-hto-vin/>
1078. Сучасними плакатами, державною символікою та літературою обладнано ще 3 класи «Захисту Вітчизни» на Луганщині [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 31 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/31/4137>
1079. США та Руанда завершили другий етап розвитку цивільно-військового співробітництва задля підтримки миру та безпеки в регіоні [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/12/2980>
1080. “Там на передовой такое присутствие Божье, что Его можна взять за руку” – капелани [Електронний ресурс] //

- Християнська служба порятунку. – 2016. – 10 жовтня. – Режим доступу: <https://crs-center.org/na-peredovoj-takoe-prysutstvye-bozhe-hto-ego-mozhno-vzyat-za-ruku-kapelany/>
1081. Теплі вчинки у похмурий день, – робота підрозділів СІ-МІС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 29 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/10/29/21270>
1082. Теренами України триває хода вертепів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 14 січня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/01/14/17171>
1083. Тернопільська команда Логістичного складу допомоги воїнам АТО передала необхідні речі самотнім літнім людям Луганщини, - ЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/07/21/5510>
1084. Типовий тиждень Авдіївських СІМІС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 16 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/11/16/21541>
1085. *Титаренко Д. М.* Культурні процеси в Україні в роки нацистської окупації (зона військової адміністрації). – Львів; Донецьк, 2014. – 442 с.
1086. Триває акція «Зроби подарунок Захиснику Незалежності» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 19 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/08/19/14024>
1087. Триває відновлення водогону «Золоте – Первомайськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 11 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/09/11/6420>
1088. Триває передача відновленої лінії електропередач в експлуатацію // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 11 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/08/11/13822>
1089. Триває робота щодо відновлення електропостачання до населених пунктів Зайцевської ВЦА, – СІМІС «Бахмут» [Електронний

- ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 19 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/07/19/13443>
1090. Триває розмінування сільськогосподарських земель у Талаковці, – група ЦВС ОТУ “Маріуполь” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/01/4930>
1091. Триває спільний проект Управління цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України та редакції газети “Факти” – “Війна і мир дитячими очима” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/27/9195>
1092. Тривають роботи щодо розмінування навколо Новотроїцького та Березового [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 5 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/05/19310>
1093. Турбота про багатодітні родини у Станиці Луганській [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 22 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/08/22/1660>
1094. У Авдіївці СІМІС надали допомогу родині, яка постраждала від російської агресії [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 5 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/02/05/17203>
1095. У Бахмуті відбулися спортивно-патріотичні змагання [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 12 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/12/15597>
1096. У Бахмуті відсвяткували 74 річницю звільнення від німецько-фашистських загарбників [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 6 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/06/14567>
1097. У будь-якій важкій ситуації ми звертаємося до СІМІС, – мешканці Троїцького [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2018. – 23 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/23/19763>
1098. У взятому під український контроль Травневому відновили електропостачання та транспортне сполучення // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 7 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/12/07/16683>
1099. У Волновасі відбувся мітинг-реквієм [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 28 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/10/28/8368>
1100. У Волновасі відзначали 75 річницю з Дня створення 93-ї окремої механізованої бригади (фото) [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 10 травня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/10/18634>
1101. У Волновасі відкрили спортивний зал з греко-римської боротьби [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 24 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/10/24/8136>
1102. У Волновасі відновили водопостачання до бібліотеки та церковного храму [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 5 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/10/05/7369>
1103. У Волновасі відсвяткували День Металурга [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 17 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/07/17/13380>
1104. У Волновасі відсвяткували 40-ву річницю краєзнавчого музею [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 27 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/10/27/15908>
1105. У Волновасі відсвяткували 85-річчя Донецької області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Офіційний веб-сайт. – 2017. – 4 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/07/04/13158>
1106. У Волновасі вшанували Захисників України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил

- України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 21 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/10/21/15802>
1107. У Волновасі вшанували пам'ять загиблих військовослужбовців 51 омбр [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 13 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/10/13/7725>
1108. У Волновасі освячено перший Храм Української Православної Церкви Київського Патріархату [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 23 травня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/23/18962>
1109. У Волновасі підписано трьохсторонній меморандум між “районами – побратимами” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 16 квітня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/04/16/18137>
1110. У Волновасі привітали ветеранів-інвалідів та ветеранів-педагогів з нагоди Дня ветерана та Міжнародного дня людей похилого віку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 2 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/10/02/7278>
1111. У Волновасі привітали з днем народження ветерана Другої світової війни [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/2016/12/27>
1112. У Волновасі проведено районну військово-патріотичну гру “Сокил” (“Джура”) [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 14 травня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/05/14/18707>
1113. У Волновасі провели навчання з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 29 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/09/29/15218>
1114. У Волновасі СІМІС привітали людей похилого віку [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних

- Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 2 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/10/02/15319>
1115. У Волноваському районі відбувся захід “Україна починається з тебе” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/10/27/8296>
1116. У Волноваському районі відзначили Міжнародний день захисту дітей [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 2 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/02/19135>
1117. У Волноваському районі відкрили школу і амбулаторію та передали Вифлеємський вогонь для військових [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 23 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/12/23/16934>
1118. У Волноваському районі відновили міст до населеного пункту Новогригорівка, який знаходиться на лінії бойового зіткнення [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 14 січня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/01/14/17158>
1119. У Волноваському районі на вихідних відзначили кілька свят [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 26 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/09/26/6950>
1120. У Волноваському районі ремонтують дорогу життя [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/09/27/7008>
1121. У Волноваському районі тривають масштабні проекти для молоді [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 22 серпня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/08/22/20330>
1122. У Волноваському районному центрі культури і дозвілля вшанували людей з обмеженими можливостями [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 5 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/12/05/9368>

1123. У Волноваху завітали благодійники з міста Лева (Фото) [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 28 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/28/17944>
1124. У День захисту дітей СІМІС відвідали дитячі садочки на лінії розмежування під Маріуполем [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 1 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/01/12304>
1125. У дитячих садках Донбасу більшає молоді [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 15 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/15/18753>
1126. У Дніпрі проведено ідентифікацію та передано родинам для поховання останки трьох невідомих військовослужбовців [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 12 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/12/14629>
1127. У Донецькій області проведено ексгумацію тіл загиблих [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 5 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/05/2875>
1128. У Збройних Силах України запроваджуються єдині підходи складових сектору безпеки і оборони щодо захисту цивільного населення [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 29 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/29/17939>
1129. У звільненій Катеринівці відновлено електропостачання [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 19 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/19/17731>
1130. У змаганнях між військовими та цивільними перемогла «дружба» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 4 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/04/15370>
1131. У Золотому відкрили пам'ятник Воїнам, що віддали свої життя за Україну [Електронний ресурс] // Цивільно-військове

- співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 23 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/11/23/16293>
1132. У зоні АТО відбулося безліч заходів до Дня захисту дітей. ФОТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 2 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/06/02/12324>
1133. У зоні АТО завершено концертний тур з нагоди Міжнародного дня захисту дітей [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 3 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/06/03/12394>
1134. У зоні АТО СІМІС щоденно займаються забезпеченням військових та цивільних усім необхідним [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 26 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/09/26/15000>
1135. У зоні АТО триває боротьба з ворожою пропагандою [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 15 листопада. Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/11/15/16151>
1136. У зоні АТО триває спільний проект громадської організації “детектор медіа” та СІМІС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 29 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/09/29/15188>
1137. У зоні АТО тривають роботи щодо очищення територій від вибухонебезпечних предметів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 15 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/09/15/14756>
1138. У Києві відбувся черговий випуск слухачів Курсу цивільно-військового співробітництва [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 7 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/11/07/8832>
1139. У Києві відбувся черговий випуск слухачів Курсу цивільно-військового співробітництва [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України.

- Офіційний веб-сайт. – 2018. – 27 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/27/18382>
1140. У Києві відбулася III Міжнародна конференція з питань цивільно-військового співробітництва [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 11 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/11/18105>
1141. «У Києві готують офіцерів для співпраці з населенням зони АТО», — сюжет ICTV щодо підготовки та діяльності підрозділів ЦВС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 19 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/19/3058>
1142. У Києві закінчився черговий курс СІМІС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 3 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/11/03/21283>
1143. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 1997. – Т. 1 / [упоряд. і передмова В. Косика]. – 384 с.
1144. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942) / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – Львів, 1998. – Т. 2 / [упоряд. В. М. Косик]. – 384 с.
1145. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943) / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – Львів, 1999. – Т. 3 / [упоряд. В. М. Косик]. – 384 с.
1146. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1944–1945) / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – Львів, 2000. – Т. 4 / [упоряд. В. М. Косик]. – 368 с.
1147. Українська книга оселилася у школі неподалік Волновахи [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво

- Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 25 квітня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/04/25/18370>
1148. Українських військових на Донбасі завжди раді бачити в оселях та громадських закладах [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 28 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/09/28/7103>
1149. Українські патріоти відправили повітряну «бандероль» до окупованого Донецька [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 22 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/22/19718>
1150. Українські СІМІС поділилися з литовськими колегами досвідом набутим в ході проведення АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 2 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/07/02/4960>
1151. Українці вкотре показали що таке єдність [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 11 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/07/11/13304>
1152. Українці завжди поважають культуру інших національностей [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 2 січня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/01/02/17068>
1153. У Краматорську відбудеться відкриття Об'єднаного центру цивільно-військового співробітництва ЗСУ при штабі АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Офіційний веб-сайт. – 2016. – 7 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/07/07/5155>
1154. У Краматорську відкрили Об'єднаний центр цивільно-військового співробітництва штабу АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 10 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/07/10/5266>
1155. У Краматорську військові та представники міжнародних організацій визначили напрямки протимінної діяльності [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 3 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/11/03/8725>

1156. У Краматорську вшанували пам'ять жертв Голодоморів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 26 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/26/16370>
1157. У Краматорську презентували Тимчасовий порядок роботи цивільних осіб з надання гуманітарної допомоги [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 8 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/10/08/21047>
1158. У Краматорську СІМІС привітали малозабезпечену родину з новорічними святами [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 30 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/12/30/17044>
1159. У Красногорівці відбувся концерт присвячений Дню захисника України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 8 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/08/15478>
1160. У Красногорівці відзначили річницю звільнення Донбасу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 10 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/10/20439>
1161. У Кримському СІМІС ОТУ «Північ» допомогли організувати заходи з нагоди дня селища [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 21 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/21/20670>
1162. У Кримському школярі привітали військовослужбовців ОТУ «Північ» з Днем захисника України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 14 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/10/14/21134>
1163. У Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка відбулося заняття з військово-патріотичного виховання [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 14 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/14/8974>
1164. У Луганському обласному ліцеї «Кадетський корпус імені героїв Молодої Гвардії» відбувся урок мужності [Електронний

- ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 5 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/05/7364>
1165. У Луганському СІМІС взяли участь у святі «Барви Золотої Осені» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 13 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/13/16101>
1166. У Маріуполі відбувся другий етап військово-спортивного вишколу “Рухливі діти – майбутнє суспільства” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 13 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/13/5313>
1167. У Маріуполі відбувся фестиваль «Маріуполь – безпечне місто» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/21/9109>
1168. У Маріуполі відбувся 2 тур військово-спортивної гри «Військову форму одягли сини» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 3 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/03/8734>
1169. У Маріуполі відбулася військово-спортивна гра – «Рухливі діти – майбутнє суспільства» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 7 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/07/5160>
1170. У Маріуполі відкрилась фотовиставка «Моя армія. Бачити серцем», – ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 5 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/05/8794>
1171. У Маріуполі відсвяткували День міста [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 10 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/10/14666>
1172. У Маріуполі відсвяткували Міжнародний день толерантності [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2018. – 12 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/11/12/21420>
1173. У Маріуполі відсвяткували 75 річницю звільнення від німецько-фашистських загарбників [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 10 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/09/10/20425>
1174. У Маріуполі для маленьких патріотів відбулося свято морозива [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 24 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/24/19774>
1175. У Маріуполі для молоді провели військово-спортивне свято [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 13 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/07/13/13345>
1176. У Маріуполі для школярів провели лекцію “Діти під час збройних конфліктів” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 25 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/11/25/9171>
1177. У Маріуполі питання мінної безпеки вирішують у комплексі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 9 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/06/09/12589>
1178. У Маріуполі презентували книгу «Мова Бога» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 28 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/columns/2016/11/28/9207>
1179. У Маріуполі привітали морпихів з поверненням [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 3 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/06/03/12431>
1180. У Маріуполі провели круглий стіл щодо розв’язання екологічних проблем [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 27 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/07/27/13558>
1181. У Маріуполі провели спортивні змагання для школярів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво

- Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 24 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/09/24/6899>
1182. У Маріуполі пройшов заключний етап військово-спортивного вишколу для школярів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 20 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/07/20/5485>
1183. У Маріуполі розпочало роботу військове радіо “Армія FM” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 17 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/11/17/9051>
1184. У Маріуполі СІМІС вчили молодь надавати первинну медичну допомогу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 7 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/09/07/14581>
1185. У Маріуполі СІМІС провели урок гідності «Ми українці» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 8 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/06/08/12542>
1186. У Маріуполі українські військові розповіли про російську агресію військовим спостерігачам країн НАТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 21 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/11/21/9113>
1187. У Маріупольській школі відбувся захід під гаслом «Ми діти твоєї Україна!» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 17 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/11/17/9028>
1188. У Маріупольській школі відзначили День Гідності та Свободи [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 22 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/11/22/9122>
1189. У Маріупольському Центрі цивільно-військового співробітництва вшанували волонтерів Приазов'я [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 14 січня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/01/14/9979>

1190. У Мар'їнці відзначили День Збройних Сил України // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 7 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/12/07/16696>
1191. У Мар'їнці вшанували пам'ять жертв голодомору [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 25 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/11/25/16349>
1192. У Міжнародний день миру СІМІС передали подарунки дітям у населених пунктах поблизу лінії розмежування [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 22 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/09/22/14920>
1193. У м. Старобільськ відбулася конференція з цивільно-військового співробітництва [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 30 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2015/09/30/2172>
1194. У населені пункти поблизу лінії розмежування на Луганщині та Донеччині доставлено медичні аптечки і продукти харчування для військових та цивільних [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 29 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/07/29/5755>
1195. У населеному пункті Золоте-4 відновили електропостачання [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 10 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/11/10/21411>
1196. У Національному університеті оборони України ім. І. Черняхівського відбувся випуск офіцерів СІМІС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 2 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/07/02/4975>
1197. У Національному університеті оборони України ім. І. Черняхівського відбувся черговий випуск офіцерів СІМІС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 24 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/07/24/13520>
1198. У Новоайдарі відкрили новий міст через річку Айдар, — ЦВС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво

- Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 24 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/24/3196>
1199. У Новоайдарському районі Луганщини українських десантників привітали з професійним святом [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 3 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/03/5910>
1200. У Новотроїцькому перевірили умови проживання внутрішньо переміщених осіб [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 20 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/20/14871>
1201. У Одесі розпочалися фахові збори з офіцерами СІМІ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 7 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/07/18497>
1202. У Пісках відновили електропостачання після останньої пожежі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 29 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/29/14297>
1203. У Пісках СІМІС допомогли відновити покрівлю храму постраждалого від обстрілів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 28 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/28/15145>
1204. У Пісках та Первомайському проведено медичний огляд місцевого населення [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 16 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/16/14774>
1205. У Попасній відбувся фестиваль-конкурс «Золоті руки Попаснянщини» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 2 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/02/18420>
1206. У Попасній відбулася районна Всеукраїнська дитячо-юнацька військово-патріотична гра «Джура» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 14 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/14/18803>

1207. У Попасній відбулися заходи з вшанування пам'яті 85-ї річниці Голодомору в Україні [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 24 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/11/24/21586>
1208. У Попасній відсвяткували 3 річницю визволення від російських окупантів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 24 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/07/24/13497>
1209. У Попасній військові та місцеві провели заходи щодо впорядкування міста [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 16 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/16/14791>
1210. У Попасній готуються до Дня захисника України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 7 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/07/15454>
1211. У Попасній до Дня захисника України провели спортивні змагання [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 13 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/13/15644>
1212. У Попасній з молоддю провели заняття з надання першої медичної допомоги [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 14 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/14/14713>
1213. У Попасній обговорили виникнення свята «День гідності та свободи» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 17 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/17/16212>
1214. У Попасній підірвали аварійну водонапірну вежу, – ЦВС ОТУ “Луганськ” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 19 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/19/6143>

1215. У Попасній провели спортивне свято «Нащадки козацької слави» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 24 жовтня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/10/24/15850>
1216. У Попасній розпочалося відновлення зруйнованого російськими окупантами старовинного храму [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 4 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/11/04/8778>
1217. У Попасній СІМІС вчили дітей наданню первинної допомоги [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 19 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/09/19/20621>
1218. У Попасній СІМІС допомогли відремонтувати водогін [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 10 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/10/19461>
1219. У Попаснянському районі СІМІС допомогли відновити пошкоджені негодою лінії електропередач [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 13 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/12/13/16801>
1220. Управління цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України та редакція газети “Факти” розпочали спільний проект “Війна і мир дитячими очима” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 11 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/11/11/8922>
1221. У прифронтовій Авдіївці за участі військових відзначили День металурга та гірника [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 13 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/07/13/20100>
1222. У прифронтовій Жованці помолилися про здоров'я та мир в Україні [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 1 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/12/01/21730>

1223. У прифронтовій Мар'їнці відкрили банківське відділення [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 19 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/02/19/17362>
1224. У Прифронтовому Троїцькому встановили пам'ятник «Воїнам, що віддали свої життя за Україну» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 18 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/18/14826>
1225. У рамках гуманітарного проекту Збройних Сил України “ЕВАКУАЦІЯ 200” з тимчасово непідконтрольної Україні території повернуто тіло військовослужбовця який загинув під час бойового зіткнення 28 грудня 2016 року [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 30 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/30/9782>
1226. У рамках гуманітарного проекту Збройних Сил України “ЕВАКУАЦІЯ 200” рідним передали ідентифіковані фрагменти тіл українських військових загиблих під час оборони Донецького аеропорту [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 7 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/07/12489>
1227. У рамках навчань «Південний вітер-2016» вдалося вирішити кілька проблемних питань на Херсонщині, — група ЦВС «Південного регіону» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/27/5719>
1228. У рамках проекту «Допомога йде» двох дітей з Мар'їнки доставлено до Дніпропетровської лікарні [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 29 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/29/14306>
1229. У рамках проекту «ЕВАКУАЦІЯ 200» представники ОРЛО повернули тіло загиблого українського військового [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 15 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/02/15/17330>
1230. У рамках угоди про співпрацю між Луганською та Рівненською областями на Луганщині розпочалося відновлення церкви

- та будинку престарілих [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 30 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/30/9333>
1231. У Рибинській загальноосвітній школі провели заняття з мінної безпеки для батьків та дітей [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 14 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/14/8971>
1232. У роботі СІМІС слова «вихідний» немає [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 20 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/20/14045>
1233. “Урок гідності” від військовослужбовців групи ЦВС в м. Старобільськ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 11 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/03/11/2680>
1234. Урок мужності від офіцерів ЗСУ проведено для школярів київської школи № 269 [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 13 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/13/7702>
1235. У Саргані провели святкові заходи для дітей з зони АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/12/6475>
1236. У Сватовому відкрили дитячий оздоровчий табір «Гончарівський» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 6 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/06/12505>
1237. У Святогірському позаміському дитячому закладі оздоровлення та відпочинку «Яструбок», що на Донеччині, відбулася військово-патріотична гра «Яструбята-соколята» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/01/5854>
1238. У селищі Перемога Донецької області військові завершили відновлення мосту через річку Калець [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України.

- Офіційний веб-сайт. – 2016. – 31 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/31/4098>
1239. У Северодонецьку відбулися заходи з вшанування загиблих під Іловайськом [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 29 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/29/14355>
1240. У Северодонецьку вшанували загиблих за свободу та незалежність України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 23 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/23/16302>
1241. У Северодонецьку діти із Національної скаутської організації України «Пласт» запалили Вифлеємським Вогнем свічку у Об'єднаному центрі цивільно-військового співробітництва [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 29 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/29/9734>
1242. У Северодонецьку обговорили перспективи євроатлантичної інтеграції України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 14 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/14/15701>
1243. У Северодонецьку після дворічної перерви запрацював Луганський прес-клуб [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 14 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/14/8955>
1244. У Северодонецьку презентували книгу «Жити всупереч» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 18 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/07/18/20143>
1245. У Северодонецьку проведено міський збір-змагання юних рятувальників [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 12 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/12/15620>
1246. У Северодонецьку провели молодіжно-спортивне свято «Козацькі забави» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2017. – 14 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/14/15693>
1247. У Северодонецьку студентів ознайомили з озброєнням українських військових [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 21 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/21/15795>
1248. У Северодонецьку триває тиждень фізкультури і спорту [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 8 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/08/12568>
1249. Усі діти потребують уваги та турботи, – СІМІС ОЦ ОТУ «Донецьк» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 31 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/31/18028>
1250. Усі проблеми потрібно вирішувати разом, – група ЦВС «Бахмут» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 31 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/31/18013>
1251. Усі школи Мангушського району Донеччини отримали сучасну навчально-методичну літературу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 31 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/31/14424>
1252. У Слов'янську армія ремонтує дитсадок [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/01/4167>
1253. У Слов'янську відбулася спільна молитва за встановлення миру та збереження життя і здоров'я захисників Вітчизни [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 14 січня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/01/14/17186>
1254. У Станиці Луганській відбулося відкриття пункту пропуску та логістичного центру [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 27 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/10/27/2224>

1255. У Станиці Луганський обмінялися думками про розведення сил та військ від лінії розмежування [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 30 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/30/7209>
1256. У Станиці Луганській розпочали святкування 8 Березня [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 4 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/03/04/17579>
1257. У Станиці Луганській стартувала акція «Зроби подарунок Захиснику Незалежності» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 10 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/07/10/13257>
1258. У Старобільській гімназії провели заняття з мінної безпеки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 20 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/20/6743>
1259. У Старобільську відбувся семінар з питань Цивільно — військового співробітництва для працівників ДЕС. [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. – Офіційний веб-сайт. – 2016. – 13 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/13/6517>
1260. У Старобільську відбулася акція “Посади ялинку” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 18 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/2016/10/18>
1261. У Старобільську відбулися святкові заходи з нагоди Дня захисника України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 13 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/13/7684>
1262. У Старобільську відсвяткували Всеукраїнський День бібліотек [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 1 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/01/15300>
1263. У Старобільську майбутнім медикам розповіли про Збройні Сили України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2016. – 30 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/30/9325>
1264. У Старобільську пройшов День фізичної культури і спорту [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 10 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/10/6409>
1265. У Старобільську пройшов перший етап військово-патріотичної гри «Джура» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 8 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/08/7458>
1266. У Старобільську СІМІС здали кров для пацієнтів місцевої лікарні [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 27 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/10/27/15919>
1267. У Старобільську студентам розповіли про службу у Збройних Силах України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 30 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/30/15243>
1268. У стоматкабінеті, який ХСП обладнає у “сірій зоні”, безкоштовно обслуговуватимуться військові та мешканці довколишніх сіл [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2017. – 16 лютий. – Режим доступу: <https://crs-center.org/ustomatkabineti-yakuj-hsp-obladnae-u-sirij-zoni-bezkoshtovno-obslugovuvatymutsya-vijskovi-ta-meshkantsi-dovkolyshnih-sil/>
1269. У Торецьку проблемні питання вирішують громадою [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 8 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/08/13772>
1270. У Троїцькому після дворічної перерви відновлено електропостачання [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 8 лютого. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/02/08/17296>
1271. У ХНУПС відбулася науково-практична конференція: «Сучасна війна: гуманітарний аспект» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 2 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/02/19229>

1272. У центрі села Лебединське виявили та знешкодили снаряд, що не розірвався, – ЦВС «Бердянське» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 15 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/15/6058>
1273. У центрі уваги – мінна безпека [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 6 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/06/18071>
1274. У центрі уваги – сироти Луганщини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 22 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/22/4593>
1275. У церквах на Донбасі люди моляться за Україну та її військо [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 18 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/18/14850>
1276. Учасники АТО співпрацюють із органами місцевого самоврядування, – начальник групи ЦВС ОТУ «Луганськ» в прямому ефірі телеканалу ЛОТ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 29 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/03/29/2737>
1277. Учасники АТО спільно із місцевою владою вручили сучасний інвалідний візок від волонтерів ветерану Другої світової війни у Станиці Луганській [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 10 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/10/3497>
1278. Учасники «Музичного батальйону» відвідали Авдіївку із концертною програмою, – група ЦВС ОТУ «Донецьк» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 11 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/11/4469>
1279. Учасники шоу «Голос Країни» та «Х-фактор» дарують свято Старобільську. Група «Help Army» організувала справжнє шоу старобільчанам за запрошенням ЦВС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2015. – 3 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2015/08/03/1448>

1280. У Чермалицькій загальноосвітній школі привітали військових з Днем Сухопутних військ Збройних Сил України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/12/9501>
1281. У Чернігові відбувся семінар з міжнародного гуманітарного права [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 20 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/04/20/18224>
1282. У Чернігові провели фахові збори з офіцерами СІМІ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 2 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/02/12359>
1283. У Чернігові триває патріотична інформаційна кампанія “Дякуємо захисникам!” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 11 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/12/11/21870>
1284. Учні з Чернівецької області передали вишиванки дітям-сиротам в Луганській області в рамках благодійної акції “Вишиванка дітям АТО” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 19 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/19/3793>
1285. Учні Кременського району зібрали кошти на придбання медичних препаратів та автомобільних шин для воїнів АТО, – ОЦ ЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 10 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/10/4432>
1286. Учні музичної школи з Красногорівки вирушили до столиці із музичною програмою [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/12/3609>
1287. Учні Старобільської гімназії взяли участь у Дні української писемності та мови [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 10 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/10/8886>

1288. Учням у Попасній та Гірському передали нові підручники і навчальні посібники [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/12/7629>
1289. У Широкиному проведено екстумацію тіла цивільної особи [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 10 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/10/7544>
1290. У школах Донбасу триває підготовка до «Джури» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 5 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/05/18465>
1291. У школи і приватні помешкання на лінії зіткнення доставлено паливо та гуманітарну допомогу, – ЦВС ОТУ “Маріуполь” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 26 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/26/8249>
1292. У школі-інтернаті міста Щастя відкриють комп’ютерний клас [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 9 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/09/6401>
1293. У Щасті дітей вчили діяти у разі виникнення надзвичайної ситуації [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/12/7630>
1294. У Щасті розпочалися роботи на об’єктах енергопостачання [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 20 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/09/20/6763>
1295. У Щасті СІМІС провели заняття з мінної безпеки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 26 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/26/15014>
1296. У Ясинуватському районі триває відновлення пошкодженої інфраструктури [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний

- веб-сайт. – 2017. – 28 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/28/16389>
1297. Фінальні змагання з гри “Сокил” (“Джура”) пройшли за участі офіцерів ЦВС ЗСУ у Маріуполі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/27/3981>
1298. Франко П. Від Стрипи до Дамаску. Пригоди четаря УСС. – Львів, 1992.
1299. Харків’янин передав тюнінговане світло для автомобілів «ЕВА-КУАЦІІ 200» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 10 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/07/10/19981>
1300. Харків’яни привітали дітей та військових на Донеччині з зимовими святами [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 18 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/12/18/22000>
1301. «Хвилю ловили на відстані до 20 км» – в Гранітному Донецької області встановлено FM передавач з українським радіосигналом [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 23 грудня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/12/23/9581>
1302. Хроніка гібридної війни [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 28 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/functions/2016/06/28/4813>
1303. ХСП-Авдіївка: Заняття з практичної медицини для школярів та доставка речей на одну з найбільш обстрілюваних вулиць міста [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2017. – 12 квітня. – Режим доступу: <https://crs-center.org/hsp-organizuvala-zanyattya-z-taktychnoyi-medytyny-dlyashkolyariv-pryfrontovoyi-avdiyivky-ta-dostavyla-rechi-na-odnu-z-najbilsh-obstrilyvanyh-vulyts-mista/>
1304. ХСП-Авдіївка: молитва разом з мешканцями міста, ремонт постраждалих від обстрілів будинків, допомога потребуючим [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2017. – 15 травня. – Режим доступу: <https://crs-center.org/>

- hsp-avdiyivka-molytva-razom-z-meshkantsyamy-mista-remont-postrazhdalyh-vid-obstriliv-budynkiv-dopomoga-potrebuyuchym/
1305. ХСП-Бахмут: молитва та допомога хворим, обездоленим людям у населених пунктах, які війною відрізані від зовнішнього світу, поминання загиблих [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2017. – 30 березня. – Режим доступу: <https://crs-center.org/hsp-bahmut-molytva-ta-dopomoga-hvorym-obezdolenymu-lyudyam-u-naselenyh-punktah-yaki-vijnoyu-vidrizani-vid-zovnishnogo-svitu-pomynannya-zagybylyh/>
1306. ХСП долучилася до організації свята для дітей прифронтових Бахмута і Майорська [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2017. – 7 липня. – Режим доступу: <https://crs-center.org/hsp-doluchylasya-do-organizatsiyi-svyata-dlya-ditej-pryfrontovyh-bahmuta-i-majorska/>
1307. ХСП долучилася до святкування Дня Конституції у Мар'їнці [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2017. – 12 липня. – Режим доступу: <https://crs-center.org/hsp-doluchylasya-do-svyatkuvannya-dnya-konstytutsiyi-u-mar-yintsii/>
1308. ХСП на сторожі майбутнього дітей, що страждають унаслідок збройного конфлікту в Україні [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2017. – 20 листопада. – Режим доступу: <https://crs-center.org/hsp-na-storozhi-majbutnogo-ditej-shho-strazhdayut-unaslidok-zbrojnogo-konfliktu-v-ukrayini/>
1309. ХСП: прифронтowa хроніка [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2018. – 29 липня. – Режим доступу: <https://crs-center.org/hsp-prifrontova-hronika/>
1310. ХСП продовжує своє служіння у “сірій зоні” [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2016. – 12 жовтня. – Режим доступу: <https://crs-center.org/hsp-prodovzhuye-svoye-sluzhinnya-u-sirij-zoni/>
1311. ХСП-Центр “Авдіївка” [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – Режим доступу: <https://crs-center.org/hsp-tsentr-avdiyivka/>
1312. ХСП-Центр “Бахмут” [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – Режим доступу: <https://crs-center.org/hsp-tsentr-bahmut/>
1313. ХСП-Центр “Маріуполь” [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – Режим доступу: <https://crs-center.org/hsp-tsentr-mariupol/>

1314. ХСП-Центр “Мар’їнка” [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – Режим доступу: <https://crs-center.org/hsp-tsentr-mar-yinka/>
1315. ХСП-Центр “Старобільськ” [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – Режим доступу: <https://crs-center.org/hsp-tsentr-starobilsk/>
1316. Хто ми [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – Режим доступу: <https://crs-center.org/pro-hrystyiansku-sluzhbu-poryatunku/hto-my/>
1317. Хто такі СІМІС та чим вони займаються [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 22 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/06/22/4642>
1318. *Hyde M. K. Girl's Book of the Red Cross.* – New York, 1919.
1319. ЦВС та МНС перевіряють прифронтові н.п. на предмет наявності зброї та боєприпасів [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 18 квітня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/04/18/3073>
1320. Центр ХСП під Маріуполем відвідала посол Іспанії в Україні [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2018. – 29 липня. – Режим доступу: <https://crs-center.org/tsentr-hsp-pid-mariupolem-vidvidala-posol-ispaniyi-v-ukrayini/>
1321. Цивільні ЗМІ допомагають СІМІС розповідати про свою роботу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 13 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2017/12/13/16768>
1322. Цивільно-військове співробітництво за стандартами НАТО (Civil-Military Cooperation) // https://cimic.com.ua/img/cimic_nduu.pdf
1323. Цільова адресна допомога інвалідам, ветеранам і самотнім літнім мешканцям міста Авдіївка [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 18 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/07/18/5451>
1324. Часом СІМІС стають єдиними, хто здатний хоч якось полегшити будні заручників неоголошеної війни [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 22 березня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/03/22/17801>

1325. Чергова партія дітей з Авдіївки поїхала на відпочинок [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 25 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/25/5631>
1326. Чергові подарунки маріупольським педагогам до дня знань [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 30 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/30/14380>
1327. Черкаські та Тернопільські волонтери завітали на передову під Маріуполем [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 25 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/25/8190>
1328. Чермаликській середній загальноосвітній школі подарували повний комплект науково-методичної літератури [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 30 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/11/30/9296>
1329. Чернігівщина передала українським військовим на лінії розмежування необхідні матеріальні засоби, – ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 22 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/22/5557>
1330. Чи буде газ? — бойовики не допускають ремонтників до робіт в районі Мар'їнки [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/12/3614>
1331. “Чому я поважаю професію військового” – в Северодонецьку пройшов конкурс малюнків [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 26 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/26/3307>
1332. Чудовий настрій для військових та цивільних [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 18 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/09/18/20602>
1333. «Чудо» подарунки для військових [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України.

- Офіційний веб-сайт. – 2018. – 27 червня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/06/27/19844>
1334. Чужої біди не буває, – житель Маріуполя, син якого є інвалідом першої групи, отримав фінансову допомогу від офіцерів ЦВСЗСУ [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 травня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/05/12/3572>
1335. Швидкий Тризуб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B7%D1%83%D0%B1
1336. Шкільний музей як осередок збереження пам'яток сучасної історії [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 10 листопада. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/columns/2016/11/10/8900>
1337. Школам Донбасу надійшла допомога з Німеччини [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 9 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/07/09/19954>
1338. Школа у Луганському отримала допомогу для покращення навчального процесу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 10 липня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/07/10/20014>
1339. Школи і дитсадки Маріуполя та сіл на лінії розмежування отримали від благодійників шпалери, — ЦВС ОТУ «Маріуполь» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/09/01/6337>
1340. Школярам Луганщини розповіли як поводитися із вибухонебезпечними предметами та провели урок мужності [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 вересня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2016/09/27/7028>
1341. Школярі з Українського дитячого центру «Молода гвардія» підтримали військових моряків [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 17 грудня. – Режим доступу: <https://cimic.com.ua/news/2018/12/17/21960>

1342. Школярі Київщини та волонтери передали військовим на Луганщині маскувальні сітки і засоби особистого користування [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 31 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/31/8421>
1343. Школярі Максимільянівки та Гострого Донецької області відправились на відпочинок до столиці [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 1 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/01/3395>
1344. Школярі та студенти з Рівного дали концерт для військових у Авдіївці [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 4 серпня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/08/04/13718>
1345. Що відбувається у взятих під український контроль Гладосовому та Травневому [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 26 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/26/16342>
1346. Щорічна конференція НАТО з цивільно-військового співробітництва пройшла у Відні за участі України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 22 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/22/3884>
1347. Щорічні змагання дошкільнят у Попасній – «Перші кроки-2018» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 16 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/05/16/18791>
1348. Юний патріот зі Старобільська отримав подарунки та книгу про подвиги воїнів АТО [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 3 квітня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/04/03/2842>
1349. Юні харків'яни готують подарунки для поранених воїнів до Дня Збройних Сил України [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 29 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/29/16436>

1350. United nations multidimensional itegrated stabilization mission in Mali [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/United_Nations_Multidimensional_Integrated_Stabilization_Mission_in_Mali
1351. Я бачив зранені війною дитячі серця, котрі потребують любові [Електронний ресурс] // Християнська служба порятунку. – 2017. – 27 листопада. – Режим доступу: <https://crs-center.org/ya-bachyv-zraneni-vijnoyu-dytyachi-sertsya-kotri-potrebuyut-lyubovi/>
1352. Як вберегти дітей від небезпечних вибухових знахідок в районі проведення АТО. Ефір 5 каналу [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 27 жовтня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/10/27/8265>
1353. Як погода впливає на роботу СІМІС [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 3 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/11/03/21353>
1354. Як працює центр цивільно-військового співробітництва у Маріуполі [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 25 липня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/07/25/5640>
1355. Якщо працювати – то по повній, – ЦВС «Авдіївка» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2018. – 22 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2018/06/22/19706>
1356. Я українець – і я цим пишаюсь! У Северодонецьку СІМІС провели військово-патріотичний захід [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 22 листопада. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/11/22/16273>
1357. 24–25 березня пройшла Міжнародна конференція «Цивільно-військове співробітництво в Україні: проблеми і перспективи в контексті кризи на Донбасі» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 26 березня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/03/26/2696>
1358. 1 вересня СІМІС провели у зоні АТО «Уроки мужності» та передали дітям подарунки [Електронний ресурс] //

- Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 2 вересня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/09/02/14468>
1359. 10 дітей з н.п. Гірське Луганської області відправились до оздоровчого табору в Рівненській області [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 2 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/02/4273>
1360. 6 кращих учнів Станично Луганського району відправились на відпочинок до Литви, — група ЦВС ОТУ «Луганськ» [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 7 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/07/4347>
1361. III Міжнародна конференція з питань цивільно-військового співробітництва на тему “Захист цивільного населення в умовах збройного конфлікту” [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/zvit-shhodo-provedennya-iii-mizhnarodnoyi-konferentsiyi-z-pitan-tsilvilno-vijskovogo-spivrobotnitstva-na-temu-zahist-tsilvilnogo-naseleण्या-v-umovah-zbrojnego-konflikta-m-kiyiv-z-10-po-11-kvitnya-2018>
1362. +5: Офіцери ОЦ ЦВС ОТУ «Луганськ» отримали сертифікати інструктора з гуманітарного розмінування, – The HALO Trust [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2017. – 21 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2017/06/21/12880>
1363. 16 тисячолітрових ємностей для зберігання питної води доставили благодійники для громад семи населених пунктів Приазов'я [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 12 серпня. Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/08/12/6046>
1364. 30 тонн паливних брикетів доставлено представниками МКЧХ за сприяння групи ЦВС в н. п. Бердянське [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 16 січня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/01/16/2543>
1365. 24 учні Мирянської школи за сприяння військових відправились до Бердянського санаторію [Електронний ресурс] //

- Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 16 травня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/05/16/3676>
1366. 22 червня – День Скорботи і вшанування пам'яті жертв війни в Україні [Електронний ресурс] // Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України. Офіційний веб-сайт. – 2016. – 22 червня. – Режим доступу: <https://civic.com.ua/news/2016/06/22/4671>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Адамович С. 324
Адлерсберг, граф 89
Алексеев 49
Алексеева 79
Андронатій В. 278, 279
Андрухів І. 168, 170, 180, 181
Арно Е. 9
Артамонов Л. 86, 87
Артюгін О. 74
Артюх В. 228
- Багряний І. 31
Бакай А. 280, 282
Балицький П. 53
Бандера С. 177
Барбюсс А. 14
Бардоші Л. 166, 174, 182, 183, 185,
186
Бартель К. 150
Бахтоловський І. 62
Бахтуріна А. 37, 74, 75, 77, 78, 325
Безак Ф. 86
Безелер фон Г. 57
Бендасюк С. 76
Бессараб С. 290, 291
Бесядецкий К. 59
Білас Л. 28
Біленький Я. 153
Білінкевич С. 153
Білінський Б. 28
Білошицький В. 188
Блавацький В. 152
- Бобринський В. 75, 86, 87, 88
Бобринський Г. 39, 41, 42, 44, 45,
46, 47, 73, 78, 79, 83, 87
Богатченко 65
Боднарівич О. 154
Бой-Желенський Т. 150
Бойко І. 374
Бойко Р. 219
Боляновський А. 29
Бонапарт Н. 9
Борман М. 180
Боровик М. 142, 411
Ботушанський В. 39, 327
Боцян 70
Брандт К. 102
Брик І. 152, 153
Брикович І. 54
Брізен фон К. 169
Брусилов А. 327
Брусилов О. 45, 46, 47, 48, 51, 52
Будзиновський В. 22
Бут В. 11
- Вагнер Е. 98
Вайзекер 183
Василенко О. 69
Васильев Г. 266
Васильев Д. 265
Васильчук А. 70
Васільев Д. 265
Васюкова Н. 200, 201, 290
Вахтер 186, 187

- Вейс Й. 89
Велс Г. 14
Верба А. 286
Веркор 17, 18
Верманн Е. 184
Верт Г. 167, 182, 183
Веселова Н. 301
Вехтер О. 157, 163
Вібе А. 108
Вітиска Й. 157
Віткевич Р. 150
Владимиров П. 267, 268
Водзіцкий Ю. 59
Волжаник-Динзе В. 89
Волошин А. 227
Волощук М. 186
Волчук Р. 28
Вотсон П. 269
В'ятрович В. 230
- Гаврилів Т. 23, 343
Гавснер 59, 60
Гаєвський Ю. 53
Гайдар-Голіков А. 26
Галлер І. 70
Галушка А. 284
Гаркуша С. 290
Гашек Я. 15
Геббельс Й. 101
Гевара Ч. 19
Герасимов В. 229
Геровський А. 52
Гессе О. 40
Гімлер Г. 139
Гітлер А. 16, 96, 100, 103, 108, 115,
138, 139, 149, 166, 180, 183, 184
Гладилович І. 154
Глушкевич М. 40
Голик Р. 20, 24, 28, 31, 344
Голубець М. 152
Гомер 22
- Гомза І. 17
Гончаренко О. 138, 139, 140, 141,
142, 143, 144, 145, 146, 345
Гончар О. 31
Горелов Д. 35
Горний М. 59, 60
Горті М. 173, 177, 184, 187
Гофман Ф. 228
Грек Є. 150
Гриценко А. 218
Гроссман В. 18
Грушевський М. 67
Гудзь В. 301
Гулеватий Д. 290
Гульпа В. 287
Гучков А. 49
Гушев А. 266
- Герінг Г. 180
- Даллінн А. 126
Даллін О. 105
Данилевич Р. 29, 30, 31
де Мольо 16
Денисов В. 267
Держалюк М. 178, 185, 187
Джурі І. 268, 269
Дзісь В. 154
Діллер фон Е. 57, 59
Дмитріюк К. 69
Добровольський Ю. 219
Добрянський В. 87
Долгов І. 251
Домбровський О. 153
Дорожинський Є. 179
Дорошенко Д. 41, 46, 51, 52, 53,
54, 55, 56, 72
Дубровіна Л. 130
Дугін О. 231, 232
Дудикевич В. 45, 74, 76, 78, 88
Дудинкевич В. 87

- Дюнан А. 11, 12
- Ейхман А. 106, 109
- Євлогій, архієпископ 77, 80, 86, 87, 88, 89
- Євреїнов С. 53
- Єжель М. 218
- Єльцин Б. 222
- Єхануров Ю. 218, 219, 220, 254
- Живиця Г.** 215
- Жолдак Б. 34
- Жуковський О. 56
- Зайцев П. 53
- Залуга Н. 40
- Заман В. 218
- Запорожан В. 286
- Затинайко О. 215, 216
- Зимин А. 268
- Зімін П. 268
- Зіненко Р. 34
- Зубовський О. 105
- Іваницький Г. 53
- Іваничук Р. 35, 369
- Ігуарте Х. 16
- Казанський Т.** 80
- Казанський Ф.** 89
- Калагін Ю. 289, 291, 296
- Калинець С. 21
- Калиш В. 319
- Кальдор 134
- Карбер Ф. 228
- Каргезі 59
- Карпов В. 16
- Карпов П. 108
- Кастро Ф. 19
- Кацман Ф. 157
- Кейтел В. 180
- Кентій А. 97, 151
- Кириченко С. 216, 218
- Киричук Ю. 148
- Клер фон 126
- Кліменко П. 279, 284
- Кнорринг А. 88
- Ковалев Б. 107
- Коваль М. 123, 163
- Козицький С. 40
- Колдра В. 88
- Компанієць І. 54
- Коновалець Є. 152
- Корнієвський О. 35
- Коропатнік І. 289
- Корчинська А. 282, 283, 284
- Корчинський М. 53
- Косик В. 138, 139, 140, 141
- Коссак В. 90
- Коссакова І. 90
- Костецький І. 86, 87
- Котельницький В. 88
- Кох Е. 134, 139, 141, 142, 176
- Кравченко О. 78
- Кравчук Л. 215
- Красковський І. 53
- Краснова В. 375
- Кремешний О. 207, 208, 209
- Кривенко Ю. 189, 236
- Крип'якевич І. 62
- Крлежі М. 15
- Крушельницький А. 81, 82, 374
- Кубійович В. 28, 159, 160
- Кудрик Б. 154
- Кузьмук О. 215, 216, 218
- Кульбачна О. 301
- Кульчицький В. 374
- Кунанець Н. 85
- Куницький М. 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 345
- Курбан О. 229

- Куромія Г. 105
Кучма Л. 215, 216
Кушпета Н. 40
Кшижановский С. 59
- Лаба В. 154
Лаврецкий И. 19
Лазоркін В. 215, 216
Лебедев П. 218
Левицький К. 61
Левицький Я. 154
Левкович Л. 40
Левченко Ю. 139, 140, 142, 375
Лепкий Б. 22
Лизогуб Ф. 71
Лимаренко І. 314
Лисенко О. 138, 139, 140, 141,
142, 143, 144, 145, 146, 345, 375
Лихачов Д. 76, 88
Лівінський В. 280, 281
Ліоте М. 193, 194
Лозицький В. 97
Лозовская Е. 375
Лойко С. 34
Ломніцький А. 150
Лонгшам де Бер'є Р. 150
Лонжинський М. 40
Лопата А. 215
Лоський К. 53
Лотоцький О. 53
Лубенський С. 40
Лук'янець І. 209
Луцик С. 152
Лушпинський О. 84
Львов Г. 51
Любарський-Письменний Є. 62
Любченко В. 46, 48, 56, 78, 80, 81
Людкевич С. 152
Лямзін В. 301
Ляммерс Г. 180
Ляш фон К. 157, 163, 180, 181
- Магда Є. 229
Мазепа І. 152
Мазуренко О. 279
Мазур О. 73
Майор Є. 170
Макар В. 59, 60
Макар Ю. 59, 60
Макеев В. 34
Малыгин А. 223
Мамалуя О. 34
Манштейн фон Е. 101
Маркес Г. 19
Марчук Є. 216
Маслов М. 53
Матгісом Дж. 228
Машкевич П. 75
Машкин А. 378
Мгімов Ю. 266
Медвеї А. 187
Мельник І. 175
Мельник О. 215, 218
Мечник П. 153
Мещанинов А. 122
Мешков Ю. 225, 226, 227
Микола II 86, 87
Микола Миколайович, великий
князь 37, 38, 39
Митерев Г. 33, 384
Митроцький М. 87, 89
Михайленко 53
Михутина І. 73, 384
Міклош-Дальнокі Б. 167, 168
Мікула О. 374
Мілюков П. 51
Мітяєв А. 32
Міхаеліс 157
Міхновський В. 152
Мороз В. 33
Морозов К. 215
Музика М. 34

- Муссоліні Б. 16
Мюллер 96
Мюллер Н. 92
Мюллер Р. 123
- Набоченко О. 279
Надрага О. 154
Назаріїв О. 83
Найтінгейл Ф. 10, 11
Наконечний Є. 28
Настюк М. 374
Нікольський В. 116
Новак Е. 375
Новицький В. 150
Новогробельський К. 40
Поздрачов О. 234, 241, 317
Норьєги М. 265
- Овсяник В. 268
Олдінгтон Р. 15
Олександр II 42
Олфер'єв В. 46, 47
Олянчин Д. 64, 65
Онищенко О. 130
Опільський Ю. 22
Орлевич І. 73, 76, 86, 402
Орловський Б. 79
Осінчук М. 152
Островський Т. 150
Остроградський А. 40
Офіцинський В. 155, 157, 158
Охримович В. 83, 179
Павлов П. 267
Падеревська Г. 27
Падеревський І. 27
Пальвал А. 34
Паньківський К. 154, 156, 411
Пассос Д.-Д. 14
Пастернак Є. 64, 69, 70
Пастернак Я. 154
Патер І. 60, 62, 64, 73
- Патриляк І. 142, 149, 171, 411
Паулюс Ф. 183
Пачовський В. 152
Пашаєва Н. 78
Педченко Г. 218
Перелигіна О. 83, 84
Перепечаєнко М. 121
Перхорович Є. 153
Петен Ф. 14, 17
Петлюра С. 152
Петрович І. [І. Крип'якевич] 40,
42, 43, 74, 76, 78, 80, 89
Петрушевський А. 9
Пімбл М. 314
Пілінкевич А. 414
Піночет А. 19
Плеський Б. 74
Плужник Є. 25
Половцев А. 40, 86, 87, 88
Положій Є. 34
Полуведько К. 108
Поляков Л. 222, 245, 246, 247
Полянський Ю. 149
Порошенко П. 239
Преанфельд фон К. Л. 59
Призиглей Ю. 207, 208, 209
Приходько В. 53
Путін В. 227, 228, 229
Пушкаш А. 166, 174, 183
Пшеп'юрська М. 154
- Радецький В. 215
Радзикович В. 153
Радковець Ю. 228, 230
Раковський І. 83
Расторгуєв С. 230, 231
Раш Е. 150
Рекотов П. 94, 139, 141, 143, 144,
145, 422
Ремарк Е. М. 15
Ренський Р. 150

- Ріббентроп Й. 182
Рогальський М. 77
Розенберг А. 96, 97, 98, 100, 101,
103, 113, 130, 139, 142, 180
Роквес 127
Роллан Р. 15
Роткірх фон 181
Рошін Г. 279
Рубінович Д. 18
Руденко Я. 301
Русак А. 168
- Савченко В. 38, 51, 425
Савчук А. 65
Саламагін Д. 218
Самарін В. 105
Сампан І. 245, 246, 253
Сампара С. 154
Сапіга О. 25, 426
Сапієга П. 27
Свенцицький І. 84
Сверчковський Г. 79
Свида І. 218
Свистун Ф. 76
Семененко О. 105, 108, 219
Семенов С. 263, 264
Семиряга М. 107, 108
Сем'янчук І. 170
Сергеев С. 267
Сергеев А. 269
Сердюк 53
Сич С. 286
Сімович В. 153
Сірко Г. 154
Скалон А. 87
Скоробогатов А. 106, 108, 120
Скоропадський П. 68, 72
Скоропис-Йолтуховський О. 67,
69, 70
Сливка Р. 154
Сліпий Й. 154
- Служинська І. 227
Смолуховский Т. 59
Снайдер Т. 28
Собков В. 215
Соловейчук М. 65
Соловій А. 150
Солодкий С. 206
Сомбатгеї Ф. 167, 170, 181, 184
Сорока П. 169
Ставіські К. 157
Стадникова С. 90
Сталін Й. 16
Старко Н. 40
Стельмах С. 228
Стельмашенський М. 87
Степовой В. 108
Стефанік В. 22
Стецула 82
Стецько Я. 149, 151, 172, 174
Стожек А. 150
Стояї Д. 174
Строгінов Б. 265
Струтинська М. 154
Суворов А. 9
- Танцман Г. 157
Танчин Ф. 89
Тарасовський Я. 65
Тарнавський М. 21, 24, 152
Тарнавський О. 154
Темницький В. 67, 68
Тенюх І. 219
Тернова С. 286, 287
Тимошенко Л. 53
Тиса Р. 33
Титаренко Д. 129
Толстий Л. 9
Трепов Ф. 47, 48, 49, 51
Трофим'як І. 40
Троцький Л. 16
Туркевич П. 89

- Турну Д. 62
Турчинов О. 238
Турянський О. 23
Туссен Р. 182
- Увайський Н. 265
Угрин С. 179
Уйсаси І. 166
Ульянова М. 24
Ульянов-Ленін В. 16, 24
Умбрайт Г. 95
Умланд А. 231
Усов М. 51
- Фаворська О. 246
Фатіанов 40
Федькович Ю. 85
Фещенко А. 301
Филипенко А. 316
Филипчак І. 22, 23
Фіголь В. 154
Форгачев Й. 72
Форгач Й. 62
Франк А. 18
Франк Г. 155, 180, 186, 187
Франко І. 22, 55, 152
Франко П. 23, 478
Франко Ф. 16
Француз А. 168, 170, 180, 181
Фрасуляк С. 175
Фукунаги Т. 18
- Хангтінгтон С. 271, 272
Харкевич М. 169
Хемінгвей Е. 15
Хитренко О. 302
Хмельницький Б. 22, 152
Хонигсман Я. 151
Хоуелл Е. 103
- Цегельський Л. 62
- Цеков С. 227
Цибик І. 88
- Чайковський А. 21, 22
Чарторизький І. 53
Чейні Р. 265
Черемшина М. 22
Черниговець Т. 65
Черняхівський І. 251
Чехович К. 154
Чихачов Д. 40, 43, 75, 85, 86, 87
Чобіт І. 189, 192, 193, 194, 195,
197, 198, 200, 201, 202
Чоловський А. 84
Чума Б. 16
- Шав'як Я. 154
Шайкан В. 156
Шаламберідзе Є. 268
Шаповал М. 63, 64, 65
Шевченко Т. 152
Шелест Г. 188
Шептицький Р. 20
Широцький К. 53
Шкідченко В. 216
Шкляр В. 34
Школяренко В. 207, 208, 209
Шмаров В. 215
Шнекенер У. 229
Шнітцер М. 79
Шрайбер 140
Шуляк П. 216
Шутов В. 121
- Ювеналій, архимандрит 87
Юнгер Е. 14
Юркевич Л. 53
Ющенко В. 218
- Яворський Ю. 76, 78, 89
Ягов Д. 185

Яковенко А. 207, 208, 209
Якорнов Д. 34
Яновський Ю. 25
Янукович В. 218, 220, 229, 232
Янушкевич В. 40
Янушкевич М. 39
Ярмулович Я. 40
Яхненко Н. 148
Яцура В. 304
Яшан В. 173, 174, 176, 186, 187

Achmatowicz A. 325
Angrick A. 132
Anisimow O. 98
Arnold K. 111

Barber J. 103
Barton C. 327, 328
Bennet A. 13, 328
Boardman M. 328
Booth W. 11
Bussmann W. 97

Chiari B. 104, 132
Cook E. 10, 375

Dallin A. 105, 126
Davis R. H. 15
Dunant E. 12
Dunant H. 12, 13
Dunant J.-H. 11, 12

Fenyo D. 185

Gyula V. 167, 168

Harrison M. 103
Hasenclever J. 104, 107
Herzog R. 92, 96
Howell E. 103
Huntington S. 271, 273

Kozmiński M. 178
Kunz N. 117

Moynier G. 13
Mumford E. 11, 386
Musiał B. 150

Naundorff J. 13
Nightingale F. 11

Oldenburg M. 93, 117

Pełczyński E. 89
Pohl D. 93
Przysiecki F. 422

Railton G. 11

Samarin V. 105
Schulte T. 129
Spooner M. H. 19
Szabó P. 167

Wells G. 14, 343
Williams S. B. 11

Zaidler M. 185

ЗМІСТ

Неоголошена війна (2014 р.): трагічна сторінка історії України, каталізатор військово-політичних реформ (замість передмови) (І. Патер).....	5
--	----------

Розділ 1

ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	8
1.1. Військові й цивільні в час війни та миру: моделі взаємовідносин у культурній та історичній пам'яті (Р. Голик).....	8
1.2. Російська окупація Галичини і Буковини у 1914–1917 роках (І. Патер).....	37
1.3. Холмщина і Підляшшя під австро-німецькою займанщиною (1915 – 1918) (І. Патер).....	57
1.4. Політика російської окупаційної влади у сфері культури, науки та освіти. Співпраця з русофілами (І. Орлевич).....	73

Розділ 2

ПАРАДИГМА СУСПІЛЬНО-ДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	91
2.1. Особливості військово-цивільної взаємодії в Україні під час нацистської окупації (зона військової адміністрації) (Д. Титаренко).....	91
2.2. Система Цивільно-військової адміністрації в райхскомісаріаті «Україна» (М. Романюк).....	138
2.3. Нацистський режим в Галичині (1941–1944): особливості функціонування (О. Луцький, П. Росіцький).....	148
2.4. Угорська військова адміністрація на півдні Галичини (літо 1941 року) (О. Пагіря).....	166

Розділ 3**МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД У СФЕРІ****ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА 188**

3.1. Досвід запровадження цивільно-військового співробітництва в арміях країн-членів НАТО (*П. Ткачук*) 188

3.2. Цивільно-військове співробітництво Збройних сил України у міжнародних операціях з підтримки миру і безпеки (*Л. Кривизюк, В. Заболотнюк*) 203

3.3. Реформування Збройних сил України до стандартів НАТО як важлива складова впровадження системи цивільно-військового співробітництва (*Л. Скорич*) 213

3.4. «Гібридна війна»: міжнародний та український досвід протистояння викликам ХХІ століття (*О. Гулима, О. Муравський*) 222

Розділ 4**СТВОРЕННЯ СТРУКТУР ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО****СПІВРОБІТНИЦТВА У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ 233**

4.1. Політико-правові передумови введення системи цивільно-військового співробітництва на території проведення АТО (*О. Костюк*) 233

4.2. Впровадження цивільного контролю над військовою сферою в Україні у 2003–2018 роках. (*С. Попко*) 245

4.3. Застосування Збройних сил України у заходах цивільно-військового співробітництва: керівні документи та їхня реалізація (*О. Муравський*) 254

4.4. Висвітлення проблематики цивільно-військового співробітництва на сторінках часопису «Зарубежное военное обозрение» (1980-ті – початок 1990-х роки) (*А. Харук*) 263

Розділ 5**СИСТЕМА ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА****В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ 271**

5.1. Діяльність Об'єднаних центрів цивільно-військового співробітництва Збройних сил України (*Н. Марцінко*) 271

5.2. Військовий медик в АТО – фахівець, психолог, волонтер (*Е. Казан*) 278

5.3. Особливості роботи групи цивільно-військового співробітництва 24-ї ОМБр на території Луганської області у 2016–2017 роках (<i>І. Чобіт</i>)	289
5.4. Моделі цивільно-військового співробітництва між суспільством і Збройними силами України після початку Операції об'єднаних сил (<i>П. Артимішин</i>)	298
«Важливо, коли військова людина приносить мир...» (замість післямови) (<i>І. Патер, О. Муравський</i>)	321
Література	324
Іменний покажчик	487

Наукове видання

**ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО
НА ТЕРИТОРІЇ ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ:
МОДЕЛІ, ТЕНДЕНЦІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ**

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту
українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Колективна монографія виконана в межах цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Інтеграція Донбасу і Криму в політико-правовий і соціокультурний простір України: історичний досвід, сучасні виклики, перспективи», Розпорядження Президії НАН України від 02.05.2018 № 242

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України
79026, Львів, вул. Козельницька, 4.
Підписано до друку 26 грудня 2018 р.
Обл.-вид арк. 29,05